

АСҚАД МУХТОР

ДАВР
МЕНИНГ
ТАҚДИРИМДА

УЧ ФАСЛ ДОСТОНИ

На узбекском языке
Школьная библиотека
АСКАД МУХТАР
ВРЕМЯ В МОЕЙ СУДЬБЕ
Дастан трех времен

Для учеников старшего школьного возраста

Издательство „Уқитувчи“ — Ташкент — 1979

Тошкент, Гафур Гулом номидаги Бадий адабиёт нашриёти томонида 1972 йилда чиққан тўрт тўмлик асарлар нашрига мувофиқ редактор Х. Ҳайитметов кузатиши остида қайта нашр қилинди.

Рассом Д. Файзирахмонов
Бадий редактор П. А. Бродский
Техн. редактор О. Г. Беляева
Корректор Д. Умарова

ИБ № 1252

Теришга берилди. 8. 09. 1978 й. Босишга рухсат этилди. 21. 12. 1978 й. Формат 84X108^{1/32}. Тип. қоғози № 3. Кегля 10, шпонсиз. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 20.16. Нашр. л. 20.25. Тиражи 50000. Зак.-№ 52. Баҳоси 70 т.

„Уқитувчи“ нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси. 30. Шартнома № 181—78.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент „Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг полиграфия комбинатида териш, 1-босмахонада босилди. Тошкент, Ҳамза кўчаси. 21. 1979.

Набрано на полиграфкомбинате, отпечатано в тип. № 1 Ташкентского полиграфического производственного объединения „Матбуот“ Государственного комитета УзССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Ташкент ул. Хамзи, 21.

© „Уқитувчи“ нашриёти, 1979

М 70805—№ 42
858 (04)—79 —255—79 4803010102

Асрининг улугвор мақсади учун,
Инсон — биродари учун бежминнат
Бугун ҳаётини бахш этганининггина
Умри боқий...

Н. Некрасов

Бахт-саодатни ўйлайман.

Кўп адиби расолаар ўз китобларини бахт тўғриси-
даги мулоҳазалардан бошлашган. Аммо уларнинг ҳат-
то энг доноси ҳам сиз билан менинг кўнглимдағини
тополмаган бўлиши мумкин.

Уйқудан сўнг обдон еб-ичиб, бир-икки соат дам ол-
гандан кейин яна ором оғушига шўнғиганида Обломов
ҳам ўзини бахтиёр деб билган. Римнинг Гуллар май-
донидида вужуди жижғанақ бўлиб ёнаркан, Бруно ҳам
кўксидида бахт шарпасини сезгандир балки... Ҳар давр-
нинг фарзанди ўз дарди билан, ўз бахти ва бахт ҳақи-
да ўз тушунчаси билан яшаган.

Шунча умр кўриб мен бу ҳақда астойдил ўйга
толмаган эдим. Бугун ювина туриб тошойнага кўзим
тушди-ю, ўз чехрамга узоқ тикилиб қолдим: хўш,
умр ўтиб қолибди, бахт-чи, бахтиёр бўлдикми?

Ўйласам — бу анча чигал нарса экан. Сизга мас-
лаҳат солмоқчи бўлдим, бирга ўйлашсак. Балки Сиз
ҳам, менга ўхшаш, чаккасига қиров тушиб, ўтилган
йўл ҳақида хаёл сурадиган бўлиб қолган кишидирсиз.
Ё, балки ёшдирсиз. Ундай бўлса яна ҳам яхши: қан-
доқ яшаш керак деган безовта ўйлар ҳамма авлодлар-
нинг доимий йўлдоши эмасми?!

Бироқ, Сиз менинг дostonимни тингламасангиз
мушкулумни осон қилолмасиз дейман. Бу дафтарлар

атиғи учтағина. Агар малол келмаса, варақлаб чиқиб, менинг мулоҳазаларимни салмоқлаб кўрсангиз. Бу же-
муар эмас, чўчиманг. Бу ўйчан бир қисса. Баъзан ба-
тафсил, баъзан яккам-дуккам ҳатлаб ўтувчи, узук-
юлуқ ҳамки, ишқилиб, қисса.

Албатта, иштиёқингиз бўлса ўқийсиз. «Дилда дар-
динг бўлмаса, сар дафтаримни кавлама» деган-ку
Машраб ҳам. Лекин биласизки, кавланмаган чўғ кул
остида қолиб кетади...

БИРИНЧИ ФАСЛ

1. ХҲРКИГАН ТУШ

Шафақ очикъ яра сингари қип-қизил. Анчадан буён бир маромда эшитилаётган алла бу безовта, нотинч оқшомга осойишталик, умидворлик, масъуд бир рух бағишлашга беҳуда уринаётгандек эди:

Даданг ҳориб келади,
Ойни олиб келади.
Дўмбоққина ўғлимга, деб,
Қўйнига солиб келади.
Алла, болам алла-ё,
Алла...

Аmmo она товуши ёлғиз ва заиф. Хавотирли оқшом гира-шираси фожиали тун қоронғиси билан алмашинди. Тоғда янграган ўқ овози волиданинг алласини шамдек, сўндирди. Тоғда эса унинг ўрнига титроқ аза йиғиси ҳавони тутди. Бешикдаги гўдак жилмайди.

Мана шу гўдак мен эканман.

Жилмайганим рост бўлса, кечир ойижон. Уша туни тоғда отам балки мана шу жилмайишим учун жон бергандир.

Унинг қиёфаси гўдак хотирамда из қолдирмаган, ammo умрим бўйи ўйларимга у йўлдош бўлди. Унинг набри яшил дарага кираверишда, жилга соҳилидаги

Ўртоқлик мазорида. Қабр тепасидаги теракзорда доим ёпирилиб ётган қарғалар қачон борсак тўлғоқли, ҳаяжонли овоз билан қағиллагани-қағиллаган эди. Биз бу ерда оққуврай қир гуллари орасидан инглиз милтигининг занглаган гильзаларини топиб липпамизга қистирардик. Мен шулардан бирининг қўрғошини дадамнинг кўксига кетганини ҳали билмасдим.

Бизнинг шаҳримиз тоғ этагида, шунинг учун кун қисқа: биз ўйнаб тўймасдик.

— Офтоб қаерда ётиб қолади, ойи? — деб сўрардим мен.

Онам, назаримда, жавоб беришга жуда қийналарди. Қуёшнинг денгизлардан чиқиб, бизнинг мамлакатимиз бўйлаб тоғу ўрмонлар ошиб, узоқ-узоқ йўл юриб келишини тушунтириб кетарди. Менга аниқ жавоб шарт эмас, менга ҳамма нарса муҳим. Юлдузларнинг шабнам билан ювинишини, найкамалакнинг тоғдаги кўлдан сув ташишини, қирда лолаларнинг ҳар оқшом ўт олиб ловиллаб ёнишини қайта-қайта гапиртирардим.

Ернинг катталигига ҳайрон бўлардим. Уша зангори уфқнинг нарёғида ҳам яна ер, дарахтлар, дарёлар борлигига ишонгим келмасди. Ҳар нарсага маҳлиё бўлганимга, табиатнинг гўзалликларини севиб кузатганимга севинарди онам. Аммо мен ўтакетган синчковлигимнинг «сиёсий» томонини ҳам кўрсатиб қўярдим кутилмаганда.

— Ойи, — дердим, — муштумзўрларни ҳайдаймизми, ё улар ўзлари одамга айланишадими?

Мана шунақанги саволлардан кейин онам менга кўп жиддий гапларни ҳам ишониб гапирадиган бўлди. Унинг бу гаплари ҳамма вақт дадамнинг ҳаёти билан боғлиқ бўларди.

Онамнинг ҳикоясидан мен дадамини биз учун ҳамма мушкул ва муҳим ишларни ҳал қилиб, бизни барча бахтсизликлардан, қийинчиликлардан халос қилиб кетган афсонавий бир киши деб тасаввур этардим. Жони доим хавф-хатарда бўлса ҳам, у киши ҳеч нарсадан тап тортмас экан. Кейинги кетишида онам унинг елкасидаги милтиқнинг қўндоғига ёпишиб ёлворибди, «борманг, дадаси, кўнглим ғалати бўлиб турибди, ўлдиришади», деб йиғлабди.

Ҳикоя қиларкан, онамнинг кўзида алам ёши эмас, аллақандай ёруғ бир нуқта йилтиллаб эди.

— Кўксимда олов бор, ойиси, дерди раҳматли даданг. Ростдан ҳам, шаҳардаги тупроққўрғонга қизил байроқ тикилган куни, кўксида аланга ёнгандек, чеҳраси хушнуд, яйраб-яшнаб кириб келди уйга. Ҳовлига сизмагандек, ўртоқларига шовқин солиб гапирар, жонсарак бўлиб қолган эди ўшандан бери. Ўзи нобуд бўлса бўларки, олови ўчмас, дердим кўнглимда...

Гап дадамнинг ўлимига келиб тақалганда онам кўз ёшини тиёлмаслигини билиб, елкамга, қоқарди:

— Бор, болам, бора қол, ўйна...

Лекин янаги сафар ўша оғир, ғамгин гапларини тағин менга гапирар эди. Уйда бошқа катта одам йўқлигидан бўлса керак-да.

Мен қадди чоғроқ, бўталоқ кўз, кенг яноқли, сариқ бола бўлиб ўсдим. Ёлғиз ўзимга ҳовлимиз жуда кенг эди. Дадамга нафақа чиққандан кейин, доим кул босиб ётадиган ўчоқ бошини буздириб, ўрнига айвонча ҳам солиб олдик. Олтинчига ўтганимда ойим менга жужунча костюм қилиб берди: «Кий, болам. Отанг етолмади бу кунларга. Толеингни довлаб бериб ўлиб кетди. Даврингни сур, бари сеники!»

Бари меники! Ҳамма нарсадан билиниб турибди: менинг бахтга ҳақим бор. Бугуним яхши, аминманки, эртага ҳаёт менга ўз армуғонларидан яна анчасини тайёрлаб турибди. Жужунча костюмни кийганимдан кейин, юришимнинг ўзиданоқ билса бўлардики, мен учун турмушда ҳамма нарса ойдин, ҳамма нарса тушунарли, ҳал қилинмаган ҳеч қандай муаммо йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас.

Вунинг устига, оламда Марзиянинг борлигини ҳам ҳисобга олсангиз, менинг осмоним нақадар тиниқлигига амин бўласиз-қўясиз.

Марзия билан етти йилдан бери бир партада ўтирамиз. О, биринчи синфдаги Марзия қаёқда-ю ҳозиргиси қаёқда! У вақтда унга ҳатто мен ҳам эътибор бермаганман: сочини сичқоннинг думидек диккайтириб, кунда навбатчи бўлишини ҳавас қилиб ҳамманинг кулгисига қолиб юрадиган чуваккина қиз эди-да.

Ҳозир тўлишиб, бўйи чўзилиб, мендан сал уяладиган бўлиб қолган. Икки ўрим сочи калтагина бўлса ҳам арқондек пишиқ, қалин. Ияги чиқиброқ туради, кулгичи бор. Жилмайганида фақат кўзи билан ҳам ўша кулгичи билангина жилмаяди.

Биз дарс тайёрлагани кўпинча Марзияларникига тўпланардик. Нега десангиз, уларнинг уйи кечгача холи. Ёлғиз ойиси бор, Раҳима хола деган. Боғ кўчадаги Давронбойнинг қўрғонида очилган дам олиш уйида ишлайди. У семиз ва жуда меҳрибон. Борганимизда ўрдакдек лапанглаб олдимизга бир чиқади-ю, ойдеккина жилмайиб, дарров хайрлашади — ишга кетади. Ҳовли ўзимизга қолади.

Марзияларникига борганимда доим ошга пашша бўладиганлар — Душан билан Фозил эди.

Бизнинг шаҳримизда чет элни кўрган, қандайдир бир чет тилини билган битта-ю битта одам бор. У ҳам бўлса Ҳожи бува — Душаннинг опоқ дадаси. Ўзи ҳеч нарсада йўқ, бўшанг, тешик чўнтагига доим бир бурда нон солиб юрадиган Душан ана шу бобоси туфайли машҳур эди. Кимсан — фалончининг невараси. Дадаси бўлса оқсоқ, институтда тўгарак машғулотлари ўтказарди. Жўжабирдай жон булар, ўн бирми-ўн икки киши, бири биридан майда мишиқи укалари жуда кўп Душаннинг.

Фозил бўлса — кожбаҳс. Сочи сийрак, хумкалла. Биз уни файласуф деймиз. Ҳеч кимга, сеники тўғри, деган эмас. Лекин ғалати: баъзан индамас бўлиб қолади, бундай пайтда уни уйдан бигиз билан чўқилаб ҳам олиб чиқиб бўлмайди.

Булари майли-ю, бу овлоқ уйда менга халақит берадиган яна бир одам бор. У — Султон. Раҳима холанинг гапи билан айтганда, «шофер бола». Бу «бола» биздан тўрт-беш ёш катта. Қўшнимиз Мадали Қосимов деган геологнинг брезент машинасини ҳайдайди, у билан неча йиллаб Қизилқумда йўқ бўлиб кетган эди, яна қайтиб келибди. Раҳима холаникида ижарага ўтираркан. Япасқи, рапидадек чирк босган кепка кийиб юрадиган бу қопқора, боши сўпоқ, суяги бузук, рангпар йигит бизларнинг ҳаммамизга «акаси» деб, Душанга бўлса «шўртумшуқ» деб муомала қилар, унча менсимай, киноя билан гапирар, панд бериб турар эди.

Бир куни «Бахтли болалик» деган мавзуда иншо ёзишга тайёрланаётган эдик, айвонда устара қайраётган Султон келиб ичимизга бош суқди.

— Тўтиқушдек бир гапни ҳижжалайвераркансанлар-да: «Бахтимиз!» «Бахтиёрмиз!» Тунов куни

«Бахтли авлод» деган қасидани ёдлаб, қулоқни битирдинлар. Бошқа гап йўқми?

Савиясини қаранг! Шоферликка қанча ўқиган дейсиз! Кўп бўлса олти ой-да. Индамай қўя қолай дедим-у, Марзия олдида аммамнинг бузоғи бўлиб ўтир-гим келмади.

— Қаршимисиз? — дедим.

— Қаршимасман. Ишонмайман, акаси, — деди Султон менсиммаган оҳангда. — Элликта кўк кўйлакчининг ичида мана бу шўртумшук ҳам «Бахтиёрман!» деб қичқиради. Шунга ишонайми?

— Виз ҳақиқатан ҳам бахтиёрмиз! — дедим мен ўрнидан туриб. Марзияга қараб қўйдим. Қиз индамас эди.

— Қаёқдан била қолдингиз, акаси? — деди Султон елкамга қўлини қўйиб. — Ҳали яшамасдан туриб-а?! Ношуд — кетганда мақтанар, ботир — қайтганда. Билиб қўй, акаси, ҳа.

Ғудур, қўпол қўли жуда оғир экан — елкамни бошиб тушди, лекин бўш келмадим, тикка туравердим. У давом этди:

— Бахт мана бу чиройли сопол кўза эмаски, сотиб олиб келсанг-да ёки ота-онанг олиб берса-ю маҳлиё бўлиб ўтирсанг.

— Сиз сиёсий хато қиляпсиз, — дедим.

Султон нарироққа кетиб, яна қайишини таранг тортиб туфлади.

— Ундан чиқди, бахтнинг нималигини билмасанглар ҳам, бахтлиман деб кўкракка уриб мақтаниш маслак экан-да!

Бу гапни эшитганда Фозил жонланиб қолди. Султонга ялт этиб қаради. Мен тикка турибман, гапиришим керак эди:

— Бизнинг авлодимиз, бизнинг асримиз...

— Сиз ҳали асрингизга дуч келганингизча йўқ, акаси, — деди Султон яна ўша беписандлик билан. Сийрак, майин сочларини силаб Фозил ўрнидан қўзғалди. Бизга орқа ўгирганча, ҳовлидаги гулларга гапиргандай аста бошлади:

— Гапингизга қойил бўлдим, Султон ака. Булар шунча: ҳар қадамнингда сиёсат, маслак талаб қилинади. Бугун ҳузур қилиб ухладим, десангиз ҳам, «Асримиз, бахтиёр авлодимиз!» деб катта гапириша-

ди. Уч тийинлик қалам олмоқчи эканман, чўнтагимдан минг сўмни чиқариб нима қиламан! Минг сўмим йўқ, ҳали ёшман, вассалом!

— Маълақсиман дегин! — деди Марзия бугун илк марта баҳсга аралашиб. Лекин жуда бошлади, хумкаллани ўтқазиб қўйди, офарин!

Султоннинг устараси лунжида бўлгани учун Фозилга жавоб бермади, лекин Марзияга шундай кулиб қараб қўйдик, юрагим шув этиб кетди. Фақат бир нарсани ҳушимни жойига келтирди: Фозилнинг гапи Султонга ёқмаганлиги аниқ эди.

— Кўрдингизми, ичимиздан ҳимоячингиз чиқиб қолди, — деб маза қилиб узиб олдим. Султон шунда ҳам индамай лунжини қиртишлайверди.

Чала қолган бу баҳс иккинчи кунгек эсимдан чиқиб кетди, чунки шу кунга ҳам, эртасига ҳам кечгача Марзия мен билан бўлди. Санъат музейига бордик. Рус классикаси залидаги бир манзара олдида узоқ турдик. Қалин ўрмон ичидан ёриб ўтган бир тутам нур оқ қайинни гўё ичидан ёритгандек шаффоф қилиб кўрсатар эди. Мен япроқ тўшалган зах ернинг юмшоқлигини ҳам, новдалардаги, куртаклар ичидаги илиқ намни ҳам, яқин ўртадаги баҳорнинг нафасини ҳам сезгандай бўлдим. Ёнимда қимир этмай турган Марзия ҳам расмдан кўзини узмай, аста қўлимни ушлади. Назаримда у шу топда ўзи нима қилаётганини билмасди. Ҳалиги шуъланинг ҳарорати бутун вужудимга югургандек бўлди.

Мен болалигимни ҳам, келажакимни ҳам, бутун ҳаётимни бирдан кўз олдимга келтирдим, ойманинг мамлакат бўйлаб узоқ йўл босиб келган қуёш ҳақидаги эртагини эсладим, ҳалиги расмда Марзия ҳам, шу мўъжизани яратган фусункор рассом ҳам, барча яхши одамлар, бутун юртим менга ўз қалбини очгандек эди.

Марзияни кузатиб қўйганимдан кейин ҳам анчагача ўша дақиқанинг таъсиридан қутулолмадим. Сокин оқшом, кимсасиз боғ кўчаларда ҳалиги қуёшли ўрмоннинг чуқур оромга ўхшаган чексиз тинчлиги давом этаётгандек эди. Қирлар ортида гулхандай бўлиб шафақ ёнди, ёлқини кўксимга ургандай, юрагим ховлиқиб кетди. Ҳа, дейман ичимда, мангуликка ёнган менинг машъалим. Уни отам ёқиб кетган...

Мен энди бола эмасман. Султон «акаси-акаси» деб қанча мазах қилса қилаверсин. Мен маслакли, мақсадли киши бўлгим келади. Отам эркини, ҳуқуқни, келажакни, ҳамма ҳузур-ҳаловатни курашиб олиб бериб кетгани ростми, ахир? Рост! Мана шу — менинг бахтим. Ундан истифода этмасам, ундан фойдаланишнинг режасини тузмасам, мен кўрнамак бўлардим. Бу эртақдай гўзал режа бўлади, чунга Марзиянинг номи ҳам узукнинг кўзидек ярашиб турибди. Мен сизга айтсам, юрагимнинг ҳовлиққани шундан экан — кечаси ётиб фикрларим бир оз тиниққанида фаҳмладим буни.

Биз Марзия билан синфда доим ёнма-ён ўтирганимиз учун, бизнинг кўпинча бирга юришимиз ўртоқларимизга эриш туюлмасди. У вақтларда тез-тез шеър байрамлари бўлиб турарди: Руставелининг етти юз эллик йиллиги, «Игорь жангномаси»нинг етти юз йиллиги... Биз тўғарақларда, йиғилишларда юриб, чарчаб, қучоқ-қучоқ китоб кўтариб ҳаллослаб қайтардик. Марзияни кузатганимда бутун оқшом, боғлар ҳам, вужудимиз ҳам, осмон ҳам шеър оҳангига тўлиб кетган бўлар, бу оҳанг бизнинг руҳимизни ватанимиздаги барча гўзалликлар билан пайваст туташтириб юборгандай туюлар эди. Буюк-буюк доҳий шоирлар гўё фақат биз учун, бизнинг авлодимиз учун яшаб ижод қилгандек эди назаримда.

Илҳом учун дунёга келганмиз,

Лаззатли садолар тингламоқ учун...

Мен ўша кунлари «Бахтим» деган битта шеър ёзиб, Пушкиннинг мана шу сатрларини эпиграф қилиб қўйган эдим. Дарсда Марзиянинг қўлига шуни секин тутқаздим. Кўз қири билан ўқиди. Ўқиди-ю, индамай қайтиб берди. Дарсдан кейин ҳам шеърдан сўз очмади. Уйга бирга кетдик, у ҳамон гапирмасди.

— Сизга бағишлаган эдим, Марзия, — деб очигини айтишга мажбур бўлдим: Шунда ҳам пинагини бузмади. Жунжикиб кетдим.

— Лаззатли садолар...

У менга қарамас, тўғрига — узоққа тикилиб, қаёққадир шошгандай борар эди.

— Пушкиннинг сўзлари бу, — тушунтирдим шошиб.

— Гап Пушкинда эмас... Биз ҳаққу ҳуқуқлари-
мизни кўп гапирамиз. Қим бўлмиз ўзимиз, нима қи-
либ қўйибмиз, ўйланг ахир! Бурчимиз йўқми? Қарзи-
миз-чи?

— Ун еттига энди кирибмизу, дарров қасддан
қарздор бўла қолибмиз, кимга? — дедим.

Шундагина Марзия менинг юзимга қаради.

Қараганда ҳам, межи эндигина кўриб тургандай,
ғалати, ачиниб қаради. Бу гап унинг кўзлари аллақан-
дай бегона эди.

— Мана, бахт деяпсиз, шу сўзнинг ўзи одамга би-
рон мажбурият, бирон масъулият юкламайдими?

У жавоб кутмасдан, бош эгди-да, секин уйига кириб
кетди. Кутилмаганда бундай хайрлашув мени қанг-
манг қилиб қўйди. Шунинг учун саволларининг маъ-
зини чақишга уринмадим ҳам. Тўғри гаплар албатта.
Лекин Султоннинг гаплари эканлиги аён эди. Марзия
ўшанинг сўзларини гапиряпти. Бу гапларнинг маз-
мунидан ҳам кўра, мана шуниси алам қилар эди
менга.

Ойлар ўтди. Учинчи синфнинг ташвишлари бошла-
ниб, мен орадаги совуқликни эсдан ҳам чиқараёздим.
Мактабимизга институтлардан, бошқа шаҳарлардаги
йирик-йирик ўқув юртларидан кунда вакиллар келиб,
бизни ўз институтларига таклифу тарғиб қилишар,
шарт-шароитларини мақтаб суҳбатлар ўтказишар, ажо-
йиб ихтисос, ажойиб келажак ваъда қилишар, аълочи-
ларни эса — ёлғиз учратиб ялинишар ҳам эди. Биз
бўлсак нархимизни ошириб, жавоб беришга унча
шошмай, икки қўлни чўнтакка тикардик-да, маъноли
юриш қилардик. Керак эканмизки, ялинишяпти-да,
Бизсиз қасддан ҳам боришадими?!

Уша кунлари Марзиянинг гапи ўқтин-ўқтин эсимга
тушарди. «Ким бўлмиз» эмиш-а!

Лекин мен янгидан баҳс очиб, орани ортиқча сови-
тишни истамадим. Бир чеккаси, бозоримиз нега мунча
чаққонлигига ўзим ҳам тушунмай, баъзан ўйлаб қо-
лардим — ҳақиқатан ҳам, нима қилиб қўйибмиз? Мен
вакилларнинг рўйхатларини зимдан текшириб турар-
дим: Марзия қаерга ёзилар экан?

Марзия ҳеч қаерга ёзилмади. Мен ҳам ёзилмадим:
шунга ҳам ташвишми, ўз шаҳримизда ҳам институт-
лар кўп-ку.

Шундай қилиб, йил ўтиб кетди. Имтиҳонлардан кейин, бир куни Марзия... ажабо, одамнинг кўнглини биллиб бўлмас экан, ҳаммамизни тўйга айтиб келди. Ўз номидан, ҳам... Султон номидан.

Бу пайт менинг қандай аҳволда қолганимни тасаввур этсангиз! Шунинг учун синфдошларимнинг бу янгиликни қандай кутиб олганларини пайқаганим ҳам йўқ. Қалтак егандай бўлиб уйга қайтдим. Билардим-а! Султоннинг кибр-ҳавосидан сезиб юрардим бир шумликни!

Борармидим тўйига! Бе! Қай юрак билан?

Шуниси ажабки, кечаси ётиб унча тўлганганим йўқ. Деворга ўгирилиб ётдим, уйқуга кетдим.

Эртасига мактабга борсам, гўё ҳеч гап бўлмагандай, ҳамма ўз иши билан банд. Ҳеч ким тўйдан сўз очмайди, ўзим бошлашга андиша қиламан. Охири, синфдошларим тўпланиб турган жойга бориб, секин, бепарволик бўлишга уриниб: «Қалай бўлди?» деб сўрадим. Нимани сўраётганимни ҳаммалари тушунинди-ю, индамай елка қисиб қўя қолинди.

— Ким борибди дейсан.

— Шофёри билан қўшақарисин.

— Аравакашга тегсин эди!— деди Фозил.

Суриштириб билсам, тўйга Марзиянинг синфдошларидан қарийб ҳеч ким бормабди. Фақат Душан судралиб бориб қолган экан, менга гапириб берди. Тўй бузилиб, келин шармсор бўлибди: ноз-неъмат тўла дастурхон тепасида келин томондан ҳеч ким йўқ эмиш. Марзия бўш столларга тикилиб ўтириб, ўкраб йиғлабди...

Мен муздек бўлиб, пешонамни ушлаб қолдим. Марзиянинг нурли киприklarига алам ёши қўнишини тасаввур этиш қийин эди. Шундай қувончли кунда, умрда бир бўладиган маросимда... биз уни қаттиқ ҳақорат қилдик! Нега? Қандай қилиб юз берди бу хунук иш? Шундай, ўз-ўзидан. Буни биров уюштиргани ҳам йўқ. Ким айбдор? Нега қиз кўнглини бундай ранжитдик? Нега? Нега?

Шу кундан бошлаб менинг кўнглимда тиниқ кўзгунинг бир чеккаси дарз кетгандек нимадир синган эди. Биринчи марта ўзимдан ва яна нимадандир норозилик, ғашлик сездим.

Совуқ намгарчилик ҳали ёз хотираси билан мунгайиб турган кузги гулларнинг рангини ўчириб кетди.

Олтин кузни кўрмадик ҳам, хазон лойга қапишиб қолди. Ҳаёт бизни ҳамон ўз оқимида қалқитиб борарди. Шаҳримиздаги политехника институтининг инженерлик факультетига кириб, мен яна ёшликнинг бевош суронига шўнғидим. Янги танишлар, тенгдошлар, қизлар. Синфдошларимдан Душан шу ерда эди. Иккинчи куни Фозилни ҳам кўриб қолдик. Сийрак сочини олдириб ташлабди, катта калласини ингичка бўйни зўрға тутиб тургандек эди.

— Сен бу ерда нима қилиб юрибсан, файласуф? — дедим унга.

— Олтинчи автобуснинг ёрдами билан инженер бўладиган бўлдим, — деди Фозил кулмасдан. — Хужжатларимни топширгани университетга кетаётганимда, адашиб, икки остановка бериқоқда тушиб қолибман.

Тутуруқсизнинг ҳазили қайси, чини қайси — фарқига етиб бўлмайди. Яшашни қандайдир чалкашлик деб билади чамамда. Дам биздан норози, дам ўзидан.

Сен умрнинг қадрини ҳеч ўйлайсанми, Фозил? Режаларинг қанақа? Инженер бўлганимиздан кейин қучоқ очиб келадиган катта, ёруғ ҳаёт юрагингни ҳовлиқтирмайдими?!

Ҳали қанча тонглар, меҳнат, кўшиқ, ижод, муҳаббат оқшомлари, баҳор сўқмоқлари, йўллар ва еллар... Бизга берилган бахтни эплаб олиш, бошқариш керак, оғайни, бу бизнинг зиммамизда. Кўксим долғаланиб кетади ўйласам...

Ана, чўлоқ муаллимимиз Мавлон ака келяпти.

Биз ҳозир бутхона ёнидаги, қор остида ҳам сарғаймайдиган кўкалам майдонда, шабадада ўтирибмиз. Ҳарбий дарсларимиз шу ерда, очиқ ҳавода ўтади. Шовқинимиз осмонни тутган. Муаллимимизни кутиб ўтириб, ашула айтамыз:

Если завтра война,

Если завтра в поход...

Бу жуда хушчақчақ ашула эди. Бутхона кўнғирогидан акс садо қайтганига қизиқиб, тобора қаттиқ қичқирамиз, ўз овозимизга ўзимиз қулоқ солиб, ғуруримиз ошади.

Муаллимимиз аста келади-да, бизга тикилиб, маъюс, ўйчан туриб қолади. Умуман, у ғалати киши (Душаннинг дадаси эканини айтган эдим), бизни ҳам, дарсини ҳам сидқидилдан яхши кўради-ю, доим бир нимадан хит, қовоғи камдан-кам очилади.

У бизга найзабозлик жангини тушунтиради. Кейин ҳаммамизга ёғоч таёқ ушлатиб (биз жонимизга теккан бу «қурол»ни «Мавлон чўлоқнинг» ҳассаси дердик), сомон тикилган қопнинг рўпарасига олиб боради-да, команда беради:

— Врага коли!

Биз қопга таёқ санчамиз.

1891 йил нухасидан битта милтиғимиз бор, иккинчи дарсда навбат билан ўшанинг затворини бузиб қайта йиғамиз. Бир киши затвор бузганда, навбат кутиб турган қирқ бир киши шовқин солиб муаллимнинг асабини бузади. Ана шунда Мавлон чўлоқ, ҳеч кимни аямасдан, гоҳ бизни, гоҳ институт раҳбарларини солдатчасига сўкиб юборади, қовоғи осилиб, ориқ, серсуяк юзи қорайиб кетади.

Менинг раҳмим келарди унга. Чунки бу асабий, меҳнаткаш, майиб солдат аслида анча меҳрибон, ақлли, ўқимишли киши эди. Уйда нима кўп — бола билан китоб кўп. Токча-токча эски-янги уставлар, луғатлар, бюллетенлар, газета комплеклари. Ажнабий журналлар ҳам бор. Душан билан биз уларни ўқиёлмай, кўр мушук болаларидек пайпаслаб, суратини томоша қилиб ўтирардик.

— Тилини билганимда ўқир эдим шуларни, — дейди Душан бўшашиб.

Мен тушунтириб кетаман шўртумшуққа: улар бизнинг тилни ўрганишсин. Илгари эди у, дворянлар бир-бирлари билан француз тилида гаплашишарди. У вақтлар ўтиб кетган. Биз келажакмиз, энг кучли мамлакатмиз. Чириган капитализмга таъзим қиладиган жойимиз йўқ.

Душаннинг дадаси гапимизга қулоқ солиб, маъюсгина ўтиради-да, саргайиб кетган француз журналини олиб, бирон жойини ўқиб беради, таржима қилади: Парижда «мустамлакачилик кўрғазмаси» очилибди. Бенсен паркига африка қабилаларининг кулбаларини, ибодатхоналарини картон қоғоздан ясаб, негр оилаларини шу ерда яшашга, тўпланган халойиқ олдида

овқат ейишга, бит боқишга, хотинларни эса кўкракларини чиқазиб бола эмизишига мажбур қилар эканлар. Шу ойларда Париж ҳайвонот боғлари катта зиён қилди, деб тугалланган эди журналдаги хабар.

Биз муаллимнинг оғзига тикилиб қоламиз...

— Сен айтгандек, булардан ўрганадиган жойимиз йўқ, албатта, — дейди у менга қараб, — лекин дунёда мана бундай қабиҳликлар борлигини билиб қўйиш керак йигит кишига. Менга ўхшаш жанг кўрган кексаларнинг бурни дудга сезгиру, лекин сиз ёшларнинг димогингиз битган...

— Қанақа дуд?

— Рейндаги китоб гулханларининг дудини айтаман. У ерда ҳозир немислар. Муссолини Ҳабашистонда. Марокашнинг қорақурти Испанияда. Чемберлен буларга бир нарса дейиш ўрнига, Гитлер билан учрашишга дабдабали тараддуд кўряпти...

Қуббасига темир дубулга кийгизилган Рейхстаг биносининг карикатурасини мен «Правда»да болалигимдаёқ кўрган эдим. Шу эсимга тушди. Ҳа, биз билардик уфқда қора булут қўзғалганини. Айниқса, Испания фожиаси ҳамманинг оғзида эди ўша кунлари.

— Лекин у ерда интернационал бригада бор, муаллим! — дейман мен негадир муштумимни тугиб.

— Тельман батальони бор! — дейди бирдан жонланган Душан ҳам.

— Ҳатто Линкольн батальони бор. Янчиб ташлашди қорақуртни! — дейман худди ўзим янчиб ташлаётгандек.

Душаннинг отаси елкамга кафтини қўйиб юзимга қарайди-да, гудур қўлларида силлиқланиб, тутқаси ялтиллаб турган ҳассасини олиб ўз хонасига кириб кетади. Менинг қизгин ишончимни маъқулладими, йўқми, билолмайман. Ғалати одам эди. Гаплашардигу, кўпинча бир-биримизнинг фикримизни тушунмагандай, индамай ажралишардик.

Умуман, менинг кўнглимда қандайдир муҳим бир нарсани тушунмаслик, ғалати бир безовталиқнинг хира бир туйғуси бор эди. Лекин ўша кунларда бу менга ортиқча авоб бермади. Бизнинг шовқинли ёшлигимиз бунга йўл қўймас эди, дабдабали мажлислар, байрамлар, қудратимиз ва келажагимиз ҳақидаги деклама-

диялар, эстрада қўшиғидек шўх ва шошқин ҳаёт бизни банд этган эди.

Тўғри, биз оталаримизни ҳам эслардик, албатта. Мен кимнингдир дадамни эслатадиган бир шеърини кўкрагимга муштлаб туриб декламация қилардим:

Сиз ўлим кўзига тикка боқдингиз,
Шону шараф билан бўлдингиз қурбон...

Лекин ўзимиз кўпроқ қизлар кўзига тикка боқардик. Тез-тез ошиқ бўлардик, бахт тўғрисида гапирардик.

Қўшнимиз Мадали Қосимовникида яқиндан бери бир қиз пайдо бўлиб қолди. У деярли кун ора келиб, Мадали аканинг баланд тахта зинасидан ишчан қиёфада шошиб кириб кетар, анчадан кейин эса, секин, назаримда маъюсроқ бўлиб қайтиб чиқар эди. Биринчи кўрганимда, у бошини кўтармай ўтди. Иккинчи учратганимда ғамгин юзида кўзлари худди кул остидан кўринган чўғдек йилтиллаб, менга диққат билан қаради. Учинчи марта дуч келганимда, у мендан бир гап кутгандай қадамни секинлатди, мен салом бердим.

— Мадали аканинг қўшнисиман.

— Биламан, — деди у.

Унинг овози танишга ўхшади. Уйга бориб ҳам нуқул шуни ўйладим: қаерда эшитганман? Одамнинг кўжудини бахмалдай майингина чулғаб оладиган бу куюқ, ширали овоз ҳеч қулоғимдан кетмас эди. Кейин билсам, бу болалигимдан қулоғимга сингиб кетган ойимнинг овозига ўхшар экан.

Эртасига институтга кетаётиб уни яна учратдим, кўксигаги бодом гулини кўрдиму, баҳор элчисини омонлик-сомонлик қилиш баҳонаси билан бирпас йўлдан тўхтатдим. У мен билан эскидан танишдай очиқгина гаплашди. Мадали акага қариндош эмас экан. Биология илмий текшириш институтининг лаборанти. Туркман қизи.

— Сўнагул... ноёб исм экан, — дедим. — Сира тополмасдим.

— Ёқмадимми?

— Жуда ёқди: ҳам сўна, ҳам гул.

У чиройли тишларини кўрсатиб жилмайди.

— Сизники-чи?

— Топа қолинг! — дедим. — Менинг исмим мусулмон дунёсининг устуну. Жуда осон. Ҳар қадамда учрайди.

— Эшмат!

— Йўқ.

— Тошмат!

— Йўқ.

— Аҳмад!

— Топдингиз!

— Иккаламиз ҳам барала, чин кўнглимиздан қаҳ-қаҳ уриб кулдик. Унинг қиёфасида баъзан сезиладиган ҳазинликдан асар ҳам қолмади, юзи гуркираб кетди.

Сўнагул қорамағиздан келган, мендан ёш, лекин бўйи тикроқ, қалин, қора сочларини гилам дўппининг тагига бостириб, жигар ранг тор юпка, жакет кийган, қомати келишган қиз эди. У ориққина бўлса ҳам қўли, болдирлари тикмачоқ, узунчоқроқ ёноқлари ҳам, япа-лоқроқ «8» рақамига ўхшаб кетадиган лаблари ҳам етук қизларга хос бўлиқ, тирсиллама. Вужудидан, ўсмир болалардай куч-ғайрат тўкилиб турар, гавдаси пишиқ, терилмаган қуюқ қош остида чуқур ботган юмалоқ кўзлари тим қора бўлиб кўринар эди.

Ҳа, Сўнагул Марзия эмас. Марзия бола эди, ҳар гапга тўрсайиб, баҳслашиб, зарда қилиб... Мен уни ойлаб кўрмасам ҳам юраверардим. Сўнагул бўлакча. Узи ёнимда бўлмаса ҳам, кечаги кулгиси, кўзидаги меҳр, овозининг шираси вужудимни илтиб туради. Бебош ҳаяжонларим унинг кўзларида қарор тошгандай бўлди.

Мен Сўнагулни тинмай, ширин бир азоб билан ўйлардим. Мадали Қосимовникига нима учун келади? Қўшнимиз катта ёшдаги одам, геолог, фан кандидати. Лекин уйланмаган. Мен уни камдан-кам кўраман — умри саҳрои биёбонда ўтади, қайтиб келганида эса уйдан чиқмай ётади, камгап, тунд, бадқовоқ одам. Иш-қилиб, Сўнагулга ҳеч бир жиҳатдан муносиб эмас.

Қиз ҳамон қатнард, мен зимдан кузатардим. Аниқ биламан, иш билан қатнаш бундай бўлмайди; уларнинг орасида бир муносабат бор. Лекин бу нима: самимий, инсоний муносабатми, ё қалбақи, янглиш ясама бир нарсами?

Мен орқаваротдан суриштириб баъзи маълумотларни билиб олдим. Сўнагул Байрамалида нефть техникумини битирган экан, Мадали Қосимов билан Қорақум экспедициясида танишибди. Қўшнимиз уни ўша ердан олиб келиб, ўзи ишлайдиган институтда лабораторияга жойлаб қўйган эмиш.

Шундан кейин у маҳалламизга келса ҳам, баъзан келмай кетса ҳам қийналадиган бўлиб қолдим. Дарлардан совидим, ҳеч ким билан ишим йўқ. Бир куни институтимиз залида филармония артистлари концерт берадиган экан, ҳатто ўша ҳам юрагимга сиғмай, уйга кетадиган бўлдим.

Кетай деб турганимда тўртинчи қаватнинг деразасидан Сўнагулни кўриб қолдим. Уша одатдаги папкасини қўлтиғига қисиб, майдондан ўтиб кетяпти. Зинадан қандай пириллаб тушганимни билмайман, ҳансираб рўпарасида пайдо бўлдим.

— Институтимизда филармония концерти. Жон Сўнагул, бирга томоша қилайлик, ҳозир бошланади.

Товушимда уч-тўрт кун зориқиб кутганимнинг губори устига, яна шундай ёлвориш ҳам бор эдики, буни кейин ўзим ҳам сезиб, хижолат тортдим. Сўнагул кўнди!

Концертда оркестр билан ижро этилган най навоси мени назаримда, Сўнагулни ҳам титратиб юборди. Қизни кузатаётганимда қанча-қанча гаплар, ҳаяжонли саволлар ичимизда қолиб кетди, ўша наво гўё тунги хиёбонларни, ҳатто бутун вужудимизни тўлатиб ҳамон янграр эди. Оркестр товушида бутун улўғвор табиат, тоғлар, даралар, булут, туман... Найда чалинган ожиз наво эса, улар орасида яйловларда адашган, қаерга боришини билмай, ўзини дам саҳроларга, дам ўнгириларга ураётган бир чўпон боладай чинқириб нола қилар эди. Унинг товушида аллақандай жавобсиз саволлар, бутун табиатга илтижо, баъзан эса саркаш бир қатъият янграр, оркестрдаги тоғ, булут ва туманлар унинг савол ва илтижоларига бепарво, овозини шафқатсиз ямлаб ютиб турарди...

— Найнинг ҳазин ноласи жавобсиз қолди назаримда,— дедим мен анча жойга борганда. Сўнагул қоронғида юзимга тикилди.

— Музикани ҳар ким ўзича тинглайди. Ҳар кимнинг ўз ҳаёти, ўз тажрибаси, ўз кайфияти...

— Сиз-чи? Шу музикадан нимани тушундингиз? —
деб сўрадим.

— Табиатнинг, турмушнинг мураккаблигини.
Одамлар орасидаги муносабатлар ҳам мураккаб.

— Ҳа... — дедим мен.

Яна узоқ, индамай, секин юрдик.

— Вақтингизни олганимдан хафа эмасмисиз?

— Йўқ.

— Қўлингиздаги нима китоб?

— Есенин.

— Есенин?

— Ҳа. Уқиганмисиз?

— Мактабимизда, уни ўқиш мумкин эмас, дейиш-
ган эди...

— Мен яшириб ўқийман.

Маъна унинг мен яхши кўрган жилмайиши: кўнгли-
нинг поклиги, ишонч, меҳр — ҳаммаси шу жилмайиш-
да. У қоғозга ўралган, сарғайиб титилиб кетган китоб-
ни кўксига босди.

— Биласизми, дунёда чиройли нарсалар шундай
кўпки!.. Урмон, капалак, тонг, она қалби, ўтлоқ, тун...
Есенинни ўқимаган киши буларни тушунмайди деб ўй-
лайман.

— Биз Маяковскийни ўқиганмиз, — дедим мен
«ман қилинган китобни ўқиш яхши эмас» дейишга
ботинмай.

— Уни ўқиш учун ҳам Есенинни билган яхши.
Маяковский бўлмаса, Есенин ҳам завқ бермасди.

— Бўлмаса нега ман қилишади?

— Билмадим. Лекин одам ўз кўнглига, ўз виждо-
нига қулоқ солса...

Бу пайт ўртадаги йўлқадан тўзғиган ари инидай
гув этиб студентлар югуриб ўтишди. Кимдир мени ча-
қирди.

— Отўйин очилибди! Отўйин.

Мен уларнинг жиддий гапга халақит берганига
ачиниб, юзимни буриштирдим.

— Нега, мен яхши кўраман, юринг! — деди Сўна-
гул бирдан кичкина қизалоқдай очилиб. Мени судраб
шовқин кетидан югура бошлади. Биз қўл ушлашиб
пастга қараб чопдик.

Пастликда анчадан бери қурилаётган жуда катта
карусель ҳақиқатан ҳам ишга тушган, майсазор тўла

бола-бақра, қий-чув, қаердадир патефон хириллаб айланар эди. Ҳамма оту чаналарни студентлар эгаллаб олишди.

Сўнагулнинг янги бўялган ёғоч от устида амазонкалардай ёнламалаб ўтириши ҳозир ҳам кўз олдимда. Қора чайир қўллари билан сим арқонни маҳкам ушлаб олган, кўзларини қисиб, бутун гавдаси билан олға интилиб елмоқда. Сочлари тўзғир, дурраси ҳилпираб, ўзи қийқириб кулар, тезликни писанд қилмас, карусель яна ўн марта тезроқ чарх урса ҳам унга камлик қиладигандек эди. Иложи бўлса-ю, бутун дунё шамолларини, бўронларини ўқдай тешиб, чинқириб учса! Менинг бошим айланди, лекин Сўнагулдан кўз узмасдим, унинг шаддодлиги менга ҳам ўтди, қулоғимда гувиллаган шамолдан кўзларимга тирқираб ёш чиқиб кетди.

Мана, уйда ўтирибману, кўзларим ҳали ҳам нам. Ё йиғлапманми? Ҳа, шундай қиз-билан танишганимдан ҳаяжонли қувончга тўлиб, йиғлаб юборгудай бир ҳолатда эдим. Қулоғимга кулгиси эшитилар, ақлли гаплари ёдимга тушар, ёниб турган ёноқлари, паришон сочлари кўз олдимга келар, қорачиқлари кўмирдай йилтиллаб кетар эди. Фозил муҳаббат ҳақида гап очилганда: «Парво қилма, дунёда-икки миллиард хотин-қиз бор, улгурасан!» дейди. Йўқ, оғайни, икки миллиард эмас, фақат битта. Ҳа, битта! Эшитдингми?

Фозилга қолса ҳамма нарсани баъканалаштиради. Унинг учун эзгу нарса йўқ. Бир куни ҳаммамизга қараб нима дейди денг: «Тузук. Ҳамманг чиройлисан. Қизлар сенларга ошиқ. Лекин барибир, оқибати вой: хотин, бола-чақа, оилавий жанжал...»

Бир учрашганимда муҳаббатдан гап очиб, Сўнагулга мана шунни айтиб бердим.

— Зап дўстингиз бор экан, — деди Сўнагул ва юзини ўгириб хаёлга толди. Биз унинг лабораториясида ўтирдик. Стендларда, ойна тагига қўйилган турли туман минераллар йилт-йилт товланар эди. Хатларни ўқиб тушунмадим. Улар мен учун худди Сўнагулнинг гундек бир тилсимот эди.

Мен дўстим Фозилдек эмаслигимни айтаётган ушун муҳаббатнинг олижаноблигидан гапирдим. Ананамнинг новик ҳисларга шама қилдим. Нунглимда у уйғотган безовталиқларни изҳор этишимга қароқчи бўлди, бирин

Сўнагулниг кўшига ғилт-ғилт ёш келди-ю, бирдан столга бошини қўйиб, юзини қўллари билан бекитиб, пиқиллаб йиглаб юборди.

Чўчиб кетдим. Нима бўлди? Бирон ортиқча гап гапириб қўйдимми?

— Сўнагул... Сизга нима бўлди, Сўнагул?

Ялинаман, қўлини юзидан ажратиб олмоқчи бўлман, у бўлса ҳамон ўпкасини босолмайди.

— Сўнагул, гапирсангиз-чи!

У бошини кўтарди:

— Ҳар куни бораман...— деди пиқ-пиқ энтикканча,— бир тикилиб қарамайди. Бир оғиз гапи билан... шаҳримни ташлаб келган эдим.

Кимни айтаётганини дарров тушундим, албатта. Қизнинг кўнгли бошқада эканлиги... ажабо, мени изтиробга солмади. Қайтага, Сўнагулга меҳрим яна ҳам ошди. Лекин бу меҳр энди севгидан кўра шафқатга мойилроқ эди чоғимда. Қиз йиғидан тўхтаб ёноқларини артди-ю, бошини кўтармади. У... нима десам... кўнглимдаги орзудек эди. Маъсум, осуда юзи юрагимга шундай яқин туюлдики, унинг очиқ, нозик туйғулардан иборат бўлиб кўринган қалбини ҳар қандай шикастдан ҳимоя қилишга тайёр эдим. Мадали Қосимовга ғазабим келиб кетди. Бадқовоқ. Кўркаламушдай уйига қамалиб ётаркан, қизнинг кўнглига ғулғула солиб, бегона шаҳарга бошлаб келиб нима қилади?

— Кечирасиз беадаблигимни,— деди Сўнагул ўзини ўнглаб олиб,— сизга нима ҳам зарурлиги бор эди бу гапнинг. Менинг ҳеч кимим йўқ. Бу ерда янгиман. Шунинг учун...

— Сиз жуда счиқ, жуда ақлли қизсиз,— дедим. Аммо Мадали Қосимовнинг адабини бериш режаларимни Сўнагулга айтмадим. Қиз билан бошлашиб уйига кираман, жиғига тегаман, қани, рашк ўти бормикан вужудида. Агар ғирт кесак бўлса, ўзидан кўрсин.

Иккинчи куниеъ Сўнагул билан кирдим қўшнимизникига. Қошлари офтобда куйган, юзи кул рангроқ бўлиб қорайган, суяклари қўпол, лекин юз чизиқлари майингина одам аллақандай ранги айниган китель кийиб столга мукка тушиб ўтирарди. Столда кўк, қизил ёзувли карточкалар билан тўлатилган беш-олтита узунчоқ қутича — қартотекалар. Ичкари уйдаги тартибсиз китоб тоқчалари қия очиқ эшикдан кўриниб ту-

рибди. Умуман, уйда китоб, стол ва девордаги ов милтигидан бўлак нарса кўринмайди. Мадали Қосимов биз кирганда жилмайиб ўрнидан турди: Унинг кулиши ҳам бошқа ҳаракатларидай юмшоқ ва сокин эди. Юриши ҳам товушсизгина, овози, назаримда, жаҳли чиққанда ҳам ўзгармайдиган, равон босиқ. Унинг қиёфаси ва юриш-туришига сахро сокинлиги, жонли барханларнинг сезилар-сезилмас силжиши, теран қатламлардан нам юқи топиб аста сўрадиган чайир саксовул томирларининг тўзимлилиги асар қилганга ўхшарди. У ерларда ўн-ўн беш йил юрган, дейишади, ахир. Юмшоқ брезент этиги билан кителининг рангини ҳам энди пайқадим: қум-тўзон ранги.

— Ҳа, хушчақчақ йигит, келинг, — деди у мени кўриб.

Бу гапда киноя борлигини сездим албатта. Хушчақчақ бўлишнинг нимаси ёмон экан, тавба! Рақиблигим дарров билинди.

— Мени танир экансиз-да, Мадали ака? — дедим жўрттага Сўнагулга яқинроқ ўтириб.

Уй эгаси Сўнагул келтирган папкадан қандайдир анализ натижаларини олиб, разм солди-да, қизга миннатдорлик билан майин кулиб қўйди.

— Танийман, нега танимас эканман. Суронларингиз эшитилиб туради.

Яна «сурон!» Мулойим чақадиганларданга ўхшайди-ку. Мен бўш келишим керак эканми?

— Сиз ўтирасиз, устингиздан тош бостириб қўйгандек.

Қосимов менга ажаблангандай қараб қўйди-ю, овози ўзгармади.

— Сизлар эса енгилсизлар. Русларда частушкалар бўлади-ю, ўшанга ўхшаган.

Ўхшатишнинг ноёблигидан ҳаммамиз ҳам кулиб юбордик. Кейин Қосимов юмшоқ босиб у ёқ-бу ёққа юрди ва тагин жойига келиб ўтириб, яна ўша товуши билан деди:

— Дадангиз раҳматликни эс-эс биламан, жуда оғир киши эдилар.

— Дадаларимиз худди бизнинг шўх, қувноқ бўла олишимиз учун ўлиб кетган бўлса-чи? — деб тишлатдим мен ҳам. Гапимнинг оҳанги қўполроқ эшитилди цекилли, Сўнагул пастки лабини қимтиб кўзини пастга

олди. Лекин Қосимовнинг қиёфасида ҳеч қандай ўзгариш бўлмади. Қайтага, мен унинг кўз қарашида: «Э, сен билан гаплашса бўлар экан-кў!» — деган маънони уқдим. У қуришиқ кафтларини бир-бирига ишқалаб ўрнидан яна турди:

— Кечирасизлар, мен чой қўйиб юборай, йўқ деманглар.

— Мен қўя қолай! — деб Сўнагул ҳам сапчиб турди. Уй эгаси унинг елкасидан юмшоққина босиб ўтқизганда тупроқ рангидаги юзи бир оз ёришди. Кейин у айвондаги самоварни пуфлаб, ўтхонасига тараша ташлай бошлади. Бу вақт кўчада қайси бир институтнинг экскурсиячи студентлари саф тортиб, янгроқ қувноқ овоз билан ашула айтиб ўтишди. Шўхроқлари масхарабозлик қилиб, қўл-оёқларини баланд кўтариб ташлашар, оғизларини чўччайтириб, овозларини чўзишар эди:

Биз ёвни янчамиз ўз мако-о-нида...

Мадали ака самовар ёнида кўчага қараб жим қолди, унинг юзи асл рангига қайтган эди. Мен олдимдаги столга тикилганча, филдек оғир, юмшоқ ҳаракатли бу одамнинг ҳаётини ўйлардим. Юзлаб картотекалар, минерал бўлаклари, формулалар, ёзиб-чизиб ташланган қоғозлар, очик-ёпиқ китоблар, газета қийиқлари... Назаримда, бошқа ҳеч нарса билан иши йўқ, димиқиб ётган бу узлатнишин одамга бизнинг келишимиз деразадан гуриллаб кирган баҳор шабадасидек туюлиши керак эди. Лекин у сира ўзгармаяпти. Столдаги газеталардан бирида кўк қалам билан ўраб чизилган кичкина бир хабарчага кўзим тушди. «Немис коммунистларининг фожиаси» деб сарлавҳа қўйилган эди бу хабарчага. Газеталарда катта-катта мақолалар бор, лекин бошқа ҳеч нарса чизилмаган, фақат шу хабар тўрт бурчак қилиб ўраб олинган эди. Шу кичкинагина тўрт бурчак бу одамнинг ўйчан ҳаётига очилган катта дарча эканини, ундан аччиқ, машъум изғирин кириб турганини мен у вақтда билмас эканман.

У самоварни қўйиб юбориб, қайтиб кирди. Мен, модомики гаплашгани кирган эканман, кўнглимдаги гапни айтишим керак деб, секин давом эттирдим:

— Айбга буюрмайсиз дағалроқ гапирган бўлсам... — дедим. — Лекин қувноқлик, бахтиёрликнинг

айби йўқ, деб ўйлайман. Бу бизнинг ҳуқуқимиз, қолаверса. Сизга гашим келганидан гапиряпман, очиги-да, тепангизда кўзини мўлтиллашиб турган қизга ҳам бошингизни кўтариб қарамасангиз. Бахтдан кечганингизми?

У хафа бўлмади, катта кафтини Сўнагулнинг ёниб турган ёноғига қўйиб, юзини юзига яқинроқ қилиб кўзига эркалаб қаради. Шу тариқа, қизнинг чарақлаб кетган кўзларига қараб турганча, секин гапирди:

— Бахт бир зумлик бўлмайди, шундай эмасми, Сўнагул? У бутун умрники. Чунки у бутун умри талаб қилади. Вақт келарки, биз оғиз тўлатиб айтармиз: бахтли умр кўрдик, деб! Ё аксинча бўлар. Қисқаси, ҳозир ширин гапирган билан оғиз чучимади, бу қуруқ гап бўлади.

У бу гапларни унга қараб ўзини йўқотар даражада маҳлиё бўлиб турган Сўнагулга гапирди-ю, жавобни яна мең бердим:

— Ўттизга кирибсиз, Мадали ака. Фақат келажакда бўладиган бахтни қачонга гапириш мумкин?

— Ўттизга кириб топганим шу бўлди, қўшни: бахт ҳеч вақт битта одамнинг ўзига ато қилмайди. Борди-ю ато қилса, у — бахт эмас. Бахт кўпчиликнинг ҳаққинасибаси, кўпчилик билан бирга сеники ҳам. Мана шунинг учун одам умрлик қарзи билан, бурчи билан туғилади.

— Умр суришни жуда мушкул қилиб юбордингиз, Мадали ака, — дедим бутун гавдам билан четга бурилиб. — Тагимдаги курси хунук ғирчиллаб кетди. Сиз гўдак шўрликнинг ҳам бўйнига оғир машаққатлар ортяпсиз. Менинг гўдакдай қувноқ, бахтли бўлгим келади, нима дейсиз?!

— «Гўдакдек бахтли...» — у ҳамон бир оҳангда, гўё мен билан эмас, ўзи билан ўзи суҳбатлашаётгандай ади, — бундай дейиш катта инсоний бахтни мазақ қилиш эмасми, қўшни? Сиз бахтни ҳузур-ҳаловат билан чалкаштираётган бўлманг тагин!.. Ана, боягина, қувноқ ашула айтиб ўтишди. «Янчамиз!» «Ўз маконида!» Нима деяётганини ўзи билмайди. Бу қувноқликдан менинг кўнглимни оғир қайғу босади, биродар. Ҳалиги сиз айтган тош балки ўшадир... Қувноқликни ҳам лоқайдлик ёки беғамлик билан чалкаштиряпмиз, — охирида унинг товуши жуда пасайиб кетди, гўё гапини

рўпарада турган жавонга гапираётган эди, гўё мен йўқ эдим.

Нимадир менга қаттиқ ботди. «Диққатбозликни сотиб олган одам экан» дедим ичимда. Нуқул кўнгилсиз гаплар... Сўнагул жуда хушбўй чой дамлади, лекин чой ичгандай бўлмадим. Қосимов билан баб-баравар ўзимдан ҳам норози, гаш эдим негадир.

Сўнагул менинг бу ҳолатимни пайқади шекилли, қуюқ, ширали товуши билан уй эгасига жиндек эътироз билдирди:

— Сиз бутун авлодимизни тантиқ арзандага чиқардингиз, Мадали ака,— деди у кулиб, чой узатаркан.

— Асло!— Унинг кўзи катта очилди.— Узоқ шарқчилар арзандами? Челюскинчилар-чи! Ўзимизнинг Султон... арзандами?!

— Султон? Қайси Султон?— дедим кулимсираб. Мен Мадали ака ҳазиллашяпти, ёки яна киноя қиляпти деб ўйлабман. Бироқ унинг юзи жиддий ва сокин эди.

— Экспедициямизнинг шофери,— деди у.

Сўнагул шошиб изоҳ берди:

— Султон акам ҳозир Испанияда, Аҳмаджон.

— Испанияда?!

— Ҳа.

Мен нега ўрнимдан турганимни ўзим ҳам билмасдим. Марзиянинг эри, ўша япасқи кепка кийиб юрадиган, очиқ, қора йигитнинг совун кўпиртириб соқол олиши, «акаси» деб қулимсираб гапириши кўз олдимдан ўтди. Мен жуда кўп бачкана ишлар қилган, жуда кўп бачкана гаплар гапирган одамдай бўлиб қолдим.

Бу ерга Мадали аканинг жиғига тегиш, рашкини келтириш учун кирганлигимни эслаб, мулзам бўлдим. Султоннинг тўйига бормаганимни ҳам Мадали ака билан Сўнагул яхши билишса керак. Мен улар олдида бирдан яланғоч бўлиб қолгандай сездим ўзимни.

Сухбатимиз яна анча давом этди, уй эгаси мен билан гаплашиб ўтириш ўзига жуда қизиқ бўлганини, яна алланималарни гапирди шекилли. Мен бошим гувиллаб, қулогимга гап кирмаётганини сезиб турибман: хаёлим Султонда эди. Мен унга нималар деган эдим ўшанда? Марзия қаёқда экан ҳозир?

Кўп ўтмай мен Марзияни топдим. У фабрикада йиғирувчи бўлиб ишлаётган экан. Қидириб борганимга

жуда қувонди, бир вақтлар ноҳақ ранжитганим эсидан чиқиб кетибди. Мен унга Султон билан бўлган пайтларини хотирлатдим чоғи.

— Хат йўқми?

— Йўқ, — деди. У эскигина коржома кийган, анча ориқлаб, кўзи хира тортиб қолгандек эди.

Иккинчи учрашганимизда хат келганини айтди. Интернационал бригадада экан, кучлар тенг эмас, ҳеч қандай ромаңтика йўқ, дебди, минг хил одам, лекин бари содда, оқкўнгил одамлар дебди. Саккиз тилда барабар «Интернационал» айтишганини батафсил тасвирлаб ёзибди.

Уша йили, эсимда, кеч куздаёқ қор ёғиб, қиш қулин ташлаб тўйган эди. Кейин қорасовуқ дов-дарахтнинг обиятини ялаб кетди. Қаҳрли изғирин-тунлардан бирида Марзия билан кўчаларда узоқ юрдик. Совуқ ел қор учқунларини тўзғитиб ётган шаҳар майдоидаги Испания харитаси олдида одамлар тўпланган, ҳамма қорни ғирчиллатганича бир жойда жимгина топтанар эди. Бу жимликда билиниб турган машъум бир ҳаяжон ўша кечаси бизнинг ҳам кўнглимизга ўрмалаб кирди. Султоннинг хатида тасвирланган харобалар, майсалари ёниб жизғанақ бўлган сарғиш қоялар, Мадрид кўчасида кўмирга айланган симёғочлар кўз олдимга келар, мен ўзимни бирдан даҳшатнинг, ўлимнинг ёнгинасидан чиқиб қолган одамдай ҳис этар эдим.

Султоннинг сўнгги хатини Сўнагул билан бирга ўқидик: «Ўзимизда нималар бўлаётганини билгим келади, жуда ташвишдаман, — дебди, — лекин билиш қийин. Бу ерга келадиган журналларда нуқул кулиб турган қизларнинг суратларини кўрамиз».

— Ҳа, — деди бу кунларда жуда ўзгариб кетган Марзия, — кулишгани тўғри. Лекин турмуш у журналларда кўрсатилгандан кўра мураккаброқ. Ўзимиз ҳам...

Бир ойдан кейин Марзия Испаниядан яна хат олди. Султондан эмас, унинг ўртоғидан. У Султоннинг қабри қаердалигини ёзган эди.

Ушанда Мадали ажа кўзи ичига тушиб кетган, телбадек паришон, сочи тўзиган Марзияни бағрига босиб, шундай деган эди:

— Энди у ерга, синглим, фақат Берлин орқали бориш мумкин.

Нима дегани? Уруш албатта бўлади, демоқчими? Мен бу тунд одамнинг бошқа кўнгилсиз гапларидек, бу фикрини ҳам кўнглимдан нари қувишга уриндим. Ахир, агар уруш бўладиган бўлса буни аввало бизлар — аскар ёшида бўлган болалар — бутун вужудимиз билан сезмасмидик? Аксинча, дареларимиз ҳам анчадан буён тўхтаб қолган: чунки Душаннинг дадаси — чўлоқ муаллимимиз қамалиб кетибди, деб эшитдик.

Унинг нега қамалганлиги ҳақида ҳар хил гаплар тарқалган. Биров айтади — кечалари приёмникни бураб, Ҳиндистондан ҳазин куйлар эшитганмиш, деб. Биров айтади... ишқилиб, ким билади, бирор сабаби бордир-да, отаси ҳожи, ўзи чет тил биларди... Фақат Душан билан укаларига раҳмим келади. У дарсга қатнамай қўйди, уйга бориб хабар олишдан аввал Мадали акага маслаҳат солдим.

— Нега қамалди экан, билмайсизми? — деб сўрадим ундан.

У ғалати жавоб берди, мен бундай жавобни сира кутмаган эдим:

— Мақтанмагани учун. Биз мақтанишни мафкура даражасига кўтарганмиз. Сал ўйланиб қолган кечаю кундуз қарсак чалиб мақтанмаган одамни баъзилар мафкураси бузуқ, шубҳали деб ҳисоблашади. У шўрлик кўнглига бир безовталиқ тушиб ўз кафедрасида Рейхнинг ҳарбий устунликлари ҳақида гапириб қўйган экан.

Мен Мадали акага қарши жавоб беришга дарров гап тополмадим-у, лекин ич-ичимда унинг гапларини сиёсий жиҳатдан қалтис деб ҳисоблар эдим. Бизнинг маънавий устунликларимиз-чи? «Нацистлар» дегани энг тубан ҳайвоний инстинктларга асосланиб уюштирилган бир тўда экан. «Маданият деган сўзни эшитсам қўлим тўппончага югуради», дебди Геббельс. Бундай йиртқичлар йигирманчи асрда нима ҳам қилиши мумкин? Неронлар даври ўтиб кетган. Одамлар, давлат бошлиқлари йўл қўйиб қўярмиди? Йўқ уруш бўлмайди!

Душанникига борсам, у ҳам уруш ҳақида ўйлаб ўтирган экан. У қаердадир ўқиганларини гапириб кетди: Германия тиканли симларга чирмаб ташланганмиш.

— Сен неронлар даври ўтиб кетган деяпсан,— деди Душан. Шу топда у кўзимга нимаси биландир дадасига ўхшаб кетди.— Мана, фюрер! Ҳаммаси учун бир зот ўйласа, ўзи осса, ўзи кесса, халқ албатта оёқ ости бўлар экан. Ҳозир у ерда концлагерлардаги одамларнинг сони олти миллионга етибди.

— Қаёқдаги одамларни гапиравермасдан дадангни ўйласанг-чи болам,— деди Душаннинг ойиси. У уйга кириши билан мени кўриб шошиб қолди, кўзларига ишонмагандай бирпас тикилиб турди. Кейин апил-тапил дастурхонга унаб кетди.

— Э, дадам масаласи — шунчаки англашмовчилик,— деди Душан қўлини силтаб. Лекин кўзларида ўзи ҳам тушунмайдиган бир ҳасрат белгиси кўринди. У онасини юпатишга уринарди. Етти болани боқиб, сочига барвақт оқ тушган, кўзлари қизариб, киртайиб қолган чуваккина онаси бизга нон синдириб, Душаннинг учта укасини ҳовлига ҳайдади: «Боринглар, ўйнанглар». Усти юпун болаларнинг совуқ ҳовлида ўйнагиси йўқлиги билиниб турарди, шундай бўлса ҳам улар жовдираган кўзларини дастурхондан зўрға узиб чиқиб кетишди.

— Яхши келибсиз, болам, қани олинг,— деди менга Душаннинг онаси куюниб. У кўпдан бери уйларига ҳеч ким кирмай қўйганидан, менинг келганимга ўзида йўқ хурсанд эди. Онанинг ҳазин қувончидан юрагим увишиб кетди.

— Муаллимдан ўзингиз хабар олдингизми, хола?— деб сўрадим.

— Хабар олдим, болам, икки марта бордим. Ўзини кўрсатмаса ҳам ҳайтовур, суҳбат қилишди, гапимга қулоқ беришди барака топкурлар.

— Яхши муомала қилишдимми?

— Яхши, яхши, болам. Хушмуомала йигитлар экан. Лекин нуқул кечаси ишлашадими бояқишлар, икки сафар ҳам ярим кечада кирдим идораларига. Кечаси, ўзингиз биласиз, болам, ҳамма нарса ваҳимали, хавфли кўринади. Ҳар кирганимда, хотин киши, юрагимни титроқ босаверди, шунинг учун улар мендан ҳам гумонсираб қолишди чамамда. Трамвайда биров орқамдан «гражданка» деса юрагим шув этиб кетибди. Уша ердагилар шунақа деб муомала қилишади. Ўзимизнинг «ўртоқ» деганимиз тузук экан-э, ўргилай. «Ўртоқ Жамолова!» — қандай яхши!

— Қўйсангиз-чи, ойи ҳозир шунақа давр ахир, ҳаммага ишониб бўлмайди. Синайди, текширади.

— Синасин, болам, синасин, майли, — деди хола. Овозида йиғи оҳанги билинганини ўзи ҳам сезди шекилли, гапни бошқа ёққа буриб: — Душанжон, бориб укаларингни олиб кел, болам, яна хат келди, — деди.

Ота-оналари бир жойда ишламагани учун Душаннинг иккита укасини боқчадан, кейжа синглисини яслидан бўшатишибди, шуларни, бориб олиб келиш керак экан. Мен Душан билан кўчага бирга чиқдим.

— Уқишга бормаё қўйдинг? — деб сўрадим сабабини билсам ҳам.

— Ишга кираман, — деди Душан. Илгари ўйлаб қўйган ўйларини давом эттирди шекилли: — Эплаб кетаман, — деди, — дадамнинг китоблари бор, сотсам.

Кейин у боқчага кириб учала укасини бошлаб чиқди. Кичиги мишигини бетига суркаб нуқул йиғлар эди. Каттаси хурсанд:

— Дадам келдиларми?

— Келади, келади, — деди Душан уни нуқиб йўлга соларкан.

Уртанчаси бўлса йиғламайди ҳам, кулмайди ҳам. Қовоғи солиқ: бугун уларга уйга кетасизлар деб ноушта беришмабди.

Буларни етаклаб йўлга тушдик. Ҳаммамиз жим, фақат кичкина ҳар замонда нафаси ичига тушиб, пиқиллаб қўярди. Бир маҳал ҳалиги каттаси қўлимиздан юлқиниб чиқиб, «Гўшт» деб ёзилган ёпиқ юк машинаси орқасидан шаталоқ отиб югуриб қолди. Мен қўрқиб кетдим, бола физиллаб ўтаётган машиналарга, мотоциклларга ҳам қарамай, ҳамон чопар, «Дада!» «Дада!» деб чинқирар эди. Душан уч сакрашда уни кўчанинг қоқ ўртасида тутди. Тротуарга олиб чиқди-да, тарт-тарс этиб иккита шапалоқ урди бетига.

— Машина босиб кетса нима қилардинг, ярамас?!

Бола катталарга ўхшаб, ичидагина ўксиб йиғлади, кўз ёшини ютиб, «Дада, дадажоним!..» деб бир шивирлаб, тинди. Мен Душаннинг афтидан билиб турибман, боланинг бу шивирлаши юрагини эзиб юборди, уни урганига минг пушаймон еяпти. Кейин у менинг воқеага

тушунмай турганимни пайқаб, болаларга эшиттирмасдан, ерга қараб гапирди:

— Кечаси шунақа машинада олиб кетишган эди уни. Бу тирранча уйқу аралаш кўриб қолганга ўхшайди.

Мен ҳалиги юк машинаси кетган томонга қарадим, лекин у муюлишда кўздан йўқолган эди, унинг ўрнига қизил алвонлари билан кўзимга лоп этиб боқча дарвозаси кўринди. Унда ҳар бир ҳарфи мана, шу йиғлаётган боладай келадиган шиорни шамол тортқилаб, ҳилпиратиб турибди: «Бахтли болалик учун Улус Сталинга раҳмат!»

Мен Душан билан кўчада хайрлашдим.

Унинг ранги синиқ эди.

— Менга қара, сен... келма, комсомолсан,— деди кириб кетаётиб.

Ёшлиқда мен, ҳар ким ўзи истаган йўлни танлаб олаверади, деб ўйлардим. Жуда анойи гап чиқди бу. Бирдан йўлим қоронғилашгандай, олдинда ҳеч нарса маълум эмасдай туюлди. Султон нима учун ҳалок бўлиб кетди? Энди Душан қаёққа боради? Ўзим-чи? Мен ҳаётимда меҳр-оқибат излабми, нуқул Сўнагулнинг олдига борардим.

У ҳам Мадали аканинг қадалиб ўтираверишидан зерикар, мен билан кўчага чиқишга йўқ демас эди. Одамлар орасида бир ола-говур, тўс-тўполонга шўнгиб кетай, деб, у билан бирга кимнингдир тўйига ҳам бордим. Тўйдагилар ҳам бари камгап экан, индамай уриштириб ичаверишди. У кунларда ҳамма ўз қобиғида биқиғиб яшашга уринар, одамлар дўстлик ипларини кўпинча ўз қўллари билан қирқишар эди.

Биз тўйнинг охиригача ўтиролмаи яна ўша ўзимизнинг болалиқдан таниш, қадрдон боғ кўчамизга қайтиб чиқдик. Бу кўчалар яланғоч ток сўриларини оралаб бориб арчали тоғ этагига тақалади. Ҳали қош қораймаган, тоғлар бинафша ранг бўлиб кўринади. Қаводами, нам тупроқ ҳидидами, қаердадир, баррадай, майин баҳор туғилиб келмоқда. Сўнагул билан ёлғиз бўлганимда ҳаёт менга ҳамиша мана шундай саний, беозор, худди мангулик баҳор арафасида тургандай туюлади. Қизнинг оқшомда бахмалдай кўринган қорасининг юмшоқ чизиқларига қарайман, оқшом тинлигида оламнинг бутун гўзалликлари кўнглимга

сингиниб киргандай бўлади: оҳанглар, ранглар, нур, муҳаббат ҳислари, шабнам салқини, шеър завқи, жон ширинлиги, эртанги навбаҳор нафаси, шаффоф кенгликлар... Йўқ, булардан ҳеч ким воз кечолмайди, буларни ҳеч ким йўқотолмайди, булар киши ҳаётида энг муҳим нарса, булар мангу, демак ҳаёт доим гўзал, одам бахтли бўла олади. Қўй азобли ўйларингни, Сўнагул!

Сўнагул ўз дунёси билан банд эди. Теракдан оқшом чумчуқлари пир этиб учди-ю, унинг хаёл и.и.и узилди шекилли, бир ёноғи билангина жилмайиб секин гапирди:

— Мадали акам жуда ғалати. Сиз уни мингаймас деб ўйламанг. Саҳрода у бутунлай бошқача. Шўх, чидамли, мерган. Махтумқули шеърларини бошдан-оёқ ёд ўқийди.

Сўнагул менинг ғашимни келтириши керак бўлган бу гапларни шундай маъсудлик, шундай соф кўнглилик билан гапирардики, мен унинг товушига, беихтиёр маҳлиё бўлардим.

— Гапиринг, Сўнагул, бирон нарса айтиб беринг.

— Утган йили биз Қизилқумда адашиб қолганмиз, деб ҳикоя қила бошлади Сўнагул. — Сиз қум қуюнини кўрмагансиз. Куппа-кундузи пайдо бўлиб, бутун саҳрони қоронғи тунга айлантириб юборади. Биз машинада Султон, Мадали ака — учаламиз Сарихудудқан лагерга қайтаётган эдик. Бирдан орқамизда ҳам, ёнимизда ҳам осмоннинг устунидек иккита қуюн пайдо бўлди. Уларнинг йўлига тушиб қолсангиз машина-пашинангиз билан чирпирак қилиб олиб чиқиб кетади. Султон улардан қочиб, машинани дам чапга, дам ўнга бурди, ниҳоят қутулдик, деганимизда яна биттаси рўпарамиздан осмонга ўрлаб қолди. Боягилари саҳрони қоп-қоронғи қилиб, аллақаяқларга кетиб қолган эди. Биз бунисига чап бериш учун илон изи қилиб юриб, йўлни йўқотиб қўйдик, илгариги изимизга қайтамиз деб баттар адашиб кетибмиз, қаерда эканлигимизни билмаймиз, атроф теп-текис, қоронғи. Бу энди тўзон эмас, ҳақиқий тун эди, тўхтаб тонгни кутишга тўғри келди. Лекин тонг ҳам бизга қум денгези билан кўз илғамас хира уфқдан бошқа ҳеч нарсани аён қилолмади. Бунинг устига, Султон машинани юргизолмади, аввал қум тўлганми деб, уч соат азоб чекиб тоза-

ладик, кейин билсак, бир нарсаси синган экан, ташлаб кетишга тўғри келди. Тахминлаб, тусмоллаб кечгача юрдик, лекин қум тиқилган, узоқларга тикилиб чарчаган хира кўзларимизга ҳамон ўша сахро, ўша уфқдан бошқа ҳеч нарса кўринмади. Султоннинг оёғи шишиб кетди, эрталаб машина ёнида қандайдир михни босиб олган экан, бизга айтмабди. Мадали ака, ҳозир дарров укол қилмаса қоқшол бўлиб қолади, деди-да, дори сумкасини тита бошлади. Бироқ шприцни қайнатмасдан укол қилиш мумкин эмас, қани энди шунча кенг оламда ёққани бир чўп бўлса, мен уч чақиримча барханларни айланиб қуруқ қайтиб келдим. Уколни кечиктириб бўлмасди, Султон юролмай, ҳар қадамда каловлаб қол-япти.

— Махтумқулини ёқамиз, Сўнагул,— деди Мадали ака.

Менинг халтамда шоирнинг девони бор эди, мен уни ҳамма экспедицияларда олиб юрардим. Султоннинг сўнган кўзлари ғалати бўлиб кетди: «Шеърни-я?!» Мадали ака бўлса китобни кўлимдан олди. Яна қоронғи тушмоқда эди. Биз ичадиган охирги пиёла сувимизга шприцни солиб, Махтумқули девонини тутам-тутам йиртиб, ёқиб, қайнатдик. Биласизми, шеърдан олов зарурроқ эди.

Сўнагул индамай қолди. Менинг кўнглимни бир туғён ўпириб ўтди, унда жонли туйғулар чирсиллаб ёнаётгандек эди. Айтмоқчи бўлганимни қиз ўзи тушунди шекилли.

— Илгари мен ҳам шеърни ёқиб бўлмайди деб ўйлардим,— деди ва ўзи ҳам узоқ ўйланиб қолди. Кейин жилмайди:— Ушанда менинг бош эгиб қолганимни кўриб Мадали ака: «Султонни сақлаб қолдик, шеърни бўлса тиклаб оламиз» деган эди. Чиндан ҳам, лагерни топиб борганимиздан кейин шеърни тикладик, Мадали ака брезент палатада тиришган пешанасини уқалаб-уқалаб юриб, икки кечагача айтиб турди, мен иккита дафтарни тўлатиб ёзиб олдим. «Девон» илгаригидан ҳам катта бўлди.

Мен шу кунги сайрдан жуда толиқиб қайтдим. Билдимки, энди ҳатто Сўнагул билан учрашувлар ҳам кўнгил осойишталигини сақлаб қололмаяпти. Вақт ўтмоқда. Худди Амурнинг лойқа оқимидек, юзадан қарасанг жимгина, билинар-билимас оқади, кун кун-

га, ҳафта ҳафтага ўхшайди, лекин тубига қарасанг — теранликдаги силжишни кўриб юрагинг орқага тортиб кетади. Қаердадир тўп гумбурлайди, бизда кечакундуз радио гувиллайди, одамлар эса жим. Куни кеча, Чехославакияни «Ўлик калла» деган йиртқич батальонларнинг оёқ остига ташлашди. Шу муносабат билан Париж кўчаларидан бирига Мюнхен деган ном қўйилди... Воқеалар худди момақалдироқ олдидан кучли шамолда узилган япроқлардек учиб ўтмоқда, улар қаердадир, узоқларда эмас, гўё менинг ўзимда, бошимда шовуллаб туришибди, улар биз билан ҳисобланмай, тақдиримизни ўз қўлларига олишмоқчи. Наҳотки, шундай бўлиши мумкин экан?

Берлиннинг Вильгельмштрассе кўчасидан саф тортиб ўтган каламуш рангли кийимдаги штурмовиклар бизнинг ёшлигимизга бирдан чек қўйди. Энди бу безовта кунлар қаерга бориб тинади, мени қаерларга элтиб тикади? Эрталаб туриб газета варақлашга юрагим дов бермайди. Нега қўрқаман, нимага ишончим суст? Ўз эътиқодим, ўз орзуларим, қалбимга яқин барча гўзалликлар учун Султондек жон фидо қилишга қодир эмасманми? Буларни агар жон бериш билан сақлаб қолиш мумкин бўлса... Мен тайёрман, Мадали ака!

Мадали Қосимов. Мен негадир ўзимни шу киши олдига оқлашга уринар эдим. Ундан нима қарзим бор, билмайман. Аслида кўнглимга гулгула солган шу киши. Мен аллақандай шубҳалар қаҳшатиб қўйган ёшлик орзуларимни довлаб, уларни бой бергим келмай, муҳул шу киши билан олишардим. Юзма-юз ҳам, орқаворотдан ҳам. Ҳаётнинг у айтгандай чалқаш, мушкул, шафқатсиз эмаслигини исбот қилиб, шу кишига дашном бергим келарди.

Кунлардан бир кун шунинг хонаси келди. Эрталаб газетани очиб қарасам, биринчи бетда Молотов билан фон Риббентроннинг сурати! Иккови ҳам бир-биридан мамнун, илжайиб туришибди. Германия билан тинчлик ақди имзоланган эди.

Этикни қўлантаёқ кийдиму, югурганча қўшнимнинг зинапоясидан ҳаллослаб чиқиб, Мадали ака ўтирган столга газетани тўқ этиб қўйдим: «Энди нима дейсиз!? Кўзларим чақнаб кетган. Ўзим ҳамон ҳансиардим, бутун вужудим, бутун важоҳатим каттақон ўндов аломатига ўхшарди.

— Хўш?!— дедим уни тиз чўктиргандай кибр билан.

Мадали Қосимов расмга бирпас тикилиб, индамай ўрнидан турди-да, қандайдир шўх куйни вағиллаб янграётган радиони гиппа бўққандай ўчирди. Юзи ўзгармади, газетани менга қайтиб берди.

— Сиз бундан ҳам хурсанд эмассиз!— дедим, жуда жаҳлим чиқди.— Совуқ нафас, бадқовоқ одамсиз! Сиз Сўнагулни ҳам сил қиласиз, мен бунга йўл қўймайман! У... у...

Тағин нималар ҳам дедим шекилли, эсимда йўқ, у столга бош эганича пешанасини маҳкам чангаллаб қолди, мен эшикни тарақлатиб ёпиб, чиқиб кетдим.

Ғапим пировардида Сўнагулга ўтиб кетганини ҳовуримдан тушгандан кейин пайқадим. Қўшнимга бўлган адоватимнинг боиси ҳам балки шумидийкин? Ҳар ҳолда айтадиганимни айтиб елкамдан оғир юкни улоқтиргандай енгил тортдим. Шундан кейин уни кўрмадим. Қорақумига кетиб қолди деб эшитдим. Қажратон қишда.

Ҳамма нарса ўз изига тушди, асаблар тиниб, кўнгиллар ёришди, менинг болалик йилларим қайтиб келгандек эди. Газеталарда «фашизм» сингари ваҳимали сўзлар йўқ бўлиб кетди, гузарлардаги репродукторларда музыка яна ҳам баландроқ янгради эди. Ўз ихтиёри билан аскарга кетган Душандан хат билан сурат келди. Вақти чоғ, ғарбий чегарада экан. Заставадаги ёшгина солдат ўртоқлари билан даврада қаҳқаҳ уриб, бағридаги мушук боласини силаб туриб суратга тушибди. Онаси бирам хурсанд, бирам хурсанд.

— Кўрдингизми, хола, ҳаммаси тузалиб кетади! Муаллим ҳам оқланиб келади ҳали!— дедим мен.

— Кошкийди, болам.

Мен худди ажойиб ширин тушлар кўраётгандек, лаззатли бир паришонлик билан яшардим. Одамни маст қиладиган баҳор ҳам келди. Сўнагулни қўярда қўймай қирларга олиб чиқиб эрталаб лола баргларида минг хил товланган шабнамни яланг оёқларимиз билан дув тўкиб, узоқларга кетиб қолардим. Сўнагул ҳам, сахро қизи эмасми, бундай кенгликларда қапалакдек учиб яйрайди, ҳаво ранг дуррасини қўлига

либ, этакларини хурпайтириб тир айланади-да, йиқил-
ан бўлиб менга қўлини чўзади. Мен ёнаман, долалар
ловдек кўринади кўзимга; жон ҳолатда чанқаб кел-
ан йўловчи чашма лабига кўксини бериб сув ичгани-
дек Сўнагулнинг тўладан келган қорача билакларини
лабларимни босгим келади...

Йўқ, мен уни ҳеч кимга бермайман, мен уни мана
шундай узоқларга, умрим ожирига қадар олиб кета-
ман!

Баъзан иккимиз ўйга толиб, уфқларга тикилиб ўти-
рамиз, олов шокилали булутлар орқасида қийғоч са-
валаётган бодроқ ёмғирни, узоқларда кўкиш туман
билан чўлғаниб мудраётган боғларни томоша қиламиз,
у ерлардаги ҳар бир гиёҳни, ҳар бир қумурсқанинг
ишчан ҳаракатини кўриб тургандай, ялпиз ҳидини
димоғимизда сезаётгандай бўламиз...

Вироқ, сиз ҳозир воқеаларнинг қаёққа қараб ке-
таётганини фаҳмлаб турибсиз. Ҳа, биз ўша пайт ял-
пиз ҳидидан бошқа нарсани ҳам сезишимиз керак
эди, кўнглингизга келган ўй тўғри. Тотли уйқу оғу-
шида одам ўз тушларига буткул берилади, уларни
чин деб билади, ишонади, уйғонганда эса, ўзининг та-
мом бошқа дунёда эканини бирдан пайқайди-да, кўн-
гилсиз жилмайиб қўяди, кўрган тушлари кулгили тую-
либ кетади.

Бизни 22 июнь тонги уйғотди. Мен турдим, бутун
ёшлигим, барча гўзал режалари билан, худди ширин
тушдек ҳуркиб учиб кетди. Бундан илгариги ҳамма
орзуларим, қувончу армонларим, баҳсларим, зарда-ю,
рашкларим, бирданига шундай маъносиз, шундай
бачкана кўриниб кетдики, юзимни ойимнинг кўксига
беркитиб олдим. Яхши ҳам Мадали ака бу ерда эмас,
бўлмаса унинг кўзларига қайси юз билан қарардим...

— Дафъатан-а ўғлим! Энди нима бўлади? — дер-
ди онам бошимни кўксига маҳкам босиб.

«Дафъатан!» Уйламаган бўлсак бир нав эди-я. Би-
лар эдик, ахир. Уруш ҳақида, ҳар қандай душмани
янчиб ташлаймиз, деб ҳовлиқиб қўшиқлар айтардик.
Менинг кўнглимда бир шарпа, оғир, машъум бир
шарпа доим яшириниб, пайт пўйлаб тургандек эди.
Лекин атрофдаги ҳамма нарса: бу абадий ям-яшил
олам, мевадек секин етилиб келаётган ёшликнинг чек-
сиз ғурури, тушдагидек ширин орзу-умидлар — булар

бари ҳар қандай ёвузликка шу қадар зид, шу қадар ёт эдики, мен кўнглимдаги ўша машъум шартави ҳа-миша писанд қилмасликка, пайқамасликка уринар эдим.

Ҳа, ўзидан олдин келар экан машъум соясен, у кўн-дан бери ҳавода муаллақ тургандек эди; аммо биз худди урушни сира кутмагандек бошланганида ўзи-мизни йўқотиб қўйдик. Бир қарашда ҳеч қандай ай-бимиз ҳам йўқдек, лекин ҳозир ўзимизни оғир гуноҳ-кор сезаётимиз. Ҳар ким ўз ўйлари, кўнглидаги гул-гулалар ҳақида ўзи жар солиши керак эмасмиди? Бурунги одамлар тақдирини худога топширган, биз-чи, биз кимга ишондик, одамлар орасида худо йўқ ахир!

Сўнагул уруш бошланган куниёқ Қорақумга, Ма-дали аканинг олдига кетиб қолибди. Фронга жўнаб кетса кўролмай қоламан деган бўлса керак. Мен-чи, мен билан хайрлашиш керак эмасми, ё менинг урушга даҳлим йўқми? Институтнинг юқори курсидагиларни чақирмаётганмиш, лекин энди менинг институт билан ишим йўқ. Ҳаёт иккига бўлинди — кечагиси ва эндигиси. Кечагисининг аҳамияти йўқ, эндигиси ҳам-ма нарсани ҳал қилади.

Мен Фозилникига югурдим.

У китоб жавонларининг ичини ағдариб ташлаб, му-қоваларининг чангини артаётган экан. Фозил бундай иш билан соатлаб шуғулланади. Худди ташқарининг шовқини кирмасин дегандек, деразаларини маҳкам бекитиб олиб, китобларини бекордан-бекорга жавон-дан жавонга кўчириб чангини қоққани-қоққан.

— Нима қиламиз, Фозил? — дедим киришим билан ўпкамага зўрға босиб.

У қошини чимириб, пешанасини тириштириб, фай-ласуфона ўй сурди.

— Бундай ўйлаб қарасанг, жуда ғалати, — деди у. Полни туртиб кўрсатди: — Ернинг нариги томонида ту-риб кимдир бизнинг тақдиримизни ўзгартиришга ҳа-ракат қилади.

— Кимдир... У меникени ўзгартириб бўлди. Фрон-га кетаман, — дедим мен; бир даста китобга омонатги-на ўтириб нафасимни ростладим. — Эсингдами, Султон бир вақт «ўз асринга дуч келганингча йўқ ҳали, ака-си» деган эди. Дуч келганимиз шу эмасмикан?

Фозилнинг ранги синиқ, қовоғи солиқ эди, у қўлидаги очиқ китобни ҳафсаласизгина отиб юборди:

— Ҳа, ўзининг дуч келганига анча бўлди шекилли...

Унинг товуши нечундир бегона эшитилди. Султон тўғрисидаги гапи менинг аллақаримга бориб дард билан санчилди. Мен ялт этиб қараб, Фозилнинг билагидан ушладим:

— Сен нима қилмоқчисан? Юр, военкоматга бирга борамиз?

— Мен аввало ўзлимни излайман, мен аввало ўзлимни топишим керак, — деди у ҳар сўзни оғир юк кўтаргандай салмоқлаб, қижжалаб.

Ўзлигини қидирар эмиш, файласуфни қаранглар-а! Ўъни, айтмоқчики, мана мен шунақанги донишманд ва мураккаб бир шахсман! Бировлар бахт, бировлар қахрамонлик, бировлар яна алланималар излашади, мен эса ўзлимни излайман! Қойил бўлишларингиз керак менга! Атрофда ҳаёт ҳалокат ёқасида турибди, оламни мусибат босиб келяпти, мен ҳам азобдаман; ўзлимни излаяпман.

Тўғ-э!

Рўпарамда бўлак нотаниш одам тургандек эди, хайрланмасдавоқ, сочилиб ётган китобларни босиб, қоқиниб, впошганимча чиқиб кетдим.

— Ақмад! — деб чақирди у остонадан. — Қуруқ «ура» дан ёки чўлоқ муаллимимизнинг қоп тешадиган таёғидан қўрқадиган душман эмас бу! Ақалли миятиқ ушлашни биласанми? Сенинг жонинг керак эмас унга...

Яна алланималар деб қичқирди, мен қайрилиб қарамадим, ўз гуноҳимдан қочгандек, жадаллаганимча кетавердим.

Қоронғи тушган, эски латта сингари узук-юлуқ булутлар бош устида пастаккина сузиб борарди. Шаҳар майдонида, илгариги Испания харитаси ўрнига мамлакатимизнинг чўзилиб ётган ҳайбатли қизил арслон сингари катта харитаси осилган.

Тўпланиб турган одамлар бугун бомбардимон қилинган шаҳарларга — Вобруйск, Киев, Одессага индамай тикилиб, ниманидир чамалаб туришибди. Улар ўз зехнларига оғир ботиб турган шафқатсиз саволларга жавоб беришдан ожиз эдилар назаримда.

Менинг ойим ҳам шу ерда чiqиб қолди. Унинг чўчиғаң, паришон кўзалари менга тушди-ю, елиб келиб мени бағрига олди. У менинг фронтга жўнамоқчи бўлиб юрганимни билар, қаерга борсам, орқамдан пойлаб, йўлимга чиқиб турар эди. Биз одамлардан узоқлашиб Ленин ҳайкали ёнидан чиқдик. Ҳайкал ҳам узоқдан худди ҳалиги харитага тикилиб тургандек эди. Булутлар оқиб ўтиб, кўк юзи бир зумга очилганда доҳийнинг қиёфаси жонлидек кўриниб кетди. Азиз Ильич! Ахир бу қандай гап? Нега бизникилар чекинишяпти, бунга ким айбдор? Бу ёғи нима бўлади, Владимир Ильич?

У индамайди. Сиз ҳам индамайсиз, ойижон. Лекин сиз гап очишдан қўрқманг, мен ҳали борганим йўқ ҳарбий комиссарликка. Мен ўртоғим Фозилникига бордим. У...

Ойим менинг ўйларимга қулоқ солаётгандай анчагача индамай борди-ю, бирдан ўпкаси тўлиб йиғлай бошлади.

— Ойи...

Мен уни қандай юпатишни билмай турганимда, қоронғи кўчанинг у бошида, муюлишда, қизариб ёнган чироқ тагида одамлар кўринди, қий-чув эшитилди.

— Ана,— дедим,— фронтга кетаман деб уйдан қочган болаларни вокзалдан ушлаб келишяпти. Военкоматнинг олдидаги студентларни кўрсангиз эди, ойи! Врачларни алдашган, паспортларини ўзгартиришган, бир амаллаб фронтга жўнаш пайдан бари.

— Довулда қолган полопонлар...— деди ойим йиғи товуши билан шивирлаб.— Ўзимиздан ўтди, болам, ўзимиздан ўтди. Нон бердик болаларимизга, нархини айтмадик. Дард билан ҳаловат, қувонч билан кулфат ёнма-ён юришини тушунтирмадик...

— Ойи...

Мен унга тасалли беришга сўз тополмадим.

Ойижоним... Бир вақтлар ҳали мен йўқ эканман, у мана шундай ёш тўкиб дадамни жангга кузатган. Мана энди мени кузатиши керак. Наҳотки ҳамма вақт ҳам авлоддан авлодга шундай бўлаверса?..

2. СУҚМОҚ УЗИЛГАНДА

Гапнинг маромига кўра, бошдан охир нуқул ўзини ёзади шекилли, деган ўй келди кўнглингизга. Тўғри. Нега деганда, ўйлашимча, фақат буюк одамларгина эмас, оддий бир киши ҳам ўзи ҳақида ёзса қизиқ қисса чиқиши мумкин.

Оддий? Дарвоқе, унча ҳам оддий эмасмиз сиз билан биз. Йигирманчи аср кишиларимиз! Худди мана шу оддий кишилар эътибор топган замонда яшадик. Аминманки, бизнинг ҳаётимизда ҳам буюк келажак кишиларининг кўнглига равшанлик, юрагига далда бера оладиган бирон нарса бор.

Мен ҳаётимнинг маъносини ўйлайман. Фозил айтгандек, ўша «кимдир», етти ухлаб тушимга кирмагаң бир одам қаерларда туриб, менинг йўлимни кескин буриб юборди. Йўқ, балки у эмас... балки ўзим, ўзимнинг насл-насабим, синфий табиатим буриб юборди йўлимни.

Мен шу йўлга юришим керак эди. У «номаълум» одамнинг оламда борлигини унутайзган эканман, асримиз унуттирмади, чунки унинг энг оғир тўлғоғи шу бизнинг зидлигимиз. Модомики тўқнашиш зарурат экан, мен унга қарши боришим керак, бўлмаса туриш-турмушимнинг ҳеч қандай маъноси йўқ.

Мен кетдим.

Йўл гоҳо ёниб кул бўлган қишлоқлар устидан ўтар, гоҳо юз йиллик қарағайларнинг жонли таналари тилиниб-титилиб тарашага айланган, ўнгирлардан илдизлари чиқиб ётган яланғоч ўрмонга кириб кетар, икки ёқасида эса дам йўнмаган қайин крестлар, дам танка қарши темир ғовлар узоқларгача тизилиб ётар эди. Мажақланган снаряд қутилари, ўлиб ётган отлар, лойга қоришган инжил, йиртиқ шинель, кўмилмаган ўликлар... Нималар йўқ дейсиз бу йўлларда. Бирини босиб, бирига чап бериб кеча-кундуз юравергандан кейин машинагина эмас, асабларингиз ҳам ишдан чиқади. Бизнинг машинамиз аллақачон портлатилган бир кўприк ёқасида, қизил балчиққа ботиб қолиб кетди. Йўл ҳали узоқ, фақат уфқда аждардай тўлғаниб кўкка ўрлаётган қора тутун бу йўлнинг охири борлигини кўрсатиб турибди.

Биз, ҳарбий билим юртини битирган ёш офицерлар, госпиталдан тузалиб чиққан солдатлар — йигирмага яқин киши запасдаги полкдан тайинланган қисмларимизга, фронтни қувиб кетяпмиз.

Немисларнинг қишлоқларни ташлаб қочаётганлиги ҳақидаги хабар бу ерлардан тўп гумбури билан барабар янграб ўтган бўлса ҳам, одамлар ҳали эсларини йиғиб олганларича йўқ шекилли, ҳамма ёқ жимжит. Мен уруш йўлларида бундай жимжитлик бўлишини сира нўз олдимга келтирёлмас эдим. Наҳотки тириклик золи бутунлай қирилиб кетган бўлса!

Йўқ, бора-бора ертўлалардан, чала вайрон уйларнинг деразаларидан олазарак аёллар, чоллар, болалар аста-секин бошларини чиқариб мўралай бошлашди.

Биз кундузлари иложи бўлса ҳеч қаерда тўхтамай, манзилга шошардик. Лекин бир жойда мен бир нафасга беихтиёр тўхтаб қолдим. Вайронада қаңқайиб турган печь мўраси ёнида, лойга қоришган кул-қурум устида бир жотин бола эмизиб ўтирибди: сочи оқ, лекин кўкракларига қараганда жувонга ўхшайди. Мен бу ёш онага дориламон кунлар келгани важдан бир илиқ гап айтмоқчи бўлдим.

— Яхшимисиз, янга! Энди азаматнинг илигини маҳкамлай берасиз-да!... — дедим у томон қадам қўйиб.

Жувон яввал кулиб қаради, кейин болани ўтирган жойига тап этиб ташлаб, ёнган ходалар, фишт уюмлари оша сакраганча қочиб қолди. Шундай тез югурдики, мен унинг деҳқонча катта товонини, чирик этагининг четанга илиниб қолган бир парчасинигина кўриб қолдим. Болани қарасам — ўлик. Ваданим жимирлаб кетди. Мурдани эмизиб ўтирган жувоннинг жинни экани энди миямга келди. У энди қайтиб келмайди чамамда, узоқда қораси йўқолди, гўдакни ташлаб кетишга қўнглим бўлмади, уни ерлаш керак эди.

Шу билан бўлиб, ўртоқларимдан анча орқада қолиб кетган экинман, ҳансираб зўрға етиб бордим. Ваъзи эски фронтчилар менга хўмрайиб қарашди.

— Йўлдан қолдиришсиз, лейтенант!

Танбехни индамай қабул қилдим. Лекин менинг айбим йўқ эди...

Бечга яқин сийраккина ўрмон даҳанасида, нимсасанга бир қишлоққа етдик. Ҳавода яқинда титиб-ағдарилган

чирик хазон ҳиди куюк дуд иси аралаш анқиган. Куча оғзидаги кўрсаткич тахтага Горехово деган рус қишлоғининг оти немисча гетик ҳарфлар билан ёзилган. Уй, дарвоза, четан, омбор, ҳатто ҳожатхона эшигида ҳам кечагина қочган немис қисмининг тамғаси — каламуш сурати арава мойи билан чаплаган эди. Эндиги йўлимиз ботқоқли ўрмон, тун босиб келяпти, дармон ҳам қуриган, шу қишлоқда тунайдиган бўлдик.

Эшиксиз, деразасиз, ҳувиллаб ётган бир уйга, эгаси йўқ экан деб, эндигина жойлашган эдик, исқирт, пучуқ, патаксоҳ, сепкилли бир болани етаклаб, соғоши кўксини тутган паканагина чол кириб келди. Саломлашиб, скамейкага ўтирди.

— Мана Васятка тирик қолди, — деди у ҳаммашига бир-бир қараб. Эгилмай қотиб қолган бармоқлари билан боланинг пакмоқ сечини таради. — Мен уни топиб олдим. Тирик қолди бу.

У болани бизга кўрсатиб суюнчи олмоқчи бўлгандай, тагин ҳар биримизга алоҳида қараб чиқди.

— Невара сизга қарашли эмасми, қария? — деди бир солдатимиз. Чол бош чайқади.

— У албатта илгаригидек эмас, тилдан қолган, исқирт... Аммо у ўша ўзимизнинг Васятка, гореховолик Васятка. Уларнинг қўраси черковнинг ёнбошида эди. Бу ўша Васятка.

У боланинг урушдан олдинги ўша Васятка эканлигини ўйлаб сира тўймас, ҳаммани шунга ишонтиргиси келар эди чамамда, боланинг елкасини оқлаб сийпаб қўярди. Ҳозир бу қишлоқда на черков, на бирон тиккайган иморат қолган. Бобо бу ерда йигитликдан бери бошланғич мактаб ўқитувчиси бўлиб ишлаган экан, оккупация даврида шу қишлоқда қолиб, тасо-диф билан жон сақлабди.

— Аммо Васятка тирик қолди, — деди у яна, — гунг бўлса ҳам майли. Ўша илгариги ўзимизнинг Васятка шу.

— Нега соқов бўлиб қолди? — деб сўрадик эҳтиёт билан.

Чол Васяткани имо билан «бор» ўйна, дегандай, чиқариб юбориб, воқеани ҳикоя қилиб берди. Васятканикида немис офицерлар турган пайтда бўлган экан бу. Боланинг онаси, ўз оиласи оч турса ҳам, ўша «меҳмонлар»ни боқишга мажбур экан. Бир куни жуда оч

қолган Васятка столдаги бир бурда нонга қўл узатибди. Немис унинг қўлини маҳкам ушлаб:

— Ҳа, ўғри! — дебди. Шерикларини кулдириш учун болани деворга тақаб қўйиб, тўппончасини олибди-да, лунжини шишириб туриб «Пақ!» дебди, Офицерлар хўп қулишибди. Васятка бўлса ўшандан бери тилсиз экан.

— Тавба... ўз уйида, ўз нонига ўғри... — деб хўрсинди бурчакда ўтирган кекса солдат.

Биз ўчоққа ўт қалаб, халталаримизни ечиб, стол тузадик. Чол билан Васяткани ҳам меҳмон қилдик. Ҳамманинг диққати болада эди. Дастурхон ёзиб овқат қилишни унутаёзган бола солдатча тез-неъматимизни кўриб кўзлари ёшланди, шу топда гапиролмаганига йиғлаб юборай деди чоғямда. Биз уни ҳаммамиз бир-бир тиззамизга олиб, овқатга қистадик.

— Катта бўлиб қолди, жуда эсли, — деди чол, — ўзимизникилар ким, фашист ким — қаттиқ билади.

Қош қорайганда катта кўчадан бизнинг конвойларимиз немис асирларини олиб ўтишди. Қоронғида бу тўда кимдир судраб кетаётган катта ифлос латтага ўхшарди. Ҳаммаси бир хил, усти чанг, лой, жулдур, қадди букчайган, кўзи ерда. Бири қудуқ ёнида пақирни кўриб сув ичгани тўхтади. Биз ромсиз деразадан қараб турибмиз. Бу аянч одамнинг солдатлик турқи қолмаган эди. Ичига тушиб кетган кўзлари ўликни эслатарди. Пақир қўлида қалтираб, сув ифлос соқолига, ундан бўйнидаги чурук пайтавадек рўмолига тўкилди. Шу пайт унинг рўпарасида Васятка пайдо бўлди. Бола унинг гадо башарасига қараб турди-да, қўлида еб турган бир тишлам колбасани узатди. Немис икки қўллаб олиб, колбасани аввал ҳидлади, кейин тўшига босиб, болага тикилди. Чуқур кўзларидан исқирт юзига кир ёш юмалаб тушди.

Фашист кўзида ёш... Безабон Васятка бўлса унга тетик қараб турибди.

— Бу йиртқичларнинг даҳшатли гуноҳларидан кечиш учун ҳам юрак керак, олижаноблик керак, — деди кекса солдат.

— Нон билан эмас, кулфат, мусибат билан катта бўлган бу тирмизак бунча ҳимматни қаёқдан олди, сиз шунини тушунасизми, муаллим? — деб сўради у чолдан.

Чолнинг ориқ, қорғин юзида фақат муаллимлардагина бўладиган иссиқ шуъла товланди.

— Ҳа, бу бола ҳеч қачон биринчи бўлиб бировга қўл кўтармайди, — деди у. — Мен Васяткани яхши билман. Аммо немис... икки йил ёнма-ён туриб, немиснинг табиатига тушунмадим, биродарлар. Йиртқиҳ агар нодон бўлса — бу бир нав, тушунарли. Булар... булар туғруқхонада тўлғоқда ётган хотинларни ҳайдаб чиқиб, мана бу майдонга кўмилган миналарни яланғоч қўл билан кавлаб олишга мажбур қилишди. Ҳар мина портлаганда... узоқдан туриб хотинларнинг қандай парчаланиб ўлишини суратга олишди. Фотоаппаратлари йилт-йилт этиб турган, замонавий, қимматбаҳо аппаратлар эди... — Кекса ўқитувчи жим бўлиб қолди.

Асирлар тўдаси қора соядай судралиб дераза олтидан ўтиб кетди, тун чўккан бўлса ҳам, очиқ деразадан тикилиб турган осмон ёришиброқ кўринди. Васятка товушсизгина кириб, бобонинг тиззалари орасига тикилди. Муаллим уни бағрига тортиб, ўша оҳангда давом этди:

— Васяткадаги бу куч менда йўқ, солдатлар, қариб қолдимми — билмайман. Лекин бунда бор. Бунда кўп гап бор.

Чол индамай қолди. Ҳеч ким гап қотмади. Ҳамма ўз ўйи билан банд эди. Бирпасдан кейин қайси бир бурчакдан хуррак ҳам эпитилди. Ўз кишилари билан бундай хонаки, оилавий шароитда кўндан бери мириқиб гаплашмаган чол билан Васятка ҳам скамейкада гужанак бўлиб уйқуга кетишди.

Мен ухдай олмайман, мен душманамни, унинг қиёфасини ўйлайман. Унинг ўша кекса муаллим айтган табиатини вужудга келтирувчи бутун бир дунё рўпарамга келиб гавдаланади. Шунда атрофимда юмалаб, хуррак отиб ётган одамлар қандайдир эзгу алплар бўлиб кўриниб кетади, кўзимга. Боягина бири-зиқна, бири сергап, бири баджаҳл кўринган бу одамларнинг оёғига йиқилиб сиғинса арзийди. Мана шулар орасида мен...

Жуда тез тонг отди. Ҳаво булут, ғарб уфқда узоқдан четлаб ўтаётган чақмоқдай шафақ гоҳо бирдан ловуллаб кетади. Ҳужум ҳамма вақтдагидек тонгдан бошланган эди. Тўпларнинг гумбурлаши баъзида жуда

яқинлашиб келгандай туюлади. Лекин биз ўрмонлар, жарликлар оша юра-юра кунни яна кеч қилдик. Қоронни тушгач, бир болқонда етганимизда жамнинг нафаси кўкрагимизга урилди: сассиқ сойлидан галати чықиллаб минилар порлар эди. Вазан сиринд чўзиқ унйишлайди-ю, бирдан унга ўтади: фугас экан шеклилли, болқонда чуқур ботиб, кейин портлаш ўрнида писиллаб ўчиб қолади, ёни ер остида товучиси портлайди, ослонкиси йўр. Шунинг учун биз текис йўл қилиб, солинган кечиб кетдик. Алдангандай яшил байчиққа ботиб, уст-бонимиздан чирик сованиқ ҳидини аңқитиб, ярити кечяда тайинланган қисмимизнинг плацдармига кириб бординк.

Мен рота командирини капитан Хмарига учрашим керак экан, унинг команда пунктини излаб юриб зўр-ра топдим. Немисдан қайган чала байрон блиндажнинг қийинайган жадаларига башимни уриб, зинасидан оркам билан сириниб тушиб, заҳ ертўлада пайдо бўлдим. Шундай шароитда сира мос келмайдиган тоза, пушпа кийимдаги, ачина ёшга борган, қарамлари қатий, соқоли яхшилаб қирилган, ёрғоқ боша калитан, бир қўлида телефон трубкаси, бир қўли билан қаёқларнидир кўрсатиб, ёшани новча лейтенантга разаб билан тушунтирар эди:

— Сенинг у Обёрное деганинда немис фақат яшаётган учун ҳар замонда бир ақиллашти, жиддий куч йўр у ерда; унинг оёқ тираб қолмоқчи бўлган жойи темир йўл станцияси, тушундингми, Харитонов?

— Ўртоқ капитан, — деди ялингансимон лейтенант Харитонов. У пастак блиндажда икки буклангандай, чарчиган гавдасини элиб, ерга қараб гаширар, уст-бонини лой, йиртиқ, кўзлари жизил, олдинги линиядан бир зучаланган келгани биллииб турар эди. — Ўртоқ капитан, вевод кучдан қолди... — Кўриниб турибдики, у тилига келган даҳшатлироқ гапни айтишга журъат қилмапти. Унинг юзига қараб мен «кучдан қолди» ни «рон ютанти» деб тушундим. Шортлашлардан шифрда кодлар гирчешлар, артиллериянинг гувиллаши худди блиндаж тепасида муаллақ тургандай эди. Вазан юзларимиздан олов шуъласи югуриб ўтади, деворда соилар ўйнайди.

— Ҳеч кимни бероямайман, позициянгизга қайтинг, Харитонов! — деди капитан яна телефонга ёпи-

шиб.— Кейин менга кўзи тушди.— Ана лейтенантни олинг ёнингизга,— деди. У менинг кимлигимни, нега келганимни аввалдан билгандай, сўрамади ҳам, сўрашмади ҳам.

Харитонов индамай чиқиб кетди. Мен унинг кетидан юрдим.

Билим юртида биз ёш офицерлар «фронддан нари жўнамаймиз, заводдан кичинига укамаймиз» дегувчи эдик қавиллашиб. Лекин мен, етиб келишим билан, ўзимнинг яна эвазимни айтишга ҳам улгурмай, жангга кириб кетдим чамамда. Тул ойдин эди. Харитонов аччи; мазорчасини ёнг ичда тортиб, оёра қозинмай тикка кетяпти, бу йўллар унга ташки эвази жўрашиб турарди. Қулаллиларда ерса ташка ташлайди, мен ҳам ёсман. Елим билан ўқлар қушган чалиб, ерни чизиб ўтади. Мен баъзан ўқ жўрашиб ўқадан экин ерга қапшамай, кўп эвазини сирад порташми билан аданшарман, ўз ёнимдаги грамадан қўрқамин, лекин лейтенант, бунни сезиб турса ҳам, индамайди, табиий, бир нарсга деб ўйлайди шектлми, бовдга нарсдан гаширади:

— Ёшдоримизми капитанимизни,— дейди менга қарамай, ҳамон тезлаб юраркан,— янги келган. Висодни ўз ротасидаги бир завод деб билади холос, мен бўлсам икки йилдан бери ўтда ҳам, сувда ҳам биргаман булар билан...

Оқинда майда-чўйда дўншлилар, узокдан ташан гараме, яна ситирми, ашланганининг қораси кўринди. Бу ер қабристон экан, кириб келишимиз билан бирдан ёнига ёсарлар гўёларини шуидай тетиб пайладикми, бундай жангарани ўйкусизликка дучор бўлган турларида Достоевскийнига ўйлаб чиқаргани мумкин эди. Бу тирик одаклар тўдасини бомбардирмон қилиндан эри дашнатларок бўлар экан. Тобутлар, суяклар қаланиб кетди. Янги ўлақлар ердан ўйкулаб чиқиб, оқинда савук йқилишгайди. Бу мурдалар гўё яна бир марта ўлиб, тилка-тилка бўлиб, бинни ўлимдан қушқазиб қолганда эди. Тилки қуруқлиб, те-моримни бадбўй бир дуд ичиди. Говоннигача савук тер чиқиб кетди. Харитонов бўлса ётган жойида ҳам, торганида ҳам қаштени таширади:

— Билим юртида қариган-да, у жангчи биладики? Уша ерда ҳам зугум қилиндан бошқани билмишми, бу.

Инспекторлик машғулотида бир тушганман бунинг қўлига...

Биз букчайганча чопиб бориб сигир ёнига ўзимизни ташладик, димоғимга қон, яна аллақандай, қўланса ҳидлар урилди. Сигир бузоғини эмизиб турганда ёнига снаряд тушганга ўхшайди, бузоқнинг гўштлири парча-парча бўлиб тупроққа қоришиб кетибди, сигир ўрнидан силжишга уринарди. Мен молнинг маърашини билардим, инграшини эшитган эмас эдим. Бу ниҳоясиз дарднинг фарёдига ўхшар, бу фарёда тирик жоннинг чидаб бўлмайдиган аччиқ азоби эшитилар эди. Мен ойдинда қонга қоришган иссиқ қизғиш сут кўлмакларини кўрдиму расво бўлдим: кўзим бир зум тиниб нетди, бирдан кўнглим ағдарилиб, ўқчидим... Харитонов буни билдими, билмаганга олдими, яна гапирганча олға юраверди:

— Ушарда ҳам капитан эди. Нима жин урди-ю, бир куни честь бермай ўтибман. Шунда тўқсон уч марта ётқизиб-турғизган лаънати. Менинг биқинимда осколка борлигини биларди, додлаб юборади, деб ўйлади шекилли. Овора бўлади, тишимни тишимга босиб олиб, ёт деса ётиб, тур деса туравердим... Тўқсон уч марта! Ўзини чарчатдим...

Харитонов аҳволим билан иши йўқ. Гапи қаёқдандир ернинг тагидан чиққандек эшитилади қулоғимга. Атрофдаги портлаш, ўқ визиллаши узоқдаги гумбирлаш қулоғимга кирмайди, ҳамон сигирнинг инграшини эшитаман. «Бу сигир ахир, одам эмас, сигир-ку!» дейман ўзимга таскин бериб. Шивирлайман, югураман. Чаккамдаги совуқ терни артсам, енгимдан бир ҳид гупиллаб яна кўнглим ағдарилаёзди. Ҳаво зириллаб, гавдамни дам у ёққа, дам бу ёққа отарди, ётсам ердан ажралолмай қоламанми деб қўрқардим. Бунинг устига лейтенантнинг қорасини йўқотиб қўйдиму баттар гангидим. Олдинда траншея, унда қимирлаган шарпалар кўринди, лекин ҳаво бирдан ларзаланиб, ён томондан бир танк, кўкка эса қора булутдек бир тўда «Хейнкель» думма-дум кўтарилиб чиқди. Устимга тупроқ ёғилар эди. Ер худди жонли нарсасдек титрарди, тилим шишиб, бўғилиб кетаётгандайман. Окопдан берироқда ўликлар ётибди, уларнинг сариқ юзлари тонг осмонига тикилиб қолгандек, бир кўринди-ю, тупроққа кўмилиб, дўнглик бўлиб қолди.

Самолётлар тўлқин-тўлқин бўлиб ўтарди. Танк олд ёғи билан сапчиган отдек тиккайиб, траншея устидан ўтди-да, пичан ғарамини ағдарди, пулемётини ташлаб қочаётган, довдираб қолган немис солдатини босди, мен солдатнинг сўнгги нидосини эшитгандай бўлдим, танк ўтганда ерда унинг мажақланган каскасини кўрдим ҳдлос.

Тонг ёришганини билмай қолибман, тўзон, тутун ичидан қон билан ювилгандек қизғиш уфқ кўринди. Негадир тилимдан то товонларимгача музлаб, қалтираб кетдим, офтобнинг илк нурлари ҳам муздек санчилди вужудимга. Илиқ пўпанак ўтга юзимни босиб ётардим, бирдан шамоллаган одам товушидай хирқироқ товушлар эшитилди. Траншеядан Харитоновнинг эводи кўтарилган эди. Улар автоматдан ўқ отиб, ҳалиги танк орқасидан чопишди, мен уларга етиб олиш учун дарров олға интилдим. Бироқ улар окоплардан сакраб, йўл ёқасидаги катта ялангликка чиққанларидан ўнг ёндан пулемёт тариллаб қолди, харитоновчилар таппа ётишди, мен ҳам уларга ётай деганда ерга ёпишишга мажбур бўлдим, ёнимда ўтлар қирқилиб учди, инграган товуш эшитилди, бош кўтариб бўлмасди, пулемёт қимирлаган шарпага тариллаб, ерга михлаб турибди. Олдинроқда ётган қари сержант бирдан ўзини ўқ чиқаётган томонга отиб, снаряд портлашидан найдо бўлган ўнгирга шўнғиди, пулемёт ўнгир четидаги тупроқни титди-ю, тинди. Ўнгир тўла сув экан шекилли, кекса сержант бир-икки мўралаганда шопиллагани эшитилди. Энди у яна олдинроқдаги ўнгирга кўчиши, ундан граната отиб, пулемётнинг унини ўчириши керак. Мен иш шунга қараб кетаётганини тушундим. Лекин пулемётчи ҳам буни фаҳмлаган эди, у чуқурдаги сержантни қаттиқ пойлаб қолди. Бундай пайтда кимдир ўлиши керак, сержантнинг яна бир сакраши учун кимдир ўрнидан туриб, пулемётчини чалғитиши керак. Мен буни ҳам тушуниб турибман. Ҳамма жим. Харитонов қаёқдайкин? Бирдан бугун ҳали битта ҳам ўқ узмаганим эсимга тушди. Бунинг устига, ҳалиги гўристондаги аҳволим... Харитонов тирикмикан? Бу сержант, очиқ йигит бирданига кўнглимга ўрнашиб қолган эди. Жангдан сўнг у ҳалок бўлган дўстларини санайди, ўша вақтда мен унинг юзига қандай қарайман?

Қанча ўйлаганим, нима қилиб бу қарорга келганим
эсимда йўқ, бирдан қаддимни ронгладиму, қайси зо-
монгадир жон-жаҳд билан югура бошладим, аблаҳни
алахситсам бўлгани. Пулемёт қисрини таркиблиб, би-
гинамда бир оловли ханжар йилтиришадими, суғди, мен
гурс этиб йиқилдим. Тарикмак, ҳамма ёғни бутун, қа-
ри сержантнинг олдинги ўнгирга отилиб, унга шалван
этиб тушганини ҳам кўрдим. Ана эди пулемёт даф
бўлади.

Лекин нега мен соғман, ваҳотки пулемётчи мўл-
жал ололмай қолди, шундай яқиндими-а? Шу ўй кўн-
лимдан ўтган ҳам эдимки, пулемёт уясида неҳса солдат-
нинг қўшаловчилаб отгаи прятатаси поршадди. Шибда
тутунни олиб кетганда, ёлғиз қайтанинг қаринлиб ку-
лагани-ю бир пой этининг осмонга учгани кўнмиди.
Кейин ҳамма ёқ жимикит бўлиб қолди. Анчадан кейин
солдатлар аста-секин туриб келиб бир жойга тўплаган-
ша бошладди, беш шийимларини олинди. Мен қан со-
риб қарадим — ўртада тизасини қучоқлаб гужанак
бўлиб Харитонов ётарди. Қалитини галлашиб неҳсан
одамимни ўзим кўриб, ёғинларим бўлганиб кетди.

Лойга ботган шайқасини кўзига уқилган қалити
кекса сержант келиб меннинг шўлимни сизди:

— Тузук экансиз, ўртоқ; лейтенант... — деди қан-
гин төвурч билан.

Шурида тушундимки, ҳали туриб югурганимда та-
риллаган ўқ меннинг ўшимга Харитоновни олиб келиб-
ди. «Тузук экансиз...» Менинг франт яқиндан, уягдан
ўлиб қутулиш учун ўзимдан турганимки билганим
эди булар. Харитоновнинг қили алжал совиқлигини
оддий, оғиқ юзига қараб, ўзимга ўзим алаҳчи кўн-
ниб кетдим.

Узоқда, эргалабки кўнани туман ва тузук яқинда
Озёрное қинлогининг ёғиндан кейинги қора ожалети
кўзга ташланди. Биз уни мангисиз босиб ўтиб, тун-
га яқин станцияда ўз батальонимизга бериб кў-
шилдик.

Душманинг темир йўл станциясида мустанам-
лаиб қолини режаси барбод эдилди. Бу — бағалан
учун галабали тент эди. Қисмда одатдаги шиддалик,
хушчақчақ, ивирсиқ ҳаёт бошланди. Командирларим,
анча ўртоқларини шу тентда Озёрное гўристонга кў-
йиб келган харитоновчилар ҳам ҳеч нарса бўлмаган-

дай ҳаргин лақиллашиб, ҳазил-ҳузул қилишар, айниқса ўша пулемёт уясини даф қилган кекса сержафт — ёшлар уни Агафён тоға дейишаркан — ўзининг деҳқонча ҳазил-мутөйбаси билан ҳамманинг кўнжидини олиар эди.

— Совуқ қурол ҳам анчадан бери бекор қолдида, — деди Агафён янчилиб-кетган алюмин қошиқни кўнжидини олиб тон билан уриб текисларкан.

— Станцияда бир вагон картошка топиллибди, Агафён тоға, — деди Андрей Гладков деган ёшгина чўтир солдат. — Роса бўлсамиз. Лекин туз йўқ экан.

— Картошка дегинми?

— Ҳа.

— Менга қара, Андриуша, пўсти оқидан бир донагина чўтирагинга солиб ол, — деди Агафён пақирдаги совуқ сувда ювина туриб. У билан гаплашиб, тирикчиликнинг турли-туман икки-чикирларини ўрганиб олишга яқин кўрадиган Андрей кўзини катта очди.

— Ўлма қилмаган уни?

— Бир жойда шундоқ қадри ўтдики! — деди Агафён, ўстаи соқолида сув томчилари ялтиллади. — Бир уйга кирсак, икки катта шишада шнапс турибди бурчакда. Бунақда дарров қуйиб ичиб бўлмайди, ошпа — текшириш керак. Картошкага шундоқ томиз: қораймаса, шнапс, мириқиб ичаверасан, лекин қорайса-чи, — заҳар. Қани энди ўшанда тирноқдаккина хом картошка бўлса! Шишани бир тепиб ағдардим. Шундоқ қолдириб бўладими, сенга ўхшаш бирон сўта-думбул ичиб қўйини бөр ахир!

— Заҳар эканми-а?!

— Бўлганда қандоқ! Мана. — Агафён қўпол этигининг кўнжидаги тангадек тешикни кўрсатди, — томган жойини ўйиб кетди.

Анграйган Андрей чўккалаб этикни пайпаслаб кўрди.

Қизиқ, ҳозиргина даҳшатли ўлим билан олишиб келган солдатлар қаёқдаги аҳамиятсиз нарсалар қақида берилиб гаплашишар, кулишар эди. Мен бўлсам уларнинг хурсандчилигига қўшилмай, ҳамон тонгдаги жонгни, Харитоновни, ўзимнинг шармандаларча ақолигини ўйлайман.

Кечга яқин батальон штаби жойлашган қизилвагондан рота командирлари чиқиб келишди. Мен вок-

зал вайронаси орқасидаги яланғоч хибонда туриб, улар орасидан негадир Хмарани қидирардим. Унинг мен билан ҳали тузукроқ гаплашмагани учунми, ё у ҳақда Харитоновдан эшитган гапларим таъсирида-ми, унга тезроқ рўпара бўлгим, юзига узокроқ тикилиб, яхшироқ таниб олгим келарди. Бироқ офицерлар орасида Хмара эмас, бошқа бир капитан диққатимни тортиб қолди. Наҳотки... Наҳотки?! Мен ўзимни беихтиёр четга олдим. Йўқ, йўқ, агар у бўлса кўринмаслигим керак! Айниқса ҳозир, шу аҳволда... Урушдан олдинги кунлар, ўша янгроқ, қуёшли кунларга сира ярашмаган энгил ҳаётим, кулгили, бачкана ўйларим, қилиқларим бирданига кўз олдимдан ўтди.

Йўқ, агар у бўлса кўришгандан кўра ерга яшириб кетганим маъқул. Мен қарағай орқасига яшириндим. Бироқ, капитан биз томонга қадам қўйди. У тез, лекин майин босиб келар, шинель ичида катта гавдаси ҳам суяксиздай, юмшоқ туюлар эди. Солдатлар туриб унга честь беришди, у эса ҳеч кимга қарамай, гўё менинг қаерга яширинганимни билгандай тез юриб келиб мени топди-да, бағрига қаттиқ босди, икки билагимдан ушлаб, бирпас юзимга-тикилиб туриб, яна кўксига тортди. Юзимда аллақандай аянч бир ифода бўлса керак, у менга далда бергандек, ҳаяжонланиб гапирар эди.

— Мен сизни фронтда эмасдирсиз деб ўйлаган эдим, очиги.

У негадир мендан жуда миннатдордек, тўлқинланиб, юзимга тўймай тикилар эди. Мен ҳам андишани унутиб, таъсирланиб кетдим:

— Мадали ака... Ўртоқ капитан! Мен бугун жангда... ўқ узолмадим, — деб ичимни таталаб турган гапни айтиб юборганимни ўзим ҳам билмай қолдим.

У ҳайрон бўлмади, лекин товушим қалтираб кетганини ёқтирмади.

— Қўйинг. Буни ҳеч кимга гапирманг, лейтенант! — деди. — Ҳали жанг кўп.

Уни чақириб кетишди.

— Кечқурун сизни топаман, — деди кета туриб.

Мен унга тикилиб қолдим. Ҳарбий кийим ҳам, шиддатли жанговар ҳаёт ҳам уни ўзгартмаган эди, у ўша-ўша: қаттиқ гап гапирса ҳам овозини дағал қилмас, сўкиб туриб шу ондаёқ нима биландир меҳрибон-

чилик кўрсатар, лекин менга муносабати кескин ўзгариб кетган эди, мен билан учрашув унга катта қувонч бўлди чоғи, тунд юзида бу қадар илиқ шуълани сира кўрмаган эдим.

Батальон катта операцияга тайёрланаётган эди. Шундай бўлса ҳам, Мадали ака беш-ўн минут уйқу ўрнига кечаси менинг ёнимга келиб ўтирди, кўп гаплашмади, бошига бир нарса қўйиб шунчаки чўзилиб ётди; гўё дам олиш учун энг қулай жой шу эди. Биз «камера хранения» деб ёзилган кўрсаткич стрелка тагида, қандайдир йўлакда ётардик, солдатларнинг галафовури тиниб, хуррак ва баъзи гўнғиллаган паст овозларгина эшитила бошлаган эди. Сал нарида ётган Агафон тоға билан чўтир Андрейнинг салмоқ билан давом ётган суҳбати қулоққа чалинади.

— Агафон тоға,— дерди Андрей одатдагидай бутун сирларини кекса ошнасига ишониб,— бир лаънати қуш бор-а, биласанми? Худди ўқдай ҳуштак чалади аблаҳ. Мен авваллари шунинг товушини эшитиб таппа ерга ёпишар эдим.

— Энди ўқнинг ўзига ҳам парво қилмайман дегин?

— Қўрқиб жонимга тегди.

— Сен қўрқоқ эмассан, биламан,— дейди кекса солдат деҳқонча салмоқлаб.— Қўрқоқ ҳаётни бошқалардан ортиқроқ севаман деб ўйлайди, лекин бу — бекор, у ўз ҳаётини йўқотишдан хавотир олади, холос. Қўрқоқлик доғини ўлим ҳам юволмайди, Андрей, билиб қўй, аммо мардлик ўлганингдан кейин ҳам яшайди. Қийин аҳволда қолсанг виждонинг билан гаплаш, энг сўнгги дамда ҳам солдатни фақат виждони ажрим қилади...

Солдатлар жангдан сўнг бекорчи гапларнигина эмас, бундай қисқа, сокин дамларда жиддий гапларга ҳам берилишар экан. Ҳозир кекса солдатнинг салмоқли гурунгига тунги тинлик ҳам қулоқ солаётгандек, ёки бу гапларни шу тинликнинг ўзи гапираётгандек эди. Булар менинг солдатларим, Харитонов взводининг эртагаёқ менга топширилиши аниқ. Мен лейтенантнинг мунгли сўзларини эслайман: «Икки йилдан бери булар билан ўтда ҳам, сувда ҳам биргаман» деган эди у. Жангда ҳам дарслигини қўйнида олиб юриб физика қонунларини ёдлайдиган, болалигида ширинчага ча-

линганини кулгили қилиб гапирадиган мана бу ёш солдат Андрей... Содда ва дона деҳқон, взводнинг жони бўлган Агафон тоға... Ҳар бири бир олам. Мен қуларга Харитоновдай бўла оламанми? Қулоғимда кинжаллардан дир эшитган гапларим жаранглайди: «Утда ҳам, сувда ҳам», «ҳали жанг кўп...» «солдат виждони». Мадали акадан бир нимани, энг муҳим нарса ни сўраб олгим келади, лекин нимани — тополмайман. У ҳам индамайди, солдатлар гурунгига қулоқ соляптимми, ёки ўйлаптимми, нимани?

— Аҳмаджов,— деди у анчадан кейин, шифтга қараб ётганча,— Сўнагул ҳам фронтда, биласизми?

Бутун вужудимга қандайдир илиқ бир нарса шуғуриб, юрагим ўйнаб кетди-ю, жойимдан қимизланиб қолдим. Ҳали мен сўраб олмоқчи бўлган муҳим нарса шу эмасми дикан? Ҳозир бирдан, шу ерда ётган жангловар кишиларга, ҳатто капитан Қосимовга ҳам ўзини тинг сездим кўнглимда. Қуролдошларим орасида, ўз жангловар оиламда эканимни гўё ҳозиргина ҳис этиб, янгол кучга тўлгандай бўлдим. Сўнагул... Капитан ўзининг номини ҳазин ва майин талаффуз этар, унинг ўз фронтимизда, ҳаво назорати хизматида экани, осмондаги самолётларнинг хилини қорасига қараб ажратиб олишни машқ қилаётгани ҳақида хаёлчангина шаст овоз билан ҳикоя қиларди, мен бўлсам, юрагимда тунча гап бўлишига қарамай, ҳамон индамай ётардим.

Кетар чоғи мен уни остонада тўхтатдим.

— Мадали ака, унинг почта номерини менга ҳам беринг.

Мадали ака кўзи билангина жуда ғамгин жўймайди-да, бир парча қоғозга номерни ёзиб берди.

Шу кеча душман полки дислокация қилинаётганини ҳақида радиogramма қўлга туширибди. Ушша жалал бериш шу ондайк бизнинг батальонга соқланди, чуқури ёнимиздаги ўрмоний кесиб ўтган дош йўли бўлиши учун жуда қўлай эди; тонг олдидан позицияга чиқиб, йўли четидаги қуроқзорга занжир-занжир бўлиб таралдик, бироқ биз кечиккан эдик, йўлдан душман артиллерияси аллақачон ўта бошлаган экан. Қурол турларини санаб ўтқазиб, пиёда қисмларни тўсиб қолиш, заҳарни ажратиб олиб ўтга тутиш ҳақида буйруқ бўлди.

Ёқимсиз, совуқ ёмғир бошланди. Автомат кўдрасна ботарди, тўш остида шилимшиқ чирик хазон; сарган-

чинг илдизларни ушлаб ўрмалар эдик. Йўлда бўғиқ мо-
тор товушлари эшитилди, ниқобланган фаралар ём-
ғирнинг қийғоч пардасини дам-бадам хира ёритар, йўл-
нинг таяк рилдирагидан тошлари ўйноқлаб ўпирилиб
кетган жойларда, снаряд ўнгириларида лойқа сувни
ёмғир савалар эди. Катта-кичик тўплар замбараклар
ёнида доҳо автомат ушлаган, лойға ботган, дилдираган
соғичлар ўтади, мен немиснинг башарасини биринчи
марта шундай яқиндан бемалол кўриб ётибман.

Қалпоқли плаш ёпинган бир новчаси худди рўпа-
ралида йўлдан четга чиқиб, буталар орасига кирди,
ўзинча жиргойи қилиб яна ичкарироққа юрди. Нақ ус-
талик келиб қолди, қимир этсаму биримиз ўқ узсак,
жаман бошланиб кетиб, режа барбод бўлиши турган
ган. Шунинг учун нафас ҳам олмай ерга қапишганим-
ча ётибман. Новча, узоқдаги фара ёритган калинанинг
қип-қизил шокилларига қўл узатаман деб тирсагим-
нинг ёнгинасига қадам қўйди, энди бир чора кўрма-
сам сезиб қолади, ўқ чиқариш мумкин эмас. Пичоққа
юржак қаёқда, чумчуқ ҳам сўйган бўлмасам.

Ўттиз икки темир тишли немис пошнаси шундоқ-
қина кўз олдимда ерга ботиб турибди. Ўзи ҳам менга
роса иккита келади. Орқасига қайтадиганга ўхшамай-
ди, башарасини буриштириб мева еяпти, бир қўли
планы остида, бармоғи қурол тепкисиде бўлса ке-
рак.

Қимирламай ётиш бу қадар азобли бўлишини бил-
мас эканман шу маҳалгача. Кўксимни тўлатиб бир
нафас олмай ўлиб кетмасайдим. Шу нарса аниқки, ик-
киликдан биримиз бугун тонгни кўрмаймиз, лекин
ким?

Моҳор товуши яқинлашганидан фойдаланиб аста
турдим. Орқасидан темир қалпоқ ичидаги бошини мўл-
жаллаб туриб, автоматнинг қўндоғи билан бир тушир-
дим. Оёғи чалиниб, узун гавдасини мен томон секин
бурнида, бир ўзчиб, бута тагига гурс этиб тушди. Бу-
ришганида юзини кўриб бир зумга бўшаниб кетдим: у
анига кетса, юзи зиёлинамо, оқ, силлиқ, чиройли одам
эди. Жим қолди, тугади шекилли.

Ёшинг улуж бўлса, мендан чиройлироқ бўлсанг, ни-
мас қилай? Ўзинг ўргатдинг ўлдиринг. Орқадан ту-
риб уринг ҳам ўзинг ўргатдинг. Ёиртич ниёт билан
бу жаҳаннам ўпқонидек замбаракларни ушадан суд-

раб келмасанг, мен одам ўлдириб юрибмидим! Зиёли башара... Тилсиз Васятканинг кекса муаллими айтган «фотограф» балки сендирсан...

У қимирлаб, оғзини очди, яна ўқчиб қўйди. Улмабди. Энгашиб қарасам, офицер экан. Бир фикр миямга келди: бунинг ўлмагани маъқул эмасми? Биз кечиқиб қолиб, душман артиллериясининг аниқ ҳисобини ололмадик. Агар ҳозир олиб бориб, ҳушига келтирилса, ундан жуда зарур маълумотлар олиш мумкин!

Қўлтиғидан қайиш ўтказиб бесўнақай гавдасини орқаладим у ичкарига олиб кириб кетдим. Бу вақт қаердадир отишма бошланди, ўрмонни рангли ракеталар ёритиб юборди, ёмғир ҳамон шивалаб уриб турганини ўшандагина пайқадим. Ёмғир томчисида ҳам аччиқ дуд иси бордек эди, миналар «виш-виш» этиб, яқин-яқинда ёш қайинларни текис қирқиб, томирларни тупроғи билан қўпориб ташляпти. Чала ўлик гавда зил бўлар экан, мен уни дам судраб, дам орқалаб, снарядлар титиб ташлаган бир ялангликка зўрға олиб чиқдим. Қаердандир Андрей пайдо бўлди.

— Уртоқ лейтенант! Агафон тоға... — деди у кўзларини олайтириб.

— Судра буни! — дедим.

Сал нарида Агафон ёгарди. Дарров гимнастёркасининг чокини йиртдим. Унг елкаси, қуймичи мажақланиб кетган эди, уни қимирлатиб бўлмайди. Шивель билан ёпиб қўя қолдим. Энди кекса сержант ҳеч қачон ёш солдатлар орасига кириб кўрган-кечирганларидан хушчақчақ суҳбат қура олмайди. Унинг ўлим олдидадан чекадиган азоби олдида умр бўйи кўрган уқубатлари ҳам ҳеч нарса бўлмай қолади. Ҳозир ҳуши уйғонганича йўқ, шунинг учун чидаб турибди. Лекин бирпасдан кейин у бир тугун бўлиб чирмашиб кетган яланғоч асабларнинг аччиқ фарёдига айланади. Унинг яна бир неча соат бундай азоб чекиши кимга керак! Кимга! Атрофда миналар портлайди. Биронтаси бу шўрликнинг устига туша қолсайди, деган хунук фикр ҳам ўтди кўнглимдан.

— Лейтенант... сиз уни олиб боринг, — деди сержант тилга кириб. Чўзилиб ётган новча немис гавдасини кўрсатди. — Мендан ҳозир фойда йўқ, ўка. У бўлса — зарур.

— Ҳозир Андрей олиб кетади уни, сиз гапирманг, сержант, — дедим.

— Қўй, ўртоқ лейтенант, солдат мана бу қутиларни ташисин, — тирноқлари кўкариб келаётган қонсиз бармоқлари билан нарироқда ётган ўқ-дори қутиларини кўрсатди. Узи етказолмаганга ўхшайди. — Взвод махтал бўлиб ўтирибди. Мен мана бу ўнгирда ёта турарман. Тонг ҳам ёришиб қолади. Боринглар.

— Қимирламанг! — дедим негадир чўчиб.

Андрей немисни орқалаб кетди. Йўл чеккасидаги жанг яқинлашиб келмоқда. Мен нима қилишни билмай кекса сержантнинг юзига боқаман. Кўзларида ўлим даҳшати йўқ, фақат, мендан кейин нималар бўлар экан, дегандай бир ҳасратли ўй бор. Назаримда, шу ўй унинг содда, соф юрагига шундай азоб бермоқдаки, бу азоб олдида устида қанот ёзиб турган ўлим ҳам писанд эмасдек туюлар эди.

— Лейтенант... — деб ингради у. Фикри равшанлашган сари оғриқ азоби чидаб бўлмас даражада кучаяр эди чамамда. — Мени... бир ёқлик қила қол... лейтенант, жон ука...

— Агафон тоға... — дедим ёш боладек ялиниб. Уни ташлаб кетиб ҳам бўлмайди, бу ерда ўтиришим ҳам мумкин эмас. Устидаги шинелда катта юмалоқ қора доғ пайдо бўлди, лаънати латталар унинг сўнгги томчи қонини шимиб оляптими, нима бало! Унга ортиқ қараб туролмай, юзимни четга ўтирдим. Тарс ёрилиб кетаётган пешанамни маҳкам чангаллаб бир зум турдим, икки қутини елкага олиб жанг бўлаётган томонга югурдим.

Ракеталарнинг кўзни оладиган совуқ, ўлик шуъласидан ёришган ўрмонда югуриш қийин. Дарахт таналари опшоқ оқариб, кўзга илинмай қолади, уларга бориб уриласан, сояларга эса чап берасан. Ракета сўнганда анчагача кўз тиниб, кўрдай тимирскиланиб қоласан. Ёмғирданми, терданми бутун баданим шалоббо ҳўл. «Агафон тоға... кечир, алвидо...» деб пичирлайман ҳансираб. Унинг ёлғизликда, азобда ўлиши кўз олдимга келади. Портлашлардан титраган ҳаво баданини ҳам зириллатиб, асабнинг энг нозик учларигача уйғотиб, сафарбар этар, ётганда эса, ер куч бергандек, гавдани енгил кўтариб юборар эди. Менинг келишимми, елкамдаги қутиларми, солдатларга далда берди-ю, биз

қучли шовқин билан тикка йўлга чиқиб бордик. Орқадан бизни миномётлар қўллай бошлади. Очиқ йўлда ўқлар «чувв, чувв, чувв!» этиб ер чизар, тошга чақилар эди. Бизникилар пулемётларни нариги томонга олиб ўтишди. Немис пиёда аскарлари тўсатдан ваҳимага тушиб онда-сонда тутаб ётган ўрмонга тирқираб таралган, қоронғида тахминлаб ўқ узар, ракета ёруғидан даҳшатга тушиб қочар эди. Бора-бора яккам-дуккам ўқ овозлари ҳам тинди-ю икки томондан тўп гумбури бошланди.

Биз санитар билан орқага, Агафоннинг ёнига қайтганимизда қариянинг жони узилган эди. Дафн қилиб, отини, унвонини, қаҳрамонларча халок бўлганини ёзиб, каскаси остига бостирдик-да, ўқ отиб видолашдик.

Уни кўмдигу, лекин гўрида узоқ ётишга кўзимиз етмасди, ҳали ўтиб кетган душман артиллериясини тўшга туттиш бошланганга ўхшайди, бу ерлар титилиб кетади.

Биз батальонимизни ўрмондан чиқаверишдаги сой ёқасида қувиб етдик. Кўп ўтмай ўрмон хўжалигининг босғирмаларида, тўп гумбирлашлари остида, юмалаб уйқуга кетибмиз.

Эрталаб, бирдан чўккан ғалати жимлик ҳаммамизни уйғотиб юборганда, ёмғир тинган, сой буғланиб ётар, ўрмон этакларида пастак қуюқ туман ўрмалар эди.

Кухняга чиқиб кечаги офицерни кўрдим. У энди кўзимга чиройли кўринмади. Кўкрагидаги темир крест қусуққа беланган. Тўнғак устида бўтқа еб ўтирибди. Қўлидаги баҳайбат қошиқ худди паровознинг лўкидонидек тинмай бориб-келиб турибди. Ҳалигина сўроқда тили тутилиб, лаби қалтираб, ўз артиллерия қисмини соғиб, тўшга туттирган бу жаноб, қорни тўйғач, яна ўша бир умр ёд олган гапларини минғиллар эди атрофдагиларга:

— Мен немис... — деди у, — русни яхши билган. Бобом русни картага ютқизган, ҳи-ҳи-ҳи. Отам Дон-басда фольварк бўлганда руснинг терисини қамчи билан ўрганган. Аммо славяннинг ичи... тун, қоронғи, унга ҳеч ким етолмагад. Немис штиги етади.

— Менга қаранглар, бу жирканч, гапларим ўзим билан қора ерга кирмасин, гапириб қолай, даяшти-

ми?! — деди Андрей сакраб туриб. Унинг юзи ғазабдан кўкариб кетган эди. Мен ентидан ушлаб қолдим.

— Немис эски дунёга навқирон қон пуркайдди, — давом этди фашист, — сиз кунгабоқар бўл, қуёшга қара, немисга боқ. Лекин ғояни ташла, ғоя — худо, мен худо танимаган.

— Қани юр, таниб қоласан, — деди унинг товоғини ялаб бўлишини кутиб турган соқчи. Асирни елдига солиб кетаркан: — Зап ашаддийсини топган экансиз, ўртоқ лейтенант, — деди менга қараб.

Мен ҳамон Андрейни маҳкам ушлаб турардим. У Агафоннинг ўлимидан кейин етимдай бўлиб қолган эди, ҳар ўлим тирикнинг ҳар бир нимасини олаётган тади, деганлари шу экан, йигитнинг уйқусиз кўзларидаги чексиз ҳасрат соясини кўрганимда ўша кимса солдатнинг жон азоби эсимга тушиб, ўзимни қасққа қўйишимни билмай юраман.

Бизга қочаётган душмanning изидан қолмай қувиб тинкасини қуритиш вазифаси топширилган. Куну тун, ўрмон, ботқоқ, дарё кечиб, йўлсиз юрадик. Черковларнинг олтин куббалари, ўт олган қишлоқларнинг паға-паға тутунлари, ҳатто совуқ туманга қўлиниб сарғайган куз ҳам орқада қолиб кетди. Қани йўлларига кириб бордик. Баъзан бу йўлларнинг балчиғини тепиб, метиндай қотиб музлаган ерда оқиб, ташлашиб қазиб шундай чарчар эдикки, фикрларим чуқуллашиб, бошим кўрғошиндай оғирлашар, қизарган кўзларим қум тиқилгандай оғир, лабларим ёрилиб қон оқар, оёқларим шилиниб, суякларим зирқирар эди, нақ йиқилиб қоладиган ҳолга келардим.

Шундай кунлардан бирида емирилган оқиб дераига суяниб, манглайимни тизамга қўйиб сал мизига эканман, олдимиздаги дарёчанинг у соҳилида қора булут орасидан қисқагина яшин чақнаб, тўп зарби ҳавони зирқиллатди. Шу заҳотиёқ худди тепамиздаги тупроқ уюмида снаряд портлаб, осмонни тутун-тўзон қуюни тўсди. Бўғилиб кетаётгандай ёқамни очдим, бармоқларим кучсиз титрар эди. Тириклай кўмиб ташлайдигандай тепамизга тинмай тупроқ ёғилади. Қулоғим, гаранг, кўзимга тупроқ тўлган, дурбиндан ҳеч нарса кўролмадим. Лекин биламанки, бундан кейин танклар, кетидан тутун ичида каскалари йилтиллаб пиёда аскарлар пайдо бўлади. Чиндан ҳам бирпасдан

кейин нариги соҳилдаги чангалзор ичида узун хартумли сарғиш танк башнялари қимирлай бошлади, мотор гувиллаши худди устимизга бостириб келаётгандек эди. Олдимдаги стереотруба тўпроққа қоришиб аллақаяққа учди.

Олдинга қарасам чангалзор теп-текис қирқилиб кетибди. Чапда бизнинг артиллериячилар 57 миллиметрли замбаракларни гилдиратиб келиб «ишга» тайёрлашапти. Яна снаряд гумбурлади, нарироқда траншеянинг бир қисми кўмилиб кетди. Мен қаёқдан отишаётганини пайқаб қолдим: икки «Фердинанд», ўнг қўлдаги эманзорни пана қилиб олибди, навбатманавбат сал олдинга чиқиб отади-ю, яна панага чекинади. Агар уларга халал берилмаса, замбарак расчётларимизни ҳадемай чақиб ташлайди.

Эманзорга энг яқин турган взвод биз эдик. Бироқ танкка қарши гранатадан бошқа қуролимиз йўқ. Буйруқ кутиб ўтирсак кечикамиз, кўп ўйлаб турмай, ёнимга Андрейни, яна тўртта жангчини олдим, бруствердан шартта ошиб дарёга юмаладим. Нариги бетда қирқилиб кетган чакалакзор пана бўлолмас эди, биз портлашларга чап бериб, тўзон-тутундан фойдаланиб, бир зум югурамузу ҳўл уст-бошимиз билан шалоп этиб ерга ташлаймиз. Танк пулемётдан ура бошлади, пайқади лаънати. Ёнимдаги қуруқ новдалар ширт-ширт учиб устимга тушади. Андрей қўлини чапга чўзиб бир новдани қимирлатди-да, ўзини ўнгга ташлайди, новда шу зумдаёқ қирқилиб учади. Бу ҳўйла билан танкка яқин бориб қолган эди. Уч боғлам гранатани, взводларини яна бир текшириб, ёнига ташлаб қўйиб, танкнинг биқинидаги қора крестга тикилар, ёнилги бакини, моторини чамалар эди.

Шу пайт ўнг қўлимнинг қаеридир жиз этди, лекин оғримади. Мен силжийвердим. Бироқ бирпасдан сўнг энгим илиққина нам тўрта бошлади, орқамга қарасам — изимда қон юқи. Бундай пайтда оғриққа хурсанд бўласан киши — оғридими, демак тириксан. Мен яна ўрмалайвердим. Биз беш киши пулемётни беш томонга алаҳситардик. Танк рўпарамизда турибди — бақадек олачипор-яшил. Андрей ўзига окопча ҳам қазиб олибди, бемалол гап сотаяпти.

— Солдатга ер бамисоли она, бағрига ётсанг кўкрагингга куч беради. — бундай кексаларча мулоҳаза-

корликни у отахони Агафондан ўрганган эди.— Энди биз бу олачиפור алвастини беш томондан михладик, нима дейсиз, ўртоқ лейтенант?

Менинг мазам йўқ эди. Яра йўғу, чап қўлнинг худди йўғон кўк томирини узиб кетган экан, шариллаб қон оқяпти. Бир қўл билан билакдан қисиб бойладим ҳам, бўлмади. Томир қирқилган жойни тишлаб турсам сал тузук бўляпти, лекин бу жуда ўнғайсиз.

Бир вақт танк ёнида Андрейнинг гранаталари бирин-кетин портлади. Пайтдан фойдаланиб мен ҳам қўшалоқлаб отдим. Темир дев бир сескангандай бўлди-ю, шу зумдаёқ дарчасидан илоннинг тилидек ўт чиқди — пулемёт тариллай бошлади, ерга ёпишдик. Ҳеч нарса қилолмадик шекилли, деб аламзада бўлиб турганимда Андрейнинг овози эшитилди:

— Наригиси қочди, ўртоқ лейтенант, фаҳмладингизми!

Чиндан ҳам нариги танк дарахтларни томири билан ағдариб орқага қайрилаётган эди.

Ёнимга гурс этиб бир солдат тушди.

— Ўртоқ лейтенант, сизни ротний чақиряпти! — деди у ҳансираб ифлос юзини енги билан артаркан.

— Бошингни паст қил! — дедим. — Қаерда эканимни айтдингми?

— Айтдим, барибир келсин, деяпти. Юзингиз оппоқ, ўртоқ лейтенант!

Жиндек бошим айланиб кетди. Ҳозир орқага қайтиш танкка қарши боришдан ҳам хавфлироқ эди, чунки яқин борган сари пиёдага танк хавфи камаяди.

Бериги танкни бир ёқли қилишни Андрей бошлиқ группага топширишга тўғри келди. Гранаталаримни алоқачига узатдим, билагимни тишлаб, орқага ўрмалай бошладим.

Тиззамга ер илиқдай туюлади — ўз қоним. Тирсагим ботган жойлар қондан қорайиб қоляпти. Мунча кўп бу қон! Узоқда қолган танк олов тили билан ҳамон ерни пайпаслайди, олдинга юрмоқчи, йўл изляпти... Елкам билан юзимнинг терини артаман. Кўз ўнгим қоронғилашади. Снаряднинг қаерга тушаётганини билмасанг ҳам қийин экан. Ерга ёноғимни қўйиб бир зум ётаман. «Ер — бамисоли она...» Яхши гап. Бало бу йигит, кўнгли хазина, равшан... Бу гал ҳам омон чиқса эди.

Соҳилда ярадорларни ташиётган қайиққа дуч келдим. Наби чўччайган кичкинагина санитар қиз эшкакдан учириб, қайиқни илма-тешик қилиб кетди. Мен соғ кўзим билан ётган ярадорларнинг пилоткаларини олиб, тешикларга тикар эканман, яна бошим айланиб, олам қоронғилашди. Кўз ўнгим сал ёришганда қарасам — қиз сувга тушиб қайиқни итариб суряпти. У кўкариб кетган эди. Бизни қирғоққа олиб чиқди-ю ўзи бирдан ғойиб бўлди, ўқ тегиб чўкиб кетдим... отини ҳам билалмадик.

Землянкада Хмаранинг силлиқ калласи иккита бўлиб кўринди кўзимга.

— Офицер олдига кирганда честь беришни ўргатмаганми сизларга, лейтенант? — деб қичқирди у. Очирин, кўзимдаги арзимаган ярани ҳеч ким билмасин деб, честь бермаган эдим, чунки билишса медресанбат, у-бу деб, Андрейларнинг олдига тезда қайтиб боришимга халал беришлари мумкин.

— Нима учун вазиятни хабар қилмайсиз?! Интизом! — деган бақирини эшитдим, оғзадаги пўлат тини ялтираганини кўрдиму, бу ёғини билмайман. Оғзимга аччиқ бир шарса тўлди, кўзим тиниб ҳамма нарса чарх уриб кетди. Бошим бир нарсага қаттиқ тегиб, бир зум ҳушим ёришганда «турган жойимда гурс этиб ағдарилдим шекилли» деб тахминладим. Бошқа ҳеч нарса эсимда йўқ...

Ҳушимга келганимда ювилган чойшабнинг қидини туйдим. Қарант, шу ҳид эсимда турган экан. Салқин оқ чойшабга иссиқ кафтимни босаман, бу дунёда ҳозир қани озода оқ чойшабнинг бўлишига ишонмагандай, сийпаб-сийпаб қўяман. Ёнимда қиз боланинг товушини эшитиб, умид билан қайриламам: йўқ, у эмас, наҳотки чўшиб ветган бўлса...

— Менинг ҳеч қаерим оғриётгани йўқ, синглим, — дедим.

— Уят эмасми, ўртоқ лейтенант, наҳотки, шуни билмасангиз! Вена узилганда билакдан қаттиқ танғиб бораётган керак. Қонсизликдан ўлиб кетишингизга икки минут қолган экан ўша куни. Қимирламай ётинг! — деб дўқ қилиб чиқиб кетди ҳамшира.

«Уша куни»... Хмаранинг товуши эшитилиб кетди қулоғимга: «Интизом!...»

Ўзи ниҳоятда интизомли бу одам. Устав қонига сингиб кетган дейсиз. Уйда ҳам устав билан яшаса керак, чунки «оилам» дейиш ўрнига «мой тил» деб гапирар эди. Бошқаларга талабчан, ўзининг ҳам турмаси солилмаган ёки тирноғи олинмаган пайтини бир умр пойланг — учратолмайсиз. Баъзан уни кўриб, неча ойлардан бери жангда эканига ишонганига келмайди. Бир куни Мадали акага у ҳақда гап очсам, «батальонимизнинг фариштаси» деб, икки сўз билан суҳбатни тугата қолди у ҳам. Ҳақиқатан, фариштанинг ўзи, ароқ ичмайди, бу — фронтда қарийб учрамайдиган ҳол; ўзига тегишли тамакини ҳам бировга беради. Солдатни кўрса, худди ҳарбий мактабдагидек, интизомдан гапиргани-гапирган; силлиги, пужта насиҳатларини ўзи ҳам эшитиб маза қилади шекилли, «увош-қоқлик билан чекиниш» даврида интизом қандай роля ўйнагани ҳақида лекцияга киришиб кетганини билмай қолади. Гапига қулоқ солиб турсангиз, гўё интизом ҳаёт учун эмас, ҳаёт интизом учун яратилгандай. Бундай «интизом» одамнинг дилидаги ўтви, энг ширин ҳисларини сўндириб қўяр, энг чиройли нарсаларни поймол қилар-экан. Баъзан ротамиз олдинги линиядан олиниб, куч йиришга қўйилади. Бундай пайтда ҳолдан тойиб ётган солдатнинг кўнглида нималар бўлмайди дейсиз. Биров бу сафар ҳам тирик қолганини, биров уйга нима деб ёзишни, биров ҳозиргина ўлган дўстини, биров мириқиб ушлаб олишни ўйлайди. Шундай пайтда Хмара келади-да, солдатларнинг «бекор» қолганини кўриб, «Запевай!» деб қичқиради. Ҳозир ҳеч кимнинг ашулага ҳафсаласи йўқ, ҳафсаласи бўлса ўзи ҳам рингиллайди у. «Запевай!» — яна такрорлайди Хмара. Шунда ҳалиги ўйлар ҳам, ашула ҳам оёқ ости бўлади...

Зулми ўтиб кетганини ўзи ҳам сезмади шекилли, баъзан ҳазиллашади ҳам. Ҳазили, албатта, ўзига яраша. Масалан, солдатларнинг сафта тизиб, «Кимда-ким рояль, баян, скрипка чалишни билса бир қадам олдинга чиқсин!» деб буюради. У-бу чалишни билганлар юзларига умид нури югуриб, олдинга чиқишади. Шунда Хмара уларга:

— Дарҳол кўхняга бориб картошка артишга юборилганингизни хабар қилинг! — дейди уларга. Кейин «мана биз ҳам ҳазилни биламиз» дегандай илжади.

Балки бу ёшларнинг биронтасини Чайковский, биронтасини Пушкин бир умр маҳлиё қилган, тарбиялаган, ҳис-туйғусини уйғотгандир. Рота командири эса бунинг ҳаммасини таёқ билан қоқиб ташлайди.

Уйлаб ётиб, ҳали ҳам баъзан бошим оғирлашиб, кўзим кетиб қоларди. Мана ҳозир тагин миямда қандайдир музыка оҳанглари, ўша Сўнагул билан эшитган най навоси, кейин денгиз шов-шувига ўхшаган бир нарсаси эшитилди. Мен умримда денгизни, оқчорлоқни кўрган эмасман... Мактабда бизни, мамлакатимиз қирғоқларида еттига денгиз чайқалиб ётади, деб ўқитишар эди...

Дарвоқе, мен нима деяпман? Ҳали нимани ўйлаётган эдим? Ҳа, Хмарани. Мен бу одамни негадир тез-тез ўйлайдиган бўлиб қолдим. У нега шунақайкин? Офицерга ҳар сафар унвон берганда бирон инсоний фазилат қўшиб берилмас эканда?..

— Сизга қон берган йигитлар келишди, улар сизни олиб кетишмоқчи, — деди ҳамшира кириб.

Йигитлар дегани Мадали ака билан Андрей экан. Улар мени ўзларига яқинроқ ўз батальонимиз жанг қйлаётган жойга олиб кетишди. Кечаси олиб бориб бир эски блиндажга жойлаштиришди. Бу ерда оғир ярадорлар ётарди. Тепада снарядлар портлар, гильзадан ясалган заиф ис чироқ ҳар ларзада пирпираб, қоронғи ер қаъридаги ҳаётни зўрға ушлаб тургандек туюлар эди.

— Шу бугун тирик кўмиламиз, худо ҳақи, қачон олиб кетишади бизни!! — дерди бурчакда хунук бир асабий товуш. Бу ранги заҳил ёшгина мўйловли ярадор эди.

— Бас қил! — деб қичқирди ёнидаги оёқсиз солдат, кейин ўзи инграй бошлади. — Товоним оғрияпти, биродарлар, товоним...

Иккала оёғи ҳам қирқилиб кетганини ўзи билмас экан назаримда.

Кечаси тепамизда найзабозлик жанги ҳам бўлиб ўтди. Ярадорлар ичида тикка туроладигани мен эдим холос, блиндажга қочиб кирган икки немис автоматчасини қоронғида штик билан санчиб ўлдирдим.

Улар остонада қони оқиб тонггача ётди. Тепадан шовуллаб тупроқ тўкиларди. Таъбим хира, кўнглим ёмон ағдариляпти. Ҳалиги оёқсиз инграйди, ҳеч ким айланиб қарамайди унга. Тишимни тишимга босаман,

кўзимни юмаман. Қаёқдаги гаплар келади миямга. «Одамлар, бир-бирингизни қадрланг, севинг!» Ким ҳам айтган эди шу гапни? Ким айтган эди? Ким?

Ҳалиги заҳил бўлса нуқул ўлимдан гапиради:

— Айтинг-чи: урушнинг охирида ўлган тузукми ё ҳозирми?

— Бемаъни навбатга турыпсан, — деди оёқсиз.

— Нима, барибир ўламиз-да, улушимга теккан кумушим дейди.

Бирпас ҳамма жим, ўз ўйи билан банд бўлади.

— Ўликнинг тирноғи ўсади дейишади, эшитганмисизлар? — яна бошлайди ҳалиги. Мен ўзимни тутолмай, бир пой этикни олиб қоронғи бурчакка, заҳил ярадорга қараб улоқтираман. Ҳамма жим бўлиб қолади. Узоқ жим ётишади. Мен дармонсиз ҳансирайман. Бу жимликдан эзилиб кетиб узр сўрагандай андишали товуш билан бу нотаниш одамларга юрагимни ёра бошлайман:

— Ҳиссиз, дағал бўлиб қоляпман, оғайнилар. Ҳаёт-мамот чегарасида ҳаётингнинг ўзи жўнгина бир нарсасадан, отиш ё санчиқдан иборат бўлиб қоларкан. Чунки у пайтда энг муҳими шу, қолган ҳамма нозик ҳислар гафлатда бўлади... Урушда ўтган ҳар кун юракда тошдай ўрнашиб қоляпти. Борди-ю, тирик қолиб қайтиб борсак, нима бўламиз-да, билмадим... Ўн тўққиз яшар эдик, ахир. Одамларни энди таниб, энди севишга ўргана бошлаган пайтимиз эди. Агар ўшанда, улут бир давлат менга ҳомий, мен фақат қизлар туфайлигина ташвиш тортишим мумкин, деб юрган пайтларимда, олдимга биров келиб: «Сенга ўқ отишади, ҳаётингда ҳеч бир ёмонлик қилмаган бўлсанг ҳам, автоматдан; пулемётдан, замбаракдан худди кўксингни мўлжаллаб ўқ отишади, балчиққа қапишиб ётасан, қонга беланасан» деса, мен унга: «Жинни бўпсан!» дердим. Ҳозир бўлса бутун вужудим атрофимиздаги ердек титилиб кетганга ўхшайди. Энди кунлар, ойлар мана шу хилда ўтаверса, менинг йўқотадиган нарсам қолмади чамамда. Бу урушда биринчи отилган снаряд биз ёшларнинг юрагида портлади, оғалар,

— Ҳай-ҳай-ҳай! Бу нима деган гап? — деб шовқин билан Мадали ака кириб келди. Унинг ёнида қошиқўзи қоп-қора, немис солдати кийимида қуролсиз, камарсиз бир одам бор эди.

— Жиндаъ фалсафага уриб кетдик, ўртоқ капитан! — деди оёқсиз.

— Бекорчиликдан бу, ўртоқ радист! Мана бу кўхлик йигитга қараб туринглар бекор ётмай. Ўзи асир тушди, жуда ювош.

Мадали ака кейин менинг бошимга энгашди.

— Рангингиз кириб қолибди, Аҳмаджон, — деди кўнгил кўтариш учун, — лекин камроқ гапириш керак. — У ёнимга ўтирди, кулганида қуруқшаб ёрилган лаби қонаб, соқолига қизил тер томди. — Ёшлар ҳақидаги гапингизни эшитдим. Қўшилмайман.

— Нега, Мадали ака... мен айтмоқчиманки, сизлар, каттароқ ёшдаги одамлар урушдан олдинги турмуш билан қаттиқ боғлангансизлар, заминда илдизингиз бор. Бирингизнинг хотинингиз, бола-чақангиз, бирингизнинг касби-корингиз, ҳеч бўлмаганда хотираларингиз бор. Бу ипларни уруш ҳам узиб ташлай олмайди. Биз ёшлар-чи? Фақат ота-онамиз, баъзиларимизнинг севган қизларимиз бор. Бу ёшда ота-онадан анча ажраб қолади, киши қизлар бўлса, ҳали ҳаётда муҳим ўрин эгалламаган бўлади. Мактабда олган унча-мунча билим... У ҳам учиб кетди. Энди бизнинг ҳаётда нима илинжимиз қолди? Уруш бизни баргдай узиб учирди...

— Оббо файласуф-эй! — деди Мадали ака. — Ёшлар эмиш, ўзингиз чол бўлиб қолибсиз-кў! Мана, мени ҳаётга боғлайдиган орзуларни ҳеч нарса, ҳатто ўлим ҳам узолмайди.

— Ҳатто ўлим ҳам-а?! — деди ҳалиги ёш, асабий ярадор.

— Ҳа, ўлим ҳам!

— Улим бўлмасайди... — ўйчан гапирди йигит. — Минг йиллардан бери уруш бўлиб келади-а, ўртоқ капитан, нега ўлмасликнинг бирон чорасини толишмайдийкин?

— Тунов куни Нью-Йоркдан олиб эшитдим, — деб гапга аралашди оёқсиз радист. — Русча ҳам гапираркан хумпарлар, гапининг мазмуни шуки, русларга урушда ҳам осон эмиш. Дарров кўникади, ҳар қандай шароитга ўрганиб кетади, дейди.

— Олифтагарчилик! — деди Мадали ака ғазаб билан сапчиб туриб. — Турмушда ҳам, фикрда ҳам оқсуякларча олифтагарчилик! Ҳозир бизга енгилу, азиз иттифоқдошларимизга қўл қовуштириб туриш оғир

эмишми?! Бизнинг муҳаббатимиз, ғазабимиз кучли, фарқ шунда. Муҳаббат коинотда сайёраларни ҳаракатга келтиради, деган экан Данте. Биз камтарроқ қилиб айтишимиз мумкин: у темир девларни кулга айлантиради! — У соатига қараб шошиб қолди. — Хўш, оғир ярадорлар ҳозир госпиталга олиб кетилади, тайёрланинлар. Аҳмаджон, сиз мана бу «жангари»га кўз-қулоқ бўлиб тулинг, — деб, чиқиб кетмоқчи эди, мен тўхтатдим.

— Уртоқ капитан, ҳали орзуларингиз ҳақида гап бошловдингиз. Нима у?

Мадали ака остонадан қайтиб, менинг ёнимга келди-да, оғзига икки кафтини карнай қилиб қулоғимга:

— Сахро! Улуғ Қорақум! Қизилқум! — деди кулиб. Кулганида шамолда қоқланган ёноқларига қизил югурди. Кейин чиқиб кетди.

Бирпасдан кейин ярадорлар кетиб, блиндаж ҳувиллаб қолди. Мен асирга қарайман. У тақдиридан мамнунга ўхшайди. Чуваккина, қорача, немис эмас чамамда; мен тамаки ўраб чекдим. У тамакининг чўғига, буралиб чиқаётган хушбўй тутунига тикиларкан, соқол босиб кетган юзида катта-катта юмалоқ кўзлари норасида бола кўзидай соддалик билан йилтилар эди. Бирпасдан кейин кўзини ердан олиб менга қаради, кўзининг қорачиғида тамакининг чўғини кўрдим. Сўнгра бу кўзлар ҳадиксирабгина жилмайди. Бу жилмайишда шундай маъсум бир ёлвориш бор эдики, мен ҳам унга жавобан жилмайиб қўйганимни билмай қолибман. Чекиб турган тамакининг қолганини қўлига тутқаздим.

У дадилроқ жилмайди.

Балки бир неча соатгина олдин бу одам мендан жуда узоқ, қадимий йиртқичдай узоқ, ярамас бир маҳлуқ, ифлос, жирканч бир ҳашарот эди мен учун. Энди у менга таниш инсоний ҳаётга қайтгандай бўлди. У — ерда, у инсон... Мендек.

Бир неча соатгина олдин у отилишга тайёр турган даҳшатли қурол эди, менинг кўксимга ўқталиб турган, ўлим кўзи билан тикилиб турган автомат эди. Ҳозир эса жилмаяди, ҳатто ийманиб, ҳайиқиброқ узр сўрагандай, инсонча қарашга ижозат сўрагандай жилмаяди.

Биз бошқатдан чекдик. Мен тамаки халтамни олиб столга қўйдим, ҳар ким ўзига ўраб чекди. Орада ҳеч

гап бўлгани йўқ, бир марта жилмайиб қарадик холос. Лекин энди биз иккимиз ҳам мана шу жилмайишни химоя қилиш учун жангга киришга тайёрдек эдик. Қанча миллион йиллардан бери қудратини аямай, сурункасига меҳнат қилиб, ҳозир мана шундай ўринли бир жилмайишда мужассамлашган қуёш тепа туйнукдан мўралаб, иккалангга ҳам баробарман, деяётгандек эди.

Қуёш меҳрибонлик, эзгулик нурини таратар эди. Унинг илиқ, қадрдон шуъласи атрофимиздаги ўрмонларда ҳар бир қайинни, ҳар бир ўлани ювмоқда. Доим шундай бўламан, деб ваъда бермоқда. Тепамиздаги жимлик бузилмасликка, қаердандир томиб оқаётган сув доим шундай чуриллаб оқишга ваъда бермоқда. Тамаки тутуни ҳам шунақа роҳат берар экан одамга, неча йил чекиб шуни билмабман.

Мен бир хайрли иш қилгандек, ўзимни олижаноб ҳис этдим, виждоним пок, руҳим енгил, гўё вужудим тўла нур эди. Назаримда, ёнимдаги асир ҳам шундай эди.

Орада қандай ҳақиқат бирдан ойдинлашди — биз буни икковимиз ҳам айта олмасдик. Аммо икковимизда ҳам аниқ бир ҳис бор эди. Одамлар эзгу ниятини тасдиқлаб олаётгандек эди биз орқали.

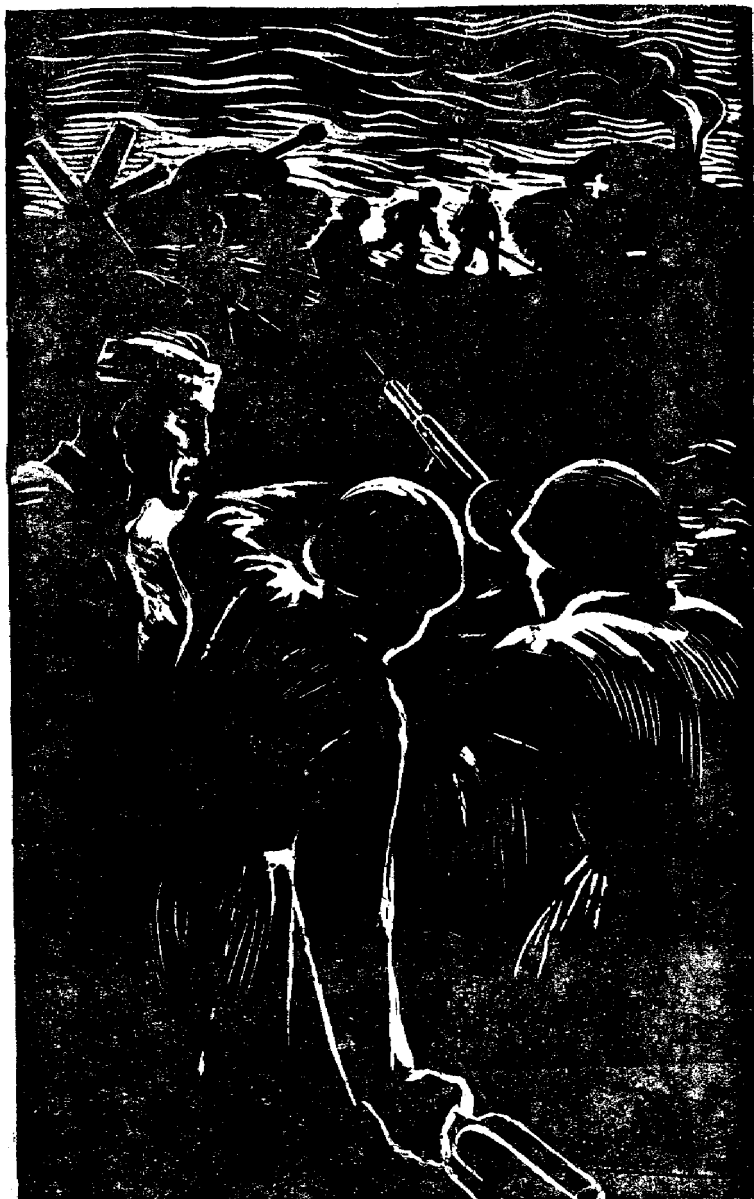
Ёнимдаги дўст эмас, шунчаки одам. Балки яхши одам ҳам бўлмагандир. Лекин ҳозир бир-биримизга маъқул эдик. Нимамиз маъқул бир-биримизга? Илжайишимизми? Тамакими? Ё кўнглимиз бирми? Биз буни ҳам билмасдик. Лекин бир-биримизга маъқул эдик, шу кифоя эди бизнинг яшашимиз учун.

Афсуски, мен унинг отини билолмай қолдим.

Бир куни кечаси кичкина бир номсиз тепаликни олиш ҳақида буйруқ келди. Разведкачилар у ерда бир взводга яқин алоқачилару сапёрлар, кейин иккитагина пулемёт борлигини хабар қилишди. Шундай осон операцияларда ўргансин, пишисин дедими, синамоқчи бўлдими, Хмара бу ишни менга топширди:

— Иложи бўлса ортиқча шовқинсиз бажаринг, токи эрталаб нонуштага фрицни тепаликда ўз пулемётининг олови билан меҳмон қилайлик.

Тепалик биздан ярим чақиримча нарида бўлиб, ўнг ёни чуқур сойлик эди. Взводга вазифани тушунтирдиму, ўша сойлик бўйлаб ўрмалаб кетдик. Тун қоронги

эди, олдинда Андрей билан иккаламиз, унинг кўзи ўт-кир, йўлни илгаридан билгандай юради, худди мушук дейсиз. Орқада пишиллашлар эшитилади, йўл тикка, фақат қирқ минутдан кейингина осмон фонида чўқ-қайган тепаликнинг қораси кўринди.

Андрей орқага қайтиб шивирлади:

— Чатоқ, фрицлар мина кўмпяпти. Эшитяпсизми?

Чиндан ҳам, немисларнинг гўнғир-гўнғир овозлари эшитилар, «у қатор, бу қатор», «эхтиёт бўл» деган гаплари қулоққа чалинар эди. Айланиб ўтиб, орқа томондан уришга тўғри келади. Пастроқ тушиб қирнинг қия ён бағри бўйлаб ўрмалай бошладик. Анча юргандан кейин қарасак — буталар орасида сап-сарик, ёшгина немис бемалол ҳуштак чалиб, тепаликка сим тортяпти. Андрей иккита шериги билан уни таппа босиб, өззини, оёқ-қўлини маҳкам боғлади-да, менга қаради:

— Гапга солинг-чи, ўртоқ лейтенат.

Суриштирсак сим нариги тепаликдан тортилаётган экан. У ерда бир рота эрталаб етиб келиши керак бўлган полк учун истехкомлар тайёрлаётган экан. Ўйлаб турсам — номсиз тепаликни олишнинг аҳамияти қолмади, полк етиб келмасдан туриб наригисини босиш керак, шунда бутун батальонимиз душман мудофаасига ёриб кириб, уни шөл қилиб қўяди. Ортда қолган номсиз тепалик бўлса, эрталаб қарабсизки, кесилган илон думидай типирчилаб ерда ётган бўлади.

Мен рота командирига дарров алоқачи юбордим.

— Чакки қиляпсиз, ўртоқ лейтенант, ўлса унамайди ротний, — деди Андрей.

Ҳақиқатан ҳам, алоқачи мулзам бўлиб қайтиб келди. «Менга маслаҳат эмас, тепалик керак, қани тепалик?! — дебди Хмара. — Буюк саркардани қаранг-а! Марҳамат қилиб буйруқни бажарсин!» деб қайтариб юборибди.

Лекин йўл-йўлакай туғилган бу ажойиб режа калламга жуда қаттиқ жойлашиб олган эди. Истехком қураётган рота ҳозир ҳеч қандай хавф кутаётгани йўқ, орқадан бир-икки взвод қарашиб юборса, тонггача ҳаммасини саранжом қилсак бўлади. Ҳозир бериги тепаликни олганимиз билан, эрталаб уни яна қайтиб бериш керак, душман полки истехкомга келиб ўрнашиб олади.

Мен шуларни етказишни тайинлаб алоқачини яна юбордим, взводни нариги тепаликка бошладим. Нима бўлса бўлар, вазиятга қараб планни ўзгартиришга ҳаққим бор-ку. Лекин, биламан, Хмара учун энг муҳим нарса, албатта, унинг буйруғини бажариш, у ҳозир алоқачини яна рўпарасида кўриб, албатта интизом ҳақида гапиряпти, мен унинг газабдан кўкара бошлаган ёргоқ бошини, титраб кенгайиб кетган бурун катакларини кўз олдимга келтириб турибман, лекин негадир қайтмадим.

Биз тепаликнинг этагида ётибмиз. Ёнимда ётган жангчиларнинг нафасини, ҳатто ўйлаётган ўйларини ҳам эшитаётгандайман. Осонгина буйруқни бажармай, донолик қилиб, бу ерга бошлаб келганим, балки баъзиларга ёқмаётгандир. Лекин Андрей ва яна кўплар биладики, жангда энг қийин иш — бир қарорга келиб, жавобгарликни зимманга олиш. Мен эса бу ётганларнинг тақдири менга боғлиқ эканини ўйлаб, негадир чўчиётганим йўқ, қайтага ўзимни дадил сезяпман. Балки уларнинг баъзилари бу майдондан қайтиб чиқмас, буни ҳамма билади. Лекин улар менинг ишорамга қараб ётишибди, демак биз биргамиз.

Атака солдатнинг онгида, вужудида олдинроқ бошланади. Ҳатто кўп жанг кўрган солдат ҳам ҳар сафар биринчи атакага кираётгандай чакка томирлари гуп-гуп уради. Энг оғири — ердан узилиб кетиш, қадингни кўтариб олиш. Кейин атаканинг ўзидан ҳам кўра мана шу дақиқа эсда қолади.

Алоқачи етиб келиб фикримни сочиб юборди. У рота командири чақираётганини айтди. Лекин энди менга барибир. Мен, балки, шундай бўлишини, Хмара ўзи келиб режамни бекор қилишини кутган эдим ҳам. Лекин алоқачининг гапи қулогимга кирмади. Бир зумдан сўнг атакага кўтариламыз.

— Сизни қўрқоқ деб сўқди, номсиз тепаликни ололмайман, деб очиқ айтишдан қўрққанмишсиз, командирликдан четлаштирмоқчи, — дерди алоқачи ёнимда пичирлаб.

«Қўрқоқ» деган сўз ўқдай келиб аллақаеримга ботди-ю, газаб ўти мени ердан кўтариб юборди. Тепаликда санқиб юрган сояларга қараб, автоматларни тарилатганча олға ташландик. Ўрталикқа ёриб кириб кетган эканмиз, икки ёндан чиқиб қолишди, аралашиб

кетдик, қўндоқ жанги бошланди. Қути учган башаралар кўзимга кўринар, қаердадир граната портлар, хунук товушлар эшитилар эди. Андрей бир дот оғзида пулемёт учун жанг қиларди. Мен унинг бир новча немис билан траншеяга қулаганини кўрдим. Қарасам, энг қонли жанг траншеяларда бўлаётган экан. Сакраб тушишим билан блиндаж эшигида доврираб турган иккита кўйлакчан офицерга дуч келдим. Автомат билан одамни бундай яқиндан туриб отмаган эдим, оёқлари чопилгандай бир-бирининг устига ағдарилди. Шу вақт бир ўқ синчалогимни учуриб кетди, оғриқдан тишимни тишимга қўйганимда бирдан шовқин икки баравар кучайди. Йўқ, бошимда эмас экан. Теналикка бизни қўллаш учун келган икки взвод чиқиб олган эди. Биз «ура» хитоблари билан траншеядан чиқиб уларга қўшилдик. Йўл-йўлакай бармоғимни боғлаб югурарканман, ҳалиги офицерлар чиққан блиндаждан пулемёт ўт сочиб қолди. Ўт тилини чиқазиши билан қандайдир бесўнақай узун шинель кийган бир солдат менинг кўксимга бир сапчиди-ю, қўлимга шилқ этиб тушди.

— Лойтнант... — деди у инграб. Бу унинг сўнгги сўзи эканини пайқадим.

Титраб кетдим: бу ўша мен билан тамаки чекишган бароқ қошли асир экан.

— Берлингача бораман деган эди-я, бояқиш, атиги икки кун жанг қилди, — деди ёнимда бир солдат.

Мен уни қўлимдан қўймасдан, ҳолсизланиб, ёнида ўтириб қолдим. Қўлим қон эди. Унинг қоними, ўзимникими? «Унинг қоними, ўзимникими?» деб такрорлардим пичирлаб. Гўё ҳозир энг муҳим нарса шу эди.

Жангдан сўнг уни ўз қўлим билан дафн этдим. Бутун жанг ҳам бир бўлди-ю, шунинг ўлими ҳам бир бўлди менинг учун. Дам олиш пайтида ҳам ухлай олмадим, ўша одам кўз ўнгимдан кетмасди. У нега мен учун жон берди? Ўша бир чеким тамаки, учунми?.. Оти нима эдийкин?

Землянкамга Мадали ака келди, операциямиз ҳақида, душман мудофаасини бузиб, немис пиёда полкининг перегруппировкасини барбод қилиб, батальонимизнинг анча олдинга силжишига сабаб бўлган бизнинг операциямиз ҳақида гапирди. Штабда офицерлар аввал Хмаранинг қўлини қисиб табриклашиб-

ди. Лекин батальон командири унинг қўлига менга ташаккур эълон қилиш тўғрисидаги буйруқни тутқазибди, бунинг чўнтагида эса мени четлатиш ҳақидаги буйруқ тайёр экан. Қисқаси, масала ойдинлашибди. Тепаликда бизга ёрдамга етиб келган икки взводни юборишга батальон командирининг ўзи аралашган экан.

— Капитанга мен туфайли гап тегмасайди... — дедим мен чиндан хавотир олиб.

— Рота командирлигидан четлатилди. Албатта сиз туфайли эмас... Лекин сизни тайинлашса керак ўрнига, — деди-ю Мадали ака менга узоқ тикилиб турди. Шундай тикилдик, агар йигитлик ғурури халақит бермаса, қучоқлаб бағрига босадигандек эди. Мен ҳалиги асир солдат ҳақида ҳикоя қилдим. У ўша юмшоққина кулиб қараганича тинглади-да, деди:

— Биз ўз кучимизни баъзан ўзимиз билмаймиз.

— Мен ҳайрон бўламан, — деб унинг гапини бўлдим, — взводда бари йигирма-йигирма уч ёшлардаги, қир лоласидек энди барқ урган болалар, бу ёшда одамнинг кўнгли сулув қизларда бўлади. Қаёқдан ўрганди булар урушни, ҳайрон бўламан.

— Ўзингизни олинг, Аҳмаджон. Тўғри, урушга тайёр эмас эдик, лекин ҳаётимиз, тузумимиз тарбиялаган эди бизни. Мана! — деди у қўйнидан гижимланиб кетган немисча газетани олиб. — Окопдан топдим. — Бармоғи билан туртиб кўрсатди. Мен ичимда ўқидим: «Уларнинг алоҳида хусусиятини ҳисобга олмай иложимиз йўқ: ҳар бир айрим кишига тузумнинг мураси-сиз қайсарлиги сингдирилган, улар ўлимни писанд қилмайдилар».

— Бизнинг тўғримизда ёзипти, фаҳмладингизми? — деди Мадали ака у ёқ-бу ёққа юриб. — Бизнинг табиатимиз жаллод учун тилсимлигича қолади, албатта. Лекин уни тушунадиган бутун бир кишилик бор.

Мадали ака билан суҳбатлашиш юрагимда ҳамма вақт ҳам шафқатсиз оғир из, ҳам қандайдир ёрқин бир қувонч қолдирар эди. Мана ҳозир ҳам... Ҳалиги менга тегадиган ўқни кўксида олиб кетган асир солдатнинг руҳи энди мени эзмасди, кафтимдаги қон юқи — унинг қони — мени гўё бутун кишилик билан қондош қилиб қўйган. Зиммамда шундай вазмин юк,

масъулият сездимки, гўё ҳаётим ўзимга қарашли эмас. Ҳайлаб турсам, менинг ёлғизоёқ сўқмоқ йўлим аллақачон тугабди. Ким мени асримнинг катта йўлига олиб чиқди, ким кишилиқ билан топиштирди?

Мен буни ҳозир Мадали акадан сўрай олмадим. Вақти келиб, албатта сўраб оламан.

Бугун эса ҳаяжонлантирмайдиган, майда-чуйда, аҳамиятсиз гаплардан гаплашгимиз келади. Землянкадан чиқдик. Шундай тиниқ зангори ойдин кеча эдики, Мадали аканинг қора кўзлари ҳам кўм-кўк бўлиб кўринди. Маза қилиб керишдик, землянкада букилиб, ивишиб қолган бўғинларимиз роҳат қилиб ёзилди, фронтда фақат кечасигина қаддингни шундай бемалол ростлаб юрасан киши. Биз аввал синчалоқнинг қандай қилса тез тузалиб кетиши ҳақида узундан-узоқ гаплашдик. Кейин мен онамдан келган хатни кўрсатдим, у Сўнагулдан келган хатни ўқиди.

— Қийналаётгани йўқмикан? — дедим мен.

— Йўқ, мана, ҳазил ҳам қилибди. ВНОС да ишлапти-да, яъни «служба воздушного наблюдения, оповещения и связи» деган гап. Сўнагул бўлса хатида буни шарҳлаб «ВНОС — дегани — война нас обходит стороной дегани бўлади» дебди.

Биз роса кулдик. Мен Мадали аканинг бу қадар яйраб кулишини биринчи кўришим эди. Юрагим бир нарсани сезгандай шув этиб кетди. Фронтда одам баъзи иримларга мойил бўлиб, масалан, тушга, кўнгил сезишга ишонадиган бўлиб қолар экан, очиги. Нега десаңгиз, ўлим билан ҳаёт бу ерда доим ёнма-ён. Кеча мен бир ўлик солдатнинг оғзида папирос тутаб турганини кўрдим...

Келинг, қўя қолайлик кўнгил ҳадикларини. Мен сизга яна бир жангни ҳикоя қилиб берай. Ҳар жангчи ўз жангини гапиради, чунки унинг фронти шу, шу жангда иш жойида бўлса, демак бутун фронтда ҳам иш ёмон эмас. Келгусида тарихчилар уруш ҳақида гапирганда буюк бурилиш жангларинигина эсласалар керак, уруш ҳамма вақт шундай катта жанглар туйфайли хотирада қолади. Улар орасида бизнинг кундалик тўқнашувларимизга ўрин бўлмас, улар миллионлар қаторидаги бир солдатнинг тақдиридай гап. Лекин бу кичик, қонли тўқнашувлар, бу айрим солдатлар бизнинг хотирамиздан ўчмайди.

Немисдан қолган сассиқ блиндажни тозалаб, амбразура очиб, алоқа симларини тортиб бўлгандан кейин, ротанинг позициясини айлангани чиқдим. Қуёш чарақлаб турса ҳам, ер тошдай музлаган, траншея қазиётган жангчилар қўлида курак, метин жаранглаб сапчир эди. Биринчи взвод командири, кўкрагига дурбин тақиб олган старшина Андрей Гладков чаккаси қўлини куйдиргандай чаққон честь бериб, ишларнинг боришини энди гапира бошлаган эди, еру осмонни дириллатган таниш гувиллаш унинг товушини кўмиб кетди. Ҳаммамиз бирдан кўрдик: танклар! Чакалакзор тепасида узун хартумларини аста қимирлатиб айланган яшил-чипор башнялар кўринди. Бир эмас, беш эмас, ўн ҳам эмас, ўн учта танк темир девордай тикка бостириб келяпти. Ўнгда жарлик, чапда тик тепа, бу даҳшатли деворнинг бизни янчиб ўтишдан бўлак йўли ҳам йўқ. Мен телефонга югурдим.

— Кўриб турибмиз, биламиз, — дейишди КП дан. — Маҳкам туринг, старший лейтенант, орқада поляк биродарларимиз бор, чала қуролланган партизанлар. Уларни ҳалокатда қолдириб бўлмайди.

— Уртоқ Иккинчи! — деб гап қайтардим, вазиятни тушунтиролмадим шекилли, деб ўйлаб. — Кучли танк ҳужумини гапиряпман...

— Биламан. Саросима бўлманг, олдингиздаги майдон миналанган, танклар сизни босолмайди, сиз уларнинг сапёрларини териб турсангиз бўлгани. Бизнинг артиллериямиз ёрдамга етиб келгунча! Хўпми, ротангизга тушунтиринг.

Қайтиб борсам ротага бириктирилган батарея билан пулемётчилар икки қанотга жойлашиб, ўқчиларим траншеяда танклардан кўз олмай туришибди, ҳавони қизиган темир ҳиди қоплаган. Бўксасидан мойи оқиб тушган қурбақа ранг «Пантера»лар ўрмалаганда ичида ёнган газайлнинг иссиқ қўланса нафаси ўзидан олдин юради. Ғилдиракнинг учи-учига уланган тугалмас зил занжири айланаверар-айланаверар, сира тугамас экан... Худди урушнинг ўзидай. Ҳиссиз, йиртқич, темир махлуқларга тикилаверсангиз билакларингиз ингичка, кучсиз, қўлингиздаги граната гугурт чўпидай туюлиб кетади баъзан. Мен бу хаёлимдан ўзим чўчиб, уни қувиш учунми, команда бериб юбордим. Бизнинг ўқларимиз башня устида гугурт чаққандай кўк ўт

чақнатиб сирганиб учди. Танклар пулемётларнинг олов тили билан ерни пайпаслаб силжимоқда. Броня тешувчи снаряд бирининг танасига вишиллаб санчилди, темир тобутда қовуриллаётганларнинг даҳшатли ўлимини ўйламасликка уринаман. Танк сескангандай бўлди-ю, бирдан лов этиб ўтга чулғанди, кейин ичидаги чала ўлик экипажни ўқчиб ташлади.

Устимиздан увиллаб ўтган снарядлар дам олдимизда, дам орқамизда портларди. Тўп расчётимизнинг бошлиғи букироқ сержант келиб мени шошилтиради, мен бўлсам, «Индама, мина майдонига кирсин!» дейман. Шу гапни айтишим билан олдинги «Пантера»нинг замбараги, худди бармоқ билан кўрсатгандек, амбразурамизни мўлжаллаб гумбурлатди. Пулемётчиларни қизил ғишт тўзони кўмиб ташлади, шу вақт яна бир кучли портлаш қулоқни тиндирди, ҳалиги олдинги танк портлаган эди. Қолганлари оралиқда мина майдони борлигини пайқаб, сал орқага тисарилишди. Бирини люкни очиб аланглаган эди, худди белидан сингандай ярим гавдаси ташқарига қайрилиб тушди, уни оёғидан тортиб ичкарига олишди.

Шундан кейин анча жим бўлишди. Ўйлаб қолишди шекилли.

Кўп ўтмай, қадимий найзабозларга ўхшаб узун таёқ тутган солдатлар пайдо бўлишди, булар сапёрлар эди. Улар танклар панасидан ўрмалаб чиқиб, миналарни зарарсизлантиришга, мина майдонининг чегарасини аниқлашга уриндилар. Лекин биз қимир этганини териб туравердик. Шундан кейин танклар сал чекиниб, узоқроқдан туриб аввало бизни даф этишга қасд қилишди.

— Маҳкам бўлинг, маҳкам бўлинг! — дерди телефонда батальон командиримиз, овозига қараганда унинг ташвишларидан энг каттаси бизнинг участкамиз эмас эди. Танклар бизни кўз очирмай қўйишди. Андрей ярадор бўлиб сафдан чиқди, амбразурага снаряд тушиб бир пулемётни ва расётнинг иккинчи номерини ҳалок қилди. Энг ёмони — тўп батареямиз нуқул ўт остида эди.

КПга вазиятни хабар қилдим, позицияни ўзгартмасак душманнынги битта ўқи ҳам хато кетмаётганини, биз уни ҳеч нарса билан ололмаётганимизни айтдим.

— Позицияни ўзгартир, лекин орқага эмас, мина майдонини тозалашга йўл қўйманг.

— Флангларимиз миналанган! Орқага...

— Мумкин эмас. Шу ҳолда ушлаб туришга ҳаракат...

Алоқа узилиб қолди. Энди иш расво. Ҳамма менга тикилар, бир янги фикр, янги буйруқ кутар эди. Мен бўлсам яна ўша эски буйруқни такрорладим:

— Мина майдонидан кўз узманг!

Траншеядан бош чиқариб бўлмайти, оёқ остида ярадорлар, тепадан тупроқ ёғилади, кўпларнинг қулоғи битган, бировнинг чаккасидан қон оққан, бировнинг лаби кўкариб, кўзи даҳшатдан жовдираган. Тупроқдан порохнинг аччиқ ҳиди бурқиб турибди.

Шу пайтда орқадан сапёрлар группасини бошлаб Мадали ака келиб қолди. Мен уни кўриб айна вақтда қувондим ҳам, қўрқиб ҳам кетдим.

— Ҳозир чапдан йўлак очамиз, кўчасизлар! — деди ҳаммамизга қараб. Дарров сапёрларига бир нималар буюрди. — Биз бошқа участкада эдик, — деди у тетик бўлишга, менга ҳам далда беришга уриниб. — Вазиятни эшитиб, ўзим бораман, дедим. Зўрға кўнди комбат.

Мен билардим: сапёрлар ротасининг командири бундай ҳалокатли ишга ўзи бормаса, бошқаларни юборишга ҳақи йўқ.

— Мадали ака! Ут остида мина қазиш... Менга қаранг, менинг учун ўлимга боришингизга рози эмасман. Бошқа йўл топамиз!

— Сизнинг учун эмас. Ўлимга ҳам эмас. Бошқа йўл йўқ.

— Биз артиллерия етиб келгунча бардош берамиз!

Мадали ака «менга вазифа юкланган» деди-да, юпатгандай елкамга қоқиб, жўнаб қолди. Мен маскхалат кийган йигитлар орқасидан анчагача югуриб бориб, мина майдонининг чегарасида тўхтаб қолдим. Улар асбобларини олиб ер бағирлаб, эҳтиёт билан ўрмалай бошлашди. Эҳтиёти борми! Ўзларига боғлиқ бўлсайди! Бир снаряд тушса, бир неча мина бирдан портлаб майдонни титиб юбориши мумкин. Бизнинг траншеяни мўлжал олиб отаётган немис танкларий сал адашиб чапга, ё ошириброқ отса — тамом.

Дурбиндан боқаман: Мадали ака ҳар замонда оғзига қор солиб, тирсаги билан «одимлаб» олға силжимоқда. Усти йилтиллаб турган семиз қузғун унинг шарпасидан ҳуркиб сал кўтарилди, лапанглаб учди-ю бир неча қадам нарига яна қўнди, мурдани кўзи қиймагандай, тирикка олайиб қўярди, худди билиб тургандай: бу ерда қузғуннинг ризқи ошса ошадики, ўзига ажал тегмайди.

Бу майдонда юзлаб хил мина бор, ўзимизники ҳам, немисники ҳам, янгиси ҳам, занг босгани ҳам, соатга ўхшаган, этикка ўхшаган, портсигарга, товуққа ўхшаган, тизза бўйи ирғиб портлайдиган миналар. Тиккайган ҳар бир чакалак, ҳар сўқмоқ, сув тўлган ўнгир, ҳатто кўмилмай қолган ўликлар ҳам миналанган бўлиши мумкин. Ана Мадали ака худди ажалдай одам пойлаб ётган уч мўйловли немис минасининг жонини аста суғуриб, бир четга қўйди... Ишқилиб, танкдагилар пайқаб қолмаса бас. Мен аскарларим олдига қайтдим. Тинимсиз ўт остида вақт имиллаб ўтарди. Ҳозир сапёрлар бизга «йўлак» очаётганини яна айтдим, танкларнинг кўп ҳам гашига тегмасликни, фақат душман сапёрлари пайдо бўлганда ўт очишни буюрдим. Лекин ротанинг ўт очадиган мажоли қолмаганини билардим. Танклар узоқдан туриб ҳамон бизнинг траншеяларимизни титкиламоқда, ярадорларни қўядиган жой йўқ, қорда кимнингдир қонли излари...

Мадали ака қайтиб келди, кўкариб тарашадай қотган бармоқлари қалтирар, пешанасида катта-катта совуқ тер томчилари йилтиллаб эди. У, чеккани келдим, деб баҳона қилди, аслида эса сабри чидамай биздан хабар олгани келганлиги билиниб турарди.

— Немис миналаб кетган экан, на формуляр бор, на контур... Бирпас чидайсизлар, — деди у узр сўрагандай. Яна эгилиб югурмоқчи эди, сапёрлар ишлаётган томонда портлаш эшитилди. Майдонда ҳеч ким кўринмасди.

— Ҳеч нима бўлмайди бу йигитларга! — деди Мадали ака саросиманинг олдини олиб. — Булар билмаган мина тури йўқ, ҳозир улар «мисрча уч бурчак» услубини фаҳмлаб, ҳадисини олиб қолишди. Фақат, мана бу портлаш танкларнинг диққатини тортиб қўйди, шуниси чатоқ. Ярим соатда йўлак очиб бера-

миз. — У тамакисининг қолганини менга узатиб, худди чуқур дарё камарига шўнғигандай югуриб бориб ўзини қорга ташлади, ер бағирлаб кетди.

— Ўртоқ капитанни қайтариш керак эди, — деди боши ҳам кўкраги бинт билан ўраб ташланган Андрей. У бўлиб-бўлиб, тез-тез нафас олиб, қийналиб гапирарди, — Ранги ёмон, асаби бузуқ, қўли қалтираяпти. Сапёрларни бундай ишга тиниқиб дам олгандан кейингина чиқаришади.

— Старший сержант мен ўйлаб турган гапни айтди. Мадали ака югурганда ўзимнинг ҳам юрагим сесканиб, орқасидан бутун вужудим билан интилиб қолдим. Лекин Андрейга, тўғрироғи, ўзимга тасалли берардим:

— Хотиржам бўл... Унинг асаби мустаҳкам... Ҳозир чиқиб кетамиз бу жаҳаннамдан...

«Жаҳаннам» дейишим билан бутун осмон ловуллаб, тепамиздан худди тошқин олов дарёси оқа бошлади. Бу «катюша» эди, демак артиллериямиз етиб келди. Гўё яқин орада азим бир олов вулқони отилди. Ер гувиллар, ҳаво бўлса худди қуюқ нарсадай силкинар, дарахтларни, одамларни силкиб-силкиб ташлар эди.

— Ур! Абжағини чиқар! — деб қичқирарди кар бўлиб қолган Андрей окоп тагида дармонсиз ётганича, ўзининг ўт остида қолаётганини ўйламай: — Ур, азамат!

Мен ёқамни ечдим, қизиб кетган ҳаводан кўксимни тўлатиб нафас олдим. Демак, вазифа бажарилди! Мен солдатларга қарадим, ҳамаси фақат шуни ўйлапти: «Бажарилди! Чидадик!» Даҳшатли олов уларнинг ҳорғин юзларини ёритган эди.

Бу вақт иккита йигити билан Мадали ака югуриб келди, унинг уст-боши йиртилган, юзини тиканли сим тирнаган, бош яланг, очиқ кўкрагига балчиқ аралаш ёпишган қор эриб ичига оқар эди.

— Қани, олинг ярадорларни, тез! — деди ўзи Андрейни қўлтиқлаб. — Сапёрлар орқасидан юринг, йўл тор, четга чиқилмасин! — деб қичқирди.

Бизнинг қимирлаганимизни кўриб танклар ҳам ота бошлади, «катюша» ўти уларнинг орқага чекиниш йўлини тўсган эди, уларга ҳозир мина майдонига кириб келишдан бошқа йўл йўқ.

— Тезроқ! Четга чиқма! Эгил! — деб қичқирадим мен овозимни ўзим эшитмасам ҳам. Биров-бировни орқалаган, биров ярадор сафдошининг қўлтиғига кирган, биров ўзи эмаклаган — биз сапёрлар очган «нажот сўқмоғи» бўйлаб, ўт остидан чиқиб кетмоқда эдик.

Қоронғи тушмоқда, сафимиз илон изи бўлиб чўзилиб кетган, икки ёнда, баъзан сафнинг аллақайси бир бўғинида снаряд, мина портлайди...

— Четга чиқма! Тўхтама!

Қир орқасига ўтиб мина майдонидан чиқиб олдик. Қоронғида бизни санитарлар, яна аллакимлар кутиб олишди. Мен оёғим қаттиқ лат еганини энди пайқадим, оқсоқлаб орқароққа қайтдим: Мадали ака ҳеч қаерда йўқ эди.

— Мени чиқариб қўйиб орқага қайтиб кетди! — деди замбилда ўтиб кетаётган Андрей.

Мен яна орқароққа қайтдим. «Катюша»нинг ўти оқшом қоронғисида яна ҳам даҳшатлироқ ўкирар, осмонни эритиб юборгандай ҳамон ғарбга оқар эди. Унинг оташи ҳамма ёқни ёритган, узук-юлуқ, титроқ қора соялар қочинга жой топмагандай, дарахтлар орқасига бекинар, гўё тупроқ қатламларининг ичида қутурган лава қайнаб, ерни туртиб-туртиб қўяр эди. Тириклар «йўлак» дан ўтиб бўлди. Мадали ака йўқ. Мен ўзимни қаёққа қўйишни билмайман, ётиб йиғлагим келади. Санитарлар взводининг палаталарини айланиб чиқиб, қирга яна қайтдим. Жанг тинган, қоронғи тушган эди. Ҳалигина ҳаёт ё мамот, деб ётган жойларимизга узоқ тикилиб турдим, пешанамдан ҳовур чиқмоқда эди.

Шамол ёнаётган танкларнинг қип-қизил алангасини қора тун қўйнида анчагача судраб юрди, унинг хира яллиғи дам қорли тепаликларга, дам қовжираган дарахт кундаларига, гоҳо эса ўликларнинг юзларига тушар эди. Чўғ бўлиб қизиган темирлар атрофида қор эриб, буг кўтарилмоқда. Изғириннинг хунук куйини тинглаб мангу уйқуга кетган солдатлар юзида эса энди қор эримайди. Қишнинг ҳазин, совуқ ярим ойи аллақаёқдан сузиб чиқиб, қор кўмаётган дўнгликларни жонсиз шуъла билан оқартирди...

Шу кечасиёқ яна олға юришга буйруқ бўлди. Қисмларни йўл-йўлакай тўлатдик, уларнинг состави бо-

ра-бора деярли бутунлай янгиланди. Қаҳратон совуқлар бошланган эди, қулоқ-бўрнимни ушик уриб госпиталда ҳам ётиб чиқдим. Мадали акани суриштирмаган одамим, ёзмаган штабим қолмади. Ҳеч ким аниқ жавоб бермайди, у ҳеч хаёлимдан чиқмас эди, энг оғир пайтларда ҳалок бўлганини ўз кўзим билан кўрсам ҳам майли эди, деб совуқ хаёлларга бораман эзилиб кетганимдан. Яримта одам бўлиб қолгандай ҳис этардим ўзимни. Сўнагул бечора қай аҳволда экан? Хат узилиб қолганидан фалокатни сезгандир ахир. У қаердадир шу атрофда, узоқ эмас.

Бир куни, госпиталдан чиққан вақтим эди, бир ҳарбий мухбирнинг машинаси тўғри келиб қолди-ю, уч тўрт кунга жавоб олиб Сўнагулни қидириб кетдим.

— Қизлар ёнига кетаётган экансиз-да, — деди мухбир бир қўлида папирос тутатиб, бир қўли билан рулни бошқараркан. Бу юзидаги тиртиғи ўзига ярашган, калта пўстинли, сергап йигит эди. — Мен ёзганман уларни, «само океанининг посбонлари» деб. Қалай? Ажойиб, мард қизлар. Танишизми борми?

— Бор.

— Ҳали кўзга кўринмаган самолётни шабадасидан танишади азаматлар — бизникими, немисникими. Очиқ ҳавода ҳам йигирма-ўттиз чақиримдаги нўхатдек қора нуқтани зўрға кўрасиз, булар унинг турини, системасини, баландлигини айтиб беришади. Айтиб бериш ҳам гапми, дарров хабар қилиб зенитчиларни оёққа турғизишади, шу ондаёқ аэродромлардан қирувчи самолётлар кўтарилади. Жавобгарлиғини айтинг! Қиз болалар денг тагин.

Кечга яқин мен пропуск олиб дарахтзор бир ҳовлига кириб бордим. Бу ерда курортдагидай тинч, дарахтлар панасида бир нечагина кичик иморату нарироқда емирилган элеватор кўринар эди. ВП деб ёзилган батальон постининг хонасига кирдим, бу ертўла эди, деворда назорат постларининг дислокация схемаси, телефонлар. Навбатчи офицер харита олдида ҳаводаги аҳволни кузатмоқда.

Сўнагулни биринчи рота линиясида, дейишди. У ерга борсам, менга ҳеч ким қарамайди. Хона тўла қизлар, ҳаммаси ҳарбий кийимда. Телефонларда, пердатчикларда чинқирӣқ, шовқин:

— Фронт линиясини кесиб ўтди! Юнкерс!
— «Сокол!» Квадрат А-17... «Аэрокобра!» «Мус-танг!»

— «Берёза»га хабар қилинг! Қиргоқ бўйлаб кетди. Квадрат...

— Яна ўша ерда... Аэродром борга ўхшайди!

Мен бу тушуниб бўлмайдиган тартибсиз бақриқлардан қулоғим батанг бўлиб, ертўладан чиқиб кетдим. Чиқишим билан совуқ бир шуъладан кўзим тинди. Душман самолёти парашютда ёритувчи бомба ташлаб ўтди. Кундузидай «ёруғ бўлиб кетган ҳовлида мендан бошқа ҳеч ким йўқ. Ҳавода прожектор нурлари дам қайчидай бир-бирини кесиб ўтар, дам осмоннинг зим-зиё бурчагидан кичкинагина, қора бутдай кўринган самолётни тартиб чиқарар, дам бирдан ўчиб, кўзни кўр қилиб қўяр эди. Айниқса ана шундай кўролмай қолганинда ҳавода ажал аччиқ чинқириб ҳуштак чалиб қолса тилинггача тер чиқиб кетади. Дарахт соясига биқиниб турганимда элеваторнинг чалавайрон томида фонарь йилтиллади, мен унда бир солдат соясини кўрдим. Бу шубҳасиз қиз бола эди, ҳалиги қизлардан бири.

Фронтда бомбардимончи самолёт учса ҳамма тупроққа кириб кетгудай бўлиб ерга ёпишарди. Бу ерда бўлса елкасига оддий винтовка-ю белига телефон қутиси осган қиз бола бомба, пулемёт, ҳатто замбарак билан қурулланган самолётларнинг ҳайқириғи остида элеватор томига чиқиб, телефон трубкасига ҳаво жангининг манзарасини шошиб-пишиб айтиб бериб турибди. Осмонда зенит ўқига учраган самолётлар ўтли дум қолдириб ерга шўнғир, баъзилари ўзининг ажал юкени ташлаб, прожектор қайчисига чап бериб қочар эди.

Бир самолёт қоронғиликдан ўқдай чиқиб, худди элеваторнинг тепасидан вағиллаб ўтди, ҳовлидаги дарахтзорда бомба портлади. Мен, қизни учуриб кетди, деб ўйлаб ўша томон югурдим, ҳеч нарса кўрмадим. Бир замон кимдир мени елкамдан ушлаганча бир силкиб панага тортди ва шу зумдаёқ сал наридаги ёғоч будка портлаб ёниб кетди.

Мана шунда мен ёнимда, ёнғин яллиғида Сўнагулнинг юзини кўрдим. Юзинигина эмас, бутун қалбини, ўйларини, ҳаётини, бутун борлигини кўрдим.

— Аҳмаджон?! — деди у қурум теккан манглайни тириштириб, кейин қаҳ-қаҳ уриб кулиб, қучоқлаб олди. Унинг шинели, милтиғи, телефон сумкаси халақит берарди, ўзим қучоқлашга эса ботинмадим.

Учрашдик. Урушнинг гирдобини қаранг, олиб келиб тўқнаштирди-я! Сўнагул! У бир оз ориқлаб, юзи дағалроқ бўлиб кетган бўлса ҳам, бу илиқ, таниш, қадрдон чехра юрагимни тўлқинлантириб юборди.

— Томда сиз эдингиз-а? Хатингиздаги ҳазилингиз ҳақиқатга тўғри келмайди... — дедим мен.

— Ўқиганмидингиз? Сизларнинг шароитингизга нисбатан... Ҳа, айтгандай, Мадали акадан хафаман — хат ёзмай қўйди.

Юрагим орқага тортиб кетди: демак, беҳабар. Энди мен унга бу гапни қандай қилиб айтишим керак.

— Қани, юринг, жанг тинди чамамда, юринг ётоғимизга олиб кираман. Қизлар билан танишасиз. Вой Аҳмаджон-эй, соғу саломатман денг!

— Йўқ, шу ерда гаплаша қолайлик, — дедим. Унинг қувончли товуши худди кўксимга бориб санчилмоқда эди. Нега ҳам келдим. Бу азиз жонни шум хабар билан изтиробга солиш менинг ҳиссамга тушишини билибманми. — Хат ёзмаяпти денг? — дедим мавзуга аста яқинлашиб.

— Ёзмаса ёзмасин! Биламан нима билан бандлигини! — деди Сўнагул намланиб турган қорамтир лабларини тўрсайтириб.

— Нима билан банд экан? — дедим.

— Қизилқум! — кулиб юборди қиз. — Нима билан бўларди: фронт госпиталида ҳам Қизилқум!

— Госпиталда?! — Сўнагулни бирдан қучоқлаб ёноғидан ўпиб олдим. Қувонганимдан вужудим ловиллаб, кўзим чақнаб кетди.

— Вой, Аҳмаджон, сизга нима бўлди? Қўпол бўлиб кетибсиз фронтда...

Мен узр сўрамадим, ҳаллослаганча, воқеани, ўзининг хавотиримни айтиб бердим, қушдай енгил тортидим, дилим ёришди.

— Қачондан бери ёзмайди?

— Вой, госпиталдаги одам ҳар куни ёзса ҳам бўлади-ку, мен бир ҳафтадан бери хат олмайман.

Мен хахолаб кулиб юбордим: «Бир ҳафта!» Биз бомба ўйиб тўзгитиб ташлаган қоронғи ҳовлида қўл

ушлашиб, болалардай ирғишлаганча айланиб кулишдик. Сўнагулнинг тўрт кун дам олиши бор экан, шу вақт ичида Мадали акани бориб кўрмоқчи бўлдик.

Госпитални уч кун қидириб, тахминий йўлга чиққанзимизга пушаймонлар едик. Оёқларимиз шилинди, изгирин туриб қор остида қолиб кетай дедик, тўртинчи куни ўрмон четида қизил крестли кўрсаткич тахтани кўриб қолдик.

Бироқ ўрмон тепасини қуюқ қора тутун қоплаган эди. Тутун худди дарахтлар учига илашиб қолгандай қимир этмай муаллақ турибди. Қарағайзордан югуриб ўтиб, кенг ялангликда қуббаси емирилган кичкина тош черков, унинг ёнида ловуллаб ёнаётган бир неча ёғоч уйларни кўрдик. Пастлаб учаётган юнкерс «юки» ни ташлаб бўлганга ўхшайди, бемалол бурилиб ўрмон орқасига ўтиб кетди. Майдонга чиққанзимизда дуд исн билан аллақандай дори ҳидлари димоғимизга урилди, черков олдида мажақланган санитар машинаси, атрофида ўликлар, чил-чил бўлиб кетган дори шишалари, медицина асбоблари қорда сочилиб ётарди. Очиқ юк машинасида ярадорлар ўтиб кетди, оқ халат кийиб милтиқ осган ҳамширалар замбил кўтариб югурар, қўлтиқтаёқ тутган касаллар ҳақкалаб ҳар томонга қочар, аянчли товушлар эшитилар эди. «Юнкерс» яна ваҳима билан қайтиб келиб, ёнаётган госпиталь устида айлана бошлади, ўз «иши»ни томоша қилмоқда эди шекилли. Оғир ярадорни замбилда олиб кетаётган қизлардан бири, ўзи ҳам ярадор экан чамаси, қаловлаб йиқилиб қолди, мен дарров замбилни олиб, ўрмон ичига югурдим. Қайтиб чиқсам, Сўнагул шинелини ечиб ташлаб, қизнинг ярасини боғлаяпти.

— Аҳмаджон! Бери келинг, Мадали ака шу ерда экан, ҳозир яна яраланибди... — деди Сўнагул ҳовлиққанидан қўли қовушмай.

— Ҳа, ҳа, — деди ҳамшира; у кампир даҳанли, кўк кўз, ёшгина қиз эди. — Капитан Қосимов биринчи машинада! Тўғрига, катта йўлдан югурингла!

Биз ўпкамиз оғзимизга тиқилиб етиб борганимизда, машинада узоқ олиб юриб бўлмайдиган оғир ярадорлар бир қайинзорга туширилаётган экан. Бизга замбилда ётган капитан Қосимовни кўрсатишди. Унинг атрофини врачлар, ҳамширалар қуршаган эди. Биз келгач, негадир, улар аста тарқалишди.

Сўнагул дод деб йиглаб юбормаслик учун, ғалати, хунук бўлиб кетган юзини дарров бағримга бекитди, мен ўксик товушингни чиқарма дегандай, унинг бошини кўксимга қаттиқ босдим. Мадали аканинг боши, юз-кўзи аралаш бинт билан танғиб ташланган, фақат ияги очиқ, у ҳам йоддан сап-сариқ эди. Госпиталь пиймасини кийган оёқлари узун, замбилдан чиқиб турарди. Биз икки ёнига чўккалаб ўтирдик.

— Мадали ака... биз келдик, сизни топиб келдик, мана Сўнагул... ёнимда турибди, — дедим.

Мадали ака титроқ бармоқлари билан икковимизнинг ҳам қўлларимизни пайпаслаб топиб, бор кучи билан қисиб ушлади. Ички титроқ кўксини тўлқинлатиб ўтди.

— Қадрдонларим!.. — деди шивирлаб, энди менга... ўлиш қийин бўлмайди. Сизларни кўрдим...

«Кўрдим...»

Ёнимизда биров увлаб йиглаб юборди.

— Митна, йиғламанг, — деди Мадали ака уни нимасидандир таниб.

Бу ўша кампир даҳан қиз эди. «Митна», нега Митна? Дмитриевна бўлса керак. Лекин истараси иссиқ, кўнгилчан бу қизга бу ҳазиломиз соф русча, қишлоқчи исм жуда ярашган эди.

Тўхта, мен нималарни ўйлаяпман ўзим шундай маҳалда. Энди нима қилиш керак? Тасалли берувчи сўзлар айтиш керакми? Сўнагулнинг ўкириб юборишидан қўрқаман.

— Ўша танк жангидан кейин сизни тополмадим, Мадали ака. Кейин... — деб қаёқдаги гапларни бошладим.

— Ҳалиги чўтир йигит... Андрей омон чиқди-ми? — деб гапимни бўлди у.

— Ҳа, ҳа, — дедим мен ҳовлиқиб. Андрейнинг, ҳаммамизнинг миннатдорлигимизни, ўша пайтдаги воқеаларни гапиришга тушган эдим, у дармони тугаб қолаётганини сезибми, гапни бошқа ёққа бурди:

— Оёқ учимда бир тугунча бор, шуни олиб беринг, — деди. Сўнагулнинг қўлини қўйиб юборгиси келмай менга буюрди. Чарм сумкани олиб бердим. У шуни кўксига қўйиб, оқ дока остидан нафасини бўлиб-бўлиб гапирди.

— Сўнагул, жонгинам, мен сени ҳаммаша зориқтирдим, эркалаб суя олмадим...

Сўнагул устки лабини қаттиқ қимтиб, ўпкасини босиб турарди.

— Нега ундай дейсиз... — дейди-ю, тинади. Ўзининг изтиробли товушидан қўрқади.

— Қизилқум барханлари эсингдами? — деб, кўчарган лабларини зўрға қимирлатиб аста давом этди Мадали ака. — Менинг шундоққина кўз ўнгимда турибди. Ҳаётимда кўрган энг гўзал жойлар ўша... Нега десанглар, унинг тағида дунёнинг бебаҳо бойлиги ётибди. Бутун Россиянинг... қалбига ҳарорат бера олади Қизилқум...

Назаримда у бу гапларни, бутун ҳаётининг ёрқин орзусини айтиб қолишга шошилар, уларни ўзи билан тупроққа олиб кетиш хавфи унинг учун ўлимдан ҳам қўрқинчлироқ эди.

— Сўнагул... бу дафтарни... Уни кўксингга босиб, урушдан омон олиб чиқсанг...

Бу вақт полковник кийимидаги, кўзойнакли, кекса, баджаҳл врач келиб бизни четга сурди. Сўнагул қўлидаги жигар ранг муқовали қалин дафтарни кўкрагига босиб, ёшдан қизарган кўзларини жовдиратиб қолди. Мадали ака яна нималардир деди, лекин биз эшитолмадик, Митна яна хўнграб йиғлаб юборди. Полковник бош кийимини олди...

Мен кўп одамларнинг, танишларимнинг, қадрдонларимнинг ўлимларини кўрганман. Лекин бунга кўникиш мумкин эмас эди. Мадали аканинг қабри тепасида ўзимни йўқотаёздим. Йиғлаб қарагайга пешанамни ура бошлаган эканман, Сўнагул етаклаб олиб кетди. Ёлғиз кўтариб бўлмайдиган кулфат эди, яхшики ўша куни икков эканмиз, бир-биримизни суядик. Митна бўлмаса ҳам Сўнагулга тасалли беришим мушкул бўларди, у аллақандай уన్నిқиб, кўзлари бирдан сўнгандай, ғалати бўлиб кетди, тикилган нарчасини кўрмаётгандай қадамлар эди. Митна унинг шинелини зўрға кийгизди, ўрмондаги палатасига олиб кириб спирт лампасини ёқди, колбада чой қайнатиб ичирди, тинмай гапирар, ўзича Сўнагулни мусибатли ўйлардан чалғитмоқчи бўларди:

— Капитан Қосимов зап қизиқчи эди, бир куни палатага кирсам касалларнинг яралари сўкилиб

кетибди. «Ҳа?» десам, «Капитан кулдирди» дейишади.

Чой қуйиб, чақмоқ қанд солиб беради, бирпас жим туради-да, кемшик даҳанини кампирларча ушлаб яна бошлайди:

— Капитан Қосимов зап мерган эди. Бир куни госпиталь ҳовлисининг йўлкасида бир санитаримиз ўлиб қолди, худди чаккасидан тегибди ўқ. Кечга яқин бир врачимиз ҳам худди ўша йўлкада ўқ еди. «Снайпер бу! Ҳовлига чиқманглар!» деди капитан Қосимов. Ҳовлига чиқиб бўлмай қолди, нариги палатада огир ярадорлар бор, врачларни чақириб қичқиришади. «Йўқ, чиқманглар!» деди капитан, у деразага бориб йўлкага қаради, бу деразага келиб ҳовлини чамалади. У анча тузалиб қолган эди. Унинг кўкрак қафасидан осколка олганмиз, биласизлар. Хўш. Кейин капитан Қосимов ҳалиги ўлган санитарнинг ҳам, ярадор бўлган врачнинг ҳам ўқ еган жойларини текшириб кўриб, ўйлаб турди-да, милтиқ олиб бутхонанинг қўнғироқхонасига чиқди. У ерда анча ўтирди, кейин бир замон вангиллаб ўқ чиқди. Деразадан қарасак, ҳовлининг ўрмонга туташган чеккасида, кекса қарағай тагида қузгундай қоп-қора кийинган немис снайпери чалқанча ётибди. Отиб ўлдирган одамларини, буниси офицер, буниси фалон, деб бир қоғозга рўйхат қилиб ўтирган экан қарағай тепасида. Зап алла бўлиб тушди... Жу-да мерган эди капитан.

Сўнагул кўз ёшлари қуриб қолгандек, жигар ранг дафтарга маъносиз тикилиб, чўян ҳайкалдай бўлиб ўтирарди.

У негадир шу ўтиришича ёдимда қолибди. Шунинг учун, бир неча ойлардан кейин кўришганимизда уни зўрға танидим.

Боғлари, четанлари ҳали ҳам бурқсиб тутаб ётган бир қишлоқда тўхтаган эдик. Солдатлар милтиқларини ҳар қаер-ҳар қаерга сепоя қилиб қўйишган, тозалаш олдидан қурол совуқда бир оз «герлаши» керак. Уватлар, марзалар парча-парча қилиб ташлаган олақуроқ поляк қирлари қор билан қопланган, кимсиз. Мен капитан унвонини олиб батальон командирлигига энди тайинланган ойларим, лекин кўнглим ниҳоятда хира эди. Кейинги кунлари ҳар жангда танкларимиз қатор гулхан бўлиб ёняпти. Фашист янги ҳунар

чиқарди: танкка қарши бетон уялар ясаб, ҳар бирига фаус-патрон билан қуролланган биттадан солдатни ўт-қазиб қўяпти. Қоронги қудуқда ўтирган солдат атрофдаги саросимани кўрмайди, қочадиган жойи ҳам йўқ, у ўлимга маҳкум, лекин танк билан бирга портлайди. Ҳисоб-китоб ёмон эмас — битта солдатга битта танк. Одамни снаряд ўрнида ишлата бошлади аблаҳ.

Бунинг бир чорасини кўрмасак иложи бўлмай қолди. Батальонни тўлатиш учун янги кучлар кутиб ётиб, мен бир нарсани ўйлаб қўйдим. Батальонни артиллериямизнинг ўти босилмасдан бир неча минут аввал, одатдагича танклар кетидан эмас, танклардан олдин ердан кўтариш керак. Бу пайтда душман солдатлари ҳали ўт очиш нуқтасига чиқмаган, бекиниб ётган бўлади. Шу бир неча минут ичида лаънати қудуқларни ишдан чиқариб, танкларга йўл очиш мумкин. Бу режанинг қалтис жойи бор албатта — солдатларни ўз артиллериямизнинг ўти остига бошлаб кириш керак. Узоқ ёниб гапирганимдан кейингина катталаримиз буни бир участкада синаб кўришга рози бўлишди. Артиллериячиларга менинг батальоним рўпарасида ўтни бир неча минут олдин ўчириб, дарвоза очиб бериш топирилди.

Табийки, мен ниҳоятда ҳаяжонда эдим. Сўнагул билан навбатдаги учрашувимиз худди мана шу пайтга тўғри келди.

У, кутилмаганда, батальонни тўлатиш учун юборилган кучлар билан бирга келиб қолди. Лейтенантлик погонлари йўқ, жуда ҳам ориқлаб кетган, қандайдир бесабр, лекин катта-катта кўзлари ҳам, ҳатто бутун вужуди ҳам қоп-қора чўғдай ёниб турар, ҳозир ўлимга ҳам тайёр эди назаримда.

— Сўнагул! Нега келдингиз?!

— Олдинги маррага нега келади одам? — деб жавоб берди.

— Нима бўлди, Сўнагул, гапиринг, — дедим мен. Унинг кайфияти менга негадир сира ёқмади. Шубҳасиз, бир гап бор эди.

— Бошидан гапирайми? — деди у анча ўтирганимиздан кейин ўзини босиб олиб.

— Бошидан гапиринг.

— Линияда навбатчи эдим. Булут орасида бир самолётни тутдим. Бизники ҳам эмас, немисники ҳам

эмас. Лекин заявкасиз келяпти. Яқинда озод бўлган қўшни мамлакатнинг металлургия комбинатини мўлжаллаб келяпти. Бунақа вақтда дарров бир қарорга келмасанг, кейин кеч бўлади. Бизнинг назорат участкамиздаги йирик комбинатнинг тақдири бир зумда ҳал бўлиб кетиши мумкин. Шартта телефонни олдимиз сенитчиларга хабар бердим...

Уриб туширгандан кейин қарашса — америка самолёти экан. Уша куниеқ қуролимни, камаримни ечиб олишди. «Заявкасиз учган самолётни уриб туширишга ҳаққим бор! — дедим терговчига. — Иттифоқчи бўлса ҳам душмандан бўшаган жойда нима қилади? Нега учади объект устига?» «Америкаликларнинг қачон, қаерда учишга ҳаққи бор — буни каттаконларимиз билади, биз эса ҳозир иттифоқчиларимизнинг норозилик баёнотини кутиб турибмиз. Катта жанжал бўлади», — дейишди. Ҳеч нарса бўлмади, мен бўлсам маҳбуслигимча юравердим. Кейин, ўша самолётдан яқинда немислар билан қочиб кетган иккита маҳаллий фашист ва бир неча америкалик жентльмен парашютда тушиб, халқ ичида: «русларга ишонманглар, улар сизларни қул қилишади» деб юрганмиш, деган гап ҳам тарқалди.

— Астағфирулло! Ҳали биз қон тўкиб ётибмизу, булар нима гамда. Боплаган экансиз, уриб тушириб! Энди нега ўкиняпсиз?

— Бу жосуслар ҳақидаги миш-миш асос бўлолмасди-да, терговчи иттифоқдошларнинг расмий баёнотини кутарди. Маҳбус бўлиб юриш жонимга тегди. Энди мени барибир линияга қўйишмас эди. Шунинг учун олдинги маррадаги қисмларни тўлатиш учун ихтиёрый кучлар тўплаётган пунктга бордим-да, сафга турдим. Мансабидан маҳрум қилинган старшиналар қаторига... Ким бўлса бўлар! Менга энди ҳеч нарса керак эмас... Жангда бўлсам бас.

Унга юрагим ачишиб кетди, дунёда кимсасиз қолгандек мунглиқ эди.

— Дафтар-чи, Сўнагул?! — дедим.

— Дафтар ёнимда. Нима эди? — деб ғалати қаради менга. — Сиз ўйламанг, мен ўлмоқчи эмасман.

Бу вақт артиллериямизнинг тайёргарлиги бошланган, осмон гумбази азим бир қўнғироқдек гувиллар эди.

— Сўнагул, сиз ҳозир кирмайсиз жангга, — дедим. — Аввало, кайфиятингиз ёмон, иккинчидан... — Мен батальонимиз олдида турган катта, хатарли жанг планини айтиб бердим.

— Хўп, мен фақат ярадорларга қарайман. Лекин сизнинг батальонингиз билан бирга бўламан, — деди қиз. Уни раъйдан қайтариш қийин эди.

У тушган жойини куйдирадиган кичкинагина оташ бўлиб туюлди менга. Жанг олдидан (бундай пайтда доим «эртага бормизми-йўқми» деган фикр келади кўнгилга) уни бир қучишни ўйладиму жазм қилолмадим. Мадали ака тиригида мен дадилроқ эдим, у ҳалок бўлгач Сўнагулга юрагимни ёролмай қолдим. Мадали аканинг руҳи мени ҳайиқтирар эди.

Жангга Сўнагулни деярли кўрмадим. Чунки биз ҳалиги режа билан ердан кўтарилганимизда кўп кутилмаган ҳолларга дуч келдик. Ҳалиги бетон қудуқларни блокировка қилганимиздан кейин, олдинда яна ва яна мудофаа марралари борлиги аниқланди, бир зум ҳам тўхташ мумкин эмас эди. Жуда ичкарига кириб кетибмиз, душман икки қанотдан қиса бошлади, ўзим бошлаб бораётган зарбдор ротани узиб олади шекилли, деб хавфсираб турганимда миямда бир нима чарақлаб кетди. Бутун баданим худди суяксиз, асабсиз, сезгисиз, хамирдек эди. Кейин ҳамма нарса гир айланди-ю, аллақандай қоронғи бўшлиққа шўнгидим. Худди учиб кетишдан қўрқиб, тупроқни чангаллаганимни биламан, аммо бармоқларда мадор йўқ эди. Шу вақт бошимда бир ўтқир оғриқ сездим, кўз олдимда Сўнагулнинг юзини кўргандай бўлдим. Ҳақиқатан умиди, ё кўзимга кўриндими — билмайман. Лекин ўйлардим, эшитардим. Энди портлашлар узоқда, орқада қолган, тепамиздан ошиб ўтаётган снарядларнинг ҳуштаги эшитиларди холос. Қуршов... Наҳотки, қуршов? Лекин эндиги қуршовлардан қўрқмасам ҳам бўлади, деб ўйлайман ўзимча, қирқ биринчи йил эмас...

Хушим дам қайтиб, дам кетиб турарди. Бир вақт узоқдан икки қора шарпа қимирлади, улар даланинг ўртасидан, қандайдир яшил сим тортилган таёқлар ёнидан лапанглаб, шошмай келишарди. Яшил сим... Немисники. Лекин бундай сим ўлжа тушса ўзимизникилар ҳам ишлатишади баъзан...

Бироқ, қанчадан кейин — билмайман, кўз олдим-да қоқ манглайимга мўлжалланган автомат мийнининг қоп-қора оғзини кўрдим. Қора нуқта борган сари катталашиб келарди. Ҳалиги йилт этган умид сўнди. Ҳозир немис автоматининг жонга теккан таниш овози охириги марта тариллайди, кейин... тамом.

Қулоқларим эшитяптими? Ё тариллаб бўлдимикан? Бундай пайтда одам нимани ўйлайди? Нимани ҳам ўйлаб улгуриш мумкин?..

Йўқ, автомат товуши ўрнига аллақандай бегона гаплар эшитилди. Немисча. Немисча...

Мен уруш давомида «мана энди энг даҳшатлиси орқада қолди» деб минг марта ўйлагандирман, лекин ҳар сафар «энг даҳшатлиси» ҳамон олдинда бўлиб чиқар эди.

3. ЙЎЛ ТУГАГАНИ ЙЎҚ

— Менга суянинг, амаки, мен бақувватман... Эшитяпсизми, йиқилиб қолганларни отишяпти...

Ҳа, мен эшитяпман, немис автомати; неча кундан бери изимизни босиб келяпти бу товуш. Кўзим дам очиқ, дам юмуқ бўлса ҳам, ҳамма нарсани билиб, тушуниб, кўриб кетяпман: олдимизда уфққача илон изи бўлиб қора тасмадек чўзилган колонна, ёнларимизда ит эргаширган конвойлар, биз ғарбга кетяпмиз. Фақат неча кун юрганимизни ҳисоблаб ололмаяман, бошим боғланган, ечганим йўқ, ечай десам терисини шилиб олаётгандек оғрийди, латтаси билан қўшилиб битиб кетмасайди. Латтаси майли эди, лекин бу чанг... Бу ерларда нега қор эриб кетди экан? Қиш бўлиб қиш эмас... Йўллариининг нафасни бўғадиган оғир чанги колонна тепасида боғлаб қўйгандек осилиб турибди, тер билан қоришиб, этни ўйиб кираётгандек ачиштиради.

— Елкангиздаги ярани газак олдирибсиз, йиринг оқяпти, — яна эшитилди ҳалиги овоз. Бу ўн олти-ўн еттиларга кирган, юзини сепкил босиб кетган ўсмир эди. Неча кундан бери менинг ёнимда, каловлаганимда суяйди, йиқилай деганимда қўлтиғимга киради, гапиради, нуқул «амаки» дейди — соч-соқолим ўсиб кетган бўлса керак.

— Қуртлаб кетса ёмон бўлади, амаки, — деди у кўйлагимнинг йиртигидан танамга қараб, — бунга баргизуб босиш керак. Дориси шу.

Кейин у мени суяб юаркан узундан-узоқ қилиб баргизубнинг фазилатини тушунтиради. Қишлоқи бола бўлса керак, деҳқонча эзиб, салмоқлаб гапирди тирикчиликни. Мен баъзан эшитмай қоламан, неча кундан бери олдимда чанг тўзгитиб судралган, латта ўралган оёқлар кўзимни тиндиради.

— Менга суянинг, амаки, — дейди ўсмир, — баргизуб қўйиш керак, қуртлатмайди. Йўл бўйида ўсади баргизуб. Қор тагида ҳам кўм-кўк тураверади ўтган йилгиси. Мен сизга топиб бераман, йўл бўйида ўсади.— У у ёқ-бу ёққа аламлигайди.— Манави найнов. ёнимиздан нарироқ кетсин-чи, топиб бераман,— дейди.

Новча унтерни ҳамма таниб қолган эди: узун қўллари тиззасидан пастга тушиб турган, кекирдаги туртиб чиққан, сичқон кўзли киши. Овози чиқмайди, ҳар замонда бир русчалаб «нитшево» деб қўяди «меҳрибончилик» қилиб. Бошқа гапирмайди. Лекин нуқул отади. Ортада қолганни, чарчаб йиқилганни, касалларни, четга чиққанларни. Кундалик оддий вазифасини бажаргандек, ишчанлик билан, пинак бузмай отади. Бошқаси бор — одам ўлдиргач папирос чекиб қўяди, буниси бўлса папирос ҳам чекмайди.

— Менга қара, — дедим ҳамроҳимга, — сенинг отинг нима?

— Вася, — деди ўсмир. Юрагим дукуллаб кетди.

Бошимни зўрға буриб, юзига қарадим. Наҳотки ўша Васятка бўлса. Йўқ, у соқов эди. Ундай десам, тузалган бўлиши мумкин, ахир. Қанча вақт ўтди, шунақа катта йигит бўлиб қолган бўлиши ҳам мумкин. Лекин у эмас. Ушанга ўхшагану, у эмас. Аммо мен ўша Васяткани кўргандай бўлдим, вужудимга иссиқ югурди.

— Менга қара, — дедим, — сен билан биз қадрдон бўлиб қолдик. Бир-биримизга қулоқ солишимиз керак. Айтиб қўяй: агар сен баргизуб деб колоннадан четга қадам қўядиган бўлсанг... мен рози эмасман.

Вася жим бўлди, бошқа гапдан бошлади. У партизанларда уч йилдан бери «полк ўғли» бўлиб, алоқачилик қилган экан. Ота-онаси йўқ. Менга меҳрибонлиги

ҳам шундан бўлса керак: бундай болалар катталарга жуда «ёпишқоқ» бўлади, меҳр, дўстлик қидиради.

— Сен қаердан бизга қўшилдинг?

— Лагердан...

Бизга йўл-йўлакай аллақандай лагерларни, скелетга айланган чала жон одамлари, касали, қўланса ҳидлари билан қўшиб ҳайдамоқда эдилар. Кечалари дала-ларда ётиб қоламиз, куни билан чанг ютиб келиб, жонҳолатда ўзини музлаган тупроққа ташлаган касаллар ўпкалари узилиб кетгудай бўлиб йўталишади. Ётган жойимизда тепамиздан тариллатиб ўқ узилади, «бош кўтарган отилади» деб огоҳлантиришган, қоронғида бу буйруқнинг бажарилишини бўлакча текшириш малол келса керак конвойларга. Аммо эрталаб қўзғалганимизда, буйруқсиз ҳам абадий бош кўтармайдиган бўлиб ерда қолиб кетганлар кўп бўлади. Неча-неча тонглар орқамга қайрилиб қараб, гираширада шундайларнинг ерда сочилиб ётган қораларини кўрдим!

— Қараманг, — дейди иккинчи ҳамроҳим энгимдан тортиб. У бўйи пастаккина кекса одам. Нуқул бировни газабдан туширишга уринар, бепарвороқ бўлишга ундар, юпатар эди.

— Жаҳл келса ақл қочади, ўғлим, газаб ҳаммада ҳам бор, юракларни тўлдириб қайнаб ётибди. Лекин ҳозир уни ихтиёрига қўйиб берсангиз нобуд бўласиз. Ичингизда нима бўлаётганини билиб турибман, ўзингни босинг.

Мен уни аввал ёқтирмадим. Мактабда ўқиганимиз Максим Горький китобидаги Лукага ўхшар эди. Оти ҳам Матвей Лукич. Аммо кейин билсам, Матвей Лукич ундай одам эмас экан, у мени ўлимдан сақлаб қолди.

Бир кечаси қандайдир эски омборда тунадик. Омборнинг ёғоч деворлари тешик, ёриқ, ямоқ, чурук эди. Атрофдаги соқчиларнинг маст-аласт, говур-гувурини эшитиб ётибман, тиш ораларида йўл чанги ғирчиллайди, елкам зирқираб, дард суякларимга ўтиб, кўз ўнгимни қизил туман қоплайди, бошимни бурсам елкамдан аллақандай ҳид келадиган бўлди.

— Амаки, амаки, — деди девор тагида ётган Вася, — баргизуб! Уни қаранг! Топдим!

Ходаларнинг тирқишидан ташқарига боқсам, ой ёруғида бир нарса кўм-кўк кўринди. Деворнинг шундоқ ёнгинасида ҳалигина кунгайда эриган қорнинг тагидан энди бош чиқарган, гардсиз, йилтироқ, шапалоқдек-шапалоқдек кўм-кўк барглари. Кўнглим ғалати бўлиб кетди. Усмирнинг кўнгли шунча қўланса ҳид, инграшлар, тунги ўлим шарпалари орасида шу беғубор яшил япроқларни излаб топибди.

Бирдан автомат тариллаб, ўйларим чўчиб учди. Шу зумдаёқ юракка ўтиб кетадиган аччиқ чинқириқ эшитилди. Васянинг тирқишдан баргга узатган ингичка қўлини шартта тирсагидан қирқиб кетибди. У қонини сачратганча, юмалай бошлади. Кекса қўшним иккимиз уни маҳкам ушлаб, менинг кўйлагим билан қўлтиғидан қисиб боғладик. Кўйлак бирпасда қип-қизил бўлди. Бола кулчадай бўлиб ётар, тишини ғичирлатиб, соғ панжаси билан тупроқни чангаллар, қон тўлган кўзлари баъзан олайиб кетар, оғриқ азобида тўлганар, ҳаво етмагандай хириллаб, оғизлари кўпикланар эди. Кўплар буни кўришга чидай олмай нарироқ кетишди; қария бўлса мендан хавотир эди: у менинг қандай азоб чекаётганимни пайқаб турибди, бари мен учун, мен туфайли бўлди ахир!

Бола чинқириб, инграб соқчиларни безовта қилди шекилли, биттаси кириб уни соғ қўлидан ушлаб судраб қолди. Шу вақт Матвей Лукич менинг қулоқ-чакамга тарс-тарс тушириб қолди. Мен нима бўлганини билмасдим, шафқатсиз тарсаки тушаверди, кўзларимдан ўт чақнаб кетди.

Болани олиб чиқиб кетишган эди. Бирпасдан кейин тун қўйнида қисқагина ўқ овози эшитилди.

Шунда чол ёнимга келиб, ўзининг тарсакисидан бошимдан сирғаниб чиқиб чувалиб кетган қонли бинтнинг қўлига ўрай бошлади.

— Мана, оғриғидан қўрқиб юрган эдинг, ечилиб ҳам кетибди, — деди у илгариги меҳрибон товуши билан. Шунда тушундимки, у мени, болани олгани кирган конвойга човт солиб ўзини ҳалок қилмасин, деб урган экан. Ушанда вазоҳатим шундайроқ бўлган бўлса ажаб эмас...

— Уни отишдими? — дедим лунжимни артиб.

— Азобдан қутулди шўрлик... — деди чол, кейин мендан узр сўради: — Кампир билан етти бола, ўн ол-

ти неварани катта қи^тганмиз, биронтасини чертган эмасман, ўғлим, — деди товуши товланиб.

— Эрта билан омбордан чиқиб кетаётиб, тахта девор тагида Васянинг ўлигини кўрдик, у қон сачраган баргизу^б япроқлари орасида, бир қўли билан ер^кя қучгандай ётар эди.

Шундан кейин мен, вужудимнинг бир бўлаги ўша ўсмир билан кетгандай баттар дармонсизландим. Бу машъум йўлларга мурдалари тўшалган минглаб, ўн минглаб номсиз кишилар сингари қолиб кетишим ҳеч гап эмас эди. Толеимга (шундай десам бўлармикан...), бир жойга келиб колоннамизни вагонларга ортишди.

Ўша куни... — нимага севиниш керак, нимага ҳасрат чекиш керак, фарқига ҳам етмай қолдим, шекилли, ақлдан озмасам бўлгани, — ўша куни бир вагон эшиги олдида, хотинлар ичида Сўнагулни кўриб қолдим. Агар эс-ҳушим жойида бўлса, бу худди ўша эди. Устида жулдур кийим, сочлари чалакам-чатти қирқилган. Уларни ҳам қий-чув билан, туртиб-силтаб, сўкиб-бақириб қизил вагонга босишяпти.

Мен уни дарров йўқотиб қўйдим. «Анқайма!» деб қўндоқ билан бир туртиб ўзимни ичкарига киритиб юборишди. Лекин Сўнагул кўз олдимдан кетмас эди. Энди хаёлимга келди: ўша сўнгги жангдан сўнг тепамда унинг юзини кўрганим алаҳлаш эмас, ўнгим экан, эҳтимол немислар келаётганини кўриб офицерлик погонларимни юлиб ерга кўмган ҳам ўшадир. Йиртқичлар азоб бермасин, дегандир бояқиш.

Бахтинг қора экан сенинг ҳам. Чехрангга яна бир боқсам... Йўқ боқмаганим, уни кўрмаганим маъқул эди. Энди менинг бу ердаги қора кунларим икки баравар оғир кечади. Кўз олдим зим-зиё бўлса ҳам уни кўраман. Бу ердаги хотин-қизларнинг шўрлик аҳволи...

Иккинчи куни бир станцияда хотин-қизлар вагонни бошларига кўтариб сув талаб қилишди. Ҳар хил азобларни кечиришда биз эркаклар босиқроқмиз. Бўлмаса бир қултум тоза сувга жонимни беришга тайёр турган пайтларим бўлади, чидайман. Хотинлар ундай эмас. Улар эшик, дераза панжараларидан қўлларини чиқариб, бир нарсаларни тарақлатиб, тинмай чинқиришади, конвой автомат ўқталса ҳам ҳамон бақиринишади.

Охири бўлмагандан кейин бадбашара букри соқчи

илжайиб вагоннинг эшигига яқинлашди. Ичкарига бармоғи билан туртиб кўрсатиб:

— Фройлейн ваъда берсин... менга, менга, — деб, ўзининг ботиб кетган кўкрагига туртди, — ўшанда ҳаммангларга сув бўлади.

Ичкарида бир дам жимликдан сўнг қаттиқ тўполон бошланди. Соқчи уларнинг қий-чувига қараб илжайиб турибди.

Мен тиқинда ҳаво етмагандай бўғила бошлайман, деразага интиламан. Ўша вагонмиди бу, Сўнагул ўтирган вагонмиди, ё бошқами? Ҳамма ҳавога яқинроқ тургиси келади, ҳамма ташқарини, зангори осмонни кўриб боргиси келади. Мен туйнукка етолмайман, дармоним тугаб, оёқлар орасида чўккалаб қоламан. Йўқ, у бошқа вагон, у бошқа, деб шивирлайман юрагимни ушлаб.

Поезд юриб кетганда ҳам, ғилдирак оҳанглари менга таскин бериб, гўё шунга такрорлар эди: «Йўқ, у бошқа!.. Йўқ, у бошқа!..»

Лагерга кечаси ҳайдаб келишди. Изгиринда симлар хунук ҳуштак чалар, узоқларда калта-калта автомат товушлари оралаб соқчиларнинг бақариқлари, итларнинг ҳуришлари эшитилар эди. Қаердан-дир, тепадан тушган прожекторнинг совуқ нури тун қоронғилигини тилка-пора қилиб, дам солдатларнинг каскаларини йилтиллатар, дам узоқларга чирмашиб кетган тиканли симлар орасидан бизга тикилган сариқ юзларни ёритиб ўтар, гоҳо баланд қоровулхоналарга, боши эгик қатор бетон устунларга ўрмалар эди.

Хотирамда, боғ ҳовлиларнинг ток сўрилари шундай боши эгик устунлардан қилинар эди. Саратон кунлари баланд сўри тагида танга-танга соя... Тўхта, нима деяпман? Тушунчаларим шундай телба-тескари, болалик таассуротларим шундай хунук, майиб-маймоқ бўлиб қолдимми? Бу тикилган катта-катта кўзлар биздан нимани умид қиляпти экан? Уларнинг ёшларини ҳам билиб бўлмайди. Суяк қўллари билан тиканли симга тармашиб, бизга эргашиб келган дала, ўрмон нафасининг аянч зарраларидан ўпкаларига малҳам излайдилар. Ажабо, шу иккита кичкина қора нуқта — инсон кўзлари шу қадар ҳасрату, шу қадар илтижони ўзига сиғдира олишини билмас эканман. Булар бизда

ейдиган бирон нарса бор, деб ўйласалар керак. Майдон вижир-вижир қимирлайди, заиф, дармонсиз одамлар бир-бирларини босиб, тиканли симга интиладилар, қалбни тилиб кетадиган фарёд эшитилади. Назаримда бу аччиқ фарёд бизга эмас, бутун кишилик оламига қаратилган эди. Олам эса эшитмайди, у ҳозир кар. У даҳшатли портлашлардан кар бўлган, экинзорларнинг аччиқ тутунларидан кўзини очолмайди.

Фақат автоматларгина сезгир. Уларнинг совуқ темир қорачиқлари бу мадорсиз одамларнинг аянчли қаддига эмас, нақ жонига тикилиб турибди.

Кечаси билан бизни танадаги яра-чақани оловдай ёндириб шилиб тушадиган ишқорли сувда ювинтириб, лагерь кийимлари бердилар. Эртасига ҳалиги аянч тўдадагилардан ҳеч қандай фарқим қолмади: номсиз, киёфасиз, тилсиз...

Уч қатор тиканли сим билан тўсилган хотинлар блокнинг дарвозасидан аёлларни қаёққадир санаб чиқазишгаётганда узоқдан Сўнагулни кўрдим. Биз бир-биримизга тикилдигу, худди ҳеч қандай гапимиз йўқдек индамадик, бир-бирларимизнинг номерларимизга қарадик, янги «ном»ларимизни билиб олишимиз кераклигини ички бир ҳис билан икковимиз ҳам сездик шекилли.

Янги келган колоннанинг эркакларини аввал лагерьдан узоқ эмас, қир орқасидаги бир фольваркка — немис помешчигининг ерларига гўнг ташигани қўйишди. Биз концлагернинг бир неча йиллик нажосатини титиб, ҳавони бурқсатиб, бочкаларга солардик, кейин, аравага, ўзимиз қўшилиб, олти чақиримлик балчиқ йўлдан қирга тортиб чиқардик. Қора тунда лойга ботиб, кўзларимиз очликдан ялтираб баракка қайтганимизда одамлар биздан нари қочар, биздан анқиган ҳидга чидай олмас эдилар. Йўқ, кейин ўрганиб кетишди, ўлик ташувчилар сепиб кетган оҳакли хлорнинг нафасни бўғувчи ҳиди баракда бошқа ҳар қандай исни кесиб юборарди.

Бизнинг меҳнатимиз эвазига, тўғрироғи, биз ташиган нажосат эвазига помешчик лагерга олабўта уруғинъом қилар экан, бизга шундан кунига икки марта — эрталабу кечқурун атала қилиб беришади. Бу кўкимтир суюқлик қоринни шиширади-ю тўйдирмайди, аксинча, ичакларни ялаб кетади.

Овқат еб'бўлгандан кейин ҳамма ўз ўрнида мудраб қолади, фақат Матвей Лукич секин гўнғиллаб қўяди:

— Олабўтани ерга солса ўғит бўлмайди-да. Биз уни ўғит қилиб эгасига қайтиб берамиз. Фабрика... нақ жонли фабрика...

— Шундоқ экан, кўпроқ берса бўлмайдими хомаш-ёсини... — дейди кимдир аччиқ ҳазил қилиб. Шу билан гап тугайди.

Бу ерда одамлар кам гапиради, куни билан фақат овқат ҳақидагина бир-икки оғиз гап эшитиш мумкин. Ҳамма ўзига алоҳида дунё, худди одамлар ўз фикрларини, ўз туйғуларини ўлдиришга қасд қилгандай.

Ҳамма нарсани ўлдириш мумкин. Фақат кўрқув ҳиссини ўлдириб бўлмас экан. Мен кечаси каламушдан кўрқаман. Улар туни билан тинмай полда, пол тагида қутуриб, изғиб чиқишади. Ўлакса ейдиган, катта семиз каламушлар. Мўйловсиз тумшуклари бирам чиркин. Қамчидай, тақир думини кўрганимда кўнглим ағдарилади. Улар кечаси қон ҳидига келиб, одамнинг қўлини, бурнини кемириб кетади, дейишади. Қандала бўлса ётишимиз билан ёпирилиб, қон ҳидини анқитади. Бу ернинг қандаласи ҳам чаққан жойини нақ ёндиради экан, тунлар узундан-узоқ оғир қийноққа айланади. Сал тинчирми деб, кечаси билан полга сув сепиб чиқамиз.

Кунда янги колонналар келади, лекин биз кўпаймас эдик, лагерь худди одамхўр девдек, ортиқчаларни, касалларни, кучсиз-дармонсизларни тегирмонда тортгандай ямлаб ютиб туради. Бундайлар аввал карантин блокага олинади, у ерда ўлганларни оёғига ўз номерини боғлаб, аввал ҳовлига ўтиндай тахлашади, кейин пастдаги жарликка ташиб бориб ёндиришади. У жарликнинг тинмай биқсиб тутаб ётганини биз ишлаган жойимиздан, олти чақирим наридан кўриб турамыз. Жарнинг этаги биз қатнайдиган қирнинг орқасида тугайди, биз у ерда билқиллаб ётган мойли оқовани кўрмаслик учун кескин бурилиб, аравамизни тикка қирга судраймыз.

Хотинлар блокада болалар ҳам бор. Асирлар кўпайганда ўша болалар ҳисобига жой бўшатилади. Уларни оналари ишга кетганда бир соқчи оғзида гармошка чалиб дарвозадан эргаштириб чиқади-да, элликтасини бир ёпиқ машинага қамайди. Машина жар

томонга қараб кетади, солдат бўлса гармошкасини артиб чўнтагига солиб, орқасидан қараб қолади.

Мен бу қизил крестли санитар машиналарининг оддий темир тобут — газваген эканини кейин билдим: юрганда мотори ишлай бошлаши билан, ичидаги болалар ҳаммаси газ билан бўғилиб жарга етгунча азобда жон берар экан.

Шундай машина келиб кетган кунлардан бири кеч-қурун хотинлар блокада бир она жинни бўлиб қолди. У фашистларни очиқдан-очиқ лаънатлаб нуқул бақирарди:

— Кушандалар, одамхўрлар! Яқинда ҳамманг қора ер қаърида чирийсан, бегуноҳ болаларнинг арвоҳи судрайди ҳаммангни қора ерга! Қасос яқин! Қасос...

У чиндан ҳам жиннимиди, ёки ўзини қурбон қилиб бўлса ҳам, қачондан бери ичида зардоб бўлиб қайнаб ётган ғазабли гапларни айтиб олишга қасд қилганмиди, билмадик. Иккинчи куни кечаси уни осиб ўлдиришди. Худди ғазабдан сарғайгандек заъфарон юзи шамдай ялтираганча, хотинлар барагининг деразаси олдида неча кунгача осилиб турди ўлиги.

Баракда бир қўшним Матвей Лукич, иккинчиси — соч-соқоли жингалак, қоп-қора, чайир, новча, юзида пичоқдай тиртиғи бор, кўзлари ўйнаб турадиган одам эди. Уни ҳамма Лўли деб чақирарди. Учаламиз ётган жойда дарчанинг ойнаси синиқ, кечалари дилдираб кетсак ҳам бошимизни шу дарчага яқинроқ қўйиб, баракдаги оҳак, хлор, тер ҳиди аралаш сассиқ ҳаводан камроқ ютишга уринардик. Баъзан, ҳаво очиқ пайтларда дарчадан кўм-кўк осмон парчаси кўришиб, узоқларда эркин, соф кенгликлар борлигини ёдимизга солар, юлдузлар чарақлаган шу кўк парчаси бу даҳшатлар, азоблар, ўлимлар дунёсининг бирдан-бир туйнугидай туюлар, дардли нигоҳларимизга жиндек ором бергандай бўлар эди.

Аммо соқчилар шу нигоҳимизни ҳам пайқашди шекилли бир куни келиб, дарчанинг устидан ифлос тахта қоқиб кетишди.

Бу ерда ҳамма нарса инсондаги инсонликни ўлдиришга, инсондан оддий бир махлуқ ясашга, очлик даҳшат, ўлим ёрдамида ҳисларни яланғоч инстинкт билан алмаштиришга, одамнинг иродасини синдириб,

итоатчан қулга айлантиришга қаратилган. Бунинг ўткир мутахассислари бор, одамларнинг энтиккан кўнглида қимир этган инсонлик ҳиссини пайқашса, уни шу зумдаёқ янчиб нажосга қориштириш пайдан бўлишади. Айниқса бир эсэсчи офицер бор. Зуммер деган. Баъшараси ҳалиги ўлакса ейдиган каламушникидай кўса, юзининг пайлари дирк-дирк этиб ўйнаб туради, киприклари оқ, кўзлари битдек ғивирлайди. У бекор қолганда соқчи солдатлар ёнига келиб, одеколони, итини мақтайди, бақириб баҳслашади. Қўшним Лўли уни яхши таниркан, бу каламушга шу билан учинчи лагерда дуч келишим, дейди.

— Мен бу ердан ҳам аллақачон қочган бўлардим, лекин мана шу биткўзни чавақламай кетмасликка қасам ичдим, — дейди Лўли дарчага қоқилган тахта тирқишидан Зуммерга қараб. — Итини одамнинг кўкрагига чанг солишга ўргатган эди. Бир куни мана шундай, шериклари билан баҳслашиб ўтириб, битта фельдфебель билан гаров ўйнаб қолди: «ҳозир сенинг кўнглингдаги нарсани олиб чиқмаса, бир шиша бургунд виноси мендан, олиб чиқса сендан» деб итни хотинлар блокига киргизиб юборди. Анчадан кейин ит оғзида латта аралаш бир парча қонли гўшт тишлаб қайтиб чиқди. Гаров боғлашган фельдфебелнинг лагерда бир кўз остига олиб қўйган қизи бор эди, ёшигина. Зуммер буни пайқаб юрган экан.

— Ит оғзидаги гўшт...

— Ит оғзидаги гўшт ўша қизнинг кўкраги эди, — деди Лўли. — Буни аниқлагач, «Қойилмисан, Ганс, кўнглингдаги худди шумиди, топибдими?» деб қаҳ-қаҳ урди Зуммер. Кейин чўнтагидан бир парча хом гўшт олиб итининг оғзига солди-да, фельдфебелни қучоқлаб бургунд виносини ичгани кириб кетди.

Лўли қоронғида кўзларини чақмоқдай ялтилатди-ю, юзини тахтага қўйиб жим ётиб қолди. Матвей Лукич унинг ҳолидан хавотир олиб, «Оғир бўл» дегандай елкасига қўлини қўйди. Чиндан шу совуқда Лўлининг устидан қайноқ ҳовур чиқиб кетганини мен ҳам сездим.

— Чавақлайману қочаман, қараб турасанлар! — деди Лўли тахтага юзини босиб, тишини ғичирлатганча.

Кўп ўтмай Зуммернинг қанчалик ваҳшийлигини мен ҳам ўз кўзим билан кўрдим.

Карантин блокадаги ўликларни жарликда ёндириш учун ташийдиганлар штрафга йўлиққан ёки отишга ҳукм қилинган немис солдатларидан бўларди. Уларни яхши боқишар, ароқ беришар, лекин ҳеч ким икки ҳафтадан ортиққа чидамас эди. Янги келганлари муддатини ўтаганларни ўша жарга элтиб ташлашдан иш бошлар, кейин ўзларининг саноқли кунларини ароқ, қўланса ҳидли тутун гирдобида, даҳшатли босинқираш билан кечирар эдилар. Лекин кейинги вақтда бундайлар фронтнинг ўзидан ортмай қолди шекилли, Зуммер лагердаги асирларнинг ўзидан мурдакашлар командаси тузишга киришди. Ҳаммамизни сафга тизиб, «Кимда-ким ҳар кун аталага қўшимча етмиш беш грамм нон ейишни истаса, бир қадам олдинга чиқсин!» деб буюрди. Етмиш беш грамм! Бу очликдан — бу ердаги кўп ўлимларнинг энг даҳшатли туридан қутулиш деган сўз эди. Лекин лагерда бундай мурувватнинг яхшиликка олиб келмаслигини ҳамма биларди. Ўзни тийиб қолиш жуда қийин бўлса ҳам, ҳеч ким олдинга чиқмади.

Офицернинг кўса башарасидаги пайлар ирғишлаб кетди. Кейин у очигини тушунтирди, бўлмаса ўзи танлаб олишини айтди. Биринчи бўлиб Матвей Лукични бармоғи билан туртди:

— Мана, сен! — деди соф рус тилида. — Барибир беш кунлик умринг қолган, нон еб қолсанг-чи. Э-ҳа, бўйинг кичкина, кучинг йўқ... — деб кулиб юборди у, ёнидаги солдатлар ҳам отдай кишнаб кулишди. — Зиёни йўқ, кўтарасан, у ерда кичкина ўликлар ҳам бор, болалар, инга-инга. — У икки қўлини бола кўтаргандай қилиб тебратди. Ёнидаги солдатлар яна қаттиқ хахолашди.

Менинг оёқ бўғинларим бўшашиб кетди. Фақат Зуммерга тикилар эдим: наҳотки чолнинг кўп болали, кўп неварали эканини, бола-чақа деса жонини берадиган одам эканлигини пайқаган бўлса?

— Бир қадам олға! — деб бақирди Зуммер чолнинг жағига бир мушт уриб.

Матвей Лукич бир қадам олдинга чиқди-ю оғзидаги қонли сўлагини лунжига тўплаб туриб, офицернинг башарасига тупурди.

Қарор қилди бечора, ўлишга қарор қилди. Бизга ҳамма вақт босиқлик, чидам тилаб юрарди, шу ерга келиб ўзининг чидами етмай қолди.

Кўкариб кетган офицер юзидаги қонли тупукни оқ шойи рўмолча билан артиб ёнидагиларга бир нима деди, солдатлар югуриб келиб Матвей Лукични судраб олиб кетишди. Уни дарвоза ёнидаги тиканли симлар орасидаги тор йўлакка, ўша ерга боғланган соқчи итлар олдига элтиб ташлашди. Итлар лунжларини кериб, одамга ташланишди. Лекин занжирлари қисқа эди, тумшуқлари танага сал теғарди-ю, тишлашга етмасди, шундай яқин, иссиқ баданга тишини ғарчча ботиrolмаганига баттар қутурган итлар, кўзлари қонга тўлиб, лагерни бошларига кўтариб узоқ ириллашди. Биттаси узилса ҳам бурда-бурда қилиб ғажиб ташлайди. Тавба, нима ўчи бор экан одамда буларнинг!.. Мен агар тирик қолсам, урушдан кейин ит деган махлуқни кўрарга кўзим бўлмаса керак...

Ўликдай оқарган кекса, тиканли симга ёпишганча, кечга қадар чидади-ю, кейин итлар олиб кетилгач, шилқ этиб лойга юзи билан йиқилди.

— Бу одамни эсингда тут, ўғлим, — деди у ўлаётиб, — урушдан кейин уларни суд қилишади. Сен ёшсан, омон қолишинг мумкин. Гувоҳ бўласан...

Бу менга жуда жўн гап, соддалик бўлиб туюлди. Аввало бу ердан омон чиқиш ҳақида ўйлаш ўзи соддалик. Борди-ю уруш тугаб, биз омон қолсак ҳам, бу ёиртқичларни суд-сўроқ қилиб ўтириш керакми?..

Мана, Матвей Лукичнинг ўрни бўш. Тунлари мен шу бўш ўринга қарашга қўрқаман. Бир кунмас бир кун менинг ҳам ўрним бўшаб, тахталари мана шундай совиб, намиқиб қолиши ҳеч гап эмас.

Одамлар кўк аталани ичиб бўлгандан кейин бит боқиб ўтириб мудраб қолишди. Тун қоронғи. Олдинда — суякка ёпишиб қолган кучсиз, қонсиз жисмининг азоби, чексиз мусибат, янги ўлимлар, очкўзлик билан яшил атала кутишдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Эрталаб кўз очиб, яна шу ерда эканингни ҳис қилиш... Ҳар кун и эрталабки шу ҳис менинг илигимни қуритмоқда эди. Бир одамнинг жони бундай азобларнинг қанчасига чидаши мумкин? Агар мен бир вақт ёлғизликдан, ожизликдан нолиган бўлсам — унутинг, у хато эди. Энг даҳшатли ёлғизликни мен мана шу ер-

даги тунлар билан юзма-юз қолгандагина сездим. Атрофимда ётган одамларми? Тўғри, улар бор. Лекин уларнинг тошдек, жонсиз юзларида нурсиз кўзларигина заиф милтиллаб турибди. Булар энди одамлар эмас, кўзи билан овқат ва шафқат сўрайдиган таналар, холос.

Мен шу кунгача ўзимни ўйламас эдим. Сўнагул шу ердан чиқиб кетса, Сўнагул омон қолса деган бир умид билан сургалиб юрардим. Бу умид ҳам энди нурсиз шамдай пирпираб қолди. Куни кеча бир соқчи хотинлар блокидан чиқиб шеригига бир нимани гапириб турганини эшитдим. Қулоқ солмас эдим, у 941-номери тилга олиб қолди. Бу Сўнагулнинг номери. Қулогим динг бўлди. Соқчи бармоғини чаккасига тақаб пармадай бураб кўрсатди-да, кула-кула шеригини етаклаб кетди.

Мен қоққан қоziқдай туриб қолдим. Сўнагул.. нахотки? Хотинлар барагининг деразаси олдида уч кун осилиб ётган жинни хотиннинг шамдай йилтиллаган сариқ юзи кўзимга кўриниб кетди. Бошим ёрилай даяпти. Йўқ-йўқ, йўқ-йўқ, деб қадам босаман, ҳеч нарсани ўйлай олмайдиган бўлиб қолдим. Ўша куни ишда йиқилиб қолай дедим. Бу жуда хавфли эди, энди ёнимда Матвей Лукич йўқ, касалсан деб карантинга олишлари мумкин. Йўқ, мен у ерга бормайман, бормайман, ўлимдан қўрқмайману, лекин карантин блокига бормайман. Ўзим ўламан, ўзим... Фақат Сўнагулни аниқ билай-чи.

Кечқурун лагерь ҳовлисида оҳак ташиётган бир тишсиз хотиндан «941»ни сўрадим. Хотин аввал «Танийсизми?» дегандай юзимга қаради, кейин аланглади.

— Йўқ, жинни эмас... назаримда, — деди дудмал қилиб, — фақат ўзи билан ўзи гаплашади. Кечалари ҳам пичирлагани-пичирлаган... Пойма-пой гаплар.

Ҳа, бу ерда ақлдан озиш ҳеч гап эмас. Одамлар ўзидан бошқани ўйлашмайди, юпатувчи, насихат берувчи йўқ. Изтиробда бирон нарса қилиб қўймасайди. Қани энди уни учратиб икки оғиз тасалли сўзи айтсам, сўлгин кўзларига қарасам, шўрлик манглайини силасам. Йўқ, бу ерда танишлик, хайрихоҳлик, умуман ҳар қандай туйғу дарров оёқ ости қилинади. Юрагимдагини пайқаб қолишса, инсонлик ҳиссини

тахқир этиш учун қизни эрмакка ҳам нобуд қилишлари мумкин.

Бир кун дарвоза олдида колончаларимиз учрашиб қолиб, Сўнагулдан соғлигини сўрашга журъат қилдим. Лекин у саволимга ёпишмайдиган гап билан жавоб берди:

— Дафтар ёнимда... — деб шивирлади. Унинг ёноқ суяклари туртиб чиқиб, юзи мумдай қорайиб кетган, сочига оҳак суркалаверганидан, бошининг баъзи жойларида териси шилиниб тушган эди, кўзи ҳам ғалати кўринди. «Дафтар...» Дафтарга нима бор! Бу ўша кечалари шивирлайдиган пойма-пой гаплардан бўлса керак. Сўнагул, шўрлик.

Шу кечадан бошлаб мен ўзимни ўйлай бошладим. Сўнагул ҳам нобуд бўладиган бўлса, энди мен ўзимни ўйлашим керак эди. Нажот йўқ, йўл йўқ, йўл тугади. Мен бир вақт сўқмоғим тугаб, катта йўлга чиққан эдим — бу йўлда ҳатто ўлиш ҳам шарафли эди. Бироқ бирдан қудуққа тушиб кетдим. Бу ерда чор атроф қора девор, ҳашаротдай ўлиб кетишдан бошқа нажот йўқ.

Мен Матвей Лукичдан қолган игнани ҳўл латтага санчиб қўйганман. У бир-икки кунда сап-сариқ бўлиб занглайди. Шунини қон томиримга санчсам... Осонгина...

Лўли ҳамон Зуммерни чавақлаб қочишини гапирди. У йирқичдан ўч олиш одамнинг кўнглига ўлим олдидан бўлса ҳам жиндек таскин бериши мумкин, лекин улар қийнаб ўлдиришади. Йўқ, бас, мен энди азобга қарши тикка қараб боролмайман. Улаётиб ҳам азоб чекким йўқ, етар, бир одамга етарлигини кўрдим...

Занглаган игнани Сўнагулга ҳам ўргатиб қўйиш керак эди... Карантинга олишмасдан бурун... Йўқ, мен нима деяпман? Бу — қора тундаги машъум ёлғизликнинг васвасаси, толиққан, ожиз миянинг алаҳлаши эмасми?

Сўнагул... Мен Сўнагулни яхши кўрармидим, ёки бизни олижаноб бир одамга — Мадали акага бўлган ихлосимизгина бир-биримизга боғлаб турармиди — ҳанузгача билмайман. Бизни боғлаган бу ҳис муҳаббатдан каммиди — ортиқмиди, буни севиб кўрган одам билади. Мен эса...

— Қоронғида калима келтиряпсанми, мусулмон?
Лўли мени мусулмон деб атарди. Бу шафқатсиз,
деярли хиссиз, шиддатли одамда ҳазил-мазах туйғуси
ўлмаганига ҳайрон эдим мен.

— Лўли, сен ростдан ҳам лўлимисан? — дедим.

— Қонимда бор.

— Кўз юмсам босинқираб қоляпман. Гапир.

— Нимани гапирай?

— Севганмисан? Муҳаббатдан гапир, — дедим
ўзим ҳам дафъатан.

— Иситманг борми дейман. Нойхауз лагеридан
қочганимни гапираман, қулоқ сол.

Лўли бирпас жим ётди, пешанасига тепиб чиққан
реза терни артди, кейин қўлини бош остига қўйиб
ётиб, секин бошлади:

— Ҳозир қаердалигимизни билмайман. Бунга қи-
зиқмай ҳам қўйдим. Лекин у вақт Қуйи Саксонияда
эдик. Трансатлантика истехкоми деган бир қурилишга
қўйишди. Иш ернинг тагида. Бир кечаю кундузда фа-
кат икки соат дам олинади. Одамлар тупроқ ичида
бир неча ойлаб ёруғликни, кўк юзини кўрмай кўр бў-
либ қолишади, кейин уларни тўда-тўда қилиб олиб,
ўликларини денгизга элиб ташлашади. Бир куни
кечқурун тахта омбор орқасида шундай олтига шўр-
ликни олишди-ю, кўп лагерлардан қочган «эски ка-
торжаник» бўлганим учун йиғиштир ўликларни, деб
менга буюришди. Хўп, дедим. Ўликларни қопга солиб,
ё брезентга ўраб машинага ортиш керак эди. Бештаси-
ни шундай қилиб ордим. Шофер билан навбатчи унтер
машинанинг олд томонида сигарет чекишяпти. Қош
қорайиб қолган. Омборнинг тахтасини секин қайириб
олтинчи ўликни ичкарига тикдим-да, қонли қопга
ўзим кириб олиб, машинадаги ўликлар ёнига чўзи-
либ ётдим.

— Мана, бўлди, мен кетдим, гер офицер! — деб
қичқирдим.

— Боравер, — деди.

Навбатчи келиб қопларни санади. Машина жўнаб
кетди. Ун беш-йигирма минутдан кейин машина кузо-
вини тўнтариб, жар тепасидан мени ўликлар билан
бирга «шувв» этиб денгизга ағдаришди. Беш-олти метр
теранликда қондан зўрға қутулдим. Бу ерга кўп ўлик-
лар ташланишини билиб, ўрганиб қолган акулалар

оёқ учимдаги қонли қопни дарров илиб олиб, титиб кетишди. Яранг бўлмаса, қон ҳидидан холи бўлсанг бу йиртқичлар қувламайди. Фашистни алдаган, буларни алдай олмайманми! Нафасим битди деганда сув юзидан лип этиб бошимни чиқарсам, олам қоронғи, ҳеч ким йўқ, денгиз уфқи салгина қизариб турибди, ҳамма ёқ ҳаво, ҳаво, ҳаво тиниқ, соф.. Э, мусулмон, оғайни, сен бундай дамнинг баҳосини билмайсан! Мен у билан яна бир марта учрашаман, албатта учрашаман, кейин ўлсам майли.

Ўрнимдан туриб ўтириб Лўлига тикилиб қолдим. Мен бу ёвуз қиёфали, аламдаг куйгандай қоп-қора юзли, шиддатли одамнинг юрагида бу қадар туйғулар, бу қадар софлик, бу қадар куч борлигини билмас эдим. Ундан менга бир нима юққандай бўлди. Иш вақтида унинг ёнида бўлгим келар, кечаси у билан ёнма-ён ётганим учун дармонсиз баданимнинг зирқирашини сезмас эдим.

— Гапир оғайни, — дердим.

— «Гапир», — гапириш осон, — дерди у. — Ҳар ким ўзи билиши керак. Кўпчилик билан қиладиган иш эмас. Ўзинг бил. Ўлсанг ҳам ўзинг, қолсанг ҳам ўзинг. Худонинг олдида бўйнингда бировнинг тово-ни йўқ.

Лўли айтган ўша бебаҳо дам менинг учун ҳам жуда узоқларда милтиллаган чироқдай бўлиб қолди. Гўё бутун олам, бутун ҳаёт ўша чироқнинг хира шуъласида мужассам эди. Тўғри, мен энди ҳеч кимга керак эмасман. Қудуққа тушиб кетган одамман. Мени ҳеч қаерда, ҳатто ўз юртимда ҳам биров кутаётгани йўқ. Фронтдагиларни кутишади, ҳатто ўлганларни ҳам кутишади. Лекин бизни...

Шундай бўлса ҳам, ақалли ўлганлар олдида ўзимни оқлашим, ёруғ дунёда бирон ишга ярашим мумкин, ахир. Ҳозир тирик эканман, бу фақат ўша ҳалок бўлган танишларим, дўстларим туфайли-ку.

Лўлининг қочиб пайти кўз олдимдан кетмай қолди. Игнани ҳўл латта ичидан олиб синдириб ташладим. Қочиб ҳақида ўйлаш менга асабий бир дард бўлиб қолди, тушимда алаҳлаб бир нарса гапириб қўймасам бўлгани. Ҳеч ким билан, ҳатто Лўли билан ҳам гаплашмай қўйдим. Ишда ёмғирда қоламиз, одамлар лойга ботиб кўкариб дилдирашади, мен бўлсам

теш бўлиб қотгандай, сезмайман, фақат ўйлайман. Кечаси одамлар ўликдай ухлашади, баъзилар эрталабгача шамдай ўчиб ҳам қолади, уларни кўз олдимизда судраб чиқиб, ўрнига оҳак сепиб кетишади, мен бўлсам, кўрдай бефарқман буларга, фақат ўз ўйим қийнайди. Одамлар бит боқади, каламуш қувади, қандалага сув сепиши, мен бўлсам, худди қоним йўқдай, ҳеч нарса сезмайман.

Режа пиша бошлади. Бу унчалик ноёб режа эмас, Лўлиникидан кўчирмароқ бўлса ҳам, мени тамом қамраб олган эди. Биров билан ишим йўқ, асабий ўй билан бандман. «Ўзим, фақат ўзим...» деб пичирлайман кечалари ётган еримда.

Режам бундай эди: карантин блокадаги касалхонада елкамдаги ярага қорамой суркайдиган бир кампир бор. Дастлабки кунлари очиқ ярага суркаган «малҳам»идан додлаб юборардим. Ушанда айтган бир гапи ёдимда: «Биз қариялар ўлсак ҳам, сизлар яшашларингиз керак» деган эди кампир. Нима демоқчилигини билмайману, ўша гапининг оҳангидан «кампирга ишонса бўлар экан» деб қўйган эдим. Касалхона койкасида ҳар кун одам ўлади. Касал бўлиб карантинга тушсаму, кампир ўша ўлганларнинг биронтасининг ўрнига мени замбилга солиб кечаси ўликхонага чиқартириб ташлатса. Уликлар карантин блокининг орқа ҳовлисида, уларга қоровул қўйилмайди... У ёғи тун, жарлик.

Энди фақат кампирни кўндириш, касалхонада карточкаларни, номерларни қандай чалкаштириш кераклигини тушунтириш қолди, холос.

Режам мана шундай пишиб қолган эди. Бир куни кечқурун ёнимдаги Матвей Лукичнинг жойига латтапуттасини қўлтиқлаб бир одам келиб ётди.

— Ҳа? — дедим.

— Назоратчи билан келишдим, у ёқда чакка ўтяти, — деди.

«Назоратчи билан келишдим...» Айғоқчи бўлмаса. Уйқумда босинқириб бир нарса гапириб қўймадимми-кан? Босинқирасам Лўли айтарди, унинг уйқуси сергак. Лўлининг ўзи-чи? Борди-ю унинг ўзи... қочиш ҳақида ҳикоялар тўқиб мени синаш учун қўйилган бўлса? «Лагерда айғоқчи кўп, босиқ бўл!» дегувчи эди марҳум Матвей Лукич. Мен бўлсам... Асаб ёмон,

асаб қақшаган. Мана ҳозир ҳам манави келиб ётди-ю, ҳамма ёғимни тер босиб кетди.

Биринчи куни у шифтга қараб ётиб беозоргина пишиллаб ухлади. Юзи силлиқ. Лагерда тунука-пункани тошга чархлаб соқол қириб юрадиганлар ҳам учрайди-ю, улар жуда оз. Бу ўшандайлардан экан. Анча ёшга борган, юзининг териси суягига ёпишиб кетган бўлса ҳам, асаби жойида кўринади.

Иккинчи куни анчагача ухламай, ўсиқ қошини мўйловга ўхшатиб бураб ётди-да:

— Отинг нима? — деб сўради.

— Номерим бор, биласан, — дедим яқин йўлатмай.

— Менинг отим Семён, — деди. Шу билан шу куни бошқа индамади.

«Семён» — ўзимизнинг соф рус исми. Бу ерга келганимдан бери одамларнинг исми борлигини унутмаётган эканман. «Семён» — қандай илиқ. Қани энди ўзи ҳам яхши одам бўлиб чиқса. Ҳисларимни уйғотиб, кўнглимга қўл солишга уринаётган аблаҳ бўлса-чи?

Қирда аравамиз лойга ботиб қолиб, ахлат бочкасини елкамиз билан итараётганимизда Лўлидан сўрадим:

— Янги қўшнимизга нима дейсан?

Лўли қўл силтади:

— Бунақаларни кўп кўрганман. Ўзингни бил дедим-ку.

Ўша куни, нима ҳам бўлди-ю, фольваркда бир бочкани бўшатиш Семён иккаламизга қолди. Шунда менинги ҳам, соқоли қирилгани билан, тирикчилиги худди меникидай аччиқ азобдан иборат эканини пайқадим. Оёғининг териси шилиниб кетган, пайтаваси музлаб қизил гўштига ёпишар, туманли эрталари эса уни шундай йўтал тутардики, қараб турган одамнинг ҳам ўпкаси тилкаланиб кетаётгандай бўлар эди.

— Офицермисиз? — деди у якка қолганимизда бирдан сизлаб.

Мен, эҳтиётдан, индамадим. Билармикин, ё тахминан қармоқ ташлаётими? Назаримда биларди. Биларди-ю менга ишонинқирамасди. Биз икковимиз ҳам бир-биримизга ишонмасдик.

— Ер зап билқиллаб тўлищади-да, буни ўзига сингдиргандан кейин, — деди у сассиқ ахлатни ағдараркан.

— Хурсандмисиз дейман бу ҳақирликдан? — дедим мен ҳам сизлаб.

— Нега? Ҳар ҳолда, кучимизни ерга тўқяпмиз... Ер инсонга ризқ туғади.

Мен унинг гапини қандай баҳолашни билмадим. Бир оз жимликдан кейин ўзи давом этди:

— Яқинда орамиздан қурилишга одам олади дейишади, ана у бошқа гап,

Қандай «бошқа гап», нима демоқчи?

— Қанақа қурилиш?

— Қанақа қурилиш бўларди! Колхоз маданият саройи эмас албатта. Хурсандмисан, дедингиз! Ҳозирча қўлимиз б... бўлса ҳам, виждонимиз пок. Қурилишга олса-чи?

Шу гап билан Семён менинг фикри-зикримни бошқа бир чигал муаммага банд қилиб қўйди. Ҳақиқатан фашист ҳарбий аэродроми қурилишида ишлаётган бир команда ўзимизнинг лагерда ҳозир ҳам бор. Шундай бевосита ўзимизникиларга қарши ишлаш хавфи тўғрисида гапирди Семён. Чиндан ҳам, унда ҳозирги азоблардан ҳам оғир виждон азобига чидаш керак бўлади. Чидаш... Яна чидаш! Йўқ, Семён билан яна гаплашиш керак, у юрагимга гулгула солиб қўйди. Лекин нима ўйи бор, нимага ишонмоқда? Албатта хатарсиз йўл йўқ. Шундай бўлса ҳам...

Мен аввалги режаларимни ўйламай қўйдим. Улар Семённинг гаплари олдида аллақандай бачкана кўрина бошлади.

— «Ўлсам ҳам ўзим, қолсам ҳам ўзим» дегин? — деб Лўлига гап қотди Семён кечаси ўрнига ётаркан.

— Менга қара, — деди Лўли кўзи ўйнаб, — сен одамнинг кўнглига чўп суқма. Сендақаларни кўрганман, Дахауда бир «Амаки» дегани шунақа пичирлашиб юриб қўлга тушиб, элликта одамнинг уволига қолди, ўзи балки ўшаларнинг соясида қочиб қутулгандир, лекин элликта одамни ит билан тутиб келиб отиб ташлашганини ўз кўзим билан кўрганман.

Семён индамай қолди. Нега индамай қолди экан? Лўлининг гапи тўғри, албатта. Лекин мен Семённинг қарши гапиришини истардим. Бунга қарши гапириш учун унда гап борга ўхшарди назаримда. Лекин у индамади.

Шундан кейин у кечалари фақат менга қараб гаширадиған бўлди, Лўлидан яширмайди-ю, ўзига бир нарса демайди. Наҳотки ундан кўнгли тўқ бўлса?

Бир куни иш вақтида ўзимни унга яқин олиб, огоҳлантирдим:

— Лўлидан эҳтиёт бўлишингиз керак.

— Эҳтиёт яхши,— деди Семён рўмолчасига туфлаб. Унинг тупуги қизғиш эди.— Лекин Лўлига ишонмасам, сизга ишонмасам... унда нима бўлади?— Кейин у ортиқчароқ гапириб қўйганини пайқагандек, гапни дарров бурди.— Қизиқ йигит у. Яхши лекин. Мард.

«Унда нима бўлади?» дерди. Ҳозир-чи, ҳозир нима бўляпти? Наҳотки Семён Лўли айтган даҳшатли ишга таваккал қилган бўлса? Ундай бўлса менга ёндашиб овора бўлади.

— Фронтдан хабарингиз борми?— деди у бир куни далада.

— Уч ой олдингисини билардим,— дедим.

У бўғинлари қизариб қотган бармоқлари билан қозғоғ йиртиб, дарахт пўстлоғидан туюлган «тамаки»дан ўрай бошлади. Кейин қозғоғни менга бериб «тамаки» тутди.

— Четидан йиртинг, қолганини чўнтакка солинг,— деди чирик ўпкасига тутун тортиб.

Бу исқирт, гижим қозғоғга ёзилган немисча сўзларга кўзим тушди.

— Нима бу?— дедим кўз қирим билан чет-четга қараб.

— Зуммернинг хотинига ёзган хати. Немисча тушунасизми?

— Озроқ.

— Ўқинг. Ишонган одамингизга кўрсатиб тушунтиринг.

Бошим қотди. Шошиб қолдим. Биткўзнинг хатида нима бўлиши мумкин? Ишонган одамим ким?

— Ишонган одамим йўқ,— дедим.

— Лўли-чи?

Тушда ҳожатхонага кириб хатни ўқидим: «Жонинам, сен уларнинг қўлида қолмаслигинг керак,— деб ёзар эди Зуммер.— Шу ҳафтанинг ичидаёқ ғарбга кўч. Адресни Куртларга айтиб қўйсанг бўлади, мен уларнинг биронтасини албатта топаман. Жиласни қолдирма, унга янги бурундиқ нўхта ол...»

Демак, бизникилар Германия тупроғига кириш олдыда. Лагерь ихотасига кирар эканман, ўзимнинг қиёфамдан қўрқардим, жуда ўзгариб кетган бўлсам керак, бунга битта-яримтаси эътибор қилиши мумкин. Калламга аллақандай ўйлар келади: ётиб қолмасайдим, касал бўлмасайдим. Энди бирон бемаъни тасодиф, бирон эҳтиётсизлик қурбони бўлиб кетиш жуда алам қиларди. Атрофимдаги одамларга қарайман. Семён у хатни менгагина кўрсатган бўлиши мумкин эмас. У балки бундан каттароқ иш ҳам қилаётган бўлиши мумкин бу одамлар билан. Мен чала ўлик соялар деб ўйлаган бу одамлар энди кўзимга бошқача кўриниб кетди. Ҳар бирининг юрагида бомба бордай...

Семённи баъзан кундузлари кўрмас эдим. Аллақайларда юради шилинган оёғини судраб.

Кечаси очигини сўрадим:

— Шундай пайтда таваккал қилиш... Нобуд бўлиб кетсанг алам қилади,— дедим.

— Таваккал эмас. Кураш. Кураш хавфсиз бўлади-ми? Фронтда хавф йўқмиди?

— Фронт бошқа гап. Бу ерда кўпчиликни хавф остида қолдириш...

— Назаримда мен Лўлини сизга топшириб чакки қилибман. Сиз ўзингиз унинг таъсирида экансиз.

«Топшириб» деди у. Демак, бошлигимиз шу. Демак, бизни, яна кимларнидир бир тақдир ипи боғлапти. Кимлар? Кўпми? Ҳам қўрқаман, ҳам билгим келади. Семён билан гаплашгим келади. У кўп гапни билади, кўриниб турибди. Менинг офицерлигим, Зуммернинг хати... Кураш дейди-ю, унинг ишидан даҳшатли хавфга қарши тик бориш каби фидойи бир таваккал ҳам йўқ эмас.

— Лўлининг режаси — мана буни таваккал деса бўлади,— деди Семён.— Якка қочиш ҳатто шу ерда ҳам қўрқоқликка киради, оғайни. Бизнинг йўлимиз қирқилган эмас, йўл давом этади. Улар бизни нега таҳқирлашади, нега ўлдиришади? Таҳликадан. Интиқом даҳшати таҳликага соляпти уларни. Улар биздан қўрқишади! Ҳа! Қўрққанидан қутуради, қўрққанидан ўлдиради! Биз дармонсизмиз, биз чалажонмиз, лекин улар биздан қўрқишади. Чунки биз шу ерда ҳам совет кишиси бўлиб қолдик, биз ўлмоқчи эмасмиз, улар бизнинг ҳаётга бўлган иродамиздан даҳшатга келишади.

Биз ҳали уюшганимиз йўқ, лекин улар бизнинг уюшишимиз эҳтимоли борлигидан аллақачондан бери титроқда.— Семён бошини кўтариб менга қаради.— Лекин ухлаш керак. Сиз бир неча кечадан бери ухламаяпсиз. Ҳозир айниқса яхши ухлаш керак, Ахмед.

Мен ўз отимни неча ойлардан бери биринчи эшитишим. Бу илиқ инсонча сўзлардан ажабланиб қолдим. Одамлар бундай муомалани тамоm унутгандир, деб ўйлар эдим. Семённинг ҳамма гапи ўз кўнглимда бор фикрлар, бор туйғуларга ўхшаб кетди, фақат улар ҳаммаси тинимсиз азоб ва таҳқирлар, даҳшат ва уқубатлар музи остида ерга қориштирилган, кўмилиб кетган экан.

Энди мен ҳамма нарсага, биринчи кўраётгандек, тикилиб қарайдиган бўлдим. Учраган ориқ, заиф аянч одамларга тикиламан: Семённи билармикан булар! Буниси-чи, Семённи танирмикан?

Бараклардан далага чиқиш танага, ўпкаларга бир оз ором берадиган бўлиб қолди. Ҳаво илиқ, мўл. Дилдираб сассиқ кўрпанинг хаёлини сурмай, тиниқ осмонга истаганимизча тикиламиз, узоқларда баҳор нафаси кезади. Кунгайроқ жойларда заиф ва сийраккина бўлса ҳам ўтлар кўкариб, кўзни аллалайди, юракни талпинтиради. Ҳатто ўлик ёндириладиган жарнинг қиялигида ҳам ўт кўкарибди. Энди бу кўк шарпа баҳор тошқинидек босиб келаверади. Биткўз уни тўхта-толмайди, осмонга тахта ҳам қоқилмайди, майсани ҳам юлиб тугатолмайди...

Шунинг учун у баттар қутурмоқда, кун сайин қонли жиноятлар ўйлаб чиқармоқда. Яқиндан бери янги офицерлик унвонини олиб, штурмбанфюрер бўлиб қолди. У лагерда одамни камайтиришга шошаётгани биллиниб турар, бекордан-бекорга отар, осар эди. Немисларни «озод» қилиб, лагерь, дарвозаси олдидаёқ СС формасини кийгизиб фронтга жўнатишди. Бундай «озодлик»ка кўнмаган ватандошларини биткўзнинг ўзи отиб ташлади. Энди ишга чиқишга унча аҳамият берилмас, ҳамма механизм «ҳушёрлик»ка сафарбар этилган, тахланган ўликларни тезроқ ёндириб битиришга шошилар эдилар. Бу талвасалардан, биз ҳам фронт яқинлашиб қолганини сезардик. Семён немиснинг табиатини билади, сиёсатга ҳам ўткир. У, менингча, тўғри тахмин қилди: штурмбанфюрер бизникилар келгун-

ча лагердагиларни тамом қириб, жинойт изларини супуриб қўйиш ҳақида буйруқ олган бўлиши мумкин.

— Бир нарса қиладиган бўлсак шошишимиз керак! — дейман Семёнга. Менинг ундан умидим жуда катта, тўғриси — бирдан-бир умидим ундан эди. — Сизда бирон аниқ режа борми ўзи?

Семён жилмайди. У мени топганидан, менинг эътиқодимдан хурсанд эди.

— Неча киши билан гаплашдингиз? — деди.

— Ўн бир киши.

— Номерларини биласизми?

— Биладман.

— Демак ҳаммаси бўлиб... етмиш олти киши бўлди рўйхатда.

— Рўйхат ҳам борми?

Семён яна жилмайди. Сезиб турибман: у ўзининг хатарли ишида бутун вужуди билан ёнмоқда эди. Шошиш кераклигини ҳам биледи. Бироқ ҳали нимадир пишмаган, нимадир уни қийнайди: уйқусиз, чарчаган кўзларида баъзан шундай чўғ ёнадики, мен ундан қўрқиб кетаман.

У бир неча ойдан бери жуда эҳтиёт билан синчиклаб одам танлар, туну кун хатарда асаблари таранг, толиққан эди.

— Камида юз киши бўлиши керак. Лекин яна йигирма-ўттиз киши топиш жуда хавфли. Лўли нима дейди?

— Тилдан қолгандек, индамайди... Лекин кўп ишингиздан хабардор.

Мен пайтдан фойдаланиб, Семёндан Сўнагулни ҳам уюшмамизга қўшиб олиш учун яна рухсат сўрадим.

— Соғлиғи қалай? — деди.

— Уша-ўша. Ўзи билан ўзи гаплашармиш...

Семён ўйлаб турди-ю, бу сафар ҳам аниқ жавоб бермади.

Вазият чиндан ҳам жуда хатарли эди. Ахир бу етмиш олти кишининг биронтаси тушидами, ўнгидами бир оғиз ўринсиз гап айтиб қўйса, бу йиртқичларга калаванинг учи бўлади. Биткўз ҳозир бутун лагерни қириб ташлашга жиндек баҳона тополмай жазаваси тутиб юрибди.

Бир куни кечаси Лўли ётган сўрасининг тагидаги

тупроқни тирноқлари билан кавлаб, ундан бир шиша-ча олди-да, Семёнга узатди.

— Бу нима? — деди Семён.

— Сирка.

Семён ҳидлади, чайқади. Уйлаб ётди.

— Ҳа, астойдил ўйлаган экансан, — деди у шишага ўйчан тикилиб.

Мен уларнинг гапини кейин тушундим: тажрибали қочоқлар искович итларни чалғитиш учун, изларига сирка сепар эканлар. Лўли сиркани қаердан топган, бу тинтувлардан қандоқ олиб ўтган — билолмадим.

Семён шишани қайтариб бермоқчи эди, Лўли олмади.

— Илтимос — фойдаланинглар, — деди ғамгин товуш билан.

Семён тирсағига таянди, менинг устимдан Лўлига эгилиб:

— Ўзингиз-чи? — деб сўради.

— Манави биткўзнинг шарпаси кўз ўнгимда ликиллагани-ликиллаган. Нуқул одам ўлдиришни ўйлайман. Кўпдан бери бировга яхшилик қилганим йўқ. Балки охириги яхшилигимдир — олинглар, илтимос.

— Савоб истайсиз?

— Йўқ, виждондан бўлак худони, бир зум озодликдан бўлак жаннатни тан олмайман.

Унинг ғамгин товуши Семённи ҳам юмшатиб юборди.

— Бизга бу шиша эмас, ўзингиз керак эдингиз, биродар, — деди у. — Истасангиз бирданига юзлаб одамга яхшилик қилишингиз мумкин эди.

— Юзлаб?

— Юзлаб!

Отхонадек узун баракда бировнинг гапини биров эшитмас эди: туни билан одамлар ғимирсиган, қанда-ла ўлдирган, тинимсиз йўтал, инграш, хуррак, сўкиш. Қўшнилари бир соатча жимликдан кейин, ярим кечада яна гап бошлашди:

— Биткўзни йўлдан олиб ташлаш бизнинг ҳам режамизда бор. У бор жойда қимирлаш қийин бўлиб қолди, — деди Семён.

Лўли ялт этиб бошини кўтарди.

— Менга топширинг! — деди у қатъий талаб оҳангида.

Мен Семённинг усталигига қойил бўлиб ётибман: бошқа ҳеч нарсага ишонмаганда ҳам, Лўлининг биткўзга бўлган ғазабига аниқ ишониш мумкин эди. Семён Лўлини ўзимизга яқинлаштиришни худди шундан бошлади.

— Бизнинг фикримизга қўшилмайсиз, сизга қандай қилиб иш топширамыз? — деди Семён ўсмоқчилаб.

— Охирги марта, шу аблаҳни бўғизлай деган эдим, — Лўли ҳамон ғамгин гапирар, кейинги кунларда у анча ўзгарган эди. — Кейин ўзим ўлсам ҳам одам ўлдирмайман. Жонга тегди...

— Одамнинг одами бор, дўстим. Балки ўлдиришга ҳам тўғри келар, — деди Семён, — лекин бу жаллодни ўзимиз эмас, ўзига ўхшаганларнинг қўли билан йўқ қиламыз.

Лўлининг кўзлари ёниб кетди, энди у Семёндан кўпроқ фикр эшитгиси келар, ҳар сафар унинг гапини тинглаб тўймагандай бўлар эди.

Лекин Семён қалтис ва оғир тадбир ўйлаган эди. Мен бунга ҳам кейин билдим: ўша кунларда немис офицерлари ичида умидсизлик, талваса, ўз-ўзини ўлдириш, хизматдан қочиш. Гитлернинг ўзига қарши фитна уюштириш, русларга ўтиб кетиш сингари ҳоллар авж олган. Шунинг учун фашист қўмондонлиги ҳамма офицерларини «қасам варақаси»ни имзолашга мажбур этган. Бу варақада тахминан бундай дейилган экан: «Қўмондонликнинг қуйидаги огоҳлантиришидан хабардорман: агар душман томонга ўтсам ёхуд шу ҳақда ният қилсам бутун уруғ-аймоғим — ота-онам, хотиним, болаларим, қариндошларим ҳаммаси отиб ташланади. Қасам ичаманки...» Бу қасамдан сўнг отилиб кетиш осон, қиттак шама бўлса бас эди. Ўша кезлари қирқ минглаб немис офицерлари трибунал ҳукми билан қатл этилибди.

Семён биткўз штурмбанфюрернинг ҳам шундай варақага қўл қўйганидан хабардор экан.

— Аввал мана бу хатни комендатура йўлагига ташлайсиз, — деди у Лўлига. — Бундан иш чиқмаса, бошқа чора кўрамыз.

— Бўлгани шуми? — деди Лўли.

— Ниҳоятда эҳтиёт бўлинг. Юзлаб дўстларингизнинг тақдири сизнинг қўлингизда.

Лўлининг юзида бундай олижаноб ҳаяжонни сира кўрмаган эдим. У немис тилида штурмбанфюрер Зуммер имзоси билан бошқа бир немис офицери номига ёзилган хатни қўлқоп билан тутиб, жулдур кийимининг қайси бир жойига яширди. Хатда «руслар томонига ўтиб кетиш ҳозир бирдан-бир нажот йўли» эканлиги ҳақида фикр юритилар эди.

Лўли вазифани жуда ўрнига қўйиб бажарди. Ҳақиқатан ҳам, уч-тўрт кун ўтмай, лагерда биткўзнинг машъум қораси кўринмай қолди. Биз анча эркин нафас олдик. Одамлар очликдан ҳолдан тойганларга, яраси очилиб ўрнидан қўзғалолмай ётганларга ёрдам қилардилар, очиқ инсоний муносабатлар, аянч юзларда жиндак илиғлик сезила бошлади. Биз бир иш қилаётганимизни ҳис этиб, анча тетиклашган эдик. Энди ҳамма ишни Семён, Лўли, учаламиз маслаҳатлашиб қиламиз.

У Семёнга катта таянч бўлди. Хотираси, зеҳни, кўзи ўткир, қотма, ориқ, серсуяк бўлса ҳам, чарчамайдиган, ажойиб чидамли бу одам Семён олдида ўзини негадир ўтмишидаги бебош, фойдасиз, лекин хатарли таваккалчиликлари учунми, айбдордек ҳис қилар, у буюрса ҳатто ўлимга ҳам тайёр эди.

Бир куни у тиртиғи кўкариб, ҳовлиқиб келди-да, Семённинг билагидан маҳкам ушлади. Биз офтобда исиниб ўтирган эдик. Кундузи бирга юрмаслик ҳақида қаттиқ оғоҳлантирилган бўлса ҳам, Лўли телбадек маҳкам ёпишди.

— 303-борми рўйхатингизда? — деди бировга эшитирмасдан.

— Кечаси гаплашамиз,— деди Семён. Биз тарқалдик.

303-бор эди рўйхатда. Бу унча қари бўлмаса ҳам букчайганроқ, бурни катта, муомаласи яхши, ўзи доим йўталиб юрадиган, касалманд бир асир эди. Лўлини нима дард чалди? Ҳовлиқиб нима демоқчи? Асабий бир саросима билан кунни зўрга кеч қилдик.

— Тамом, ҳаммамизни тутиб беради! — деди Лўли кечқурун сочини юлгудай бўлиб.

— Ҳовлиқмасдан гапир,— деди Семён. У ҳам фалокатни сезар, вужудини совуқ титратгани биллиниб турарди-ю, бор кучини йиғиб оғир бўлишга уринарди.

— Мен уни қўтир итдек танийман!— давом этди Лўли.— Лагердан лагерга ташлашади буни. Тирик экан-а, қаранг! Дахауга власовчилар келганда биринчи бўлиб «рус озодлик армияси»га ёзилган бу аблаҳ. «Россияни нима қилдинг большевик сотқинлар!» деб нутқ сўзлаган. Мен сизга айтган...— Лўли юзини четга олди, овози чўкиб кетди,— ўша «Амаки»ни элликта одами билан бирга шу тутиб берган эди.

— Хў-ўп...— деб қўйди Семён ўзини босиш, ёниб кетаётган калласида фикрини бир жойга тўплаш учун. Лўли бўлса давом этарди:

— Тирик экан-а қаранг! Улдирадиган бўлишган эди буни.

Биз жим қолдик. Семёндан бирор гап кутардик. У ҳам индамади. Тагимизда тахта ёниб кетаётгандек эди. Нега индамайди Семён? Тепамизда ўлим соя солиб турганини наҳот билмаса! Бутун лагерь қонга беланади. Балки ҳамма ишимиздан аллақачон хабардордир улар. Балки у газанда эртага... балки ҳозироқ...

— Семён!..

Мен қаттиқроқ гапирдим шекилли, Семён уйқусирагандек «жим» деди. Унинг овози бепарво эди. Бу яхши. Семён бепарво бўлса мен қўрқмайман.

Бироқ эртасига тушга бориб, лагернинг қоқ ўртасида муштлашиш бошланди. Кўзларимга ишонмадим: муштлашаётганлар ичида Семён ҳам бор эди. «Демак, тамом бўлибмиз...» дедим пешонамдаги совуқ терни артгани мажолим етмай. Қаёқдандир Лўли пайдо бўлиб, у ҳам аралашиб кетди муштлашишга. Семён кимнингдир тепкисидан букчайиб қолди, азобли йўтали тутди. Қандай қилиб бориб қолганимни билмайман. Семёни тепган асирга бориб ёпишдим, кучсиз қўлларим билан башарасига тармашдим. Қарасам, бу ўша... 303-нчи! Лўли келиб иккаламизни бараварига савалаб кетди.

Энди менга барибир эди. Хоинни бу йўл билан йўқ қилиш мумкин эмаслигини, мумкин бўлса ҳам маъносиз, ўзимизни тутиб беришдан иборат эканини Семён биларди албатта, лекин унинг бардоши етмаган, каса т нарса ўзини тиёлмаган. Соқчилар, соқдатлар етиб келди. Мен яраси шилиниб кетган бошимни ушлаганга серрайиб туравердим. Энди менга барибир эди. Одам ўлимни бўйнига олса ҳиссиз бўлиб қолар экан.

Бизни, муштлашганларни, карцерга олиб кетишди. Бошим зингиллайди, кўз олдим қоронғи. Орқадан темир эшик ғирчиллаб ёпилди, пўпанак иси келган заҳ ҳаво димоққа урилди. Бетон деворга қоқилган темир каравотлардан бирига зўрға етиб олдим. Тепамда итнинг бурундигидек сим тўр кийгизилган қизғиш лампа ёнар эди. Анчадан кейин кўзим қоронғига ўрганди. Карцерда беш киши эдик. Семён, Лўли, 303-нчи, яна бирини танимадим. Шунинг учун Семён билан Лўлига бир нарса демай, бетон деворга суяниб кечгача ўтирдим. Ҳамма жим, кўкарган, қонаган жойларини ушлаб, артиб, нафас ростлаб, бир нарсага қулоқ солаётгандек бурчақ-бурчақда турар эди. Балки ажал шарпасига қулоқ солишаётгандир. Бизни энди нима қилишади, қачон...

Ярим кечага бориб, ҳалиги юзини соқол босиб кетган чуваккина нотаниш одам, мажлисдагидек томоқ қириб:

— Уртоқлар,— деди.

Мен галати бўлиб кетдим, бу сўз, унутилаёзган бу ажойиб илиқ, таниш, пўлатдек қаттиқ, соф сўз бу бетон қудуқни ёритиб юборгандай, ўлим шарпасини узоқларга қувлагандай бўлди. Мен ўрнимдан турдим.

— Биз ҳозир хоинни суд қилишимиз керак,— деди нотаниш.

Нариги бурчақда тиззасини қучоқлаб ўтирган «303-нчи» бирдан ўликдай оқариб, ҳаво етмай бўғилиб кетаётгандек оғзини очди.

— Ўлим газандага!— деди Лўли.

— Ўлим!— деди Семён.

«303-нчи» тутқаноғи тутгандай, оғзи кўпикланиб, титроқ қўлларини чўзди:

— Биродарлар! Мен... ўзим билиб ҳеч иш қилган эмасман... биродарлар.

Лўли уни елкасидан босиб ўз бурчагига ўтқазди-да, ўзининг катта, суяк қўлларини ёнбошига ишқаб, артиб қўйди. Мен кечага муштлашишнинг атайлаб уюштирилганини, лагерда Семёндан ҳам каттароғимиз борлигини энди пайқаяпман.

Бу одам қонун-қондасини келтириб, уч кишидан иборат суд составини сайлатди, кейин Лўлига гувоҳ сифатида сўз бериб, хоиннинг ҳамма жиноятларини бўйнига қўйди. 303-нчи, фамилияси Лиходеев экан,

маргимуш еган каламушдек икки букилиб қолди, кўзларини бақрайтириб дам биримизга, дам иккинчимизга қарар, титроқ бармоқлари ниқоб учун кийилган йўл-йўл лагерь кўйлагининг ёқа тугмаларини тимирскилар эди.

Жиноятларини бўйнига олгани учун, хоинни қатл этишни унинг ўз ихтиёрига топширишга ҳукм қилдик. Ҳукмни нотаниш ўртоғимиз — суд раиси — Ватан номидан эълон қилди. Лиходеев полда ҳар биримизнинг олдимизга эмаклаб келиб, бўғилган овози билан: «Биродарлар, мен сизларга ҳеч нарса қилганим йўқ, раҳм қилинглар, жон биродарлар, ватандошлар!» деб хириллар эди.

— Ол заҳарингни, Лиходеев! — деди Семён. — Хўжайинларинг сендайларни ёллаганда ҳар эҳтимолга қарши албатта заҳар шишаси беришини яхши билемиз.

Семённинг тажрибасига, оғир вазиятларда тезда бир қарорга кела билишига мен ҳар қадамда қойил қолардим. Чиндан ҳам, Лўли хоиннинг ёқаларини пайпаслаб, заҳар ампуласини топди.

— Мана, ҳеч бўлмаса инсонча ўла билишингни кўрсат, хоин! Буни бекорга олиб юрибсанми?! — деди заҳарни унга узатиб.

Лиходеев бурчакка тиқилиб, қалт-қалт титрар, телба кўзлари билан Лўлига тикилар эди.

— Ол дейман!

Эртасига навбатчи фельдфебель заҳар ичиб ўлган Лиходеевнинг жасадини икки ағдариб кўрди-да, олдириб чиқиб кетди. Уша кунларда бундай ампула синигини чангаллаб ўлганлар ёлланган хоинлар ичидагина эмас, немис офицерлари орасида ҳам янгилик бўлмай қолган эди.

Биз «муштлашганимиз учун» тўрт кун карцерда ётиб, очимиздан ўласи бўлиб чиқдик.

Биткўз тирик бўлганда бизнинг қайтиб чиқишимиз амри маҳол эди албатта, уни ўз вақтида йўқ қилган Семёнга яна қойил бўламан.

Мана бу газандадан ҳам қутулдик. Энди нимани кутаётган эканмиз? «Кўпчиликни ҳарбий заводга олиб кетар экан», деган миш-миш ҳам тарқалди. Шундай безовта кунларнинг бирида Семён ниҳоят бизга режани эълон қилди. У соддагина эди. Тунлардан бирида

хотинлар блокининг орқа томонидаги симларни қирқиб, бир юз етмиш икки кишини тоққа қочириш мўлжалланади. Тоғда чех партизанлари огоҳлантирилган. Одамларни қочириш олдидан қопқа томонда саросима қўзғаб, соқчиларнинг асосий қисмини ҳам итларни шу ёққа тортиш керак.

— Бунинг учун менга беш кишилик бир группа тузиш топширилди. Ҳозир ҳамма гап шунда, — деди Семён.

— Беш киши... Булар кўра-била туриб ўлимга бориши керак-ку? — деб сўрадим мен.

— Шундай, — деди Семён. Кейин қўлимни ушлаб, галати гамгин бир жасорат билан ёнган кўзларини юзимга тикди, — бир юз етмиш икки киши эвазига! Арзимайдими?

Арзийди! Бу шафқатсиз, мард одам бундай фидокор кишиларнинг топилишига амин эди шекилли. Шунча азоблардан кейин, муқаддас озодликнинг, тирик қолишнинг бирдан-бир йўли эндигина очилган пайтда...

Менинг миям говлаб кетди, уйқу тамом қочди, икки кундан бери нуқул ўша «бешлар» ҳақида ўйлайман, улар кимлар бўлади, борми ўлимга тикка борадиганлар?..

Эрталаб хотинлар блоки томонда бир безовта тўлганиш сезилди. У ерда бир фельдшер, нотаниш офицер, соқчилар баракларни оралаб юрганмиш. Бу нима ҳодиса бўлса экан? Яхшиликка бўлиши қийин-ов...

Анчадан кейин конвой саккизта хотинни олдига солиб блокдан чиқди. Булар ориқ, дармонсиз, юзини яра-чақа босган бўлса ҳам, лагерда энг ёш, энг тетик аёллар эди. Уларни катта дарвозадан олиб чиқиб, пастга, узоқдаги пастак гиштин бино томон ҳайдаб кетишди. Бинодан нарироқда усти ёниқ машина ҳам турибди. Йўқ, газ билан одам ўлдирадиган эмас, оддий машина. Биз тиканли сим деворларга яқинроқ бориб нима бўлишини кузатардик. Лўли қаёқдандир ҳаллослаб келиб ёнимизга турди.

— Биласизларми нима бўлаётганини? — деди у.

— Э, ҳар ким минг хил тахмин қиляпти.

— Йўқ, тахмин эмас, бир солдат гапирганмиш: гарбий фронтда америкалик офицерларнинг кўнгил очишлари учун фоҳишахоналар очишаётган экан.

— Немисларми?

— Ҳа.

— Меҳмондўст душманлар...

— Ана шунга...

Бу вақт йўл буриладиган жойда саккизта аёлнинг бири соқчи билан ниманидир жанжал қила бошлади. Гаплари бизга эшитилмайди, узоқ. Шундай бўлса ҳам қулоқ солгандай жим бўлдик. Олдинги икки аёл машина томонга кетди, учинчиси — жанжал қилгани — четга чиқиб, бино девори томон юрди. Соқчилар бошлиги унга бир нима деб бақирди. Аёл лагерь кийимини еча бошлади. Бутунлай яланғоч бўлиб девор тагига турди.

Аёллар сафидан яна бири жанжалсизроқ четга чиқиб, ечинди-да, девор тагига кетди. Яна бири ечина бошлади.

— Нима бўляпти! — деди ёнимда биров сукунатни бузиб.

— Фоҳишахонага бориш ихтиёрий бўлсин, дейишибди.

— Бу ҳам тўғри, — деди кимдир, — мажбур қилиб олиб борилса, биронта азиз иттифоқчимизни бехосдан бўғиб ўлдириши бор.

— Шунинг учун, истамаганлар...

— Истамаганлар, девор тагига...

— Ҳа, тўғриси, фақат ўлимга бориш ихтиёрий бўляпти.

Мен узоқдан қизил гишт деворда оппоқ бўлиб турган учта шўрликнинг шумшайган гавдасига тикиламан. Йўқ, булар «шўрлик» эмас, булар учта ёлқин эди! Шунча таҳқир, шунча азобларда ўчмаган ёлқин. Демак ёлқин ҳали бор! У ҳали ловиллайди!

Семён билан Лўли келиб мени қаёққадир судрай бошлашди.

— Кўрайлик ахир! — дейман.

— Қўйсанг-чи, — дейишади.

Шу вақт дарвоза томонга кўзим тушиб, яхлагандай қотиб қолдим. Семён билан Лўли энди мени судрашмади-ю, икки билагимдан маҳкам ушлашди. Дарвозадан икки соқчи ўртасида Сўнагул чиқиб келаётган эди. Икки ўртоғим мени ўзини тутолмас, бир нарса деб бақириб юборар ёки бир ножўя ҳаракат қилиб қўяр деб, бекорга хавотир олишяпти. Мен бирдан дармоним қуриб, на қимирлашга, на бир нарса дейишга

мажолим қолган эди. Тилдан қолдим. Кўзим кўряпти, холос.

Ана, Сўнагул йўл буриладиган жойда қадамни секинлатди. Биз томонга қаради. Видолашяптими? Наҳотки менинг қараб турганимни кўрган бўлса? Мен ожиз вужудим билан бир интилдим шекилли, шерикларим яна ваҳкамроқ ушлашди. Сўнагул! Жонгинам! Сен қайси йўлга юрасан? Виждонингга қулоқ сол, мен сенга ҳеч нарса демайман, нима қилсанг ҳам айблашга ҳаққим йўқ. Ўзинг танла, жонгинам, мен розиман, сен мендан ақллироқсан, қандай жон бериш афзалроқ эканини ўзинг биласан.

Шундай дейману, Сўнагулнинг ҳар қадами бутун жисмимни қалқитади — девор тагига юрадими, машинагами? Кўзим хиралашяпти, шу зумда тиниб кетмаса бўлгани. Икки ёнимда ҳансираб турган ўртоқларимнинг ҳам нафаси ичига тушиб кетди. Ақлимни оғдирәзган бу азобли дақиқа бир умр ёдимдан чиқмаса керак.

Узоқдан офицернинг ит ҳургандай икки бўлак кескин командаси янгради. Шу зумдаёқ конвой айрилишда секинлаб қолган Сўнагулни қўндоқ билан қаттиқ туртиб юборди. Қиз учиб кетди-ю, йиқилмади. Машина томон юрди...

Шерикларим мени қўлтиқлаб олиб кетишди. Барак деворининг тагига, кунгайга ўтқазишди, ўзлари ҳам ўтиришди. Улар менга тасалли берадиган сўз айтишмади. Мен Сўнагул учун ўлимга ҳам боришга тайёр эмасмидим? Тайёр эдим! Ҳозир-чи? Мана уни олиб кетишяпти, мен бўлсам ҳеч нарса қилолмаяман. Ожизман. Кучсизман. Наҳотки мендаги инсонлиқни ўлдиришган бўлса?..

Машина моторининг овози эшитилди. Биз узоқ жим ўтирдик. Балки шерикларим бир нима гапиришган бўлса ҳам, мен эшитмагандирман. Қулоғим битгандай, ҳаёт тўхтаб қолгандай, менга нуқул мотор товуши эшитилар эди, холос. Анчадан кейин гумбурлаган ўқ овозларидан ҳушимга келдим. Ҳалиги уч аёлни отишган эди.

— Мен сизларга айтсам, у уялди.— деди Лўли сўз бошлаб,— ечингани уялди.

Семён унга хўмрайиб қўйди.

— Йўқ, сен хўмрайма, ҳазиллашаётганим йўқ.

Шундай бўлади ҳаётда, — у қўл ҳаракатлари билан худди бошидан ўтгандай жиддий ўйчан гапирарди, — мана, бир кишини ҳақиқатан қаттиқ севиб қолдингми — ундан ўлим олдида ҳам уяласан киши. У сенинг тикилиб турганингни кўрди, мусулмон. Уят ўлимдан қаттиқ деб бекорга айтмаган, ҳа!

— Уни нега иккита соқчи билан ўзини якка олиб чиқишди? Мен мана шуни ўйлаяпман, — деди Семён Лўлининг нозик мавзуга бирдан чек қўйиб. Семён шундай бўлиб қолган, ўзининг яширин ишига алоқадор бўлмаган бошқа ҳеч нарсага бош қотирмайди. Миясининг бошқа ҳамма катаклари битиб қолгандек, фақат шуни ўйлай олади. Ҳамма нарсани шунга олиб келиб боғлайди.

Менинг хаёлим бошқа ёқда: Сўнагул машина томон юриши билан менинг энг даҳшатли гумонимни исбот қилди. «Унинг эси жойида эмас» деган миш-мишлар бежиз эмас экан. У соғ бўлса, ўлимдан қўрқадиган қизмиди! Бу жаҳаннам уқубатлари, ваҳшийлар шу ҳолга келтирди уни, нобуд қилди.

Кечаси Семёнга яқинроқ силжиб ётиб гапни узоқроқдан занглаган игнани синдирган кунимдан бошладим:

— Уша шарафсиз ўлимдан мени сақлаб қолдингиз. Шу тубанликда, шу ифлос, хатарли, азобли кунларимда ўзимни тетик сезяпман. Кўз ўнгимда бир юз етмиш икки иссиқ жон, бир юз етмиш икки тақдир... Сиз ўйламанг, мусибатимнинг зўридан ёки изтироб билан гапирётганим йўқ: қўшинг мени «бешлар» қаторига.

— Ёшсиз. Ёшлар тақдирини ҳал қилишни биз кексаларга қўйиб беринглар.

— Қўшинг бизни, Семён! — деди Лўли. Афтидан, у бу ҳақда Семён билан биринчи марта гаплашаётган бўлмаса керак. — Ўзимиз бошладик, бизнинг ҳаққимиз бор.

— Тўрт марта лагердан қочишнинг нима эканини яхши биламан! — деди Семён Лўлига қараб, — эртага ўлиб кетиш учунмиди буларнинг ҳаммаси? Йўқ, бу алам қилади. Сизнинг ҳақингизда гап бўлиши мумкин эмас. Сиз ҳали чех партизанларини жангга бошлайсиз, худо хоҳласа. Тоғда. Қор. Гулхан. Арчалар... Сиз, негадир, шундай жасур командир қиёфасида кўз олдимга келасиз, — деди у Лўлининг билагини маҳкам

сиқиб. Қоронги бўлса ҳам, унинг ёшсиз кўзлари мўлдираб кетганини пайқадим. У икковимизнинг ҳам қўлимизни қисди.

— Икковингиздан ҳам шундай гапни кутган эдим. Раҳмат... Раҳмат!

— Семён, сиз-чи? Узингиз «бешлар» биландирсиз ҳойнаҳой?

— Мен... гап шундаки, биродарлар, мен ўлмайман. Ўлмайдиганларданман, — деб ҳазин жилмайди у. Унинг рангсиз, тоза қирилган, кенг ёноқли юзи, касаллик ҳарорати билан доим йилтиллаб турган кўзлари мана шу ҳазин жилмайиш ҳолатида ёдимда қолган.

Семён бош кўтарганимизнинг биринчи соатидаёқ ҳалок бўлди. Сўнгги кунгина «бешлар»га қўшилган мен бу фожияли соатда унинг ёнида эдим. Биз қоронги тушиши билан катта дарвоза томонда соқчиларни ўлдириб, электр токи юборилган, сиреналарга, қўнғироқларга уланган симларни қирқиб, ваҳимали тревога кўтардик. Барча прожекторларнинг бир-бирини кесган совуқ қиличлари итларнинг тун осмонини бошига кўтарган вовиллашлари, автоматларнинг тариллашлари — ҳаммаси бизнинг бошимизга ағдарилди. Вазифа — бу ваҳиманинг ҳаммасини мумкин қадар узоқроққа эргаштириб кетиш эди. Шунинг учун ҳар томонга сочйла бошладик. Шу пайт мен прожектор нурини кесиб югураётган Семённинг автомат ўқиға учганини аниқ кўрдим. Назаримда, у одамлар худди шу томонга қочяпти, деб чалғитиш учун ёриққа чиқиб, атайлаб кирди ўт остига.

Мен Семённинг фамилиясини, қаерлик ва ким эканини билолмадим, билишим мумкин эмас эди. Лекин у ҳақиқатан ҳам «ўлмайдиганлардан» эди, менинг хотирамда, юрагимда абадий тирик бўлиб қолди.

Ўша куни бизни кечга яқин тутиб, ярадор, итга талланган, қонли гавдаларимизни машинага ортиб лагерга қайтиб олиб келишди. Йўлда яна биттамыз ўлди. Бу ўша, хоинни суд қилган нотаниш ўртоғимиз эди.

Лагерга келсак, ари уясидек тўзғиган, саросима, қоровулхоналар ёнида соқчиларнинг ўликлари, қирқилган симлар чувалиб ётибди, қути учган офицерлар талвасада югурган, бақирган, баракларда дармонсиз ётган хотин-халаж билан кексаларгина қолган, бизнинг режамиз тўла амалга ошган эди.

Лагерда қолган-қутган тирик жонни икки кун боқишди-да, ўз оёғи билан юра оладиган юзтача одамни яна қаёққадир ҳайдаб кетишди. Заводга бўлса керак. Агар завод одам сўрамаса бизни тирик қўярмиди?

Шундай қилиб, яна йўлдамиз. Яна икки ёнимизда конвой. Менинг аҳволим илгаригидан анча оғир бўлса ҳам, кўнглим равшан. Илиқ баҳор ҳавоси менга ҳам татий бошлади, олдинда худди ниманидир сезаётгандай эдим.

Дарҳақиқат, йўлимиз узоққа бормади. Бир ўрмон этагида, ҳужумдан қайтаётган ўзимизнинг икки қирувчи самолёт колоннамизни пайқаб қолиб, тепамизда пастлаб айлана бошлади.

— Ёт!— деб қичқиришди соқчилар, ўзлари йўл четига таппа ташлашди. Асирлар толиққан, чанг босган юзларини кўтариб осмонга қарашар, буйруқни эшитмагандай кетиб боришар эди.

— Ёт! Ёт!— деб бақирлиқларни мотор овози ўчириб кетди. Бу самолётларда ўзимизнинг кишилар— жонажон совет кишилари бор эди. Юрагим сезиб турибдики, улар бизни ташлаб кетгиси келмай, айланишяпти. Менинг эндиги умрим текинга қолган эмасми, кўксим бирдан кучга тўлиб кетиб, қичқириб юбордим:

— Ётма! Бу ўзимизникилар! Юравер! Колонна, олға!

Бош кўтаролмай қапишиб ётган соқчилар дам ўз тилида, дам русчалаб: «Ёт! Отаман!» деб бўғилиб бақиршарди. Заиф, дармонсиз асирлар автомат ўқталиб турган йиртқиқларнинг буйругидан биринчи марта бош тортиб, ўрмон томонга интилдилар.

Бу кучли, тўқ, қуролли давангилар шабадага йиқилай деб турган, заиф, қуролсиз асирлар олдида ҳашаротдай ерга ёпишиб ётганига алам қилиб, бўғилиб бақиршар, ерни титкилаб ўқ отишар эди.

— Буюролмайсан, одамхўрлар!— деб қичқирардим мен болдиримни тилиб кетган ўққа ҳам эътибор қилмай. Биз бирпасда сочилиб конвойдан узилиб кетган эдик, қирувчилар осмонни вағиллатганча бир жойда гир айланиб, уларни тупроққа михлаб қўйган эди.

Мен қанча юрганемни билмайман, қаергадир бориб йиқилдим. Узоқда мотор товуши эшитилар, пулемёт тариллар, онда-сонда автомат ўқлари зингиллар эди.

Тагимда ўтган йилги баргларнинг юмшоқ тўшаги.

Қўлим етган новдани ушлаб, тўлишган куртагининг талх ҳидини кўксимга тортаман, кўзимни юмиб, нордон пўстлогини чайнайман. Мен яна тирикман. Улим шарпаси неча марта вужудимни музлатиб ўтди. Лекин мен яна тирикман. Энди мен ўлимни енгганимга, бундан кейин ҳам енгишимга ишонар эдим.

«Йўл тугагани йўқ, йўл давом этади!» — Семённинг гаплари...

4. ЮЗМА-ЮЗ

Иттифоқчи қўшинларга қарашли бу госпиталь Берлин яқинида, бир вақтлар қочиб кетган қандайдир бранденбург графларнинг ёзлик қасрига жойлашган эди. Ҳовлисида арғувон дарахтлари, ўй суриб тургандай тинч, тиниқ ҳовузларда кўкдаги оқ булутларнинг акси оққушдай сузиб юради. Бир вақт бу ҳовузларда чинакам оққушлар ҳам сузган бўлса керак. Нарироқда, баҳорни кутаётган яланғоч дарахтлар орасида қизил черепицали томлар, қадимий тош кирха — ибодатхонанинг осмонга санчиб қўйилган найзадай шпиллари кўринади. Жимжит.

Мен деразадан боқиб тинчликка қулоқ соламан, унинг тақдирини ўйлайман. Унинг туғилганига ҳали икки ҳафта ҳам бўлгани йўқ. У ҳуркиб учиб кетадигандай, нафасимни тияман, юрагимнинг дук-дуки эшитилади. Урушдан сўнг биринчи марта бош кўтариб осойишта табиат билан биринчи учрашувим. Бодроқ-бодроқ бўлиб гуллаган дарахт олдида турганида одамнинг юзига ҳеч боққанмисиз? Нигоҳи майин, сахий бўлиб кетади, юзида меҳр, нозик ҳислар барқ уради. Худди севгилиси билан биринчи марта рўбарў келган ёш йигит сингари...

Уруш тамом. Тамом деган сўз ҳамма вақт ниманингдир бошланганини билдиради. Қандай бўлар экан у, тинч давр? Одамнинг ишонгиси ҳам келмайди. Бутун умрим урушда ўтгандек.

Тинчликка қулоқ соламан. У туғилган куни мен йўқ эдим. Таниш, нотаниш одамлар кўча-кўйда худди туғишган жигарбандлардек қучоқлашиб ўпишган, дейишади. Бўлмаса-чи! Илгарилар мен ҳам, ўша кунга етсам, шодликдан юрагим ёрилиб ўлсам ҳам майли,

дердим. Лекин мана энди ўлгим келмаяпти. Бутун олам қувончи билан бирдан янграб кетган ўша кунлари ҳушсиз ётганим ҳам тузук экан. Заиф юрагим балки чиндан ҳам кўтаролмасди, оддий, осойишта манзара олдида ҳам қандай дукиллаяпти ахир, эшитяпсизми?

— Эшитяпман! Кўп ўйлайсиз, ҳаяжонланасиз! — дейди доктор қовоғини солиб. Мен узр сўрайман. Деразани ёпмаса бўлгани...

Жуда баланд, деразалари катта, баҳаво хона экан. Фақат шифтидаги ҳаво ранг қанотли малаклари ортиқча. Баъзан уларга қараб, бу жимлик, бу соф ҳаво, бу крахмал ҳиди келиб турган оқ жилдли юмшоқ ёстиқлар — бари туш бўлса-я, деб қўрқиб кетаман.

Мени узоққа олиб юриш мумкин бўлмагани учун ётқизишган бу ерга. Докторлар ҳам, атрофимдаги касаллар ҳам ўзимизникилар эмас.

Эрталаб туриб бегона тилдаги гапларни эшитаман. Шунинг учун дарров тинчликка қулоқ соламан. Тинчлик ҳар кимнинг ўз тилида гапиради — шуни била-сизми? Тўғри, тинчлик гапирмайди албатта, бу — одамнинг ўз ўйлари.

Ҳали, хайрият, терговчидан омадим келди. Ёшгина кўзлари туманлироқ, камгап йигит экан. Асирликдан бўшаб келганларнинг меникига ўхшаш дардли ҳикояларини кўп эшитган бўлса керак, аввал эснаб, худди мен уни уйдирма гаплар билан лақиллатаётгандек, ҳафсаласиз керишиб, у ёқ-бу ёққа юриб турди. «Ҳа биламиз, сўқ, сўқавер ёлғонни!» дегандай, мени қилқизил хоин деб олдиндан ҳукм чиқариб, гапимни шунчаки тинглаб, аслида эса қулоғига кирмай, ижиргангансимон илжайиб ўтирди. Билиб турибманки, юраги яхлаганроқ, ўзининг қуруқлигини ҳушёрлик ниқобига яширишга ўргана бошлаган йигит. Мен ҳам гапиравердим, бир соат, бир ярим соат...

Бироқ Семённи тилга олдимۇ йигитни танимай қолдим, у бирдан ўзгара бошлади. Гапим энди унга шундай таъсир қилардики, худди ўз бошидан кечи-раётгандай. Юрагидаги ях эриди. Юзидан ниқоб тушиб, истараси иссиққина, мусибатли, хаёлчан кўзли йигит пайдо бўлди рўпарамда. Сўроқ суҳбатга айланди. У Семённинг одатларини, қиёфасини, бўй-басти, қош-кўзини суриштириб олди мендан.

— Акам...— деди юзини панжалари билан тўсиб бошини столга қўяркан.— Мен у ҳақда ўйлаган аввалги ёмон ўйларимга пушаймон едим. Семённинг ҳалок бўлган жойини тахминлаб тасвирлаб бердим. Йигит мени чиқариб юбориш ўрнига, ўзи чиқиб кетди кабинетдан. Жуда ғалати бўлиб чиқиб кетди.

Терговчи чиқиб кетиб нима қилди — билмадим, лекин мен бир неча кундан кейин яна сафда қасамёд этиб, погонларимни тақиб, қуроолларимни олдим, тагин бир кундан сўнг Берлин остонасидаги қисмларимизга бориб қўшилдим.

Семён... Семён мени, шундай қилиб, яна бир марта қутқазди. Бу сафар ўзи эмас, хотираси жонга оро кирди. Назаримда, яна бир муҳим нарса, у менигина эмас, укасини ҳам кулфатдан сақлаб қолди. Яхлаб, кесак қалб бўлиб қолишдан... Чунки бу ҳам ўлишдек гап. Тирик мурда бўлгандан баъзан ўлиш ҳам нақадар афзал эканини мен кўп кўрдим. Семённинг ҳалокати бир умр кўз ўнгимда турар дейман. У фақат ўзини қутқазолмади. Бир юз етмиш икки киши эдик. Мана бир юз етмиш уч, бир юз етмиш тўрт бўлди... Балки бундан ҳам кўпдир, балки яна ҳам кўпаяр. Чунки, масалан, агар укаси бундан кейин ҳам терговчи бўлиб қолса, балки одамларни илгаригидай бекордан-бекор нобуд қилмас. Семённинг ғамгин чўғ ёнган кўзлари чақнаб айтган бир сўзи қулоғимда янграйди: «Арзимайдими?!» Шу сўзни айтганда назаримда у бахтли эди. Мен болалигимдан бери бахт ҳақида кўп ўйлаганман. Лекин унинг шундай оғир пайтда келиб одамнинг кўзига жойлашиши мумкинлигини сира хаёлимга келтирмаган эканман.

Баъзан Семёни, Мадали акани, ўсмир Васяткани, кекса Матвей Лукич билан Агафонни ҳаммасини бир қиёфада, бир солдат қиёфасида кўз олдимга келтираман, 1941 йил қуршовларида музлаган, 1942 йилда эса снарядлар титиб ташлаган буғдойзорларда қонга беланиб, ёвни ўзи қуршаган, кейин бўрибосар ит ғажиган оёқлари билан концлагердан қочиб, хуллас, Берлингача борган ва охири ярим Европани тиканли симлардан халос қилган ўша солдат тўғрисида биронтасига мириқиб ҳикоя қилиб бергим келади...

Мен Берлиннинг ер ости йўлларини эгаллаш учун бўлган жангларда кўкрагимдан ўқ едим. Бу сўнгги

жангимни сизга гапириб бермоқчи эдим, тинчликнинг шу биринчи тансиқ кунларида яна жангни эслагим келмаяпти. Умуман, уруш эсдалик учунгина гапириладиган нарса эмас. Хирург ҳам кўкрак қафасидан олган қўргошинни идишга солиб, эсдаликка сақланг, деб берувди, олмадим. Шу ҳам эсдаликми! Кўксимда эсдаликнинг шундайлари борки, доктор, сиз уни скалпелингиз билан кавлаб ололмайсиз. «Бу эсдаликлар» бутун авлодимнинг қалбида қат-қат бўлиб ётибди. Улар ўтмишни унутгани қўймайди, улар ўтмиш билан ҳозирги кунимизни бир-бирига маҳкам боғлаб, дўстликнинг ҳам, душманликнинг ҳам жуда катта, кескин, оламшумул нарсалар эканини эслатиб, бизни доим ҳушёр қилиб туради.

Бироқ мен ҳозир бу ҳаяжонли нарсаларни ўйламаслигим керак экан. Буларни ўйламасликни мендан талаб қилишга ҳақли бўлган бирдан-бир одам — доктор мени бекорчи гаплар билан бир оз овутишни ўзининг ординатори фрау Аннага топширган. Аммо бу немис аёлининг ўз юрагида ҳам оғир дардлар борга ўхшайди, унинг кўзига боқсам овуниш у ёқда турсин, баттар ўйга ботаман. Фақат палатада мен билан бирга ётган америкалик ҳарбий ниҳоясиз ўйларимдан бир оз чалғитиб хушмуомалалиги ва қизиқ-қизиқ гаплари билан мени анча овунтириб ётади. У ҳам капитан экан. Биз бир-биримизга «кэптен» деб муомала қиламиз. Русчани талаффузини бопполмасам ҳам, жуда яхши билади. Пенсильваниядаги Осиёни ўрганиш институтида ўқиган экан. Жуда маданиятли, ўзи ҳам бўй-баста ўртача, бақувват, кўркам одам. Кўнжикшиларнинг ё бурни катта, ё кўзи қисик, ё ёноғи чиққан, ё жағи кемтик бўлади. Капитаннинг эса ҳамма ёғи келишган, мутаносиб, кўз қарашлари ҳам майин. Доимо сал жилмайиб турадиган, ҳозиржавоб, билимдон киши.

Мен уни ғалабадан икки-уч кун олдин Берлин кўчасида кўрган эдим шекилли. Ярадор бўлганимда шерикларим медсанбатга элтиш учун танк устига олиб чиқиб, тиззаларига бошимни қўйишди-да, Берлин кўчаларидан олиб ўтишди: ана, кўр, бу кўчалар ҳозир бизнинг қўлимизда!

Ушанда мен қандайдир қаср вайронасида ҳассаси билан тупроқни титиб юрган ажнабий офицерни аниқ кўрган эдим. Шерикларим: «Гитлернинг изларини қи-

диряпти!» деб кулишган эди ҳам. Ушанга жуда ўхшайди. Мен капитандан, ўша сизмидингиз деб сўрамадим, албатта, лекин тахминладим: у ғиштга тийганиб йиқилган экан, тўпиқ суяги чатнабди, балки ўшадир.

Ким бўлса ҳам, жуда гаплашадиган одам экан. Унинг аҳволи меникидан оғир эмас, бир оёғи гипсда холос. Овозини барала қўйиб китоб ўқийди. Граф қасрининг ертўласида жуда катта кутубхона топилибди, фрау Анна бизга ўша ердан аломат-антиқа китоблар топиб олиб келади. Капитан итальян тилини ҳам биларкан, бир куни қадим бир нашрдан Петрарканинг шеърларини шундай ўқидики, тил тушунмаган мен ҳам таъсирланиб кетдим.

— Наҳотки масхарабоз Муссолини ҳам шу нафис, гўзал тилда гаплашган бўлса! — дедим мен завқланиб.

Шеригим кулди.

— Сизга сиёсатни ўйлаш мумкин эмас, кэптен, сиз мажруҳсиз, — деди у.

— Ҳозир бутун дунё мажруҳ, капитан, — дедим, — аммо сиёсатни ўйлашга мажбур.

— Наполеоннинг айтгани ҳақ чиқибди-да?

— Нодонлигимни айбга қўшмайсиз, ошна. Наполеоннинг бу борада нима деганини билмайман, — дедим.

Шеригим ўзининг билимдонлигини бехос кўрсатиб қўйиб, кейин ўзи бундан андиша қилар, менинг хафа бўлишимдан қўрққандай, гуноҳкорона жилмайиб қарар эди.

— «Бизнинг давримизда сиёсат — тақдир» — деб башорат қилган экан бир вақт буюк саркарда.

— Тақдир... Мен ҳам бир маҳал биринчи, иккинчи жаҳон урушларини ўйлаганимда 14 ҳам 41 рақамларининг ўхшашлигида қандайдир тақдир ёвузлигини қидирардим. Энди ўзимнинг соддалигимдан куламан. Фашизм билан юзма-юз келиб, билдимки, мени катта аср йўлига тақдир эмас, бурч етаклаган экан. Инсонлик бурчи, инсонни ҳимоя қилиш бурчи, Наполеон тақдир тўғрисида гапириб, буни бахтсизлик деб билган чоғи. Менинг учун эса бу — давр фарзанди бўлиш, ҳаётимнинг мундарижаси. Балки бахт ҳам шудир.

— Ундай бўлса, сиз ўзингизни бахтиёр ҳисобласангиз бўларкан, — деди капитан.

— Бахтиёрлик ҳақида гапиришга барвақтроқ деб ўйлайман, — дедим, — ҳали биографиям тугалланмаган.

— Бунинг учун умрининг охирини кутиш керакми? — Капитан тирсагига таяниб ўтириб, чиройли қошларини чимирди.

— Билмадим, — дедим мен, — ҳар ҳолда, бир яқун керак, деб ўйлайман. Мана кечадан бери фрау Анна топиб келган мана бу китобни варақлаяпман. Гюго. Ўйлаб ётибманки, борди-ю, фараз қилайлик, Гюго йигирма беш ёшида ўлиб кетган бўлса, келгуси авлодлар учун у ҳозирги буюк Гюго эмас, балки бачкана бир монархист шоир бўлиб қоларди...

Капитан мени авваллари бекор қолганда энгилелни гаилар билан овутиб ётиш керак бўлган оддий бир ярадор деб ўйлаган экан шекилли, кейинроқ, гап-лашса бўладиган жиддий кишилигимни пайқаб, жуда яқин бўлиб қолди. Баъзан офтобли кунлари фрау Аннанинг ёрдами билан менинг ёнимдаги дераза рафига келиб ўтиради, ҳовлига қарайди. Мен ҳам бош кўтараман. Кекса арғувонларнинг занг уртилгандай, қизғиш, бултурги барглари ҳуркак қушчалар сингари, ҳуштакка ҳам узилиб учишга тайёр бўлиб, базўр осилиб турибди.

— Одам озгина вақтга дунёга келади-ю, шу вақтини ҳам жиққамушт билан ўтказади, — деди шеригим уларга қараб.

— «Жиққамушт» эмас, капитан, ўзимиз қатнашган эзгу иш ҳурмати, уни «кураш» деб атайлик, — дейман.

— Майли «кураш» дейлик, лекин гап уни нима деб аташда эмас.

— Балки одам худди мана шу курашни деб дунёга келар. Балки бу — мақсаддир. Сиз мақсадсиз яшаб ўтиб кетишни кўз олдингизга келтириб кўринг-чи? Модомики, тугилиш билан ўлиш сизу бизга боғлиқ эмас экан, ақалли яшашни ўз бийлигимизга олишимиз керак, — дедим мен кулиб ва тизгин ушлаб от чуқлагандай қилиб ҳазиллашдим.

— Бу қандай бўлади?

— Буми? Масалан, жўн қилиб айтганда, уни дўстларга, кўпчиликка бағишлаш керак. Ҳа? Янги гап эмас-а?

— Йўқ, нега анча ноёб фикр. Лекин биз, ўйлайманки, сиз ҳам, жуда оддий кишилармиз, доҳийлар ё донишмандлар эмасмиз. Ана улар ҳаётини жамиятга берса ярашади.

— Лекин сиз билан биз учун жон берганлар бор, — дедим, мен, — ақалли ўшалар олдида...

— Ҳар ким ўзи ёлғиз жон беради.

— Йўқ, ҳар ким ўлганда ҳам ўзи севган одамлар билан бирга бўлади, капитан.

— Барибир, — деди у, чеҳрасига нимадир соя солди, — менинг тирик қолганим учун миннатдор бўладиган одамим йўқ. Яшаш ҳаққим ҳамма вақт ўзимда. Мен одамман.

— Кечирасиз, сэр, — дедим мен уни биринчи марта бегонасираб, — сиз ҳозир барҳаёт одамларни, жумладан, ўзингизни ўлимдан сақлаб қолган дўстларимизнинг хоки-покини... таҳқир этиясиз.

Капитан менга тикилиб, қолди, у мени очиқданочиқ ўрганаётгандек кузата бошлади.

— Сиз россияликлар жуда шиддатли кишиларсиз, — деди у анчадан сўнг. — Ғазаб, нафрат! Сиз ҳам, кэптен, мени ёмон кўриб қолмасангиз дейман, — деб мулойим кулди.

— Ғазабу нафрат осонлик билан илашмайди одамга. Бу ҳислар одамга ҳусн ҳам эмас, улар билан фахрланиш тўғри келмайди. Лекин биз забардаст, тўқ, чиройли, билимли йигитлар ҳам ёппасига одам қиришга киришган бир даврда ўсдик, капитан.

— Одам ўзини кучли сезса, ғазабсиз ҳам урушиш мумкин, — деди у яна менга тикилиб қараб. Мен аввал русчани эплотмаяптими, ё ўзим тушунмадимми, деб, унинг сўнги гапини ичимда такрорлаб кўрдим. Қизиқ...

— Урушда одам ўлдириш керак, капитан, лекин ғазабсиз ўлдириш... билмадим, — мен бир нарса деёлмай қолдим, бу ҳақда сира ўйлаб кўрмаган эканман.

— Ғазаб одамни қаритади, коллега, мана, сиз нечага кирдингиз? — деди у.

— Тўғри, мен ўз ёшимга нисбатан кексароқ кўринаман. Бунинг соддалик билан рўйи рост айтганингиз учун сизни айблагим йўқ. Мен ҳақиқатан ҳам ҳозир ўзимдан тўрт ёш каттаман.

— Нега тўрт ёш? Ҳа, уруш...

Капитанга энди мен ҳам тикилиб қолдим. Ҳақиқатан, у мендан анча катта бўлса ҳам, навқирон кўринар, бошини орқага ташлаброқ тийрак зангор кўзлари билан деразадан ташқарига қараб ўтирганида ёноқларида офтоб ўйнар эди.

— Биласизми, капитан, — дедим мен, — уруш тўрт йил эмас, икки йилгина бўлиши ҳам мумкин эди.

— Жуда ноёб фикр. Қандай қилиб? Ахир бу қимматли таклифни илгарироқ билдирмайсизми, қаерда юрибсиз?

Унинг кинояси мени тутоқтириб юборди.

— Менинг қаерда юганимни бутун инсоният билади, капитан, — дедим, — менинг қаерда юганлигим тарих саҳифасига ёзилган, менинг қаерда юрганлигимни авлодлар гапиражак! Мана мен сиздан сўрамоқчи эдим; сиз қаерда юрувдингиз кишилик ҳалокат ёқасида турганда?

Мен олов бўлиб кетдим, у бўлса, касалхонанинг оқ мушугини бағрида ўйнаб, илжайиб турибди. Уни кўриб, ўзимнинг жаҳл билан анча баландпарвоз гаплар гапириб қўйганимга андиша ҳам қилдим.

— Асабингиз қақшаган, кэптен. Ҳаяжон соғлигингизга зиён қилади, — деди у осойишта, — сиз иккинчи фронтни айтмоқчисиз, биламан. Мен учратган биронта рус йўқки, шу ҳақда гапирмаган бўлса. Мен ҳамма вақт шундай жавоб бераман: аввало, бу қўмондонликнинг иши. Иккинчидан, агар менга қолса, иккинчи фронт жуда ўз вақтида очилди, кеч ҳам эмас, барвақт ҳам эмас. Худди ўз вақтида, кэптен. — У гапга мумкин қадар енгил руҳ беришга интилар, мушукнинг юмшоқ юнги орасига бармоқларини суқиб, унинг бўйнини қитиқларкан бундан ўзи роҳат қилгандай, мулоим кулиб гапирар эди: — Хотирлайсизми, Гоголда: жононлар декольте тикканда тўшларини шундай меъёри билан очадиларки, ёқа бир энликкина паст олинганда ҳам ёки бир энликкина юқори олинганда ҳам бўлмасди. Одамнинг ҳирсини қитиқлайдиган чизиқнинг нақ ўзгинасини топишаркан қурмагурлар! Меъёрини топиш ҳам жўн иш эмас, кэптен.

— Нимасини айтасиз, фронт очиш иттифоқчиларимиз учун хотинларнинг ёқасини очиб мўралашдек бир ҳавас эди, чоғи. Ҳавас билан Римнинг му-

зейлари талаб кетилди, ҳавас билан Дрезден ер юзидан супуриб ташланди... Мен ҳам бир ривоят айтай бўлмаса: Н. деган бир шаҳар бўлган экан, фавқулодда қулоғингизга чалинган эмасми? Бизнинг шонли иттифоқчиларимиз жанговар саф тортиб, ўйнаб-кулиб, шу шаҳар кўчаларини эгаллаб келишаётган экан, бир жингалак сочли бола югуриб чиқиб, ўйинчоқ автоматини уларга ўқталибди. Иттифоқчиларимиз шу заҳотиёқ орқага чекиниб, бу даҳшатли исёнкор шаҳарни тўпга тутинибди. Ҳозир бу шаҳар йўқ эмиш.

— Бўлган ҳам эмас ундай шаҳар.

— Бироқ у ҳақда шундай ривоят бор.

Капитан мушукни полга ташлаб, соатига қарадида, икки гилдиракли аравачасини ўзига тортди: унинг перевязкага чиқиш вақти бўлган эди.

— Қиссадан ҳисса, — деди у аравачага ўтириб, — демак Россияни фақат сизнинг ажинларингиз қутқазган экан-да?

— Йўқ, — дедим, — Россияни Октябрь қутқазди. Иккинчи марта. Аммо бу гал у Россиянинг ўзинигина эмас, ярим Европани ҳам қутқазди.

— Октябрь-а? Европани? — деди у эшикка гилдираб кетаётган аравачасида орқасига қайрилиб қараб. Бу сафар унинг кўзлари қандайдир юм-юмалоқ бўлиб кўринди.

— Ҳа. Буни ўйлаб кўришингиз керак, — дедим, — меъёрда балки бир оз адашгандирсизлар.

У менга елкасини ўгирганча бирпас индамай турди-ю кейин аравачани гилдиратиб чиқиб кетди.

Худди театрдагидай: у чиқиши билан, иккинчи эшикдан фрау Анна кирди. У ҳаяжонда, қўлидаги китобчани ҳам, қўлларини ҳам қаерга қўйишини билмагандай, безовта бир ҳолда остонада менга қараб қолди.

— Фрау Анна! Сизга нима бўлди?

У индамай тикилиб турибди. Бу камгап, тиниб-тинчимай ишлайдиган аёл билан мен ҳалигача тузукроқ гаплашган эмасман. Аммо унинг рамфин қиёфаси хотирамга қаттиқ ўрнашиб қолса керак. Госпиталь койкасида ҳушимга келиб аввал унинг овозини эшитган эдим. Охири йўқдай кўринган уруш, даҳшатли лагерь ойлари, ярадорлик, операция, ҳуш-

сизликнинг тубсиз зулматидан кейин унинг товуши заиф баданимни титратиб юборди:

— Уйда кимингиз бор? Ким кутяпти? — деди у ўшанда.

— Онам! — дедим мен ва худди ёнимда онам тургандай фрау Аннанинг қўлларини маҳкам ушлаб яна кўзимни юмдим. Мен одатдагидай яна ҳушдан кетишимни кутган эдим, йўқ, шундан кейин ҳушимдан кетмадим, ёруғ дунёга бутунлай қайтдим.

Мана ҳозир тетикман.

— Келинг ахир, фрау Анна.

У барвақт қариган, лекин чуқур кўзларида, қирра бурнининг нозик чизиқларида, калта, қуюқ, қора сочларидан соя тушиб турган ориқ юзининг аллақарида бир вақтлардаги гўзаллик нишонлари сақланиб қолган зебо хотин эди. Оқ халатининг боричларини титроқ бармоқлари билан тимискилаб, ёнимга келди. Кўз ёшсиз йиғлагандай бирпас тикилиб қолди. Кейин каравотим ёнига бирдан тиз чўкиб, қўлимни қўлига олди-да, юзларига маҳкам босиб, немисча аралаш чала рус тилида пичирлаб йиғлай бошлади:

— Сизга ҳавас қиламан, капитан! — деди. — Гапларингиздаги осойишта қувват, ишонч... қандай бахт! Сизнинг ўз халқингиз бор, ўз юртингиз... Сиз унинг номидан гапира оласиз!

— Менга қаранг, фрау Анна, мен тиз чўккан одам билан гаплаша олмайман.

— Афв этинг, иним... Сизни шундай десам хафа бўлмайсизми? — у бошини кўтариб, четга қараб, халат энгини бурнининг четларига тегизди.

— Ўтиринг, — дедим ёнимдаги курсидан дориларни олиб. — Сиз аввало капитан билан гаплашганимизда эшик орқасида қулоқ солиб турганингиз учун уэр сўрашингиз керак, — дедим ҳазиллашиб.

— Афв этинг, мен шу ёшга кириб ҳеч ким олдида тиз чўккан эмасман.

— Бугун бехосдан...

— Йўқ, бехосдан эмас. Лекин ҳеч кимга, ҳеч қачон, эшитяпсизми, йигирма йилдан бери! Эримни олдилар — тиз чўкмадим. Болаларимни олдилар — мен тиз чўкмадим. Номимни, қадримни, инсонлигимни тортиб олдилар — тиз чўкмадим! Эшитяпсизми?!

Унинг чуқур ботган кўзлари учқун сечаётгандай, қаёққадир, эшик томонга тикилган, лекин ҳеч нарсани кўрмаётгандек эди.

— Фрау Анна... — дедим мен бошқа сўз тополмай.

— Ҳеч қачон! Эшитяпсизми? — деди у яна, кейин товуши бир оз юмшади. — Фақат мана шу ерга келиб... Кечирасиз, руслар тиз чўкканни ёмон кўради, биламан.

— Шунча курашган одам бундай изтиробга берилмаслиги керак. Сизнинг ҳам халқингиз, юртингиз бор, фрау Анна. Бўлади... менингча...

— Сиз Германияни кўрмабсиз! Сиз бу култепани, фалокат ёнғинида юрагига қадар қовжираб кетган аянч, майиб халқни кўрмабсиз!

— Кўрганман, фрау Анна. Мен ёшлигимдан биламан уни, Фейербахни, Гейнени, Марксни ўқиганман. Юртни ёндириш, халқни қириш мумкин, лекин унинг руҳини ўлдириб бўлмайди.

— Мен русларнинг шундай деб ўйлашини билардим, — деди Анна. Унинг ҳасратли юзида ажинлар камайгандай бўлди. — Билмас эдим, кўнглим сезгандай бўларди. Балки сизга исбот қилишимнинг кераги йўқдир, лекин ўзимни яна бир ишонтириш учун гапираман: биз ҳам курашдик, капитан, биз ҳам умид қилдик. Тўғри, кўчада гитлерчилар қутурганда дераза пардасини тушириб ўтирганлар, ёки эртаиндин Москвани оламиз деб черков қўнғироғининг арқонини янгилаб, кафтини кафтига ишқаб тантана кутганлар, ёнки уруш вақтида гадойлардан донорлар йиғиб, фронтга суюқ қон сотиб бойиган, сизлар келганда эса «Марселъеза» айтиб кўчага чиққанлар кўп бўлди. Улар эҳтимол кўпчилик эди. Лекин биз ҳам бор эдик, капитан, ишонинг.

— Мен буни биламан, фрау Анна.

— Сиздек, онасини соғинган одамга жуда ҳам даҳшатли туюлиши мумкин менинг ҳикоям, — деди у яна товуши товланиб. — Мен ҳам она эдим, капитан. Кечалари туриб юзига тикилардим ўғлимнинг, эрталабгача соғиниб қолардим уни. Биз Эрихни муаллим қилмоқчи эдик, Германияга ҳозир муаллим керак, дерди дадаси. Бизнинг шаҳарчамиз жуда серманзара кўлнинг бўйида, хаёлларга толдирадиган

жой эди, қадимий липа дарахтлари, аччиқ ёввойи олча, берет кийган чоллар. Биз Рудольф билан шу кўл соҳилида севишганмиз, Эрихнинг тақдирини ҳам шу соҳилларда юриб ўйлардик. Рудольф заводда ишларди, Эрих тенгдошларининг йиғинларига қатнаб юрарди, мен уларни ширин хаёлларга толиб ёлғиз кутардим, менинг учун фақат шу икки азиз жон бор эди дунёда. Йиллар ўтди, Эрих қўлимиздан қачон чиқиб кетди — билолмай қолдим. У бир куни «Гитлерюгенд»га аъзо бўлганини айтди, кейин эса, кўп ўтмай, мундир кийиб қайтди. Рудольф бунга норозилик билдирганда, «Коммунистмисиз?» деб сўради ўғли. Йўқ, Рудольф коммунист эмас эди, ўртоқлари кўп қистаганда ҳам кирган эмас ҳеч қандай партияга. Лекин уруш бошланганда заводдаги қандайдир яширин ишга бош қўшди. Бу кунларда газеталар башорат қилар эди: Гитлер Россиядан кейин қаёққа юради — Ироққа, Ҳиндистонга. Шаҳарчамизнинг меҳмонхона хўжайини зондерфюрерлар курсига ёзилди, ярмаркадаги балиқ дўконининг хўжайини бўлса, Астрахань балиқ заводларини ўзига сўраб ариза берди. Рудольфнинг заводда коммунистларни тутиб кетишди. Кўча ва майдонлар мундир кийган ўсмирлар, штурмовиклар сурони билан тўла эди. Одамларнинг муносабатлари бирдан ўзгариб кетди. Рудольф шу кунлари бирдан букчайиб, сочи оқариб, қариб қолди. Бир куни мен унинг Эрих билан суҳбатини эшитиб қолдим. «Йўқ, мен буюк Рейх олдидаги бурчимни ўташим керак!» дерди Эрих. «Юзлаб кишининг бегуноҳ қонига бўяласан, ўғлим, — дерди эрим, — қолаверса ўз отангнинг хуни...» «Сиз мен билан юрасиз, ҳаммасини гапириб бериб жиноятингизни ювасиз, сизга тил тегиздирмайман», деди ўғлим. «Мен ўйлаб кўрай...» деб отасининг товуши заифлашиб чўкиб кетди. Рудольф менга кечаси гапириб берди: Эрих заводдаги ишчиларнинг яширин ташкилотидан хабар топиб, уни ўзи тутиб беришга қасд қилибди. Ҳозирча бунинг фақат Эрихнинг ўзи биларкан. Рудольфнинг дўстлари бунинг сезиб, «ўғлинг билан гаплаш» дейишибди. Бу «гаплашиш» шу тарзда тўрт кундан бери давом этарди. Бу кунларда Эрих биз учун етти ёт бегонадай бўлиб қолди, мен уни энди илгаригидай ширин хаёл билан эмас, ич-ичимдан қал-

тираб кутардим, у билан учрашишдан қўрқардим. Уйқусиз, хатарли тунлар оғир қийноқ эди мен учун. Рудольф учун бундан ҳам даҳшатлироқ: Эрих ёвуз ниятини ҳар соатда, ҳар минутда амалга ошириши мумкин. «Камида уч юз киши, Анна! Нима қиламан, уларнинг тақдири менинг қўлимда, улар менинг оғзимга қараб туришибди. Уғил... ўгил эмас, даҳшатли махлуқ туғибсан, Анна!» деди эрим. О, қулоқларим нега кар эмас эди! Дунёда ҳеч бир она эшитмасин бу гапларни, капитан... Мен ҳеч қандай эзгуликка ишонмай қолдим. Бизнинг илк бўсаларимиз, қулоқларимизга шивирлаган — мастона сир тўла сўзларимиз, кўл соҳилидаги орзиқишларимиз ҳаммаси ҳаром, ҳаммаси ифлос, ҳаммаси машъуммиди, Рудольф?!

— Фрау Анна, сиз осойишта гапираверинг, ҳозир кечираётганингиз йўқ-ку, ўтиб кетган гап... Бу ёғи нима бўлади? — дедим мен мумкин қадар парвосизроқ.

— Ҳар гапирганимда, ҳар эслаганимда, кунда, соат сайин қайтадан бошимдан кечираман буларнинг ҳаммасини, капитан. Бу ҳеч вақт ўтиб кетмайди... Ишчилар, бошқа иложи бўлмагандан кейин, Эрихни йўқ қилиш фикрига келишибди. Рудольфнинг рухсатини сўрашибди. Рудольф кечаси мендан розилик олгани келди... Кутилмаганда, қалбимда ғурур ҳисси тўлқинланиб кетди. Улар мендан розилик сўрашяпти. Мен Рудольфнинг дўстларини билардим. Германиянинг гули эди улар, ростгўй, хушчақчақ, ҳалол, кучли йигитлар эди? Уғил? Уғлим йўқ, Эрих — фашист! Эрих — жаллод! Уғлим йўқ менинг! Буларнинг ҳаммаси бир зумлик туйғу эди. Кейин мен тонггача ёстиқни тишлаб юзимни каравотнинг совуқ темирига босиб йиғладим...

Лекин ҳозир фрау Аннанинг кўзлари қуруқ эди. Унинг бу гаплари менинг учунгина бутун даҳшати билан янги эди, унинг кўнглида эса анчадан бери қайнайвериб совиб қолган бўлса керак. У бирпас жим қолиб, менинг таралмаган сочларимга қўл узатиб, икки мартагина аста силаб қўйди.

— Мен розилик бердим, капитан, — деди. — У сиздан ёш эди... Рудольфни барибир қамашди, қийнашди, у концлагерда ўлди. Мен фамилиямни бошқа қилиб, шаҳарма-шаҳар яшириниб юрдим...

— Фрау Анна...

— Анна ўз исмим.

— Анна — бизнинг юртимизда энг севимли исм. Сиз уни йўқотмабсиз. Жуда яхши бўлибди, фрау Анна.

Мен уни юпатиш учун бошқа сўз тополмадим. Дарвоқе, уни шу гап ҳам жуда қувонтирди, назаримда у елкасидаги алам юкининг анчасини улоқтириб ташлагандек, тетикроқ бўлиб ўрнидан турди. Йўлакда аравача ғирчиллаб, капитаннинг қувноқ шовқини эшитилганда ғамгин хотираларимиз ҳуркиб, сокин суҳбатимиз узилди, фрау Анна чиқиб кетди.

— Мен яна уч кунда оёққа турарканман, қўшни, нима дейсиз?

— Табриклайман, капитан! — дедим.

Лекин у табригимга парво қилмай, ёнимдаги курсига, унда ординатор эсидан чиқариб қолдириб кетган китобчага қаради:

* — Ажабо! — деди, — голиб ила мағлубнинг ҳангамаси қуюқ бўлибди шекилли?

Мен курсидаги китобчани олиб варақладим. Иоганнес Бехер. У титилиб кетган, дори ҳидлари келиб турар, бир чети куйган, ёнғиндан омон чиққанга ўшар, нимаси биландир фрау Аннанинг ўзини эслатар эди.

— Ҳарфлари бутун, қайта нашр қилса бўлади... — дедим ўзимча.

— Бир нима дедингизми, кэптен?

— Ҳа. Ахборотингиз, учун, капитан, фрау Анна шундай мағлубки, бу мағлубият унинг учун кўп ғалабалардан қиммат.

— Бу ўз гапингизми, ҳалиги хотиннинг гапими — билмадиму, ҳар ҳолда тутилмаган гапларни тонасиз, кэптен, шунисига қойилман.

— Йўқ, бу тутилмаган гап эмас, эеки гап, мана китобда ҳам ёзилган экан, — дедим китобни узатиб, — фрау Анна эсидан чиқариб қолдирибди.

Капитан китобни варақлаб, чиройли немис тилида, жарангли овози билан ўқий бошлади:

Мағлубият

биз учун нажот...

Унинг товуши бирдан қирқилди.

— Давом этинг, капитан, — дедим мен.

Капитан индамади. Индамади-ю, айтадиган гапи бўғзига тиқилиб қолгандай бўлди. Негадир эшикка қараб қўйди. Кейин Бехерни ўқишда давом этди, лекин энди унинг овози янгроқ эмас эди.

Яна бир неча кун ўтгач, иккаламиз ҳам сал юрадиган бўлганимиздан кейин Берлинга тушиб чиқадиган бўлдик. Ҳар қайсимиз ўз комендатураларимизда рўйхатдан ўтиб қўйишимиз керак эди.

Бизга эскигина санитар машина беришди. Мен бир оз пиёда юришни таклиф этдим. Кўпдан бери очиқ ҳавога чиққан эмасман. Бошим сал айланиб, ўпкамнинг губори кетгандай, роҳат қилдим. Тинчликнинг баҳор билан бирга келганини қаранг, ҳар ўйлаганимда кўзларимдан ёш чиқиб кетади.

Аллақандай томорқаларни айланиб ўт босган, кам қатнов сўқмоқ йўллардан юрдик. Мана четан... наҳотки четан! Қалдирғоч туллаган эчкининг чивикқа илашган юнгини тумшугида олиб учди. Рус қишлоқларига ўхшайди. Ошқовоқ палаклари чирмапган қопқа ортида говтиқаннинг қирмизи салласи, бурган говлаб ётибди. Қаердандир дуб бочканинг талх ҳиди келди. Ана бостирма тагида темирчилик. Тинч ҳаёт. Тинч ҳаёт бошланиб кетибди. Бизда қанақа экан? Фарғонада-чи? Тупроғидан ҳали ҳам қуёш ҳиди келиб турармикан?

Катта йўлда машина бизни дарров қишлоқдан олиб чиқиб кетди. Шаҳар этагига яқинлашишимиз билан ҳали совимаган култепалар, ҳали қони қотмаган даҳшатли жароҳатлар кўзга чалинди. Икки марта кишилик бахтига зомин бўлган Германия — гүристонлар, солдат крестлари, қўлтиқтаёқ ва шалвирган енглар мамлакати. Ҳар бир гишт йўловчини сескантиради, ҳар бир дўнглик шивирлаб жавоб талаб қилади. Снаряд белидан чала қирқиб, бошини ботқоққа ботириб кетган тоғлар онда-сонда барг чиқарибди. Улар бош кўтаролмай қийналиб, инграётгандай туюлади. Вайрона ичида омон қолган девор парчасида меъмор қўлининг тафтини сезгандай, бир оёқсиз солдат суяниб ўтирибди. Ёнида ориқ ўғли унинг қўлтиқ таёгини миниб от-от ўйнайди: ҳоп-ҳоп-ҳоп!

Майиб бизни тўхтатиб тамаки сўради.

— Уйга қайтпасизлар... — деди ифлос бармоқларига туфлаб тамаки ўраркан. — Уруш тугади... Лекин ҳамма учун эмас. Мана мен ҳам қайтдим, хотиним билан кўришдим, бузилиб кетибди. Чайқовчи. Катта ўғлим билан қучоқлашдим. У ўғри ҳозир. Мен аламларимни, кўрган жангларимни гапирсам кулишади, ҳеч ким қулоқ солмайди. Билсам — менинг тўрт йиллик азобларим ҳеч кимга керак эмас экан. Ундай десам ҳар кимнинг ўз мусибати ўзига етиб-ортади. Ишқилиб, менинг гапимга ҳеч ким тушунмади.

Ҳа, бу вайроналардаги одамларнинг ўзигина эмас, дили майиб. Энг даҳшатлиси шу. Бу одамлар мана шу қабрлар, шу тутунлар оша эртаги янги кунни кўра олармикан? Кечаги қон қизиллигидан қутулиб оғир тўлғоқларда оқараётган тонгни шом қоронғиси деб янглишмаслиги учун уларга ким далда беради?

Мен фрау Аннани кўз олдимга келтирдим. Унинг қалбидаги қўр етармикан?

— Баҳор авжига чиқяпти. Бир қутуриб кайф-сафо қилмаймизми, кэптен? Ўзимиз тиз чўктирган шаҳар бирон воқеа билан ёдда қолсин-да! — деди капитан керишиб.

Мен, хаёлларим бўлиниб, бирдан бошқа дунёга қайтгандай, кўзларимни пирпиратиб шеригимга қарадим.

— Бу ерда ажойиб кварталлар бор, мен... баъзи уйларни биламан, — деди у маъноли қараб.

— Уруш вақтида билиб олганмисиз?

У қошини учуриб, пешанасини тириштириб, елкасини қисди.

— Солдатга мумкин эмас албатта, ҳатто уруш вақтида ҳам. Аммо сиз билан биз офицермиз! Гўзалликка бепарво бўлса, офицер офицер бўлиб қаёққа борди?

— Гўзаллик... Танишган кунларимиз Европа санъат музейлари ҳақида гапирган эдингиз. Уларга ҳам шундай гўзаллик излаб кирганмидингиз?

— О, сиз ҳазиллашяпсиз, кэптен! Лекин мен айтган «муассасалар» ҳазил эмас. У «уйлар»да қанча-қанча немис аёллари очликдан, ўлимдан, қувгиндан жон сақлаган. Кўнглим сезишича, сизнинг ошнангиз фрау Анна ҳам...

Мен ялт этиб қарадим. Кўзимда учқун чақнаган бўлса керак, у жим бўлиб қолди.

— Фрау Анна сиз билан бизга она тенги одам, капитан!

Ғазабдан вужудим ўт олиб кетаётган бўлса ҳам, шу гап билан қолдим. Ҳозирча мен бу одам билан бир машинада юришга мажбур эдим.

Вильгельмштрассега келиб тушгач, деворларига олақуроқ фанерлардан ямоқ солинган бир қовоқхонани кўриб, икки кружкагина пиво ичадиган бўлдик.

Офтоб тиккага келган, йўл чанги, ёнғин, қуюқ, дуд исси томоқларимизни қақратган эди. Дераза ёнига ўтирдик. Ташқарида шаҳарнинг азамат скелети, булутдек булутдек вайрона тепаликлар, кўмирга айланган хиёбонлар орасида заифгина кўкариб келаётган яккам-дуккам дарахтлар кўзга ғариб кўринар эди. Қовоқхона атрофини гадойлар, чайқовчилар қуршаган. Деразадан «Лебенсмителъ! Лебенсмителъ!» деб, егани бирон нарса сўраб қўл чўзишар, чайқовчилар кекиришга қарши доғларини, орден тасмалари билан безатилган қорғоз гулларини қичқириб мажтар эдилар. Снаряд ўпириб кетган зинаюйда жулдур кийимли бир қизча консерва қутисини қоқиштириб иккита каптарни чақиритти. Уларнинг ҳафсаласи пир бўлиб учиб кетиб қолишидан кўрқади шекилли, қутидан ҳеч нарса тушмаганини кўриб, ўзича бир нималар гапириб авра-масқчи бўлади қушларни.

Бизни икки букилиб кутиб олган қовоқхона кўжайини — клеёнкадан фарғуқ тутиб, бошига латта қалпоқ кийган, лабининг четлари бичилган, сосискадай қизил, жуда сергап, ёпишқоқ, юмалоқ одам бизга шароит яратиш учун дераза ёнидаги тиланчиларга бир нималар деб пўписа қиляди, улар пашшадек ёпирилганча тураверинди-ю, қизчанинг каптарлари чўчиб учиб кетди. Улар Бранденбург қопқаси ёнидаги бронза Бисмаркнинг қилличига бориб қўнишди.

— Германияда оддий граждани кийимидаги биронта ҳайкални кўрмадим, — дедим мен, — ҳамма нарса вайрону, мана бу турибди, аслида аввало шуни қўпориб ташлаш керак эди.

— Шаҳримизда шундоқ ҳам вайрона кўп, жаноб сфицер, рухсатингиз билан, — деди хўжайин илжайганча таъзим қилиб. — Германиянинг тарихи тутаган

эмас, рухсатингиз билан. Бахтимизга, ўтмишдан кўра, келажак муҳимроқ эканини, мана, нажотчиларимиз яхши тушунмоқдалар, — у шеригимга таъзим қилди, — рухсатингиз билан.

— Кельнер, пивонгиз суяқ! — деди капитан унинг гапани бўлиб.

Қовоқхоначининг юз ифодаси шундай тез ўзгариб турардики, бирини пайқаб олгунингча иккинчисига кўз улгуролмай қоларди. Ҳатто бир жумлани гапириб бўлгунича унинг юзида бир неча қарама-қарши ҳисларни ўқиш мумкин эди.

— Ҳаммаси яхши бўлади, сэр, рухсатингиз билан. Ахир сизлар бизни яқиндагина озод қилдинглар. Нафасни ростлаб олайлик, ҳаммаси яхши бўлади!

Мен унинг қандай озодлик ҳақида гапираётганини тушунмадим. У юзига минг хил ифода бериб, давом этарди:

— Биз қаддимизни ростлаб оламиз, албатта ростлаб оламиз! Мана булар ўша вақтда ҳам бундан фарқи кам эди, — у дераза тагидаги гадойларга боши билан имо қилди, — енгиб чиқишга қобилияти бўлганлар енгиб чиқади, рухсатингиз билан. Мана бу майиб, оқсоқ, букри жулдурвақалар: «Сен ҳам яша, биз ҳам яшайлик» дейишади. Бу қанақа фалсафа? Булар мен туфайли яшар эмишу, эвазига мен бир умр буларнинг майиб, ифлос башарасини томоша қилишим керак эмиш! Бу қанақа тартиб, рухсатингиз билан! Табиатнинг нуқсонни ҳали кўп. Уни ўз ҳолига қўйиб бериб бўлмайди, жаноблар! Немисларнинг фожиаси ҳам шунда: заиф новдаларни бутаб ташламадик — мана энди шунинг жазосини тортяпмиз. Майли, куч яна юзага чиқади, рухсатингиз билан. — У столдаги бўшаган кружкаларга қўл узатганда вужудидан ачиган арпа, хамиртуруш ҳиди димоғимга урилди. Терлаб кўпчиган башарасидан юзимни четга бурдим. Унинг ўзи ҳам мана бу сассиқ қовоқхонаси билан бирга янги фашизмнинг ачитқисига ўхшаб кетди назаримда. У кружкаларни олиб кетгандан кейин, нафасим бўғилиб, капитанни бу ердан тезроқ чиқиб кетишга қистадим.

— Бундайларга Бисмарк соясида яшаш жуда бемалол албатта, — дедим ўрнимдан туриб.

— Сабр қилинг, яна биттадан ичайлик. Бекор жаҳл қиляпсиз унга, — деди шеригим. — Булар ўша сиз ша-

раф билан қарши курашган эски немислар эмас, булар бутунлай бошқа, шунчаки фаол, йўқдан бор қиладиган, ҳақиқий немислар. Куч ҳақидаги гапига эса изоҳнинг ҳожати йўқ: сиз билан биз ҳам куч билан енгдик, шундай эмасми? Бундайлар ҳақиқатан ҳам юзага чиқади.

— Рухсатингиз билан,— дедим мен.

Капитан менинг аччиқ киноямни шунчаки ҳазилга йўйди-да, хоҳолаб кулиб қовоқхоначини чақирди.

— Ҳисоб қилинг. Айтгандай хом ашёни қаердан оляпсиз?— деди унга.

— Нажотчиларимиздан оламиз. Бизнинг бўлак манбаимиз ҳам йўқ, умидимиз ҳам,— деди хўжайин пулни тупуклаб санаркан.— Яқинда заводимни қайтариб беришадиган бўлди, бир ойдан кейин келинлар, жаноблар! Бу атрофда тенги йўқ завод, ажойиб винолар чиқарардим бир вақт, рухсатингиз билан! Бургунд виносини татиганмисиз?

— Кўрганман,— дедим,— «Фақат СС офицерлари учун» деб зарҳал билан ёзилган бўларди шишасига.

Хўжайин ўғирлик пулни санаётганда қўлга тушиб қолгандай оқаринқираб, дудулаб, саноқдан адашиб кетди. Кейин капитанга кўзи тушиб, яна ўша мароқ билан давом этди:

— Бизнинг ғарбда Германия ўзининг олижаноб халоскорига сўзсиз итоат билан бош эгиб, тақдирга тан берган қиздай, бутун борлигини унинг ихтиёрига топширди. Бу — муҳаббатсиз бўлса ҳам, икки тарафлама манфаатли никоҳ, жаноблар, рухсатингиз билан!

— Ҳар қандай никоҳ сингари, бу ҳам маълум оқибатларга олиб келади, албатта. Майиб бола, ёки яна бирор йиртқич махлуқ туғиб қўймасангиз деб қўрқаман,— дедим мен, заводчининг фартук боғичидан бўғилиб кўпчиган қизил башарасига қараб.

У юзига ювинди сепилгандай, кўзларини пирпиратганча анқайиб қолди. Капитан ҳам бу сафар хоҳолаб кулмади. Биз ҳассаларимизни олиб кўчага чиқдик. Ортиқча гапсиз, машинани топиб, Тиргартенда учрашадиган бўлдик-да, ҳар қайсимиз ўз комендатурамизга кетдик.

Мен ишимни тез битириб чиқдим. Илиқ баҳор ёмғири қуймоқда эди. Вайроналарнинг чанги босилган кўчаларда, деразалари ёмғирда ювилиб худди аквариумга ўхшаган автобуслар ўтар, одамлар зонт тутиб узун-

дан-узоқ навбатларда турар, вайроналарни кавлаб секин қимирлаб ғишт ташишар, егулик нарса излашар эди. Тиргартен паркига келиб машинамизни топдим-да, капитанни кутиб ўтирдим.

Паркнинг марказий майдонида бошига эски картуз, қўлига катта брезент қўлқоп кийган одамлар жуда тиниқ қора мрамар плиталарини йўл бўйидаги майсага чиройли қилиб тахламоқда эдилар. Улар афтидан, сўнги дармонларини сарфлаб, секин, эҳтиёт билан, кўпдан бери ишламоқдалар. Плиталар жуда кўп, уйдек-уйдек қилиб тахлаб ташланган. Йўллар тайғоқ бўлиб кетгач, ишчилар қадимий панжарали шийпончага кириб ёмғир тинишини кутишди. Мен ёлғиз чеколмайман, кўпчилик бўлиб, у ёқдан-бу ёқдан гап-сўз аралаштириб, ишчан бир қиёфада астойдил ўраб чексангиз, хумор-ғуборингиз чиқиб кетади. Машинадан тушиб улар ёнига бордим. Менинг тамаки халтачамни бирпасда қоқиб қўлимга бериб, роса кулишди. Содда, ишчи одамлар экан. Бу қанақа мрамар, уни нима қиляпсизлар, деб суриштирдим. Уларнинг гапича, бу қимматбаҳо Швеция мрамари экан. Шахсан Гитлернинг буйруғи билан келтирилган. У мана шу катта тарихий паркнинг марказий майдонида Россия устидан ғалаба симболи қилиб ўзига ҳайкал ўрнатмоқчи бўлган экан.

— Қаёққа ташиб кетяпсизлар?

— Совет жангчиси шарафига ҳайкал ўрнатиляпти, шунинг пойдеворига ишлатилади, — деди мўйлови махоркадан сарғайган, ориқ, кекса ишчи. Бу одам менга жуда таниш кўринди. Лекин уни қаерда кўрганлигимни суриштирмадим, негадир шулар орасида бирпас ўтиргим, гапирмасдан, шунчаки ўтиргим келиб кетди. Ёмғир эзиб ёғарди, шинелимдан жиндек зах ўтиб, кўкрагимнинг аллақаери ивишиб оғрий бошлади. Лекин асабларим кўпдан бери бундай осойишта ором олмаган эди. Ёмғирнинг шовуллашига қулоқ солиб, ерга тикилиб ўтирганимда ҳалиги ишчи қўнжидан пичоқ олиб, қўлбола ҳассамнинг тутқисидан бутоқ кўзини йўниб, сайқаллаб ҳам берди. Улар мени жуда касал деб ўйлашди шекилли. Мен бўлсам нимадандир роҳат қилиб ўтирар эдим.

Шу маҳал металл жарангидай қаттиқ товуш ҳаловатимни бузиб, вужудимни сескантириб юборди. Капитан чақираётган эди. Мен уни унутаёзган эканман. Ши-

ракайф илжайиши кўнглимни хира қилса ҳам, машинага, ёнига чиқиб ўтиришга мажбур бўлдим. У ўртоқлари билан жиндак хурсандчилик қилгани, қаёқдандир ажойиб хатлар олгани, яқинда госпиталдан чиқиб кетиши, яна алланималар ҳақида гапирди. Мен кўкрагимнинг зирқираб оғришидан, яна алланимадан эзилиб, гапга аралашолмай борардим.

— Бизнинг чол мерос ваъда қилибди, кэптен, — деди у қўлидаги хатни ҳавода силкитиб, — жуда пишиқ эди, агар уки нариги дунёга отланган бўлса, демак биз ҳам қарибмиз. Йигитликнинг айшидан кечиб чолнинг чурчи қолган мол-дунёсига муккамдан кетмасам деб қўрқаман. Қариликнинг ёмон томони шуки, кэптен, у ҳам ўтиб кетади. Кейин, кичкинагина дўнглик, мрамар төн ва эпитафия: «Бу ерда Қўшма Штатларнинг содиқ солдати, орденлар кавалери, кэптен... йўқ, эҳтимол «миллионер», ёки «конгрессмен», ёхуд ҳатто «президенти» фалон-фалон...». Менга қаранг, кэптен, буларнинг ҳаммаси бўлиши мумкин бизда, лекин буларнинг бир вақт келиб мрамарга қайд қилиниши жуда кўнгилсиз...

— Сэр, сиз Англияда турилгансиз-а, ҳозир бу ердан чиқиб қаерга борасиз, Америкагами?

— Америкага. Ёки Африкага. Эҳтимол Осиёга. Айтяпман-ку, қариб қолиб мол-дунёнинг панжасига тушмасам деб қўрқаяпман. У истаган жойига улоқтиради сени, ватанингни тошиб беради! — капитан негадир сунъий хохолаб кулди. У хурсанд бўлиб гапиряптими, тақдиридан нолияптими — тушунолмасдим. Уринсиз кулгиси аллақаримни тилиб кетгандай бўлди, кўкрагим астойдил оғрий бошлади.

Зах ҳаво ёқмади менга. Госпиталга етишимиз билан ётиб қолдим. Бунинг устига мени ёмон хабар кутиб турган экан: фрау Аннани тўсатдан бўшатиб юборишибди. Ёстигим остидан унинг бир неча сўздангина иборат хатини топдим: «Онангиз билан эбн-омон кўришинг. Унутмайман. Хайр».

Унинг ўрнига катта кўзойнакли, баланд бўйли, сариқ хотин ишга тушибди. Капитан бу ўзгаришни аллақачон билгандай гўё пайқамади ҳам, янги орденаторнинг отини сўраб олиб, ўз тилида гаплашиб кетаверди.

Оғриқ, гашлик, шу хабар, бу хатда онамнинг эсга олиниши — ҳаммаси бир бўлиб эзиб қўйди мени, беихтиёр цинграб юбордим. Сариқ хотин спортчи эркаклар

дай катта, бақувват гавдасини эгмасдан, бошимда тик-ка туриб дори берди. У менга безабон жонивордек муомала қилар, гапирмас, бирон сўз айтса ҳам, менинг тушунмаслигимни била туриб, инглизча гапирар эди. Аннани ундан сўрай олмадим. Хатни онамдан келган катлар ёнига буклаб солиб, бош остимга қўйдим. Мен онамни, шаҳримизни кўпроқ кечқурун ўйлайман, тушимга кирса эди деган умидда. Тушимга бўлса нуқул яна уруш, концлагерь даҳшатлари киради. Соғлигим ёмонлашгандан бери баттар бўлдим — қаёқдаги даҳшатларни кўриб, босинқираб қоламан. Бир куни тушимда капитан юзлари қоп-қора қақшаган фрау Аннани сочидан ушлаб фоҳишахонага судраётганмиш. Узтовушимдан уйғониб кетдим. Кейин билсам алақлаб капитанни ҳақорат қилибман. У эрталаб туриб буни юзимга солди.

Мен узр сўрамадим. Таъбим жуда хира эди.

— Биз ўнгимизда ҳам бир-биримизга маъқул бўлолмадик, капитан, — дедим шартта.

У бир қаради-ю, унча ажабланмади, чамадонини йиғиштиришда давом этди.

— Бир мақсадда жанг қилиб, шунча бирга ётиб, шунча гаплашиб-а? Орада девор бор денг? — деди у хотиржам.

— У девор... бизнинг мана бу еримизда, — дедим дока билан чирмаб ташланган кўксимни кўрсатиб. — Вужудимизда. Виждонимизда. Онгимизда. Мен жуда ақлли бир китоб ўқиган эдим, капитан, сизга айтиб берай. Унда воқеа шундай бўлади: бир оқ танли билан бир негр турма машинаси ҳалокатга учраган пайтда сургундан қочадилар. Улар кишан билан бир-бирларига маҳкам боғланган эдилар, занжир халақит берарди, қочаётиб уни узишнинг сира иложини тополмайдилар. Уларни соқчилар қувади, итлар қувади. Оқ танлиси ёнидаги негрдан жирканади. Лекин улар кунлар, тунлар, ҳафталар бирга бўлишга, ҳамма азобларни, ҳамма синовларни бирга кечиришга мажбурлар. Охири бир жойга бориб, кишанни тош билан янчиб узишга муваффақ бўладилар. Аммо шу пайт иккаласи ҳам бирдан англаб қоладики, улар бир-бирларига кишан занжири билан эмас, бўлак бир кўзга кўринмас ип билан боғланган эканлар. Қачонлардир бир-бирларига нафрат билан қарайдиган одамлар энди бири иккинчисисиз

яшай олмайдиган бўлиб, ажралолмай қоладилар... Аммо сиз билан мени, капитан, минг йил боғлаб қўйишса ҳам, қозонга солиб қайнатишса ҳам қонимиз қўшилмайди, бунга аминман. Мен кўрдимки, сизга Берлин қовоқхонасида қолган мараз юқи мендан кўра маъқулроқ.

Бу гап ҳам уни хотиржамликдан чиқаролмади. Аммо энди у ҳам очиқчасига ўтишга шайланди шекилли, чамадонини четга суриб қўйди-да, креслога ўтиб ҳассасини иягига тираб ўтирди.

— Менга қаранг, кэптен, — деди, — одамлар дунёда ҳис-туйғу билан яшайди, ҳис-туйғу учун эса ким ҳақ, ким ноҳақ — барибир. Бизнесинг замон кишисига фақат бир туйғу, ўзидаги кучни ҳис этинг қиммат. Кишилик иккига бўлинган: кучлилар, заифлар. Замонамиз бошқа ҳеч қандай бўлинишларни тан олмайди — на яхши-ю ёмон, на оқу қора, на бою камбағал... Ҳақиқатан ҳам, ўйлаб қаранг, кэптен, инсонда бу манфур заифлик ортиқ даражада кўп. Сип-силлик, мулойим, ҳақгўй, тор кўкраги ичига ботган, кафти нам, ёпишқоқ — оз дейсизми шундай оддий, жуда оддий майда одамлар. Ундан ташқари, ҳатто Шекспир ҳам, масалан, ўз Гамлетига нисбатан анча тубан одам бўлган. Мюссе, Достоевский сингарилар бўлса асосан шу жиҳатдан диққатга лойиқки, улар ўз асарлари билан ўзларининг руҳий тубанликлари учун, заифликлари учун қасос олганлар.

— Инсон табиати азалдан пасткашликка мойил демоқчисиз?

— Ҳа. Бу заифликни фақат куч, устунлик ҳисси йўқота олади. Мана сиз билан биз жангда бўлганмиз. Кўпгина сафдошларимиз ўлиб кетди. Ўз ҳаётимизга ўзимиз ҳукмрон эмасмиз. Аммо сиз ҳам, мен ҳам кўп одам отдик. Ўзингни бировнинг ҳаётига ҳукмрон деб ҳис қилган пайтингда, масалан, «Отиб ташлансин!» деб буйруқ берганингда, — бу туйғу сизга ҳам танишдир, эсингиздадир, — одам ўз назарида бирдан юксалиб кетади. Сиз... бошқа бирон нарса ўйламанг тагин, мен сиз билан офицерча гаплашяпман.

Гапи қулоғимга кирмай қолди. У кўз олдимда бирдан яланғоч бўлиб қолгандай, бутунлай янги қиёфаси билан мени ҳайратга солган эди. Наҳотки мен уни шу пайтгача танимаган бўлсам!

Янги танишган кунларимиздаги баъзи гаплари, га-

Урнимдан туриб кетдим. Мен энди у билан гаплашолмас эдим. Бундай мудҳиш махлуқни рўпарангда одам қиёфасида кўриб туришинг ғалати. Йўқ, у эндигина пайдо бўлган эмас, у азалдан бор, у мен туғилмасданоқ пешанамга битган душман. Мен шу билан юзма-юз келиш учун чиққан эдим бу катта йўлга.

Бу одам дунёда бор экан, мен ҳаловат топмасам керак. Лекин мен у билан яшашим керак. Ҳозир бир хонада. Умуман — бир планетада.

У менинг гаплашмоқчи эмаслигимни кўриб ишида давом этди — чамадонларига нарсаларини тахлади, болдирига ялтироқ чарм қўнжини боғлаб, тишли ботинкаларини кийди.

Америка офицерининг ҳарбий кийимида у яна ҳам қомати расо ва шу қадар соғлом кўриндики, ҳарбий кишидан кўра кўпроқ ўзидан мамнун, кибор бир корчалонга ўхшарди. Силлиқ, қизил юзи, олтин тишлари, баднафс йилтироқ кўз қорачиги, мағзи тўқ, қуюқ, майин товуши, нуқра сингари совуқ ва ясамароқ жилмайиши хотирамга ўрнашиб қолди. Мен уни оқ ёқа, қора смокингда, банкирлар, майк мани — пул ясовчи ишчан женгльменлар орасида тасаввур этдим. Яна бир марта амин бўлдимки, бу мени ҳам, урушни ҳам, қон, ўлим ва вайроналарни ҳам дарров унутади. Унинг шошқин хаёллари ҳозирданоқ аллақайда. Ана, ҳасасини олиб қаергадир чиқиб кетди.

Лекин мен енгил тортмадим. Узи чиқиб кетса ҳам шарҳи енимда тургандек эди. У руҳимга шундай таъсир қилдики, машъум сояси доим изимдан юрмаса деб қўрқаман. Наҳотки, бир умр шундай бўлса? Ёки ҳозир кўксимни дард эзгилаётганидан шунақа туюл-яптимиқан? Ичимда нимадир ёнади, иситма енгмаса бўлгани. Йўқ, енголмайди. Энди енголмайди!

Ёшлигимда мен бахт ҳақида ўйлардим. Завқ билан, жуда кўп ўйлардим. Борди-ю, уруш бўлмаганда, ўша хаёлларим амалга ошармидийкан? Йўқ, назаримда, амалга ошмасди. Мен бахт деб ҳаловатни ўйлаган эканман шекилли, у хаёллар энди жуда майда, хонаки хаёллар бўлиб кўринаяпти.

Сўнгги йилларда бахт ҳақидаги ўй энг оғир пайтларда тушарди кўнглимга: «Бахт нима, борми у ўзи?» дердим. Мана ҳозир ҳам оғриқдан тўлганиб ётибману, негадир хаёлимга яна шу ўй келди. Бахт нима? Ё ма-

на шуми? Шу азоблар, шу ғазабли ҳаяжонларми? Ахир мен булар ҳақида сира ўйлаган эмасдим болалигимда.

Мадали ака билан бир суҳбатим ёдимга тушади. Усмирлигимда у билан кўп чираниб баҳслашар эдим. Унинг гапларини ўша пайтларда кўп ҳам тушунмас эканман, кейин чақдим бир-бир уларнинг мағзини. Бу сокин одамнинг ажойиб қиёфаси ҳам кўз олдимда тобора улуғворроқ кўринаверди.

Ҳа, ўша суҳбатни айтай. Бир куни гапдан гап чиқиб, ўша маҳалдаги ҳовлиқма гапларимдан бирини яна такрорладим унга: «Оталаримиз бахтсиз ўтган. Виз Октябрь болалари — бахтли наслмиз!» «Бу — тўғри эмас» деди Мадали ака бирдан. Киприklarим пирпираб, кўзларим катта-катта очилиб кетди: нимаси тўғри эмас? У бўлса, одати бўйича салмоқлаб, юмшоққина тушунтирди: «Оталаримиз бахтсиз ўтган деясиз. Октябрни қўлга киритиш бахтларнинг энг улуғи эмасми? Уни сақлаб қола олсак биз ҳам бахтлимиз. Бўлмаса йўқ. Шундай қилиб бахт дегани, укам яна курашда».

«Яхши одамнинг умрида шундай бир пайт албатта бўлади, шундай бир пайт келадик, ўз ҳаётингни бахтга айирбош қилганингни бирдан сезиб қоласан». Бу ҳам Мадали ака айтган сўз. Лекин ўзиники бўлмаса керак. Китобдан ўқигандай, ҳар бир сўзни ўйланиброқ айтганидан билардим. Бировдан, кексароқ одамдан эшитган. Эшитгану, ёқиб қолиб, доим такрорлайдиган бўлган. У ҳам менинг сингари, бахт ҳақида кўп ўйлайдиган киши эди.

Шуларни эслаб, ҳозир қаноат ҳосил қиляпманки, ҳали бахт ҳақида оғиз тўлатиб астойдил гапириш пайтим ҳам келар. Шу оғир йўл, унда йиқилмай, ҳалок бўлмай енгилмай юриб келганим, бу азоблар, бу ҳаяжонлар, мана бу аблаҳга юзма-юз келишим, унга ғазабим, шу ғазаб ўтида юрагим гардлардан соф бўлиб, руҳим юксалганлари, дўстларимнинг пок хотираси, тушларим, умидларим — ҳаммаси-ҳаммаси бир бўлиб қандайдир улуғ яқунга уланар, ана ўшанда.

Ташқарида шамол бўляпти шекилли, кекса аргувонларнинг гавдаси билан силкиниб гирчиллагани, шохларининг болохона панжараларини тирнагани эшитилади, баланд шифтнинг локланган кўзгусида барг-

ларнинг хирагина шарпалари ўйнайди. Қаердадир бир оҳангда говур-гувур гурунг, бўғотдаги мусичанинг кукуси, йўлакдаги овозлар қулоққа чалинади, ҳаммаси худди туман ичида. Ҳаяжонлар, ўйлар чарчатди...

— Аҳмаджон...

Мени биров чақиряпти. Ўз тилимда, ўз отим билан. Буларни эшитмаганимга қанча бўлди? Туш бу. Албатта туш. Уни чўчитиб юбормасам бўлгани. Уйни, ойимни, ҳеч бўлмаса бирон танишимни туш кўрсайдим, деб қачондан бери орзу қиламан. Мана, ниҳоят...

— Аҳмаджон!

Қизиқ, худди ўзим истагандай бўляпти. Ё кўзимни очиб қарасаммикан? Йўқ, чўчитиб юбораман. Қандай яхши туш! Лекин ким? Ким чақиряпти? Нега ўзи кўринмайди?

Биров қўлимни ушлади. Ёнимга ўтирди. Ҳаммасини, ҳатто нафасигача сезиб турибман, лекин кўз очгани қўрқаман: бу туш менга шу қадар азиз эди. Шу маҳал кўзим очилиб кетди-ю, шифтдаги яшил фаришталарни кўриб жуда хафа бўлдим, мен ўша илгариги жойимда ётган эдим.

Лекин ҳалиги говуш яна эшитилди:

— Аҳмаджон!..

Рўпарамда бир аёлни кўрдим. Кўзимни ишқалаб бошимни кўтардим. Шу хилда узоқ, жуда узоқ тикилиб турдим: қаршимдаги аёл, худди суратдек, дам узоқларда туман ичида кўришиб, дам яна ёнгинамда пайдо бўлар эди. Менга нима бўлди, тилдан қолдимми? Унинг қўлимни ушлаб ўтирганини сезиб турибман, ўзим ҳам ушладим, унинг ғалати кичик, совуқ қина қўлини.

— Сўнагул...— деб шивирладиму, ўзим қўрқиб кетдим: алаҳлаётган бўлсам-чи?

— Топдим, сизни, топдим, — деди у.

Мен туриб ўтирдим, ён-веримга қарадим, ҳамма нарса жой-жойида, ўша-ўша, лекин бу аёл... қаёқдан келиб қолди? Сўнагул? Сўнагул... Сўнагул!

Мен унинг қўлларини пайпасладим, билақларига ёпишдим, негадир силкидим ҳам шекилли.

— Ростданми? Тушим эмасми?

— Сизни иситмаси бор дейишди, соппа-соғ экансиз.

— Сўнагул!— мен бу сафар жўрттага қаттиқ қич-

қирдим, қийналиб ўтиргандан кўра уйғонсам уйғониб кета қолай деб. Лекин Сўнагул рўпарамда ҳаяжондан кўзлари ёниб ўтирар эди.

— Сўнагул! Жонгинам! Тирикмисиз!— деб олдида бошимни шилқ этиб эгдим-да, йиғлаб юбордим. Муздаккина бармоқларининг учини бошимда, сочларим орасида сездим, бағридаги қадрдон, тотли, илиқ ҳаводан нафас олиб, бир нималар деб пичирладим, қандайдир айбларим учунми, ҳозир йиғлаганим учунми, кечирим сўрадим.

— Тирикмисиз, жонгинам?!— дедим яна. Ҳали ҳам ишонмай, бош кўтариб юзига қарадим. Сўнагул! У жуда ўзгариб кетган эди. Сочлари қоп-қора бўлиб қайта ўсиб чиққан, лекин калта қилиб қирқилган, тиниқ қора, узунчоқ юзига озроқ эт битган, бироқ ҳали ҳам ориқ, қувонганидан бўлса керак, кўзлари юм-юмалоқ, чўғдай ёниб турибди. Устида эскироқ жигар ранг жикет. У илгари ҳам шундай кўйлак-костюм кийишни яхши кўрар эди. У ўз ёшидан каттароқ, жуссаси эса илгаригидан чоғроқ кўринар эди. Бир қарашда илгариги Сўнагулдан асар ҳам йўқ, лекин бир қарашда яна ўша Сўнагул — кўмирдек қорайиб, тўлишиб турган лаблари, кўзининг теран бир ерида сирли қизлик гурури, ўша-ўша...

Биз худди гапимиз йўқдай, яна узоқ тикилишиб, кўзларимиздан ўзимизгагина тушунарли бўлган бир нималарни ўқишиб ўтирдик.

— Одам тирик бўлса топишар экан,— деди у ҳам мени омон кўриб турганига ҳамон ишонмаётгандай.— Комендатурада тахминан, шунчаки суриштирган эдим, уч-тўрт кун бўлди регистрациядан ўтиб кетганига, дейишди. Шунгача чидаган юрагим шу ерга келиб тўхтаб қолдим, деб жуда чўчидим. Ярим соат ўтириб қолсам бўладими, зўрға ўзимга келибман... Ҳой, мен ҳолаҳвол сўрамай ўзимни гапириб кетибман, қаранг. Операция... кўкракданми?

— Кўкракдан.

— Энди тузукмисиз?

— Бўлмаса-чи, Сўнагул!— Мен ҳали ҳам ўзимни босиб ололмаган эдим. Мен у билан кўришолганим учунгина эмас, яна қандайдир бир катта нарсадан ўзимда йўқ қувончда эдим. Бу нарса балки унинг мислсиз азобларни енгиб омон чиққанлиги, уларнинг Сў-

нагулга ўхшаганларнинг бу жаҳаннам қийноқларини енгиб омон чиққанлигидир. Шу қувонч билан тўлқинланиб турганимда, қандайдир совуқлик ҳам кўнглимни изғириндек ялаб ўтди.

— Сўнагул, ўзингиз... соғ-саломатмисиз, ҳозир қалай тетикмисиз?— дедим. Маъносизроқ, ғалати, ўта жўн чиқди саволим. Мен унинг лагердаги руҳий ҳолатини ўзим эсладим, унга эслатишдан қўрқдим. «Жинни бўлиб қолди, дейишган эди, ўз-ўзингиз билан гаплашар эдингиз» деб бўладими одамнинг юзига! Сўраб ҳам нима қилардим, ҳар қалай омон экан-ку. Тириккина эмас, тетик, соғлом кўринарди. Тузалиб кетган бўлиши мумкин. Дардан тўла мусаффо бўлиб кетмаган бўлса ҳам, энди даволанишга ҳаққи ҳам, имкони ҳам бор. Шунча даҳшатларни енгган, касални енголмаймиами!

— Менинг соғлигим яхши, ўзингиз қачон тузаласиз?— деди у.

— Яна икки ҳафтача ётишим керак экан. Раҳмат, Сўнахон, йўқлаб, топиб келганингиз учун минг раҳмат.

— Мен сизни албатта топишим керак эди, Аҳмад-жон. Сизга бир неча узрларим бор. Бу узрларимни сиздан ўтиниб олмасам, мен жуда оғир юк билан, доим қийналиб яшар эдим. Ўз виждоним олдида умримнинг доғи йўқ, сизнинг олдингизда ҳам ўзимни шундай сезишни истардим. Чунки сиз ҳам... бу оғир йўлларда ўз виждонимдай бўлиб қолгансиз.

«Узр» деганида мен дарров унинг лагердан кетиш пайтини кўз олдимга келтирдим. Қани энди ўша кунларни мутлақо унутиб, хотирадан ўчириб, қириштириб ташлашнинг иложи бўлса! Шундай учрашув пайтида эслайдиган дамларми? Наҳотки у дамлар бизнинг ҳар бир учрашувимизда орамизга мана шундай шум кўланкадай ястанаверса! Бир умр-а?

— Сиз билан бизнинг бир-биримиздан узр сўрайдиган жойимиз йўқ, Сўнагул. Сизга бутун миннатдорликларимни айтмасам, юрагим орзиқиб кетяпти: сизга яна раҳмат, келганингиз учун раҳмат, омон қолганингиз учун, қиз бола бўлиб шундай оғир йўлларимни, мушкул тақдиримни ўртоқлашганингиз учун раҳмат. Дунёда борлигингиз учун раҳмат, Сўнагул! Ундан кўра, гапиринг: қаёқдан келяпсиз, қаёққа кетяпсиз, қандай қилиб...

— Ҳаммаси бир бошдан, Аҳмаджон,— деди у қўл ҳаракати билан гапимни тўхтатиб. Мен унинг қўлини ҳаводан ушлаб олиб, бўгин суяклари тугун-тугун бўлиб турган узун, қора, ингичка бармоқларини бир-бир ушлаб, янгидан топиб олган эски қадрдон бир буюмимдек ҳар бирига алоҳида тикилдим. Сўнагулнинг ўша маҳалдаги қиёфасини, лагердан кетишини, қаёққа кетганлиги ҳақидаги хунук миш-мишларни сира эслагим келмас эди.

— Аввало, сизни сўнгги марта кўрган куним, сиздан ажралиб кетишим...— деди у худди мен кўрққан пайтни эслаб.

Юрагим яхлай бошлади. Сўнагулдан биринчи марта кўзимни четга олдим.

— Ушанда,— деб давом этди у,— дарвозадан чиққандан кейин орқамга қайрилиб, симлар ортида сизнинг юзингизни кўрдим. Сиз мендан рози бўлиб видолашаётгандай кўриндингиз. Мени ўлимга бораётган хотинлар изидан юради, деб ишонган эдингиз — мен буни дарров пайқадим.

— Сўнагул...

— Сабр қилинг. Мен улар изидан юра олмадим. Ўлимдан кўрққанымдан эмас. Биласизми... менинг ёнимда, ҳаётимдан қимматлироқ нарса — Мадали аканинг дафтари бор эди.

— Ўша пайтда-я!— мен унинг қўлларини шундай маҳкам ушладимки, ингичка бармоқлари қирсиллаб кетди. Лекин у оғриқни сезмади.

— Ҳа, ўша пайтда агар ҳаётимнинг бирон қиммати, жиндак салмоғи бўлса, у фақат ўша кичик дафтар тугайлигина эди. Уни менга топширганида Мадали аканинг нималар дегани эсингиздадир... Мен уни неча марта ўлимнинг совуқ ўпқонларидан олиб чиқдим. У мени қутқаздим, мен уни қутқаздимми — кўпинча ўйлаб фарқига боролмайман. Мен ўлсам у йўқолади, у йўқолса, менинг тирик қолишимдан маъно йўқ эди.

— Уша пайтда...

— Уша пайтда у ёнимда эди,— деди Сўнагул ва қўлини беихтиёр кўтариб ўзининг кўксини пайпаслагандай бўлди,— мен машинага қараб юрдим. У ёнимдаки, менинг ҳали ўлиш пайтим етмаган эди. Уша пайтда сизнинг нималар ўйлаётганингизни, елкамга тикилган назарингизни сезиб туришдан кўра, менинг учун ўша

олижаноб хотинлар изидан ўлимга бориш осон эди, Аҳмадҷон, шунга ишонинг.

Мен бу мурғак жоннинг ўшандан кейин яна қандай азобларга қарши борганлигини тахминлар эдим. Бу ёғини гапирмасайди, уни қандай қилиб тўхтатиш керак? Сўнагул, бу ёғи...

— Бу ёғини эшитинг. Бу ёғи жуда ҳам ғалати. Шармандали бир комедия! — деди у. Бу ёғини гапириш унга чиндан ҳам анча енгил эди назаримда. Мен шафқатсиз фожей ҳақиқатни эшитишдан қўрқиб турган жойимда беихтиёр қизиқиб қулоқ солдим.

— Немислар бизни иттифоқчиларимизга топширишди, — деди Сўнагул, — аввал жуда хунук гаплар эшитдик. Хотинлар ўзларича тахмин қилишарди: иттифоқчиларимиз энди немислар томонга ўтишганмиш, Америкадан бир дунё аскарлар, офицерлар келиб, зерикиб ётишганмиш, немислар уларнинг кўнгил очишлари учун ичимликлар, қизиқ-қизиқ китоблар, тўда-тўда... қизлар юборишаётганмиш... Кейин бу гапларнинг қайси бири тўғри чиқди — мен билмадим, чунки мени бошқа хотинлардан ажратиб олиб кетишди. Менга бошқалардан кўра кўпроқ эътибор беришаётганини, кўпроқ соқчи қўйишаётганини, доим негадир бошқалардан ажратиброқ сақлашларини олдиндан ҳам сезардим, энди эса ёлғиз қолиб жуда қаттиқ хавотирга тушдим. Иттифоқчиларимиз унча қоровул қўйишмади, яхши муомала қилишди, лекин ёлғиз ўзимни ажратиб олишганидан ҳайиқардим. Бориб-бориб хавотирларим тўғри чиқди. Қандайдир бир идорага ҳам, мактабга ҳам ўхшаб кетадиган жойга олиб бориб, овқат едириб, дам бериб, сўроқ қила бошлашди. Тахминларим ҳаммаси тўғри чиқди. Мени лагердами, ундан олдинми қаердадир кўз тагига олишган экан, ўша пайтгача кўздан қочирмай юришганми, бир йўқотиб яна топишганми — билмайман, ишқилиб, «Мадали Қосимовнинг қўл ёзмаси»ни суриштира бошладилар. Тахминладимки, улар мени немислардан сотиб олишган. Иттифоқчилар...

Беихтиёр капитаннинг каравотига кўзим тушди.

— Бу ерда ҳам бор биттаси, — дедим каравотга имо қилиб. Сўнагул ёнига қайрилиб, бўш каравотга узоқ қараб турди.

— Бирга ётибсиз. Инглизми?

— Америкалик инглиз.

— Жуда маданий одамлар. Яхили шароит туғдириб беришди. Икки офицер, бир паҳлавон қоматли хотин мен билан банд. Қаердалигимни айтишни талаб қиламан — айтишмайди. Кунда сўроқ. Менинг тўғримда шунча маълумотни қаердан олишганига бошим қотади. Дафтар йўқ, дедим, ёндирганман, дедим. Ахир... ечинтириб тинтишди. «Дафтар йўқ ёндирганман», — дедим яна ҳар кунги гапимни такрорлаб. Ростдан ҳам, ёндириб улгурган эдим дафтарни.

— Айтганингиздай, ҳақиқатан ҳам шармандали комедия! Кейин, кейин нима бўлди?

— Нима бўларди, газетага ёзаман, дедим, оламга гапга соламан, радиога чиқаман, дедим. Лекин, назаримда, улар ҳайиқадаган хилдан эмас, ҳозирги тўполон пайтдан фойдаланиб ошқора, ашаддий жосусликни авж олдиришган. Улар Мадали акани госпиталдаёқ пойлашган бўлиши мумкин. Менингча, булар шарқдаги қандайдир нефть-газ корпорациясининг ёллаган одамлари. Бунақалар кам дейсизми? Мен уриб туширган «иттифоқчи» самолёт эсингиздами?

— Бўлмаса-чи. Ўшандан бошланган эди-да бу заҳматли йўлингиз.

— Эҳтимол булар ҳам ўшандан бошланган бўлса, Мадали аканинг госпитали ҳам ўша самолёт тушган районда эди. Лекин булар ҳаммаси тахмин, албатта. Лагерда нималарни ўйламайди одам.

— Лагерда? — бу машъум сўз аллақаримни тилиб ўтди.

— Ҳа, лагерда, — деди Сўнагул. — Иш чиқмагандан кейин улар мендан воз кечишди. «Кўчириб кетилган шахслар» деган бир тоифа халқ бўлар экан, ўшаларнинг казармаларига олиб бориб ташлашди. Урушнинг тугаганини ўша ерда эшитдим. Бизни немис ҳарбий жиноятчилари билан аралаштириб юборишди. Уларга ҳам, бизга ҳам бир хилда дўқ қилишарди: «Полякларга тутиб берамиз! Ўзингнинг русларингга тутиб берамиз!». Мен аввал буни тушунмадим, кейин, йгво, деб ўйладим. Сўнгра очикдан-очик: «Жиноятчилар чапга, хиёнатчилар ўнгга!» деб команда берадиган бўлишди. Жиноятчилар — немислар, гестапочилар, хиёнатчилар эса биз, яъни бир вақт душманга асир тушганлар эдик.

Америкаликларни «халоскорларимиз» деб «сиёсий бошпана» сўраб ариза ёзганлар бизникилардан ҳам, немис ҳарбий жиноятчиларидан ҳам кўп бўлди. Лагерда бутун иш шундайларни кўпайтиришга қаратилган эди, Россияда асирдан қайтганларнинг тақдири ҳақидаги даҳшатли гаплар ҳам шу мақсадда тарқатилган эди. Лекин мен ғалабадан кейин ҳеч нарсадан қўрқмай қолганман.

— Демак, ҳозир репатритансиз?

— Ҳа!— деди Сўнагул гапдан юраги бўшагандай енгил тортиб.

Унга ҳавасим келиб кетди. Жони қаттиқ, боши тош, яна қаёққадир интилади. Гўё яна бундан ҳам қаттиқ азобларни бошидан кечиришга тайёр эди.

Девор соатининг жарангидан чўчиб тушиб, бошини кўтарди.

— Вақтим тугаяпти, Аҳмаджон. Кечикишим мумкин эмас, шундоқ ҳам шубҳаланишади бизлардан. Гапларимга тушунганингиз учун мен сиздан умрбод миннатдорман.

— Сиз... кетяпсизми!— дедим юрагим толпиниб.— Қачон кўришамиз қаерда?!

У ғамгин жилмайди. Анчадан кейин жавоб берди:

— Қаердан келаётганимни билдингиз-ку, Аҳмаджон. Мендайларнинг тақдири чиндан ҳам ҳавас қиладиган эмасга ўхшайди, кўплардан эшитдим. Лекин яна такрорлайман, ғалабадан кейин мен ҳеч нарсадан қўрқмай қолдим. Пешанамда нима бўлса ҳам шу пайтгача кўрганимдан ортиқ бўлмас. Ўз юртимга кетяпман-ку ҳар қалай. Ўз одамларимиз, нима қилса ҳам... Ўз тупроғимиз, ўз сувимиз, ўз ўтларимиз...

Сўнагул мени ёш боладай йиғлатиб, кичкинагина серсуяк мушти билан кўз ёшларимни артиб кетди. Хайрлашиш вақтида бошим гувиллаб, ҳамма ҳаракатларимиз, ҳамма сўзларимиз худди тушдаги сингари, туман ичида қолгандек туюлди. «Қаерда бўлсангиз ҳам...», «адресимни биласиз», «ойингизни ўйиб қўйинг», «терговчиларнинг ҳар хили бор», «аввало соғлиққа эҳтиёт бўлинг» сингари узук-юлуқ гапларимиз аралашиб кетди. Сўнагулнинг чаққон туриб, сочларимни ҳидлагандай бошимни қучиб ўпгани, тез юриб чиқиб кетгани, ҳатто торгина кўйлак-костюмига қўпол солдат этигининг ярашмаганини ўйлаб қўйганим ҳам

ёдимда. Кейин ҳаяжондан толиқиб ётиб қолибман, деразага бориб уни узоқдан яна бир кўриш, қўл силкиб яна бир хайрлашишга дармоним етмади.

Кечаси билан уйқу олмади, кўзимни юмиб, Сўнагулни кўз олдимга келтириб, тушим-ўнгим аралаш азонгача гаплашиб чиқдим. У, шунча кўргиликларга қарамай, тетик, дадил олға интилиши, яна оғир имтиҳонларга қараб тикка бориши, битмас-туганмас бардош ва иродаси билан юрагимга қувончли гулгула солиб кетди. У келиб кетгандан кейин менинг соғинч ҳисларим безовта бир дардга айланди. Ўз юртимнинг, ўз уйимнинг ҳавосини кўксимга уфуриб кетган эди у.

Эртасига капитан кетди. Кетиш олдидан врачлар, ординаторлар, ҳамширалар унинг атрофида икки соатча парвона бўлишди. Чамадонларини олиб чиқиб ортишди, шинелини чўткалаб беришди. Капитан ўзи эса уларга нималарнидир бақириб — ҳикоя қилар, кулди-рар, Берлин ресторанларидан бирида «Европа билан брудершафт қилиб» хайрлашиш нияти борлигини гапирар эди.

У мен билан хайрлашмади. Лекин остонада бир гап эсига тушиб, орқасига қайтди-да, менга:

— Европада-чи, кэптен, ҳеч қандай Октябрь йўқ. Мен буни биламан. Яқинда кезиб қайтганман,— деб, шинелини билагига солиб чиқиб кетди.

Бир вақтлардаги «Европани Октябрь қутқарди» деган гапим суяк-суягидан ўтиб кетган экан шекилли-да, унутмабди шу маҳалгача. Лекин «яқинда кезиб қайтганман» дегани нимаси? Уруш вақтидами? Сўнагулнинг гаплари эсимга тушди. Халатимнинг боғичини танғиб ўрнимдан турдим-да, дераза олдига бордим, бир қанотини очиб бошимни чиқардим. Пастда капитаннинг чамадон ортилган машинаси атрофида паҳлавон гавдали, кўзойнакли ординатимиз, яна кимлардир ўралашиб юрибди.

— Капитан!— деб қичқирдим мен. Рулга ўтирган капитан тепага қаради, «эшитмаяпман» деган имони қилди. Мен аввал учаётган самолётни, кейин унинг уриб туширилишини қўл ҳаракатлари билан тасвирлаб, «Европада! Сизмидингиз?!» деб қичқирдим, савол назари билан тикилиб, қулоғимга қўлимни карнай қилдим. У қўлини силтаб, жўнаб қолди.

Мен Сўнагул уриб туширган самолётдан парашют-

да тушиб, фашизмдан озод қилинган мамлакатларда: «Русларга ишонманглар, большевиклар сизларни қўл қилади», деб иғво тарқатиб юрганлардан бири шу, деб айтолмайман албатта. Лекин бу одамнинг ҳеч қандай пасткашлиқдан тоймаслигига ишонаман. Сўнагулни талвасада қолган фашистлардан сотиб олиб, ечинтириб тинтиган жосус ҳам бу эмас албатта. Лекин бу иш ҳам унинг қўлидан келишига аминман, агар бу ишни унинг ўзи қилмаган бўлса, шунга ўхшаш бошқа бирови қилган.

Шунинг учун мен сизга капитаннинг отини ҳам атамадим. Узимнинг ҳам ёдимда йўқ оти. Лекин бу зот эсдан чиқмайди. Унинг билан асрнинг қоқ ўртасида юзма-юз келганим бежиз эмас. Бу ёт одам менинг биографиямга чирмашиб кетди. Энди назаримда, унинг борлигини ҳисобга олмай яшашим мумкин эмас...

ИККИНЧИ ФАСЛ

5. ҲАР КИМНИНГ ОЛДИДА ИККИ ЙУЛ

Икки ҳафталик сафаримнинг деярли ҳар минути бетоқат ҳаёллар билан ўтди. Мен уйга тезроқ қайтиб, урушдан олдинги ажойиб ҳаётнинг илиқ руҳини ҳис этишга шошилар эдим. Ахир урушнинг шум қадами етмаган, унинг машъум товушидан тинкаси қуримаган, осмонида порох ва қон ҳиди анқимаган жойлар... мен ундай жойларни неча йиллардан буён кўрганим йўқ, ҳатто ундай жойларнинг оламда борлигига ишончимни йўқотган пайтларим ҳам бўлган эди. Мана энди эса ақлим мутлақо равшан, биламанки ундай жойлар боргина эмас, ундай жойлар менинг ўз юртим, ўз шаҳрим, ўз уйим. У ерда даҳшатли тундай дилга ваҳима соладиган қора деразалар йўқ, деворларда юракка бориб санчиладиган «бомбоубежище» стрелкалари тортилган эмас, гўристонни эслатувчи ўпқонлар, вайроналар йўлингни тўсиб чиқмайди...

Шундай деб ўйлардим мен йўлда. Мана қайтганимга анча вақт бўлди, бу ерда ҳақиқатан ҳам ҳамма нарса илгаригидай экан, ўша шаҳрим, ўша ҳовлим, ўша одамлар...

Лекин илгариги руҳ йўқ. Илгариги таниш, осойишта, илиқ ҳаётнинг тафти ҳам сезилмайди. Кўзларнинг юмшоқ шуъласини, чеҳраларнинг сезгир меҳрини, товушларнинг майин товланиши-ю, суҳбатларнинг файзини урушнинг ялмоғиз яллиғи ялаб, кўнгилларга

қора парда тортиб кетгандек эди. Қўшниллар, танишлар мендан ҳол-аҳвол сўрагани келишди. Ойим кўп-ларига дастурхон ҳам тузагани йўқ. Одамлар камгап, ҳар кўнғилнинг ўз мусибати бор, мусибат ҳақидаги гап-сўз эса ҳеч кимнинг қулоғига ёқмайди; яқиндагина эри, ўғли ҳалок бўлган аёллар озуқа карточкаси ё бозор тўғрисида гапиришади.

Фақат Душаннинг онаси мени кўргач, юрагидаги дардни айтмай чиқиб қетолмади. Мен уни Душандан гап очгандагина танидим. Алам ютган юрагининг зардоби юзларига тепиб чиққанди. Душан дадасининг отилиб кетганини билмай ҳалок бўлибди.

— Ўртоғингизнинг фронтдан келган хатини дадасига бир амаллаб киргизган эдим, — деди она, қўйнидан гумордай букланиб рўмолчага ўралган, ғижимланиб латтадай қилвираб кетган қоғозни олиб менга узатди. — Муаллимингизнинг... — деди ёшсиз кўзларини пастга олиб. «Отилишидан» деган сўзни айтолмади, — бир ойча олдин эди. Устига хат ёзиб чиқаздилар раҳматлик.

Солдатнинг землянкадами, окопдами, қалам учини лабида ҳўллаб шошиб ёзган хати. Унинг устига худди резолюция сингари қия тушган бир нечагина сатрни қайта-қайта ўқидим: «Раҳмат, жон ўғлим, раҳмат, жангда экансан. Хатингда мени эсламаган бўлсанг ҳам, олижаноб халқимиз ҳақидаги сўзларингни ўзимга олдим: халқ рози — ота рози. Шундай пайтда бошқа оталардек ёнгинанда бўлолмаганим — менга бир умрлик алам, ўғлим. Лекин ўша ерда, бир солдат вужудида менинг ҳам бир томчи қоним бор, сенинг вужудингда, азиз ўғлим. Шундан тасалли топаман. Раҳмат еенга, яна минг раҳмат!»

Мен ғалати бўлиб кетдим. Ҳушдан кетиш олдида шундай бўшашиб, баданим намиқиб кўз олдимда аллақандай қора кўланкалар кўрадиган одатим бор эди. Лекин ҳозир соғман, эски шинель кийиб юрадиган оқсоқ муаллимимизни кўз олдимга келтириб турибман. У ҳам ўғлидек солдат эди.

Солдат? Лекин унинг кўксига санчилган ўқ... қанақа ўқ эди? Кимнинг ўқи?

— Буни ўртоғингизга жўнатай деб турганимда қорахат келди болагинамдан, — деди она хатни бағрига солиб. Мен унинг дард билан буришиб кетган кекса

юзида Душанни эслатадиган таниш чизиқларни излардим. Урушдан тирик қайтганим учун бирдан ўзимни айбдордай сездим шу бева аёл олдида. Тиз чўкиб кечирим сўрагим келиб кетди.

Тиз чўксам арзир эди. Лекин ўша вақтда мени нимадир тўхтатиб қолди. Солдат фақат душман ўқидан ўлиши керак деб билардим. Тўғри, бу аёлнинг балки айби йўқдир, лекин менинг-чи, менинг айбим нима? Ўз онам олдида тиз чўккан эмасман. Бўлмаса у ҳам, тул, у ҳам аламзада. Икки марта азамни тутган. Отам душман ўқидан, келгинди инглиз ўқидан ҳалок бўлган. «Кэптен» Макуэллнинг (танишимнинг оти эсимга тушди) ойдеқ тиниқ, мағзи тўқ, юмалоқ бети, давангидек гавдаси кўз олдимга келади. Ажабо, илгарилари ойимни ўйлаганимда шу жаноб эсга тушар деб сира хаёлимга келтирибманми!

Ойим. Бечора ойим. Неча минг чақирим узоқларда бўлган урушнинг барча машъум изларини унинг юзида кўрдим мен. Унинг кўркам, мағрур, дуркун қиёфаси ёшлик хотирамга маҳкам ўрнашиб қолгани учун, элликка бормаё қариган, ориқ юзи, бирданига кулранг тусга кирган сийрак сочлари аввал дилимда қизганиш ҳисси уйғотиб, ҳатто кўзимга бегонароқ бўлиб кўринди. Келганимдан бери ўчоқ бошидан бери чиқмай ивирсиб йўқдан бор қилиб, менинг кўнглимни овлаш пайдидан. Фронтда хатларини ўқиганимда қанча қанча онт ичган эдим омон борсам қўлини совуқ сувга урдирмайман деб. Мана тагин кечаю кундуз атрофимда парвона, мен бўлсам унинг учун ҳамон бирор нарса қилолмаяпман. Ҳатто ҳамманинг қўлидан келадиган оддий бир ишга ҳам ярамадим: келинли қилиб ҳам қўёлганим йўқ.

Рўзғорда югуриб-елиб хизмат қилаётган сеvimли келинига жилмайганча разм солиб тўрда ўтириш қандоқ ярашар эди унга! Қўл-оёғим бутун ҳолда қайтиб келишим унинг ҳорғин чеҳрасига қандайдир эзгулик бахш этди, қайтган куним кечаси «толеимдан ўргилай, толеимдан ўргилай...» деб пичирлаб йиғлаганини эшитган эдим, ёлғиз қолганида ўша сўзларни ҳали ҳам такрорлайди, нимадир излайди, омон қайтиб бағрига ташланганимга қандайдир илоҳий сабаб қидиради шекилли, бир маҳал намоз ўқишга ҳам уриниб кўрди, лекин мен қаттиқ норозилик билдириб, уни бу

йўлдан дарров қайтардим, албатта. Ишқилиб, кимга шукрона қилишини билмай безовта. Мен унинг дилини ёритиб, рози қилгим, ёрқин бир қувонч билан кўнгидаги жами губорини ювиб мамнун ва бахтиёрликда, нуроний кексалик фароғатида чарақлаб яшашини кўргим келади. Ойим, ойижоним.

— Аҳмаджон, болам, — деди у бир куни ботинмайроқ, негадир ердан кўзини олмай, — Ҳурихонни кўрдингми тунов куни?

Қувончданми, аллақандай хавотирданми — юрагим дукиллаб кетди. Менинг кўнглимда гоҳо мавжланадиган илиқ, ширин, лекин ҳали хира, ноаниқ ҳисларни пайқаб гапиряптими онам, ёки ўзининг илгаридан нияти борми? Ҳар ҳолда, баъзан қорачиғимда пайдо бўладиган бесабр жовдираш она қалбидаги яширин тўлқинлар билан сирлашганга ўхшаб қолди.

— Қайси Ҳури? — деб сўрадим билмаган кишидек.

«Кўрдингми?» эмиш. Кўрганда қандай, билганда қандай! Қайтган кунларим амма-хोलаларига эргашиб ҳовлимизга келган қизлар, маҳаллада, қўни-қўшнида кўзга ташланиб қолган ёш-ёш гўзаллар мени довдира тиб қўйган эди ростини айтсам. Урушдан олдин уларнинг биттасини ҳам кўрган эмасман, оёқ яланг юрадиган сержамалак қизалоқлар бўлишса керак-да у пайтда ҳали. Мен йўғимда бодроқ-бодроқ бўлиб очилиб кетишибди. Ушалар орасидан Ҳурихонни биринчи куниёқ кўз тагига олиб қўйганман.

— Аммасининг тугунини кўтаришиб келувди-ку, эсингдан чиқдим, болам, боғ кўчалик Мадраим рабчикнинг қизи-чи?

Эсимдан чиқиб бўпти. Мен унинг ипидан игнасиғача билиб олганман аллақачон.

Ҳурихон пастроқ бўйли, лўппигина, камзули чокидан кетгудай, гавдаси тирсиллаб турадиган, қарашлари тиниқ, упа-элик кўрмаган юмалоқ юзли, сочини майда ўриб юрадиган, вужудидан соддалик ёғилиб тургандай очиқ, зийрак қиз. Билишимча, тўққизни битиргач, онаси ўлиб, ёлғиз дадаси — кекса ишчи Мадраим отанинг рўзгоридан бўшай олмай, уйда ўтириб қолган экан. Лекин уй-рўзгорни саранжому саришта тутиб гулдай қилиб ўтирармиш, кексалар икки гапнинг бирида: «Варака топгур Ҳурихон, қиз эмас, бир

сандиқ тилла, қўли тез, қўлидан зеҳни тез» дейишаркан.

Мен ҳам шундай бўлса керак деб ўйлайман. Назаримда, у кириб келган уй бирдан ёришиб файзга тўлади. Меҳнат деса кулгичидан нур ёғилиб ишга киришиб кетади, лекин бу итоатчанлик эмас, табиий бир шавқ. Қизил чувақлари билан юмшоқ босиб, чаққон елиб хизмат қилмаса, ўзини қаёққа қўйишни билмай қолади.

— Ҳа, ўшам, энди эсимга тушди, — дедим ойимга, иложи борича бепарво бўлишга уриниб.

Лекин ойим кўнглимдаги хира туйғуларни пайқайди шеккилли, унинг жиндек имоси билан Ҳурихон гоҳо келиб ойимнинг кир-чирига қарашадиган бўлди. Ҳовлида унинг мусичанинг гув-гувидек беозор, тиниқ товушини эшитганимда, қимир этмай деразага суяниб қоламан. Ойим эса, бечора, мендан баттар бўлади. Ҳурихон келган куни уйга бекор кириб, қуруқ қайтиб чиқади, ниманидир унутади, ниманидир қўлидан тушириб синдиради, шошиб ивирсийди, қувонганидан, ёл боладек, ўзини йўқотади. Қисқаси, Ҳурихон иккимизни ҳам гўё сеҳрлаб қўяр эди ҳар келганида.

Бориб-бориб иккимиз ҳам уни орзиқиб кутадиган бўлдик. У келмаган кунлари ҳовлимиз ҳувиллаб қоларди. Кўча эшиги ғирчиллаганда дарпардани кўтариб қарашимга кўзи тушса, ойим юзини четга ўгириб, кўзига ёш олар эди қувонганидан.

Уйқусиз тунлар ўзимни ҳам безор қилди. Мунча ўйлайман? Нимасини ўйлайман? Юзидан меҳр ёғилиб турган шу ажойиб, содда, беғубор қизга шартта уйланиб, ойимни бахтиёр қилишимга нима ҳалақит беради? Шунча ёшга кириб, шунча азобларни бешдан кечириб, синовлардан ўтиб, ўлимлардан қутулиб, бурчимни бажариб, энгиб қайтганимдан кейин камтаргина оила қуриб, рўзғор тебратишга, ўз ҳаловатим билан яшашга ҳаққим йўқми? Ҳаққим ҳам бор, имконим ҳам бор. Мен бу орзуни айтаётганимда йўлдаёқ кўнглимга тугиб қўйган эдим. «Уйга қайтаману, биринчи ишим шу бўлади: шинелни, погонларни улоқтириб ташлайман, — деган эди вагонда бир сергапроқ ҳамроҳим. — Кейин-чи? Кейин оддий, тинч ҳаёт кечираман. Унақа ҳаёт борми? Ҳа, нега бўлмас экан? Дунёга ке-

либсанми — яша, қаёқдаги чигал саволларни кавлаш-тирмасдан».

Ҳақиқатан ҳам, бахтли, тотув оила қуриб, севгли-линг билан бир-бирининг меҳрингга қониб яшаш ҳам керакми дунёда, ё йўқми! Уруш бўлса тугади, бу фожиали сабоқдан сўнг одамлар унинг қайта ўт олишига йўл қўймайди. Демак, уруш мустасно. Яна нима халал бериши мумкин менинг осойишта турмуш қуришимга! Шундоқ ҳам уруш айна йигитлик йилларимизни қовжиратиб кетди. Бу ойдин тунларда, бу сутдек тонгларда, боғ оқшомининг сокин оромида, қизлар кулгиси-ю, гўзал куйларда, муҳаббат оғуши-ю, сирли шивирлашларда қанча-қанча ҳаққимиз кетди! Ҳаёт-мамонт жангу жадалларида биз ёшликнинг бу ҳуқуқларидан воз кечишимиз зарур эди. Энди-чи?

— Йўқ, энди мен ҳаётдан ўз тегишимни — ўз қувончимни, ўз чароғон кунларимни довлаб оламан. Мен Ҳурини ҳам бахтли қиламан. У ўзгариб кетади, жуда ҳам гўзал бўлади. У сочини иккита қилиб ўриб баланд пошнаги туфли кийиши керак назаримда, мен уни шундай тасаввур этаман. Биз у билан албатта курортга борамиз, иложи бўлса — Кавказга. Сарву хурмо хиёбонларида қўлтиқлашиб юрамиз, заррин кумлоқ соҳилларда қувлашиб, чопқиллаб, қийқиришиб, бароқ тўлқинларда сузамиз. Буларнинг ҳаммаси ярашади Ҳурига. У ҳали буларни кўрмаган, қалби қувонч билан тўлади.

Иккимиз ҳам ўқиймиз албатта. Балки кечқурун ўқиб, кундузи бирон жойда ишлаш имкони бўлар. Ойимни сира уринтирмаймиз. Мадраим акани ҳам. Пенсиясини олиб ётаверсин.

— Ойи, эртага бозорга тушиб, кишиликка битта шиму бир пиджак олсам дейман.

Онам, бу гапимни ўзича тушуниб, жуда севиниб кетди:

— Бор, ўғлим, вой бора қол. Битта пишиқроқ кўйлак ҳам олсанг бўларди ўзингга, — кейин у сал жилмайиб қўйди: — Анов ювилган кўйлагининг елкалари сузилиб қопти, Ҳурихон тушмагур кеча чокидан бармоғини чىқариб пиқ этиб кулиб юборди.

Ойимдан уялмас эдим, бу сафар қулоғимгача қизариб кетганини ўзим ҳам сезиб, тескари қарадим...

Гузарлар кам қатнов вақтида бориб кела қолай деб

эртасига барвақт отландим. Бозор илгаригидек шаҳарнинг узоқ бир четида эмас, пастқам тор кўчалардан аста ўрмалаб эски шаҳарнинг марказигача етиб келган, ён-атрофдаги гузарларни, қадим майдонларни, қинғир-қийшиқ кўчаларни, ҳатто масжид ҳовлисини ҳам босган, ҳамма ёқни ўзига хос хирқироқ суронга тўлдирган эди. Бозор деганда мен шу вақтгача шинам чойхоналар, нишолдафурушларнинг оқ халатлари, тансиқ меваларнинг, мурч-зираларнинг ўткир ҳидига тўлган эрталабки соф ҳаво, колхоз дўкончаларининг яшил фанер соябонларини кўз олдимга келтирар эдим. Бугун бу манзара ўрнига бутунлай бошқа нарсани кўрдим. Деворлари нураб кетган тор кўчаларни лиқ тўлдириб ғимир-ғимир этиб ётган ола-қуроқ оломон тепасида тугаб қолган қишнинг оғир чанги булутдай муаллақ турибди. Тиқинда тер ҳидидан нафас бўғилади, бақириқ-чақириқ, ғала-ғовур, сўкишлардан қулоқ қоматга келади. Кўзи бежо чайқовчилар, соқоли ўсиб кетган маст-аласт инвалидлар, башараси қип-қизил пихини ёрган юлғичлар, жулдур фолбинлар, эрининг эски шинелини кийиб олиб жияк сотаётган бева хотинлар, аланг-жаланг боққан ўғри болалар — ҳаммаси бир-бирини туртиб-суриб қаёққадир силжигани-силжиган, бир ўринда турган биронта жон йўқ. Шунисига ҳайрон бўламанки, бошларга кўтариб бақириб мақтаб сотилаётган буюмларнинг биронтаси зарурат эмас: фашистан ўлжа олинган ханжар, чўнтак фонарининг эски батареялари, қаёқдаги шубҳали дори-дармон, солдат камари, немис зажигалкаси... Зарур нарсалар эса бурчак-бурчакда, ахлат яшиқларининг панасида енг ичида сотилади: латтага ўралган бир буханка нон, аптекадан ўғирланган спирт, қанд карточкаси, амёркача бичимдаги сунъий жун кўйлак. Қизил этик кийган олибсотар хотинлар пайпоқ қўнжидан червонларни чиқариб, ифлос бармоқларини тупуклаб, хириллоқ товушлари билан шивирлашиб, пул санашади.

Бадбўй ҳовур аралаш чанг оғиз-бурнимга кириб, кийимимга, вужудимга сингиб кетаётгандай, кўнглим хира бўла бошлади, оғзимдаги тупукни ютгани табиатим тортмайди, туплаб ташлай десам жой йўқ — тиқинда сурилиб кетяпман, оёғим баъзан ерга тегмайди, баъзан эса кимдир этик билан, ёки ёғочоёқ ғирчиллатиб оёғимни босиб олади.

Тезроқ четга чиқиб олай деб жон-жаҳд билан бир интилган эканман, баланд бўйли бир хотинга елкам тегиб кетиб, паранжисининг ичидан уч шиша ароқ оёқ остимга жаранглаб тушиб чил-чил бўлди. Товонига қолдим деб қўрққан эдим, шукур, эгасининг ўзи қочиб қолди.

— Ё аёл эмас, ё ароқ ҳалол эмас, иккисидан бири — деди ёнимда бир хушчақчақ мўсафид. Лекин бу хушчақчақликни шу ондаёқ фожиали бир товуш босиб кетди.

— Сен ўзинг чайқовчи! Сен ўзинг текинхўр! — деб қичқирарди бир оёқсиз солдат милиционерга таёқ ўқталиб. — Мен Воронежда қон тўкканимда сен қаёқда эдинг, қани гапир-чи, каламуш!

Инвалид ҳамон асабий товуш билан бақирар, унга ҳеч ким эътибор бермас эди, милиционер ҳам оломон ичида йўқолиб кетди.

Солдатнинг изтиробли товуши шу зумдаёқ унутилди, бу ерда ҳукмрон бўлган бошқа товушлар кўмиб кетди:

— Кеп қолинг, солдат этиги! Этикни олинг, брат, етти йил киясиз! Кафилман!

— Кимга исириқ! Исириқ — радди бало!

— Арзон бўп кетди, донаси бир сўм!

«Беломор»ни доналаб сотаётган ҳам солдат эди. Эгнида ёғи чиқиб кетган беқасам тўн. Қўлтиқтаёғини боласига ушлатиб қўйиб, ерга газета ёйиб ўтириб олган.

— Чекинг, капитан, сизга текин, — деди у.

— Текин чекмайман, — дедим бир сўм ташлаб. — Неча пул тушяпти кунига?

У дарров жавоб бермади, пулни, секин олиб газета тагига қистирди-да, ёш бўлса ҳам соқол босган, ичкиликдан салқиган юзини кўтариб мунгли қаради.

— Биладан, кўзингизга ёмон кўриняпман, капитан... — деди жавоб ўрнига.

— Сен мендан эмас, мана бу норастадан андиша қил, солдат, унинг кўзидан қўрқ, — дедим, ёнида кўзларини мўлдиратиб, ўзидан катта қўлтиқтаёқни қучоқлаб, дилдираб турган боласини кўрсатдим. Папиросни гижимлаб ташлаб, жўнаб қолдим. Нега бундай қилдим, бечорани нега ранжитдим — ўзим ҳам билмайман. Умуман, бу бозорда мен, қандайдир, руҳан

чўкиб, эзилиб кетдим, бу маънисиз говур-гувурда қайнаб ётган оломон мени ҳам ўз қаърига тортиб кетадигандай, оладиган пиджагимни ҳам унутиб, четроққа шошилдим.

— Ҳой, куёв бола мана сизбопи! — деди бир йигит галифе шимни қулочлаб.

Мен қарамадим. «Куёв бола...» Нима учун бу сўз мазахдай эшитилади қулоққа? Нима учун кечагина ўйлаган ширин ўйларимдан уялиб кетдим? Куёв бўлиш орзуси шундай кулгилими? Йўқ, мен айтганимни қилишим керак. Бу бозор аҳлига, бу ердаги софу нософ икир-чикир бандаларига менинг нима дахлим бор, нима учун улар менинг кайфимни, ўйларимни бузиши керак?! Мен бозоримни қиламан, шим оламан, пиджак оламану кетаман.

Яна бир аёл паранжи ичидан қандайдир тугун кўрсатиб имо-ишора қиляпти. Ҳа, худди мен қидирган нарса экан — янги шевиот костюм. Бу паранжилик албатта олибсотарлардан-ку. Ҳалиги чил-чил бўлиб оёқ остида ётган ароқ шишаларини, димоққа гуп этиб урилган ароқ қидини эслаб, паранжидан шубҳаланиб қолдим. Бу газандалар билан пачакилашиб ўтирмай, магазин баҳосини бериб, олиб кетавериш керак.

— Бунинг ҳукумат баҳоси минг сўм, кампир! — дедим қўполлик билан. Костюмнинг размерини қараб, барини эзгиладим — саз экан, рижим бўлмади, жигар ранг, янги, пухта.

— Баҳоси шу бўлса бера қолинг, болам... — деди аёл секин. Ана шунақа, қаттиқроқ гапириб ҳукуматни эсга солсанг, думини қисади бу чайқовчилар.

Пулни юз сўм-юз сўм қилиб қўлига тутқиза бошладим.

— Санаб олинг.

Аёл костюмни аста тахлади-да, буришган қўллари билан устини сийпаб қўйиб, худди кўзи қиймагандай-рўқ узатди. Салдан кейин юзини четга буриб, бирдан пиқ этиб йиглаб юборди. Мен беихтиёр сачвонини кўтардим. Лим-лим ёш тўла нурсиз кўзлар бир нимани ёлвориб сўрагандай менга тикиларди. Бу кўзларда, бу азоб чеккан кекса юзда шу қадар оғир ғусса, шу қадар дард бор эдики, қўлимдаги костюм кафтимни куйдириб юборгандай бўлди.

— Буюрсин, ўргилай... — деди кампир қалтираган

йиғи товуши билан. — Бир марта ҳам киймаган эди болагинам. Уч йил сийпаб-пуфлаб сақладим... кўнгил экан, лоп этиб кириб келарми деб. Тўйга атаб, ўз бўйига ўлчатиб тиктирган эди шўрлик. Сизга насиб қилган экан... кийинг, тенгдош экансизлар. Илоё омон бўлинг, ўғлим.

— Эна! — мен унинг суяк қўлларини костюм аралаш маҳкам ушладим. У сачвонини туширди, лекин ўксиб йиғлагани титроқ қўлларидан билиниб турарди. Шартта бурилиб жўнаганимни биламан. Костюм ҳам, аллақанча пул ҳам кампирнинг қўлида қолиб кетди.

Уйга қайтганимдан кейин ўйлаб даҳшатта келаман денг, кўз олдингизга келтиринг ахир: тенгдошимнинг шундай орзу-ҳавас билан тиктирган костюмини кийиб мен тўйда ўтирсаму, у қора ерда... Худо кўрсатмасин, тасодиф қутқазиб қолди. Мен шундай ҳодисани ҳам эшитганман: ўша мен бозорда кўрган кампирга ўхшаш шўрлик бир она қайси маҳаллада ҳам тўй бўлаётган жойда куёвнинг эғнида ўз ўғлининг беқасамини таниб қолиб, юракни тилиб кетадиган аччиқ товуш билан йиглаб юбориб, тўйни азага айлантираёзган экан. Мен балки бундай аҳволга тушмас ҳам эдим, лекин костюмни киймасдан олдин билиб қолганим ҳар ҳолда дуруст бўлди...

Шундай бўлса ҳам оғир. Кампирнинг йиғисидангина эмас, бугун кўрган ҳамма нарсаларимдан кўнглимга темир зангидек оғир бир гард ўрнашиб қолди. Наҳотки одамлар шу қадар майдалашиб кетишган бўлса? Мадали ака бир вақт менга: «Урушдан одамларимиз пўлатдек мустаҳкам бўлиб чиқишади» деган эди. Янглишганмидийкин? Мадали аканинг йўқлигини биринчи марта шундай ваҳм билан ҳис қилишим. У бўлганда менинг бу ўйларимни маъқуллармиди? Кечаги орзу-хаёлларимни-чи? Йўқ, наздимда, маъқулламасди. Енгилроқ ўйлаганга ўхшайман.

Шундай қилиб, кўнглим хира. Эски шинелимни кийиб институтга қатнаб турибман. Уқиш ҳам жиддий эмас — йил ўртасида борганим учун, учинчи семестрдан бошлаб тўртинчи курс лекцияларига қатнашга рухсат беришди холос, ўтганларни эсга олиб туринг деб. Янги ўқув йилидан ўзимнинг бешинчи курсимда машғулот бошлайман. Ҳозирча эса, йўқламасиз, имтиҳонсиз, тўғриси ҳеч қандай талаб ва масъулиятсиз

машғулотларга ўрганмаганим учунми, лекцияларга шунчаки қатнаб юрибман. Жуда зерикаман. Институтда танишлардан ҳеч ким қолмаган, ҳаммаси мендан етти-саккиз ёш кичик йигитчалар, эндигина сирли қарашни ўрганиб олган қизлар. Дастлабки куни лекция пайти орқадаги столда ўтирганимда биттаси шивирлаб, мендан: «Амаки: комиссиямисиз?» деб сўради. Кейин, икки кундан сўнг уэр сўраган бўлди. «Амаки» деганимга хафа бўлди, деб ўйлаган бўлса керак. Лекин менинг дилим ёришмаганлиги бундан эмас эди. Бунинг сабабини бу қизча қаёқдан билсин. Бунинг сабабини оийм ҳам, Ҳури ҳам билолмай қийналишди, очигини айтсам ўзим ҳам аниқ билмайман.

Баъзан, ўзим ҳам билиб-билмай, тўртинчи қаватга чиқиб кетаман — у ерда геология лабораторияси, кираверишда Сўнагул ўтирадиган ёзув столи ҳали ҳам бор, фақат у ерда ҳозир Сўнагул эмас, қорачагина бир новча йигит ўтиради.

Мен бу ерга кейинги пайтда кўп чиқардим. Гоҳо танаффусда чиқиб, лекцияга қайтиб тушмас, йилт-йилт этиб турган маъдан бўлақларига, менинг учун оддий балчиқдан ҳеч қандай фарқи бўлмаган ҳовуч-ҳовуч тупроқ намуналарига тикилиб, шу хонада узоқ-узоқ қолиб кетардим.

— Геологияга қизиқасизми дейман?— дер эди қорача йигит. У менинг ёшларимда, мулоийимгина кулиб қарайдиган, соч қўймаган, ориқ, новча эди.

— Ҳа,— дедим. Бу хонада Сўнагулнинг нафасини сезгандай, ажойиб дамларнинг файзини қидиргандай, мўъжизага инонмасам ҳам, ўша қадрдон товушни эшитгим келиб, бу ерга қатнаганимни тушунтириб ўтирармидим танимаган одамга. У Сўнагулнинг курсисида ўтирибди-ю, ҳеч нарсадан хабари йўқ: на унинг ушалмаган орзуларидан, на ажойиб бир одам билан бирга бегона ўрмонга кўмилган эзгу муҳаббатидан, на босиб ўтган даҳшатли йўлларида, на ҳозирги номаълум тақдиридан...

Кейингиси менга ҳам туманли. Уруш қуюнларида, бегона ерларда, жаҳаннам қийноқларида учратолган кишининг изини ўз юртингда тополмаганинг, ҳатто қидириш имконидан маҳрум бўлганинг алам қилади. Бир куни мен шу йигитга дилимдаги кўнгилсиз ғалаёнларни, намхуш куз ҳавосидай инжиқ кайфиятимни,

бу хонага нега келиб юрганларимни, ҳаммасини бир ўтиришда тўкиб солдим. У ажойиб йигит чиқди, ҳикоямни, худди ўзига алоқадор муҳим гапдай диққат билан тинглади-да, менга тасалли бериб ҳам, кексалардай ўгит-насиҳат қилиб ҳам ўтирмасдан, аввал ўзини яхшилаб танитди. У ҳозир менга яхши бир таниш, бемалол гаплашадиган дўст зарурлигини пайқади шекилли, орада тенглик, самимийлик бўлсин учун, менга ўхшаб у ҳам ўзи ҳақида, ўз ишлари, ўз ўйлари ҳақида гапира бошлади.

Менинг учун энг муҳими шу бўлдики, у Сўнагул дегани эшитмаган бўлса ҳам, Мадали Қосимовнинг экспедицияларини билар экан. Мадали аканинг номи мени бу йигит билан маҳкам боғлаб қўйди. Биз тезда дўстлашиб олдик. У мени кўпинча кинога таклиф қилади, лекторийларга қатнаймиз, институтда мўйлови сабза урмаган болалар орасида бир ўзим эски шинель кийиб ғўдайиб юришга илгари ҳам тобим йўқ эди, энди лекцияларга қатнамаёқ қўйдим: кунда Ваҳобжоннинг олдига кирардим.

Янги дўстимнинг оти шунақа, Ваҳобжон. Бу дўстлик ўзимни ҳам, фикрларимни ҳам бирдан жонлантириб юборди, мени уйдаги гоҳ азобли, ҳазин, гоҳ ўлгудек ширин, лекин ҳамма вақт икир-чикир, бачкана туюлган ўйлардан узоқлаштириб, кўнглимда катта дунёга интилиш, безовталиқ пайдо қилди.

— Биласизми, Аҳмаджон,— деди дўстим бир куни,— ўша вақтлар Мадали Қосимов текширган Туяқудуқ ҳавзасида ўтган йили газ фонтани отилиб чиқди. Ҳозир у ерда разведкачилар запасни аниқлаш, ҳавзанинг чегараларини, газ горизонтларини белгилаш бўйича тўққиз ойдан бери катта иш олиб боришяпти.

Ваҳобжон бундай катта масалалар ҳақида ўйчан товуши билан оддийгина қилиб гапира билар, катта гапларни шунчаки хонаки суҳбатга ҳам билинтирмасдан аралаштириб юбориш одати бор эди. Менга номаълум бўлган ўша Туяқудуқдаги ишлар негадир вужудимни тўлқинлантириб юборди. Мадали аканинг қандай одам эканлигини узундан-узоқ қилиб, ҳатто бир оз ҳовлиқиброқ гапириб бердим. Ваҳобжон жуда қизиқиб тинглади. Туяқудуққа унинг ҳам бевосита алоқаси бор. Ўтган йили разведкачилар базасида тўрт ой лаборант бўлиб ишлаган, ҳозир трестнинг марказий лаборато-

риясидаги, ўзининг айтишича, «катта жанжалли ишлар»да иштирок этиш учун шаҳарга қайтган. Уни экспедицияга геолог қилиб тайинлаб, қайтариб юборишмоқчи экан.

— Саҳрода иш осонроқ, очигини айтсам,— дейди Ваҳобжон,— бу ерда бўлса узундан-узоқ баҳслар, мажлисбозлик! Обру талашишу гуруҳбозликлар ҳам йўқ эмас. Казо-казолар, машҳур олимлар фикр талашиб, бир-бирларини суд билан кўрқитишади. Давлатнинг миллионлари устида кетяпти-да гап!

— Бу жуда қизиқ!— дедим мен кўзларим ёниб.

— Лекин Туяқудуқнинг тарафдорлари камайиб қолди, пармаловчи партиялардан олинган кўнгилсиз хабарлар эҳтирссларни сув сепгандай совитиб қўйяпти,— деди Ваҳобжон. Кейин яна бирдан жонланиб кетиб, хитоб қилди.— Агар Туяқудуқда саноатбоп запас борлиги исбот қилинсами, саҳронинг зим-зиё қаъри чарақлаб кетади, бу жуда катта масала, Аҳмаджон. Биласизми, Турон пасттекислигида қандай куч яшириниб ётган бўлиши мумкин?! Бутун Ўрта Осиёни, бутун Қозоғистонни ёритадиган, иситадиган, мутлақо янги саноат тармоқларини келтириб чиқарадиган, ҳавони завод мўриларининг дудқурумидан тамом софлаб, кўмирни платмасса химияси учун бутунлай бўшатиб берадиган, ҳатто Урал домналарида пўлат эритадиган азим, мўъжизакор девни ер қаъридан чиқариб, тизгинлаб олиш ҳақида гап кетяпти.

Бир вақтлар Мадали ака ҳам шунга ўхшаш гапларни кўп гапирар эди, лекин улар узоқ келажак ҳақидаги чиройли хаёллар бўлиб туюларди менга. Ваҳобжоннинг эса, бу ишларнинг қайноқ қозонига тушиб, бутун вужуди шу билан банд эканлиги кўзларидаги ёлқиндан билиниб турибди.

Мен унга ҳавас қиламан. Ҳар куни азонда уйғонаману, ўрнимдан турмай, тенгсиз-чексиз ўйлар билан тўлганиб узоқ ётаман. Ҳовлида ўрик гуллаган, аввало оқ кўпикдай боғлар қўйнидан тонг балқийди, кейин ойим билан она-боладай бўлиб қолган Ҳурихоннинг ширали овози эшитилади. Мен буни эшитмаслик учун радиони баланд қўйиб қўяман. Баъзан ўзимга ўзим ҳайрон бўламан: наҳотки гуркираган баҳор ҳам, оппоқ тонг ҳам; атрофимда парвона бўлган қиз товуши ҳам кес қилмайдиган, қоқ-қуруқ, ҳиссиз киши бўлиб қол-

ган бўлсам? Ваҳодон билан дўстлигим менга нима берди? У кўнглимга аллақандай гулгула солди-ю, ўзи саҳросига жўнаб қолади шекилли. Кейин мен нима қиламан? Уқишлардан ҳам совидим.

Радио тинмай вағиллайди. Музыка, об-ҳаво, рақамлар... Ҳозир чет элга бориб келган ураллик бир металлург интервью берапти. Темирдай жаранглаган товушига қараганда, бақувват, келишган йигитга ўхшайди, фикрлари аниқ, қатъий; у менга ўхшаб, минг хил хаёлга бориб дилида аллақандай туманли ғашлик билан каравотда чўзилиб ётмаса керак. Бир сенатор билан тенгма-тенг, юзма-юз гаплашганини ҳикоя қиляпти. «Русларнинг ғалабаси буюк, лекин бир ёқлама,— дебди сенатор,— диалектика унга ниманидир қарама-қарши қўйишини, яъни мувозанат барпо этишни талаб қилади: биз унга атом бомбасини қарши қўямиз!»

Ажабо, бу ўша менинг ошнам кэптен Макуэллнинг сафсатаси-ку! Диалектикадан кўп гапирарди у ҳам. Чет ерлар, дили қовжираб, тутаб ётган Европа эсга тушди, кўксимдаги эски ярам ачишиб оғригандай, кўкрагимни ушлаб ўрнимдан туриб кетдим. Мен ўз уйимда ҳам ўша одамнинг номини эслаб, тинч хаёл суриб ётган жойимдан ирғиб туриб кетарман, деб ўйламаган эдим сира.

Қани, бизнинг металлург нима деб жавоб бераркин унга? Қани, қани.

Ҳа, пўписасиз беллашишни таклиф қиляпти. Рақамларни ёд билганини қаранг. Ҳозир Америка 80 миллион тонна пўлат чиқаряпти. Биз 1960 йилга бориб 65 миллион тонна пўлат тоблаимиз. Ҳақиқатан ҳам беллашса бўладиган; металлург йигит рақамлар билан сиқиб келяпти суҳбатдошини. «Сиз нима қиласиз мунча пўлатни?»— деб сўраб қолди сенатор. «Пўлат бизга урушни даф этиш учун керак!— деди йигит.— Биз Крупннинг пўлатини ўз кўксимизда синаб кўрганмиз, тинчликнинг пўлати эса ундан қалинроқ, ундан пишикроқ бўлиши керак, деб ўйлайман, сэр!»

Боплади азамат. Боплади-ю, бир нима етишмаганга ўхшайди унинг жавобида. Мен негадир асабийлашаман, тинч хонамда у ёқдан-бу ёққа юраман. Ўзим бўлсам нима деб жавоб берардим? Ўзим нима қиляпман? Нима қилиб, нима кутиб ўтирибман уйда ёлғиз?

Қаёққадир бориш керак. Кимгадир учрашиш керак! Мен этигимни мойлаб кийдим. Ойимнинг пенсия олган куни экан — қўшнидан бир пиёла қаймоқ олиб чиқди.

— Кела қол, болам, — деди қувониб.

«Болам!..» Ойижон, сизнинг бағрингиз иссиқ, лекин унда мен чиндан ҳам бола бўлиб қолишим ҳеч гап эмас. Онадан йироқда улғаяр экан одам.

Шундай деб ўйладиму, кўчага чиққандан кейин ойимни эслаб ачиндим. Кўнгли учун қаймоғини тотиб ҳам кўрмадим. Нега индамай чиқиб кетдим — билмайман, ёнгинасида ўтириб нонушта қилсам бўлар эди-ку? Ҳозир унинг чехрасидаги қувонч ҳам ўчган бўлса керак. Ўзи ҳам ичимдаги безовталиқни сезиб, кейинги кунларда камдан-кам очилади...

Бехосдан хаёлимга бир савол келди: ким мени ўрнимдан турғизиб, уйдан чиқариб юборди? Узоқдаги тоғларни яшил туманга, боғларни хушбўй кўпикка чулғаган баҳор эмас мени чорловчи — буни биламан.

Ким, бўлмаса — кэптен Макуэллими? У мунча аралашади менинг ўйларимга? Ё ҳалиги металлург йигит чорладими? Йўқ, у нотаниш йигит узоқда — буни ҳам биламан. Лекин одатдаги йўл билан Ваҳобжонниқига кетаётганимни пайқаб, яна бир тасодифий фикр келди бошимга: Ваҳобжонлар қилаётган ишдан, Ваҳобжон айтган «дەв»дан, унинг Урал пўлатини тоблаш мумкинлигидан хабари бормикан ўша металлург йигитнинг? Хабари бўлмаса керак ҳали. Бу фарзгина шеклли-ку ҳозирча. Шундай бўлса ҳам, ўша нотаниш йигит билан Ваҳобжон ўртасида қандайдир боғланиш, ҳатто бир қондошлик бордай туюлиб кетди. Борди-ю улар учрашиб қолишса, «Ҳа, брат!» деб гаплашиб кетаверишлари мумкин эди назаримда. Мени ҳам яқиндагина кимдир «брат» деб чақирган эди, ким эди дейман, неча кундан бери эслолмайман. Ҳозир ёдимга тушди: бозорда зажигалка сотувчи, соқоли ўсган, маст инвалид, ҳа, ўша эди...

Шундай хаёллар билан Ваҳобжоннинг ҳовлисига етиб келдим, эшик тақиллатишга бирданига юрагим бетламай қолди. Мен унга жуда ҳам елим бўлиб ёпишиб олаётганим йўқмикан? Бизнинг на иш, на манфаат, на турмушдаги салмоғимиз жиҳатидан бирон яқинлигимиз йўқ-ку?

Ваҳобжон ўзи кўриб қолиб ичкарига қистади. У ҳовлида резинка қайиш тортиб, зарядка қилаётган экан. Мён бу ингичкагина, новча йигитнинг бу қадар бақувватлигини, унинг шалвираброқ турган, ранги айниган эски гимнастёркаси ичида бундай пишиқ гиштдай қизғиш, қаттиқ мускуллар, офтобда роса пишиб қорайган кенг елкалар, кўркам қомат яширинганлигини ўз кўзим билан кўрмасам, фараз ҳам қилолмас эдим.

— Сахрога қачон кетасиз? — деб сўраб қолдим бирдан.

— Ие, олдин ўтиринг ахир мундай, — деди у, турник ёнида оёқлари ерга қоқиб қўйилган пастак ёғоч скамейкадан кийимларини олди. — Тўрт-беш кундан кейин жўнайман, нима эди!

— Мени олиб кетасиз! — дедим ўзим ҳам кутмаган ҳолда. У аввал ишонмайроқ тикилди-ю, кейин жилмайди.

— Каллайи саҳарлаб келганингиздан, айтувдим-а бир гап бордир деб. Нега бундай қарорга тўхтадингиз, ўқиш-чи?

— Сиз аввал айтинг, борсам у ерда менга бирон иш топиладими?

— Иш-ку топилади-я...

— Қўлимда ҳеч қанақа ҳунарим йўқ, биласиз. Лекин ҳар қандай ишни ўрганиб оламан.

— Менга қаранг, Аҳмаджон, у ерда сизникига ўхшаш қўллар — тилла баробарида.

— Нега бўлмаса дудмал қиляпсиз? — дедим.

У яқинроқ келиб иккала қўлимни ушлади, юзимга қаради.

— Очигини айтайми: қувонганимдан! Сизни шунга ўхшаш бирор қарорга келарсиз деб кўпдан ўйлаб юрардим. Бу гапингиз кутганимдан ҳам зиёда бўлди. Чунки сиз... Саҳрода ишлашнинг нима эканлигини билиб туриб гапиряпсиз, албатта.

— Ҳаммасини биламан, олиб кетасизми? — ёш боладай қичқириб юборганимдан ўзим ҳам ўнғайсизланиб қолдим. Ваҳобжон узун қўллари билан мени қучоқлаб уйга етаклади. Узининг саҳрода, очиқ ҳавода ичига кириб ётадиган иссиқ қопини, эски кирза этиги, қумбўронда тақиладиган кўзойнагини беришга ваъда қилди.

Мен сиртқи бўлимга ўтиб олиш тўғрисида гаплашиш учун тўғри институт дирекциясига жўнадим. Ваҳобжон ҳам мен билан юрди, у менга подъяёмний олиш имконларини суриштириш учун трестга бормоқчи.

— Фронтга бешинчи курсдан кетгансиз-а? Электромеханикадан хабарингиз бор! Дизелни биласиз!— деб далда берарди у менга йўл-йўлакай. Мен ўз тақдиримнинг бу очиқ, ишчан, тиниқ мақсадли тенгдошимга, у орқали катта, қийин чигал бир ишга боғланиб қолаётганидан ҳаяжонда эдим.

Икки ҳафтадан кейин «Як-12»нинг яшил қаноти бизни буюк саҳро осмонига кўтарди. Қадим шаҳарларнинг офтобда ялтираган банорас гумбазлари, сўник ой вулқонларининг каттерига ўхшаш кўҳна қўрғонлар, қадим равотлару сардобаларнинг, мозорларнинг вайроналари орқада қолиб, ўркакч-ўркакч заррин тўлқин урган поёнсиз океан кўзга ташланди.

Океан деганим Ваҳобжонга ёқиб тушди.

— Ҳақиқатан ҳам, геологлар бу ерда худди океаншунослар сингари нуқул триллионлардан гапиришадди!— деди у саҳрони энди кўраётгандек доира иллюминатордан кўз олмай, — агар газ запаси бир триллион бўлса, унинг юз минг кубометри давлатга фақат бир тийинга тушади, кўз олдингизга келтиринг! Газификация! Агар Ленин тирик бўлганда-чи, Аҳмаджон, яна битта ГОЭЛРОни албатта ихтиро қиларди, мутлақо аминман!

Бир оз ҳовлиқиброқ, лекин жуда чиройли хаёл сурарди бу йигит! Мен унга тўла ишонмасам ҳам, лекин гапирганида оғзимни очиб қолардим. У доим аниқ бир нарсага, аниқ бир маррага етакларди назаримда. У билан бўлсанг, бугунинг қийин бўлса ҳам, эртангдан доим кўнглинг тўқ. Шунинг учун дабдурустан унга эргашиб, бу нотаниш йўлга чиққаним мени сира ҳадиксиратаётгани йўқ. Аввал кўнглимга ваҳима солган мана бу саҳро ҳам у гапира бошлагандан кейин эскидан кўзимга танишдай туюлиб кетди.

Саҳронинг бағрига санчилган ўқдай тикка, оқариб кўринган йўлларда чанг этагини судраб аста силжиётган қора нуқта — занжирли трактор кўзга чалнади. Бу чексиз кенгликнинг қаеридадир бир тўп тирик жон унинг таниш гувуллашини — катта оламнинг қадрдон садосини сабрсизлик билан кутаётган бўлса керак.

Ана бизнинг қанотли соямиз ер бағирлаб сузмоқда. Биз бурилганимизда у азим қора бургут сингари баъзан салмоқ билан ерга шўнғийди. Ваҳобжон нималарнидир эслаб жилмаяди, кийикларнинг самолёт сояси-дан ҳуркиб, чарчаб йиқилгунча югуришини, юмронларнинг мотор товушига қоққан қоziқдай қотиб қулоқ солишини ҳикоя қилади. Унинг саҳро ҳаётидан билмаган нарсаси, эпламаган ҳунари йўқ. Базада бир йилча йўл кўрсатувчи бўлиб ҳам ишлаган, тياгач ҳам ҳайдаган экан.

Самолёт бизни саҳро этагидаги «перевалочний пункт» деб аталадиган маъзилга элтиб ташлагани ҳамон, Ваҳобжон рацияга югурди. Узоқ «ту-ту-ту» қилиб база билан, кейин пармаловчилар контораси, сейсмографлар партияси билан гаплашди.

— Бир-икки кун курорт қиладиганга ўхшаймиз, шерик, — деб, пешанасини қашиганча чиқиб келди у рация хонасидан. — Машина фақат душанба куни бўлиши мумкин.

— Шу ерда кутамизми ҳали?

— Шу ерда.

Перевалочний пункт дегани — қайси бир совхознинг чўлда ташлаб кетган эски кўтони экан. Қўрғон ичи турли шаҳару станцияларнинг номлари ёзилган катта-кичик яшиқлар, юмалаб ётган бочналар, бензин баклари, қум босган эски покришка, қоп уюмлари, эски насос, иккита дизель, тиши синган парма, яна аллақандай темир-терсак билан тўлиб ётар эди. Бу ернинг бирдан-бир хўжайини — туркманча қилиб иягининг тағидан соқол қўйган кекса қорақалпоқ — Ажнийёз оға бизга чой қайнатиб берди. Икки қумғон шўртак чойни ичгандан кейин пахталик кийимлар, брезент палаталар тахлаб ташланган омборга кириб уйқуга кетдик.

Ажнийёз оға жуда сиёсатчи чиқди. Нуқул халқаро аҳволни суриштиради.

— Сизга қийин экан, оға, — дедим, — кекса одам, саҳрода ёлғиз.

— Сендерге асанба? — деди у. — Сўғис бўлмаса бўлди-ғўй, ширақ, сендай еки улим ўлиб кетди сўғиста. Жене бўлмасин, жети немерем бар. Бул ўзимиздинг далағўй, қийинига шидаймиз.

Ҳа, қийинига чидашга тўғри келади шекилли. Эртасига қуёш тиккага келмасданоқ саҳронинг ловул-

лаган нафаси ҳансиратиб қўйди мени. Одамни балога дучор қилса қилсин, бекорчиликка маҳкум этмасин экан. Ваҳобжон омборнинг салқин бурчагига суқилиб олиб, қоғозларига, ер структураси схемалари, геологик хариталари, ҳисоб-китобларига муккасидан кетиб кунни кеч қилади, мен бўлсам қаёққа боришни, зерикканимдан бошимни қайси деворга уришни билмай, қўрада тентирайман; чор атрофга боқаман, теварак яйдоқ, чексиз уфқда на бирор қора нуқта кўринади, на бир қимирлаган жон.

Тўртинчи кун деганда мана шу ловиллаб турган жонсиз бўшлиқда кўзга ниҳоятда таниш, иссиқ кўринган ўзимизнинг «Газ 69» худди уфқдан шўнғиб чиқиб келгандай бирдан пайдо бўлди. Шофери пилдираб юрадиган паканагина армани йигит экан. У Ваҳобжон билан қучоқлашиб кўришди-ю, йўлдан келиб бирпас ором ҳам олмасдан, машинаси ёнида икки соатча ивирсигандан кейин, «жўнаймиз!» деб қолди.

Чақирими ўлчанмаган, манзили кўринмаган, атрофида биронта белгиси бўлмаган, билинар-билинемас йўл билан чексиз қум денгизининг қаърига шўнғиб кетдик. Бу йўлнинг бир соатиёқ чарчатиб қўйди. Адашиб-нетиб қолинса, самолётдан кўришга осон бўлсин, деб, машинанинг капотини қизил рангга бўяшар экан, ловуллаб жимирлаган ҳавода ўтдай ланғиллаб рўпарамда липиллай берган бу ранг кўзимни толдириб, гашимга тегади. Кўзимни четга олсам, икки ёнда жонли барханлар сувдай сизиб оқмоқда, бош устидаги брезент мияни қайнатиб юборгудай бўлиб қизиган. Ҳозирдан томоқ қақрай бошлади.

— Тўй қачон, Ашот? — деди Ваҳобжон.

Ашот дудуқроқ эди. Узи қора, қошу киприклари куйиб сарғайган, пакана жуссаси темирдек пишиқ.

— Ча-ча-чатоқ! — деди у, ҳазинроқ жилмайиб қўл силтар экан. Таъби хира бўлди; тўй масаласи ҳақиқатан ҳам чатоққа ўхшайди. Мен унинг тердан йилтиллаган юзига, билакларига қарайман: саҳро қуёшининг қирқ даражали яллиғи устига, моторнинг оловли нафаси радиаторни икки марта шарқиратиб қайнатиб юборди, лекин ҳали Ашотга таъсир қилганича йўқ.

— Ашот, қўлингизга нима бўлган? — деб сўрадим унинг оқариб буришган иккита калта бармоғини кўр-

сатиб. У түмтоқ, майиб құлини баранкадан кўтариб, у ёқ-бу ёғини айлантириб қаради.

— Совуқ ур-урган.

— Совуқ?

— Ҳа-ҳа. Декабрь эди. Худ-худди мана ш-шу ерда.

Узоқларга тикиламан. Олов дарёсидай жимирлаб ётган чексиз барханлар ҳар қандай қутб музларини эритиб юборадигандай бўлиб ёнмоқда. Ёнимда ўтирган кичкинагина Ашот аллақандай эртақ қаҳрамонидай бўлиб кўринди кўзимга.

— Сиз ўтган йили ҳам шу ердамидингиз?

— Ҳа. Ёзда қ-қирқ даража иссиқ, қиш-шда қирқ дар-ража совуқ бўлади бу ерлар. Шунисиға тоб беролмай ке-кетди-да Марожон.

— Гап бу ёқда денг... Лекин қиз болани бундай қийноққа солиш — муҳаббатдан эмас, қаерга кетган бўлса, орқасидан боришингиз керак эди,— деди Ваҳобжон.

— Бошқа ишда бўлсам кет-кетардим. Лекин бу ишни ора йўлда та-ташлаб кетиб бўлмайди. Иккинчи йил ж-жон чекапмиз, натижасини к-кўрмасдан кетсам ҳеч қандай б-бахт татимайди менга. Марожонга ш-шундай деб ёз-ёз-ёздим...

Виз беш соатдан бери йўл юряпмиз, лекин атрофда ҳеч нарса ўзгаргани йўқ, худди бир жойда тургандай-миз: ўша чексиз кенглик, ўша-ўша ясси уфқлар. Фақат қуёш оловини яна кўпроқ тўка бошлади. Ашот эса ўзигина кўрадиган аллақандай белгиларни чамалаб ҳамон дадил ҳайдайди, орқамизда ҳурпайган чанг булутини ҳам, ҳансираган моторимиз товушини ҳам саҳронинг мангулик тинлиги ютиб кетмоқда.

Ниҳоят қуёш тандирнинг оғзидай қизариб уфққа оғди. Қош қорайганда ёлғиз қабр тепасида мунғайиб ўсган пастаккина сада ёнида тунагани тўхтадик. Бу, қачонлардир ташналикдан ҳалок бўлган бир геологнинг қабри экан. Ашот эски камерадан елимлаб ясалган челақка радиатордаги қимматбаҳо сувдан тўлатиб олди-да, уни қўлида салмоқлаб, сада томон юрди.

— Ашот! — деди Ваҳобжон ва юзида қўрқув билан у томон югурди, бориб челақ тутган қўлини маҳкам ушлади. — Нима қилиясан, эртага куни билан йўл юрамин!

— Бу ердаги о-о-дамлар учун бу русумни б-бузиш

бир т-томчи сувга з-зор бўлиб ўлишдан оғирроқ гу-гуноҳ, Ваҳоб ака,— деди Ашот унинг юзига ғалати қараб. Ваҳоб ҳеч нарса деёлмай жойида туриб қолди. Ашот сажда қилаётгандай, тиз чўкди-да, челақдаги сувни сада тубига томчилаб санагандай секин, авайлаб қуйди. Сада илдизларининг бу эзгу томчиларни ташналик билан шимиргани қулоғимга эшитилгандай бўлиб кетди.

Ҳеч қайсимиз бир нима деёлмадик. Ашот ҳам аста келиб фараларни ёқиб қўйди-да, тунда бўрон қўзғалса кабинага қум-тўлмасин деб, машинани брезент ёпинчиққа ўрай бошлади.

Тунги саҳро тинлигидан қулоқ зингилларди. Бу ўлик океан устига тўнкарилган осмонгина гўё барҳаёт: тубсиз қоронғилик тепасида сомон йўли нуқрадай жимирлайди. На узоқда бир гулхан ёлқини, на чигиртка товуши. Одамни оламдан узиб олган саҳро туни ўзининг даҳшатли жимлиги билан асабларни чарчатар экан. Фаранинг совуқ нури семиз бўрсиқ сингари силлиқ барханларнинг қия сиртини, қум остидан чиқиб турган яккам-дуккам қийровуқнинг ғариб навдаларини ёритади-да, узоқларда гўё қумга сингиб кетгандай йўқолади.

Номаълум геологнинг қабри тепасидаги ёлғиз сада тунда қоп-қора бўлиб, шабадани, қуюқ барглар шивирини қумсагандай бош эгиб турибди. Саҳро заҳматкашларининг меҳр томчиларидан кўкарган, неча юз қақирим теваракда якка-ю ягона бу ҳаёт нишонаси баъзи йўловчилар кўзига она чеҳрасидай иссиқ кўринса, бировларга бу мангу жимликда ёлғиз ухлаётган қадрдон касбдошларининг сўнмас хотираси бўлиб, баъзиларига эса чанқоқ йўловчининг сўнги қатра сувини тилаб ичувчи гадо бўлиб кўринса керак. Менга у жонлидек туюлди. Назаримда у ҳар бир ўткинчига: «Тўхта, дам ол, ўйла йўловчи, дунёда ёлғизлик — нақадар оғир мусибат!» деб шивирлайдигандай.

Саҳро кишилари бу ҳақиқатни яхши билишади. Улар йўлга чиққанларида кечгача албатта шу ерга етиб келиб, шу ерда тунайдилар. Бу ерда одам бор, бу ерда уларнинг нотаниш дўстлари ётибди қабрда бўлса ҳам.

Эртасига йўлимиз оғир бўлди. Ер бағирлаб қум бўралай бошлади, машина ичи нафасни бўғадиган қуюқ

тўзонга тўлди, қум чирсиллаб кузовнинг бўёгини кўчириб юборди. Юзга қум зарралари санчила бериб, этни ўлдириб, оғриқни сезмайдиган қилиб қўйган эди. Саҳрога жон кириб, азим гавдасини бир силкитгандай, этакларидан чанг тўзғиди, эрталабданоқ қоронғи тушгандай бўлди.

Бунинг устига, Ашот «чапга буриламиз, айланиб борамиз» деб қолди.

— Кўряпсизми, виш-шканинг чироқлари хир-хира, — деди у қоронғи уфқни кўрсатиб, — бир нима ҳуштак чал-чалаяпти. Бу яхшиликдан эмас. Ё дизель қизиган, ё... Хаб-бар олмасак бўлмай-йди.

Биз Туяқудуқдаги қидирув ишлари зонасига аллақачон кириб борган эканмиз. Уфқдаги чаёғ булути ичида панжара вишканинг қорасини, унинг учида хира ёнган чироқни анча юргандан кейин биз ҳам кўрдик. Худди бир эскадрилья реактив самолёт ҳавога кўтарилгандек, кучли овоз саҳро осмонини янгратар эди. Парма ускуналари ташувчи «С-80» трактори судраган оғир чаналар йўлни ўйдим-чуқур қилиб ағдариб ташлаган. Барханларга чап бериб тўзон ичидан чиқиб келганимизда, юз-қўллари кир, қорғин пармачилар хизир кўргандай қувониб, ўзларини йўқотиб қўйишди. Бу ерда киши товушини эшитиб бўлмасди. Имо билан тушунтиришди: улар ҳақиқатан ҳам ёрдамга муҳтож эканлар — кечаси кутилмаганда олти юзинчи метрдан сув аралаш кучлигина газ фонтани отилибди. Сквжинани оғир балчиқ қоришмаси билан гиппа бўғадиган заливочний агрегатлар ҳозир узоқда, бўлак қудуқларда экан. Бригада бошлиғи — қирра бурунли, қоп-қора озарбайжон йигити вишканинг бузуқ эстакадасида туриб, узун қўлларини ҳадеб силтаб, буйруқ бермоқда. Улар фонтанни ўз кучлари билан бўғишга аҳд қилганлар, ўн тўрт соатдан бери ишлашмоқда, учта насос мембранасини ёришибди, лекин бир зум тинишгани йўқ. Жазирама ҳаво газ оқимидан жимирлаб кўнгилни оздиради, саҳрони жаҳаннамга айлантирган бу товуш тинмаганча бу атрофда инсоннинг бир зум ором олиши ҳақиқатан ҳам мушкул.

Привентер кеч буралганидан, қувурнинг атрофлари бўшашиб, билқиллаб қолган, вишканинг чўкиб кетиш хавфи ҳам туғилган эди.

Бизни дарров сафарбар қилишди. Мени дизелчи

Ниёзмат ёнига, манометрларни кузатишга қўйишди. Ниёзмат, хоразмлик, чўтир йигит, иккита эски дизелнинг бутун кучини сиқиб олмоқчи бўлгандай, бўйин томирлари бўртиб, менга тикилар, мен бўлсам қудуқдаги ҳам насос қувуридаги босимни кўрсатувчи икки манометрдан кўз олмай «120—150, 123—150, 127—150!» деб тинмай бақириб турибман. 13—15 атмосфера етмай қоляпти. 127!— бундай куч билан келган оқим пишиқ гиштни тешиб ўтади, лекин ер қаъридан отилиб чиқаётган газнинг йўлини тўсолмаяпти. Тўртинчи мембрана портлаб, насос сариқ балчиққа кўмилди.

Фонтан ҳамон кўкка найзадек отилиб, даҳшатли ҳуштагини чалар эди. Асаби қақшаб, ҳолдан тояёзган Ниёзматнинг бардоши тугаб кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди, мастдай гандираклаб бригадир ёнига борди-да, қулоғига бир нималар деб қичқирди. У биронта хатарли тадбирни таклиф қилди шекилли, бригадир қўлларини тез-тез силтаб, аввал анчагача унамади. Кейин рози бўлди.

Мен хурсанд эдим. 13 атмосфера қолганда орқага қайтиш ҳақиқатан ҳам алам қилади. Бригадир вишка тагидаги пультада турибди, Ниёзмат, газабдан чўтирлари кўкариб, насосларга янги мембрана қўйди-да дизелга турди. Назаримда бу сафар ҳамма ўз ишига жуда қалтис бир қасд билан, чексиз қаҳру жаҳд билан киришган эди, бутун агрегат босим зўридан парчалашиб титилиб кетмаса деган қўрқув муздек бўлиб ботди кўксимга.

— Бошладик!

Манометрларнинг қора стрелкалари диркиллаб ҳаракатга келди. Лабларимни тишлаб тикиламан. Бирдан кўнглим ағдарилиб, бошим айлана бошлади. Наҳотки шундай чексиз саҳрода ҳаво етмай қолса кишига! Мен стрелкаларни кўздан қочириб қўйишдан қўрқаман. Ниёзматнинг бутун вужуди билан менга тикилиб турганини сезиб, сўнгги куч билан ўзимни ўнглаб олдим. Бирдан фонтан ҳуштаги орасидан дизелларнинг ғувиллаши юзага ёриб чиқа бошлади. Вишка айвончасида бурнини катта қўлқопи билан тўсиб фонтанга тикилиб турган кекса пармачининг юзида газаб ифодаси сўниб, илиқлик пайдо бўлди.

— 150—150!— деб бақирардим мен. Биз гаплари-

мизни эшитмасак ҳам, юз ифодаларимиздан бир-биримизни яхши тушунардик. Фонтан ҳуштаги пасайиб, пишиллай бошлади. Насослар қувурдаги қоршмани тобора зичлаб, газ оқимини бўғзидан чангаллаб олди. Қора, чуқур кўзларида қувонч ёлқинлаган бригадир югуриб келиб, ранги оқариб кетган Ниёзматни қучоқлади.

— Яна жиндек зўр келса иккала дизель ҳам, ўзимиз ҳам осмонга учган эдик, ёшулли!— деди Ниёзмат ва ўзини шилқ этиб бригадирнинг қучоғига ташлади. Уни четга олиб чиқиб, елпий бошладилар. Ҳаво бир оз тозаланиб, нафас олиш ҳузурли туюлиб кетди.

Фонтан бўғилган эди. Бўрон ҳам тинган экан, пайқамай қолибмиз. Қулоқлар битган. Мен одам товущини эшитгим келади. Лекин ҳамма жим, атроф жимжит ва аллақандай даҳшатли эди. Қудуқ қаъридан ҳали ҳам газ пуфақлари кўтарилиб, яшил сув юзида пилқпилқ этиб ёрилар, таслим бўлган дев ҳамон нафас олаётгандай туюлар эди. Гўё мен билан иш кўриш «хавфли» деб огоҳлантирарди саҳро, мен унинг норози ҳансирашини эшитгандай эдим.

— Мана шунақа,— деди ёнимда Ваҳоб, у ҳам саҳрони ўйлаётган экан,— эҳтимол Ҳисордан Оролгача, Каспийдан Амуғача мана шунақадир!

...Туяқудуқнинг ўзига эртасига куннинг энг қизиган пайтида етиб бордик. Бу ерда янги пармалаш ускунаси монтаж қилинаётган экан. Қуёш тиккада бўлганидан тепадаги монтажчиларга қараб бўлмайди. 44 метрли вишканинг энг учида электрпайванднинг кўкиш шуъласи қуёшга чақилгандай чирсиллаб кўзни қамаштиради. Дизель ёнида қорамойга бўялиб, терга пишган яланғоч кекса мастер энг тепадаги пайвандчига бақариб дўқ қиларди:

— Бас қил дейман, кўзсиз қоласан, ярамас!

Тепада маймундай осилиб ишлаётган ёшгина пайвандчи бу ҳақоратга эътибор қилмади. Юзидаги ажинлардан реза тер оққан кекса мастер қўлини қошига соябон қилиб тепага қараганича бизга тушунтира кетди:

— Ниқобини юзидан олиб ташлаб ишлайди бу эси паст, минг марта гапирдим, сўкдим, урдим ҳам... очиги. Бир ойдан кейин кўздан ажраласан дедим. Йўқ, унамайди, яна билганини қилади.

— Нега тутмайди ниқобни? — деб сўради Ваҳобжон.

— Тутса, ишлаб бўлмайди, очиги. Темир ниқоб қуёшда шундай қизийдики, миям варақлаб қайнаб кетяпти дейсан киши, чакагингни куйдиради.

— Кечаси ишласа бўларкан-да, — деб аралашдим мен ҳам.

— Кечаси ишлаб улгуриб бўладими, бутун базада битта пайвандчи! — деди мастер. — Бу бола кўр бўлса бўлиб бўлди, парво қилмайди. Кўздан қолсам касбимни бошқа қиламан, дейди, кечалари рацияни, морзе алифбесини ўрганияпти.

— Генка! — деб қичқирди Ашот тепага қараб, темир билан вишканинг оёғига урди.

Пайвандчи йигит қувонганча қўл силкиб, белидаги занжирни шошиб ечди-да, ўрмалаб туша бошлади.

— Овозимдан таниди... — Ашот менга сир айтгандек, қандайдир ҳазин товуш билан гапирди.

Геннадий югуриб келиб Ашот билан қучоқлашиб кўришди. Менга қўл узатганида беихтиёр кўзларига қарадим: манглайига тушган жингалак қўнғир сочлар соясида қиз болаларникидай теран зангор кўзлари йилт этиб кетди. Геннадий йигирмага ҳам бормаган, чиройли, хилча йигит эди.

У Ашот олиб келган конвертни қувониб очди-да, четроққа чиқиб ўқий бошлади. Хатга тикилиб узоқ турди, кейин биз томонга ўгирилиб ғалатироқ товуш билан Ашотни қақирди.

Биз уларни холи қолдириб нарироққа кетдик. Ваҳоб менга атрофни «томоша» қилдирди. Бу ер Туяқудуқ деб аталса-да, ҳеч қанақа қудуқ йўқ экан, ернинг қайси бир қатламидадир сув бор холос. Бир кун сув ичиш учун ўн кеча-ю ўн кундуз қум кавланади. Лекин қудуқ иккинчи куниеқ ўзидан-ўзи йўқ бўлади.

— Бир куни қудуқнинг кўмилиш пайтини ўз кўзим билан кўрдим, — деди Ваҳобжон ўтган кузни эслаб. — Худди қумнинг ҳар бир заррасига жон киради, қудуқнинг зах деворлари секин ўпирила бошлайди. Бу ҳалокатни ҳеч нарса билан тўхтатиш мумкин эмас. Қудуқ кўз ўнгимизда кўмилиб, ўрни теп-текис бўлди-қолди. Қараб туриб, кўзларимиздан ёш чиқиб кетди: саккиз кеча-ю саккиз кундуз кавлаган эдик ўзини ҳам.

— Ҳозир-чи? — дедим.

— Станок келгандан кейин сувни пармалаб олишади. Лекин унгача аҳвол ўша. Азоб билан бир кунлик қудуқ кавлаб, сув ғамлаб олишади.

— Келишимиз билан монтажчилар бизнинг машинани ўраб олишди, ғамлаган сувлари тугаб қолганми дейман?

— Йўқ,— деди Ваҳобжон,— сув сероб, ана чўмилишяпти, кўрдингизми?

Нарироқда Ашот билан Геннадий бир-бирининг устидан пақирлаб сув қуйишаётган эди. Жазирама сакронинг қоқ ўртасида сув зарраларининг кумушдай сачраши, йигитларнинг қувноқ қийқирити кўнглимни кўтариб юборди.

— Шуниси борки, бу сув совунсиз кир ювишга, бўғин касалларини даволашга ярайди-ю, ичишга ярамайди. Ишқордек аччиқ,— деди Ваҳобжон, ерда турган пақирдан стаканга сув тўлатиб, офтобга тутди. Пақирда қорайиб турган сув стаканда қип-қизил бўлиб кўринди. Шунинг учун машинани қуршаб олишга эканда. Чучук сувни соғиниш туйғуси ҳали менга таниш эмас, лекин шу дақиқадан уни мен ҳам сеза бошладим.

Геннадийнинг қорайиб пишган елкасида ишқорли сув томчилари йилт-йилт сўнарди.

— Башарам қанақалиги ҳам ёдимдан чиқиб кетибди,— деди у кулиб, машина кабинасидаги юмалоқ кўзгуни юзига буриб астойдил тикиларкан. Бу пайт мен Ашотни холи топиб секин сўрадим:

— Хатни кўрсатдимми, кимдан экан?

— Н-нега кўрсатмас экан, ўз-ўзим ўқиб б-бердим.

Юрагим шув этиб кетди. Демак бу кўҳлик йигит қарийб кўздан қолган экан-да, хат ўқий олмаса...

— Хат қизиданми?— деб сўрадим аллақандай фожиани сезгандай қўрқиб. Ашот кулди.

— Йўқ. Фи-фи-филатовдан. Пр-профессор Филатов билан ёзишиб туради.

— Кўз ҳақидами?!

— К-кўз ҳақида. Пайвандчининг кўз нур-рини тикласа бўладими деб сўраганга ўхша-айди. Жавоби жумалроқ профессорнинг. Лекин Гена хур-рсанд. Кўрдингизми?

Геннадий ҳамон ёш боладек сув сачратиб ювинар эди. Лекин энди бу манзарадан менинг кўнглимни од-

дий завқ эмас, бошқача ваҳимали бир ҳис чулғамоқда. Тинч шароитда мен ҳали бундай одамларни кўрмаган эдим. Қўққисдан булар орасига кириб келишим кўнглимга қўрқув сола бошлади: эл бўла оламанми?

— Ишлар қалай, Геннадий?— дедим ўзимни яқин тутиб. У билан узоқроқ гаплашгим келиб кетди.

— Емон эмас, тепада ҳаво яхши. Фақат графикни бажаролмаяпмиз!— деди у брезент қўлқопини олиб вишка томон югураркан.

— Кейин кўришамиз!— деди яна узоқдан қўл силкиб. Мен четга бурилдим, то бу ердан кетгунча тепага қарай олмадим. Қарасам қуёш юзида ловуллаган кўкимтир ўт кўзимни ямлаб оладигандек туюлар эди.

Ногоҳ миямга бир фикр келиб, пешанамдан ҳовур чиқиб кетди: пайвандчи йўқ экан, Геннадийнинг ёнига ишга қўйишса нима қиламан?! Бу йигит яқинда сафдан чиқади. Урнига мен қолишим керак бўлади. Йўқ, йўқ... унамайман. Кўра-била туриб ўз бошимга яна тилаб олайми! Чеккан азобларим ўзи бир кишига етиб ошади. Мен дизелчи Ниёзматга шогирд тушишим мумкин. Ёки Ашот билан машина ҳайдасам ҳам бўлади. Пармачига ёрдамчи... Ҳамма жойда ҳам одам керак-ку. Кечқурунлар дарсим ҳам бор...

«Кейин кўришамиз!» деган товуши қулоғимда жангларга турибди. У ҳозир ниқобини тутдимикан? Ёки яна... Унга ҳозир қайрилиб боққани қўрқипману, бошқа енгилроқ ишга кирсам, иккинчи учрашганимда юзига қандай қарайман?

Бекорчи хаёллар. Бу ерда осон иш йўқ. Бу ерга ишлайман деб келишнинг ўзи ҳам осон иш эмас...

Шундай деб ўйладиму ҳалиги ёшгина йигитнинг барча ўйларимга, барча туйғуларимга ҳукмрон бўлиб, мени кутилмаганда бир оз довдиратиб қўйганини алам билан ҳис этдим.

Ваҳобжон мени базага бошлаб кетди. Бу аста оқиб турган барҳанлар орасида биринчи марта пиёда юришим, вужудим ғалаёнга келганиданми, ярим чақирим юрмай дармондан қолаёздим. Ҳар қадам қўйганда оёқ тўпиқдан қумга ботади, товонимга эндиги қадимимда бирон қаттиқроқ нарса дуч келсайди деган пуч бир умид илашиб жонингни қийнайди.

Хайрият, база узоқ эмас экан. Оқшом қоронғисида қизғиш чироқлар, ертўлаларнинг қорайиб турган оғиз

лари, брезент палаталарнинг чўққайган шарпалари кўринди. Вағиллаган патефон товуши, овқатгами, мажлисгами чақириб жаранглаган занг, лайчанинг гингшиб улигани, қаердадир дизелнинг бўғиқ гуп-гупи эшитиларди. Лекин атрофдаги поёнсиз бўшлиқ ўзини унутдирмас, сахро доим бутун вужудингни босиб тургандек туюлар эди.

Ваҳобжон менга йигитлар ертўласини кўрсатди-да, ўзи вагон-лабораторияга қараб жўнади. Гира-ширада остонани тахминлаб ҳатлаб, кириб бордим. Ишдан кейин ҳамма ўз юмуши билан банд эди: биров пастак шифтдаги михга омонатгина илиниб турган қизғиш чироққа солиб хат ўқимоқда, кимдир ердаги тўшакка чалқанча ётиб писта чақади, бурчакда биров тумбочка устига қўшимча газчироқ ёқиб, қандайдир дарсликларни титади, ўртадаги стол атрофида яланғоч елкалари чироқда йилтиллаб турган иккита йигит билан кучларини синашмоқда, столда қарталар, китоблар сочилган, чойнинг шамаси тўкилиб ётибди, кираверишда бир кўса қария болғасини тўқ-тўқ уриб, этигига пошна қоқяпти. Ертўланинг шифтидаги кичкинагина тўрт бурчак деразадан тубсиз сахро осмони тикилиб турибди.

Янги одам келяпти деб аллақачон эшитишган экан, ўтқазиб роса саволга тутишди: «Катта ерда нима гап?» «Заборний бекор бўлиб ҳамма хурсандми?» «Перевалочнийда Ажнийёз оғанинг қизини кўрдингми?» «Черчилль нима учун Парижга келибди?» «Шаҳарда ҳозир қанақа кепка кийишяпти?..»

— Қандай ишга жойлашмоқчисиз? — деди эшик тагидан қария.

— Бизнинг буровойга юравер, газ чиқмаса ҳам ойлик чиқиб турибди, — деди чалқанча ётган, писта пўчоғини шифтга туфлаб. Бу ёшгина бўлса ҳам, беўхшов мўйлов қўйган, ўзи йўғон, овози ингичка йигит эди.

— Менинг тракторимни ола қолинг, ука, — деди қария болға чақиб олган бармоғини оғзига солиб, — мени сув ташишга ўтказишди, қариллик ҳаллослатиб қўйяпти.

— Сув ташиш ҳам чакки ҳунар эмас, — деди мўйлов, — цистернанг шилқ-шилқ, қорнинг ҳам шилқ-шилқ. Ўзинг оч бўлсанг ҳам чанқовинг босиқ.

— Кўп гап сотмай, сен уборшицани пулини чўзиб

қўй, мўйлов!— деди қария фартуғини қоқиб ўрнидан тураркан,— ўтган сафар ҳам бермагансан, қани ҳамманглар беш сўмдан-беш сўмдан чиқаринглар.

У айланиб юриб беш сўмдан йиға бошлади.

— Бермайман,— деди мўйлов йўгон гавдасини тўшакдан базўр кўтариб.— Мана, ўринни ҳам қоқиб қўймабди,— у тўшагидан ҳовуч-ҳовуч қумни сидириб полга сочди. Ҳамма ўринлар ҳам шунақа эди, бу қум куни билан тепа туйнукдан учиб киради шекилли.

— Қумда ётсанг қайтага яхши!— деди дарс тайёрлаётган сариқ йигит. Унинг сочлари хира чироқ нурида жездек йилтиллар эди.— Тунов куни тушимда қор кўрибман. Юмшоқ лайлакқор юзимга тушиб эриб кетаётган эмиш. Уйғониб қарасам — юзларимга ботиб кетган қумни икки қўллаб ҳадеб сидириб ташлаяпман. Икки йилдан бери кўрганим йўқ-да қорни. Қумда ётмасам шундай тансиқ-туш кўраримдим.

— Мен нима деяпману бу тушини гапирди,— деди мўйлов,— пул бермайман, вассалом! Ким ўзи у, нега биз боқинимиз керак экан уни? Хўш?!— у қўлларини пахса қилиб гапираркан, бизга яқинлашиб келарди,— девонага худойи қиладиган жойми бу биёбон! Ишга кирса кирсин, бўлмаса — жўнасин, саҳронинг тўққиз томони қибла. Полни бўлса ўзимиз супуриб оламиз!

Қария унинг чинқираб вайсашига эътибор қилмай, айланиб юриб пул йиғар эди. Менинг рўпарамга келгач, қўл сылтаб ўтиб кетди:

— Сиздан бу гал олмаймиз.

— Нима учун ўзи, кимга? Пулим бор,— дедим мен шошиб.

— Келаси сафар!

— Қанақа девонани гапиряпсизлар?— деб сўрадим, сариқ йигитдан, қария нари кетгач.

— Девона эмас. Бир хотин. Келган экан, ишга киролмабди. Ётоқларда уборшица штати йўқ. Ўша хотин тентираб юраверганидан кейин, раҳмимиз келиб, ўз ҳисобимиздан уборшица қилиб олган эдик. Энди мана бу мўйлов тирриқлик қилапти.

Эртага ариза ёзиб иш сўраш ташвиши менинг зимамда ҳам бор. Шунинг учун яна суриштирдим:

— Нега ишга киролмабди?

— Ҳужжати йўқми, ҳунари йўқми, телбароқми,

ишқилиб... Юрибди-да. Ишдан келишимизга жойларимизни саранжом қилиб қўяди, ётоқларга файз кириб қолди. Бизга яна нима керак.

Шу пайт эшик тақиллади: «Ана ўзи келди!» деди кимдир. Ҳамма жим бўлди. Қоронғида, эшик тагида рўмол ёпинган, қизил кўйлагининг этаги тўпиғига тушган, ориқ ва сал букчайганроқ хотин соядек пайдо бўлди. Мен уни, бир кампир экан-да, деб бепарвороқ кузатдим-да, этигимни еча бошладим. Ётиш керак, жазирама роса ҳолдан тойдирди.

Лекин ҳалиги аёлнинг овози эшитилганда сесканиб кетдим: кампир товуши эмас, ёш, тетик овоз эди бу.

— Мен узр сўрагани келдим, болалар, бугун ётоқларингга қараёлмадим, иш чиқиб қолди, эртага гулдек қилиб қўяман, хўпми?

— Иши чиқиб қолганмиш! Ҳали сизнинг бошқа ишингиз ҳам борми, ойимча?— деди мўйлов.— Эртага келмай қўя қолинг, ортиқча пулимиз йўқ, чиқдим бу худойичилар артелидан.

Бу пайт қулоғимнинг тагидан бир пой этик визилтаб ўтиб кетди. Уни қоронғи бурчакдан жаҳл билан ҳалиги қария улоқтирган эди. Мўйлов чаккасини ушлаб жим бўлди. Аёл остонага қараб бурилди, у баттар йукчайиб, назаримда қомати ҳам чўкиброқ қолган эди.

— Тўхтанг!— дедим мен. Чўнтагимни кавлаб у тоюн тез юрдим. «Артелдан бу чиқса, мен аъзо бўлдим» деб, қизиқчиликка олиб аёлни юпатиб, вазиятни эмшатмоқчи эдим, бўлмади. Қоронғида аёлнинг юзига кўзим тушди. Саҳрода қоқланиб қорайган бу ориқ эда чуқур қора кўзлар чўгдай йилтиллаб мени жойимда тўхтатиб қўйди. Қоққан қозиқ сингари лол бўиб, узоқ туриб қолдим.

Кейин аччиқ, ёввойи бир товуш эшитдим:

— Аҳмаджон!!!

Аёлнинг кичкина, енгил, серсуяк гавдаси қўлимга элиб қолди, бағримда бутун вужуди билан титраб яғлаётганини сезиб, ҳушимга келдим. Лекин нима алишимни, нима сўз айтишни билмасдим.

У бошини кўксимдан олмасдан юзини менга қаратди-да, шивирлаб:

— Аҳмаджон...— деди.

Икки қўллаб маҳкам қучганимни билмай қолиб-ин, боладек кичкина, ориқ, заиф гавдасини бўшатиш-

га уринди. Қоронғида мен унинг ёрилиб кетган лабларини, туртиб чиққан ёноқ суяқларини кўрдим.

— Уша... ўша кўзлар, — деб шивирлар эдим овоз чиқариб ўйлагандек. — Сўнагул...

У, нимадир эсига тушгандек, дарров четланиб ерга қараб қолди. Йиғлади:

— Биз бошқача учрашишимиз керак эди... — деди пичирлаб, — майли, шундай учрашсак ҳам... учрашдик. Учрашдик! — деб қаттиқ ҳўнграб юборди. Икки туйғу унинг кўксини титратарди: бири — учрашганимиз қувончи, бири — менга шундай аянч аҳволда дуч келгани учун ор-номус, аламли андиша.

Сўнагул! Мен уни яна топдим. Бошидан нималар кечди? Қандоқ бу ерга келиб қолди? Нега бу аҳволда? Уни ажойиб ғайратига муносиб катта йўлдан бу кўримсиз сўқмоққа итариб юборган ким? Ким? Уйда нималар, дилида қандай дардлар бор?

Бирдан уймаланиб келган минг хил савол бошимда ғувиллаб, чакка томиримни лўқиллатса ҳам, ҳозирча бир туйғу, бир фикр барини босиб турибди: мен уни топдим!

Ётоқда ҳамманинг дами ичига тушиб, ҳамма ўз жойида тикка туриб, бизга тикилиб қолганди. Мен Сўнагулни ўз каравотимга олиб келиб ўтқиздим. У ҳамон юзини ердан олмасди. Туркманча узун қизил кўйлаги эскиб, этакларига ямоқ тушган, тиззасининг кўзи қалқиб турар, узун ориқ бармоқлари яра-чақа...

— Бошингизни кўтаринг, Сўнагул! — дедим.

Чанг қўнган киприкларини аста кўтарди. Ёш ҳусини тилкалаган бевақт ажинларини яширишга урингандай, узоқ хотиралар дарди яширинган ҳорғин кўзларини юминқираб, аста сўради:

— Ойингиз омонмилар?

— Ҳа, — деб бош ирғадим, кўзларимдан алланимани пайқаб, сал нари силжиб ўтирди. Кўзларимда қизганиш ҳисси билинмаса бас, шу топда уни чўчитмаслик, дилига озор етадиган бирон ножўя ҳаракат қилиб, ноўрин бир сўз айтиб қўймаслик ҳақида ўйлар эдим мен. Унинг рўпарамда ўтирганига ишонгани ҳали ҳам қўрқяпман. Бирданига хазина топиб олган одам дастлабки дақиқаларда шундай ҳолга тушса керак. Мен Сўнагулни учратиб ҳақида ҳеч хаёл қилганмидим? Ҳа, ҳамма вақт; қатто ҳовлида Ҳурихоннинг ку-

кусини эшитиб ётганимда ҳам. Лекин буни сизга гапирмаганимки, бу хаёлларни мен ўзимдан ҳам яширишга уринган бўлсам керак. Бу, назаримда, қарийб ушалмайдиган, ниҳоятда журъатсиз бир орзу эди, журъатсиз ва эзгу...

— Бу ерларга келиб қолибсиз, Сўнагул?

— Ишга келиб эдим...

— Қийин бу ерда,— дедим. Дедиму, шошиб қолдим: «қийин» деганимни ўз аҳволи ҳақида деб ўйлаб, дилига озор етмасайди.

— Қийинини кўрмапмизми сиз билан биз,— деди у.

Йўқ, бу ўша Сўнагул! Лекин бунчалик қайсар бардошни қаёқдан оларкин бу заифгина бу вужуд? У, бошидан ўтган энг аянч пайтларини кинояли қилиб гапириб берди. Бу ерга келиб ишлаш илгаридан хаёлида бор экан. Узоқ тергов ва сўроқлардан кейин, туғишган жойимда сал ўзимни ўнглаб олай, деб Байрамалига қайтибди. Катта шаҳарларга бориш ҳуқуқи чегараланган экан, ўқишини ҳам, касбини ҳам давом эттиролмабди. Иш тополмай узоқ сарсон бўлибди. Қари онасининг қабрига бориб хайрлашибди-да, пулсиз, кийим-бошсиз, йўлланмасиз шартта сахрога қараб жўнабди. Лекин бу ерда ҳам ишга олишмабди уни.

— Кетмайман...— деди товуши товланиб.— Бу ерда Мадали акам ўйлаган иш амалга ошяпти. Менинг жўйим фақат шу ерда. Шу ишга заррача фойдам тегса бас...

Биз Сўнагул билан неча бор видолашиб, неча бор дийдор кўришдик. Ҳар учрашганимизда, энг оғир пайтларда ҳам, мен унинг кўзидаги, қалбидаги ўчмас, ўжар бир оловдан ҳушёр тортиб, босган йўлларимни ўйлайман. Ҳар учрашганда у менинг иродамни тиклаб, қувват, далда бериб, ҳаётимни йўлга солади. У менга ҳар сафар ҳақиқий ҳаётдай дуч келар ва ҳаёт ҳақидаги енгил-елпи хаёллардан қутқазар эди. Ҳозир мен сўнгги ойларимни эслаб барча ўйларимни гапириб бердим. Ҳар кимсанинг рўпарасида иккита йўл бўлар экан: бири тикка, бири — четга. Уй, оғим, Ҳурихон, бозор... Ҳаёт, шу урушдан кейинги одамларимиз шу деб, тикка йўлдан четга тойишимга сал қолибди. Геолог Ваҳобжон, шофер Ашот, дизелчи Ниёзмат, пайвандчи Геннадий, ниҳоят Сўнагул — мана булар экан урушдан кейинги одамларимиз. Мен уларни топдим.

Худо ҳам, инсон ҳам лаънатлаган, асрлардан бери ҳувиллаб ётган мана шу саҳро шаънига бир ёмон гап айтиб кўринг — бу одамларнинг газабига дучор бўласиз. Саҳро уларга чексиз азоб беради, улар эса унга муҳаббат қўйишган, меҳнатларини, ҳаётларининг энг гўзал фаслини унга бағишлаган. Улар учун бу — саҳро эмас, улуг хазина. Энди билиб турибманки, Мадали ака бир вақтлар менга мана шулар тўғрисида гапирган экан. Мен буларнинг қаторидан четда қолсам нима деган одам бўлардим.

Шунинг учун ўйлайманки, мен ҳозир Сўнагулнингина эмас, ундан каттароқ бир нарсани, ўз дунёمنى, ўз туйғуларим, ўз бойликларим дунёсини топдим. Ёнгинамда букчайиб ўтирган кичкина гавда ўз вужудининг бир бўлагидай туюлиб кетди.

— Кетмаймиз, Сўнагул! — дедим мен ҳам.

Тун ярмидан оғиб, ташқарида дизель товуши тинди, чироқлар чўгдай қизариб ўчиб қолди. Тумбочка устидаги газ чироқнинг яшил шуъласида бизнинг суҳбатимиз давом этарди. Ҳамма ётган, лекин мен билан, ҳеч ким ухлаётгани йўқ: Сўнагул билан бизнинг учрашувимиз, бизнинг осойишта, лекин ҳаммага эшитилиб турган очиқ суҳбатимиз ётоқдагиларга қаттиқ таъсир қилган, уйқуни узоққа қувлаган эди. Биров қўлини бош остига қўйиб индамай шифтга тикилиб ётибди, кимдир уҳ тортиб ҳадеб ағдарилади, биров ўз умрини ўйлаб, хотираларга берилган. Қария эса биздан сал нарироқда ҳали ҳам тўшагида чордона қуриб ўтирибди, у гап қотмаса ҳам, бизнинг тунги, узоқ, оғир суҳбатимизга шерик. «Дунёнинг ишлари шунақа экан!» дегандай, ҳар замонда бош чайқаб қўяди.

Деразадан саҳро тонгининг шуъласи тушди. Мен илгариги, хаёлимдаги Сўнагул билан ўтирган эканман, ҳозиргисини энди кўрдим. Унинг йигирма тўрт яшар қиз эканига бировни ишонтириш қийин эди. Унинг қорачадан келган, бахмалдай майин, лўппигина қўллари қани, юзларига қалбидан қалқиб турадиган нурли ҳарорат қани?! Кичкинагина қадрдон қоматни бағримга босгим келади-ю, уни уялтиришдан қўрқаман, ўзи ҳам кўзларини, чақа қўлларини қаёққа қўйишни билмай ўтирибди. Нега унинг тақдири бу қадар аччиқ, ҳаёти алғов-далғов? Бу ақлли, журъатли, садоқатли, беғуноҳ қизнинг одамлар олдида нима гуноҳи бор?

Шунчалик даҳшату ваҳшатларни енгиб, азобли йўл босиб келган қиз бола бундан афзалроқ тақдирга лойиқ эмасмиди? Мадали акага бўлган эзгу муҳаббати, унинг орауларига садоқати учунгина тиз чўкса бўлади-ку оёқларига!

Бу муҳаббат, бу садоқат ҳужжатларга ёзилмайди-да, ҳужжатларда одам юрагининг тавсифи ҳам йўқ. Аммо бу юракни мен биламан ахир! Нима қилсам экан азиз жон учун? Нима қила олар эканман?

Аввало, дастлабки саҳро тонги менга ёрқин бир фикр тақдим этди. Сутдай шуъла тушиб турган оқ қозғога ариза ёздим: «Менга маълум бўлишича, монтажчи бригадаларда пайвандчилар йўқ экан. Бир пайвандчи кечаси ҳам, кундузи ҳам ишлашга мажбур бўлмоқда. Шунини ҳисобга олиб, илтимос қиламанки...»

Сўнагул тепамда қараб турибди. Аризамда Геннадийнинг отини кўриб, аввал менга хавотирли ўйчанлик билан қаради.

— Танийсизми? — дедим.

— Танийман. Еш бўлса ҳам... шогирд тушсангиз бўлади унга, — деди Сўнагул.

У мени эндигина таниб олаётгандек, юз-кўзимга тикилиб қаради-да, қароримни маъқуллагандек биринчи марта сал жилмайди. Тонг ёруғида унинг кўзларидан нурдай таралган ажинларни кўрдим. Бу менинг кўнглимдаги ҳар фикрни бир қарашда тушуниб оладиган ўша-ўша Сўнагул эди...

6. УНГА ЯНА ДУЧ КЕЛДИММИ?

Юқорида ҳаво соф, деб тўғри айтган экан Геннадий. Биз доим ўттиз-қирқ метр баландликдамиз. Пастда гармсел эсади, қумнинг устки қатлами тинмай оққани оққан, шамолда сал учқунланиб, барханлардан ошаркан, худди тошқин сувдай тўлқин уради. Биз эса нафасни бўғадиган қум тафтидан узоқмиз, ҳаво тиниқ, қуёш тиғи ўткир, уфқлар ниҳоясиз...

Геннадий билан иккаламизнинг ўртамизда галати бир муносабат ўрнашди. Ҳунарни у ўргатади-ю, буйруқни мен бераман. Ўзидан етти-саккиз ёш катта эканлигимни, суҳбатларимни, саргузаштларимни, бу ишга ўзим ариза бериб келганимни билгандан кейин, навқирон устозим менга пайвандчиликни астойдил ўргата

бошлади-ю, лекин ўзи нуқул менинг оғзимга қараб турарди. Хуллас, мен ҳам унга қай жиҳатдандир устоз эканлигимни сездим, бу иккаламизга ҳам ўнғайлик, тенглик, эркинлик ҳиссини берди, иккаламизнинг ҳам кўнглимиз нақ кафтимизда эди.

Мен аввало Геннадийга қуёш тигида темир ниқобсиз ишлашни тақиқладим. Бу кунларда пармалар бири-бирига яқин жойларда солинаётганидан вишкалар кўпроқ бутунлигича кўчирилар, пайвандчиларга иш камайиб қолган эди. Шунинг учун биз қуёш тигида ишлашни умуман камайтирдик, Геннадий ҳам менинг гапимга кўна қолди. Кўнди-ю, менинг бу насиҳатимда акалик-биродарлик меҳрини сезиб, ўспиринларга хос бир ёпишқоқлик билан ихлос қўйди менга, сергапроқ бўлиб қолди, қулфи-дили очилиб кетиб, кўнглида борини тўкиб солди. Ҳатто ҳеч кимга айтмаган сирларини ҳам очди: севган қизи — ленинградлик Лариса рассомликка ўқир экан, таъриф қилишига кўра, ўзи ҳам суратдеккина, жажжи эмиш, Геннадийнинг мовий кўзларига мафтун, ҳар хатида шуни ёзади, дейди. Лекин Ларисадан хат келганда Геннадий Ашотнинг сифардан қайтишини кутишга мажбур...

— Энди сизга ҳам ишонаман унинг хатларини... — деди Геннадий куйган кафти билан сап-сариқ сочларини пешанасидан суриб. Офтобда чўғдай қизиган темир қувурларга тармашаверганидан унинг кафтлари яхлит-яхлит куйиб ҳеч нарсани сезмайдиган бўлиб қотиб кетган эди.

— Мен сенга хат ўқиб бермайман, — дедим қўрслик билан, — умуман, ҳуда-беҳудага фидойиликни ёмон кўраман.

Геннадий жим бўлиб қолди. Насиҳатгўйлигим баъзан ҳаддан ошиб кетганини ўзим ҳам пайқайман, кўпол гап билан уни хафа қилиб қўйдим шекилли. Бундай пайтларда у «ортиқча» гапни тўхтатиб, ишга берилади.

— Мана бу жойни аввал пўлат қирғич билан тозаламабсиз-да, — деб танбеҳ берди у, ҳалидан бери пайвандлаган жойимни бўр билан ўраб чизиб қўйди «чокки бўш, омонат» деган маънода. Кейин пастдаги мотористка қичқирди: — Кўтара туш! Кўтар деяпман!

Қувват бирдан ошиб кетиб, электроднинг оғир тутқичи қўлимни қалтиратиб юборди, эриган металл зар-

ралари, электродуганинг кўзни оладиган яшил шуъла-
си чирсиллаб кўзойнакка урилар эди.

— Пайванд қилинган жой ипак тасмадай қорайиб,
йилтиллаб туриши керак, — деди Геннадий — стержен-
ни яқинроқ тутинг.

Пастда, қумга кўмилган хумдаги илиқ-милиқ,
шўртак сувдан ичиб, вишка тагидаги сояга ўтир-
ганимиздан кейин Геннадий яна аста очила бош-
лади.

— Биласизми, Аҳмаджон ака, — деди узоқни хо-
тирлаб, — Ленинградда қамал вақтида мен қари бувам
билан бувимнинг қўлида қолганман. Ун тўрт ёшларда
эдим тахминан. Даҳлизга кираверишда, эшик ёнида-
ги каравотда ётардим. «Ухла, кўпроқ ухласанг очлик
билинмайди», дер эди бувим. Узи бўлса ярим кечада
ўрнидан туриб, оёқ учида юриб кухняга чиқарди. Бу-
ни сезиб қолиб бувам ҳам ўрнидан турар, у ҳам секин
чиқарди кухняга. Иккаласи ҳам тунги-кўйлақда, ик-
каласи ҳам яланг оёқ, букчайганича кухнянинг ўрта-
сида туриб, бир-бирларига қараб қолишарди. «Нима
бўлди, оппоқ дадаси!?» дерди кампир. «Бир нима ши-
тирлагандай бўлдими, бувиси? Сен нега турдинг?»
дерди бувам. «Менга ҳам эшитилди, бир нарса шитир-
лади чамамда...»

Шундоқ дейишарди-ю, иккаласи ҳам жавоннинг
қулфига кўз қирини ташлаб қўярди. Жавонда эса уча-
ламизнинг эрталаб ейдиган бир юз йигирма грамм
нонимиз бор... «Ҳеч гап йўққа ўхшайди», дерди чол.
«Ҳа, ҳеч гап йўқ экан». «Ёта қолайлик, бувиси». «Ҳа,
ёта қолайлик».

Улар иккаласи ҳам бир-бирини, ҳам ҳар қайсиси
ўз-ўзини алдаётганини била туриб, шундай қалбаки
гаплашишар, лекин кухнядан ҳамон чиқиб кетолмай,
цемент полда яланг оёқ, сийрак оқ сочлари тўзгиган
қолда, букчайиб туришар эди. Иккаласининг шу тури-
ши кўз ўнгимдан сира кетмайди. Шунча умр кўрган,
сочлари оппоқ оқарган одамлар, Аҳмаджон ака, бир
бурда... йўқ, бир бурда эмас бир неча увоқ нон туфай-
ли шу қадар... — Геннадий кўзимга тикилиб қараб,
овозини пасайтди, пичирлаб тугатди гапини: — шу қа-
дар тубанликка боришга мажбур эдилар, мен уларга
ачинганимдан лабларимни қаттиқ тишлаб зўрға ётар-
дим ўрнимда. Мана, Аҳмаджон ака, мана шу такрор-

ланмасин дейман... Фидойи эмасман, қасам ичайми сизга?!

Мен ғалати бўлиб кетдим. Ўсмирдек кўринган бу хипча йигитга насиҳатгўйлик қилиб юрганимга изза бўлдим, у ўсмир эмас, катта киши эди. Фикримни бир жойга тўплотмай жим ўтирганимдан, ҳали ҳам хафа деб ўйлади шекилли, болаларча, ялинганроқ овоз билан давом этди:

— Улай агар, сиз ҳам уларни кўрганингизда, яна қайтиб кўргандан кўр бўлганим афзал, дер эдингиз! Менинг дадам... ҳа, айтгандай, мен буларни сизга нима учун гапиряпман, ўзингиз ҳам бу ерга шунчаки ҳавас билан келмагансиз-ку, пайвандчиликка ҳам шунчаки ҳавас билан ёзилган эмассиз, биламан. Лекин буни беҳуда фидойилик десалар ўзингиз ҳам хафа бўлардингиз.

— У гапни сени хафа қилиш учун айтган эмасдим...— дедим бўлак сўз тополмай,— сен даданг тўғрисида бир нима демоқчи эдинг,— деб эсига солдим.

— Ҳа. Дадам ярадор ҳолича фронт линиясидан ўтиб келиб, мени очлик ўлиmidан қутқазди. Очиғи — у ўшангача дадам эмас эди, фақат ўша кундан бошлаб дада деганман. У асли даданинг қалин ўртоғи бўлган. Асли дадам бўлса, оғим билан бирга чегарада урушнинг биринчи куниёқ ҳалок бўлган. Тутинган отам ҳозир инвалид, узоқда бўлса ҳам икки кўзи менда. «Қани, сен нима бераркинсан?» дегандай тикилади. Бу саҳрода нима иш бўлаётганини ҳам билади у. Узим тушунтирганман. Мен бу иш учун арзийдиган нимаики нарсам бўлса, барини берардим. Лекин шу ҳунаримдан, билак кучимдан бошқа ҳеч нарсам йўқ...

— Ундай эмас, Геннадий ёшлигингнинг энг ширин йилларини, юрагингнинг бўтун бойлигини, муҳаббатингни беряпсан...

У боладай қувонади. «Ажойиб ака топдим, келганингизга жуда хурсандман!» дейди чин кўнгилдан. Мен бўлсам ўйлайман: «Ўзинг-чи, насиҳатгўй, ўзинг нима берасан? Юрагингда нима бойликларинг бор? Ақалли ҳунаринг бўлса-чи!»

Эртасига вишкага келсам, кечагина мени мақтаган устозим бир кун қилган ҳамма ишларимни чок-чокидан сўкиб, бошқатдан пайванд қилиб қўйибди. Илжайиб турибди яна. Жуда хафа бўлиб кетдим. Ундан

эмас. Узимдан. Бунинг устига, пармаловчи бригада-ларга қандайдир фавқулодда кўрсатма келар экан деб кутиб, кечгача тузукроқ иш ҳам бўлмади. Бундай диққинафас пайтларда Сўнагул ёдимга тушади. Уни топганимга ҳамон ишонамагандайман. Ёнига боргим келади.

Мен Сўнагулни худди ўзимни билгандай, миридан-сиригача биламан деб ўйлардим. Лекин бу сафар борганимда у мени яна бир марта ҳайратда қолдирди.

Оқшом, шабада тиниб, ғира-шира уфқда вишкаларнинг найзадек қораси кўринди. Ҳаво дим. Куни билан қизиган қумнинг оловли тафти юзга уради. Тупроқ рангидаги, пастак, чўққайма палаталар, қумшувоқ бостирмалар шахри ҳали кундузги мудроқ уйқусидан уйғонмаган, бурчакларига шом салқинини йиғиб, ҳорғин ва сершовқин аҳолисини ишдан кутмоқда. Фақат пармачиларнинг қамиш қўрасидан (бундай қамиш ихоталар палаталарни кўчма-қумдан сақлаш учун қурилган) осмонга паға-паға тутун ўрлаб, қандайдир тарақ-туруқ, пақирларнинг бир-бирига урилгани, шапиллаб ерга сув сепилгани эшитилади.

Сув шапиллашига вужудим толпиниб қўрага кирдим. Қарасам, худди ўйлаганимдек, Сўнагул атрофига чойшаб, гимнастёрка, ички кийим-бошларни уйиб ташлаб, билагигача кўпикка ботиб кир юваётган экан. Нарироқда биқсиб гулхан ёнар, буғ чиқиб турган бак атрофида қорамой сингиб кетган, трактор ғилдираги ғажиб ташлаган ходалар, қумда пармаловчи станок судратадиган ёғоч чананинг синиқлари сочилиб ётарди. Сўна иссиқда қансираб терга пишган, ориқ бўлса ҳам биринчи кўрган кунимдагидай эмас, қандайдир очилиб, чеҳрасига нур югуриб қолган эди. Мени кўргач этагини липпасидан тушириб, совунди ориқ қўллари билан тўзғиган сочини тuzатди.

— Кела қолинг, Аҳмаджон. Барвақт қайтибсиз? — деди.

— Қарашворайми?

— Ҳа, мана бу икки пақирдаги мағзавани тўкиб, анов бакдан қайноқ сув олиб беринг, — ўзи чайилган кирни сиқиб, саксовул таёққа тортилган арқонларга ёя бошлади. Мен сув олиб келдим. Сўнагул бир эски галифени қарсиллатиб силкиб, арқонга тортаркан, ниманидир эслаб жилмайди:

— Самарқандлик Самсақтўра деган пармачиники. Узи ювиб рапгини ўнгитиб қўйибди. Фронтдан олиб келган жуда чиройли хотини бор экан: Самарқандга газ боради, ўтин-кўмир ташвишидан қутуламиз, хотинимнинг қўлини совуқ сувга урдирмайман, дейди. Мана бу гимнастёрка Шотурсун полвон деган дизелчи боланики. Яна тугмаси йўқ. Тугма чидайдами бунга, кучини қаёққа қўйишини билмайди, қумга юмалаб кураш тушгани-тушган... Ҳаммаси ҳам яхши болалар. Кечқурун ҳолдан тойиб ишдан келганда, мени кўриб кўзлари қувониб кетади.

— Онахон бўлиб қолибсиз буларга, — дедим мен бўш пақирни тўнтариб ўтириб. Ҳақиқатан ҳам, унинг энг шимариб, совун кўпиртириб, сув сачратиб кир ювишини томоша қилиш-кўзни қувонтирар, аёл кишининг борлиги бу ёввойи саҳродаги қамиш бостирмаларга оилавий файз киритар эди. Аммо юрагимнинг бир чеккаси гаш. Сўнагулнинг ориқ тирсакларига, реза тер оққан ажинли пешанасига, ингичка қора бармоқлари орасидан тирсиллаб чиққан кўпикка, ҳансираб, бедармон тебранган юфқа кўкракларига қарайману, унинг ёшликдаги олов кўзларини, тикмачоқ гавдасининг, осмондаги фашист самолётларига зенит ўти билан даҳшат солган шинелли йилларини, бўлиқ кўксини тўлқинлантирган чексиз, катта орзуларини эслайман. Наҳотки тугаган бўлса буларнинг бари? Наҳотки ўша Сўнагул энди йўқ? Наҳотки у мана шу тирикчилигидан рози бўлса! Мен бунга ишонмайман. Сезиб турибманки, бу унга муносиб эмас.

— Сўнагул, сиз бирон арзийдиган ишга киришингиз керак, — дедим бугун ҳам. «Биласиз-ку» дегандек қаради. — Бу ерда бўлмаса, бошқа ерда! — дедим. — Наҳотки ишлайман деган одамга иш бермасалар, бу мумкин эмас, қаерда, қанақа замонда яшаб турибмиз ахир!

Мен кўпинча шундай тажанг бўлиб кетаману, Сўнагул ҳамон босиқ. У гўё ҳамма жойда бўлган, ҳамма жавобларни эшитган, синаган, кўниккан, тинчиган.

Бироқ ундай эмас эди. Жомашовдан қаддини кўтариб кутилмаганда жиддий ва қатъий товуш билан деди:

— Бошқа ерда — менга тўғри келмайди. Менинг

Ўриним, менинг талабим, ниҳоят, менинг ҳаққим шу ер!
Фақат шу ер!

У қизарган қўлларини фартуғига сидириб артиб, қандайдир тантанали тараддуд билан сочларини тузатди-да, қўранинг чекка бурчагидаги кичик палатага кириб, туркманча қизил рўмолга тугилган бир нарса-ни кўтариб чиқди. Совунли сувда буришган бармоқлари билан тугунни узоқ ечди, ундан коленкор жилдли қалин дафтарни олиб, икки қўли билан менга узатди.

— Мана...

— Нима бу?

— Кўринг-чи, танирмиқансиз.

Мен ҳам дафтарни икки қўллаб ушлаганча гулханга яқинлашдим. Ҳеч нарса тушунмадим — оддий, кўк дафтар, янги, унча уринмаган. Ёруққа солиб варақладим, ҳамма бетлари тўла ёзилган, сиёҳда, пухта чиройли хат. Аввал ўртасидан очган эканман, дастлабки саҳифасига қайтиб разм солсам... гулхан лов этиб юзимга урилгандай, кўзим тиниб, баданим ўтдай қизиб кетди. Сўнагул қоронғида туркман рўмолининг бир учини юзига босиб, менга тикилганча, соядек тек турар, қизил рўмол гулхан яллиғида товланиб, қизни ёлқин чирмаётгандек кўринар эди. Мен унинг ёнига бориб, ҳайратли савол назари билан тикилдим. Жавобан, у ўйчан бахтиёрлик билан жилмайди.

— Сиз бу дафтарни ёндириб юбордим деган эдингиз...

— Ҳа, бир марта ёндирганман, — деди Сўнагул хотиржам. — Феникс деган қуш ҳақидаги эртакни эшитганмисиз? Ушанга ўхшаб, бу дафтар ҳам бир ёниб, ўз кулидан яна қад кўтарди.

— Ҳазиллашманг, — Сўна, — мен чиндан титраб кетдим, — бу Мадали аканинг... ўша дафтарими?

— Ўша.

Мен қўлим қалтираганча варақлар эканман, аввал саҳифаларда гулхан яллиғидан бошқа ҳеч нарса кўролмадим, кейин геологияга, Қизилқумга хос сўзлар, рақамлар, формулалар кўзимга ташланди. Баъзан ярим, баъзан бутун-бутун саҳифалар бўш, оппоқ қолдирилган, кўп ўринлар қизил қалам билан ўраб савол аломати қўйилган эди.

— Бу сизнинг хатингиз-ку? — деб сўрадим.

Сўнагул менга яна ҳам яқин келиб, енгимдан уш-лади-да, ерга қараб жиддий гапирди:

— Мадали аканинг васият қилган дафтарини ростдан ҳам ёндирганман. Бунинг қандай шароитда бўлганини сизга айтган эдим. Лекин ўша пайтдаёқ мен уни қайта тиклашга урина бошладим. Ёндиришдан аввал олти ой давомида дафтарни бутунлай ёд олган эдим. Концлагерда...

Узоқда қолган ўша даҳшатли кунлар бирдан кўз ўнгимга келди. Оқшом қоронғисига ҳаммаси шарпадек жонланган эди: ана, суваракдай мўйлови қимирлаб турадиган соқчи Сўнагулнинг номерини тилга олиб, бармоғини чаккасига тақаб пармадай бураб кўрсатди-да, кула-кула кетди шеригининг елкасига қўлини солиб. Аёллар барагининг деразаси олдида осилган жинни хотиннинг кўм-кўк гавдаси кўз олдимда тебранади. Оҳак ташувчи тишсиз хотиннинг дардманд товуши эшитилади, қулоғимга: «941-нчи ўз-ўзи билан гаплашади. Кечалари пичирлагани пичирлаган... пойма-пой гаплар». Ана лагерь дарвозаси олдида Сўнагулнинг ўзи. «Соғмисиз?» деб сўрайман ундан, «Дафтар ёнимда» деб жавоб беради пойма-пой. Ёноқ суяклари туртиб чиққан, юзи мумдай қорайиб кетган, сочига оҳак суркайверганидан манглайи шилинган, кўзи ғалати, тинмай пичирлайди...

Мен беихтиёр бошимни эгиб, қизнинг совун ҳиди келиб турган қип-қизил қўлини икки кафтимга олдимда, юзимга босдим. Эгилган ҳолимча кўз ёшимни тийиб, қўлига пичирлар эдим:

— Биз сени ўз яширин группамизга қўшишга қўрққанмиз, мен сени жинни бўлди деб ўйлаганман... Сенга занглаган игна бериш ҳам хаёлимга келган... Сени... девор ёнидаги хотинлар қаторига турсайди, ўлимга бора қолсайди деб чин кўнглимдан тилаганман, Сўнагул... Сен бўлсанг...

— Аҳмаджон!— деб қўлини тортиб олди қиз.— Кўз ёшига нима бор? Бари ўтиб кетди ахир!

«Ўтиб кетди...» Ўтиб кетармикан?

— Кечирасиз, Сўнагул, «сенлаб» юборибман...

— Қайтага яхши,— деди у кулиб ва дарров гапни бурди.— Мен сизга бу дафтарни кўрсатганимки, бу ердан ҳеч қаёққа кетмайман, мен фақат шу ерда, лабораторияда ишлашим керак.

«Ишлашим керак». Қачон? Қандай қилиб? Ким олади уни? Нимага ишонади?

Мен ҳамон дафтарни ушлаб, унга тикилиб турардим.

— Бунда... бунда нима бор, Сўна? Ўзингиз тушунасизми? Унда бирон қимматли фикр, маълумот, ихтиро борми ўзи?

— Мадали ака уни менга топширганида нима деганини эшитгансиз-ку?

— Эшитганман, — дедим. Мен ҳали ҳам нимадан-дир гаранг эдим. — Сен... сиз буни тўғри тиклаганингизга аминмисиз?

— Мен Мадали аканинг ўзини ҳам, бутун ўй-фикрларини ҳам, қалбини, қиёфасини, ҳар бир соч толасигача тиклашга қодирман. У барча хаёллари, энг яширин туйғулари, товушининг ҳар бир товланиши, бутун дунёси билан кўз олдимда. Фақат, фақат ўзи йўқ, Аҳмаджон...

— Ана холос, ҳозиргина ўзинг айтмадингми кўз ёшига нима бор деб?

— Мен йиғлаётганим йўқ, мен йиғламайман. Мен унинг орзусини юзага чиқараман!

Бу маҳал Сўнагул гулхан яллиғида ёшлик йилларидагидек гўзал, олов қиз бўлиб кўриниб кетди.

Беихтиёр бағримга олдим. У ҳам кўкрагимга бош қўйди.

— Мен сизга ёрдам бераман, Сўнагул! Бўпtimi?

• Шу куни мен у билан бамисоли бошқатдан танишган эдим. Унинг бутун умр йўли, қалбининг яширин саховати, бир мақсадга бўйсунган метин иродаси тасаввуримга келиб, унинг ёнида гўё бир қарич ўсиб, ўзим ҳам ўзимга яхшироқ кўриниб кетдим, кўксимда олижаноб бир ҳис тўлқинланди.

Қуёш аллақачон ботиб кетган бўлса ҳам, осмоннинг чексиз туби унинг узоқлардаги сўнгги шуъласидан ҳали ҳам сутдек равшан тортиб турарди. Палаталарнинг эгалари қайтиб, қўра говур-гувур шовқинга тўлди. Ҳуштак, хиргойи, бақриқ, кулги кўтарилди, газ чироқлар, чўнтак фонарлари ёнди, «кўча»да мотоцикл тариллади, палатада тунука чойнак қопқоғи тарақлади, кимдир мулойим товуш билан Сўнагулни чақирди. Афтидан у бугун посилка олибди, баъзи ше-

риклари «оч!» деб қисташади, баъзилари бўлса, «Сўнагулсиз очмаймиз!» деб туриб олишади.

Сўнагул билан биз қоронғи бурчакда турибмиз, у ўзини ҳеч ким кўрмаётганига «пиқ» этиб кулиб юборди, мени яна ҳам қоронғироққа судради: «Бекининг». Мен ҳам бекинмачоқ ўйнаётган боладек, кўнглимда шўхлик сезиб, қизнинг қўлини ушлаганча оёқ учида нарироқ жилдим. Қамиш қўрада очиқ дарчани кўриб, «қочамиз!» дедим шивирлаб. Иккаламизни ҳам аллақандай бевош бир қувонч етаклаган эди, «дарча»дан эгилиб ташқарига чиқдик-да, қўл ушлашиб югурганча сахро тунига шўнғидик.

— Ўзбекларда қиз олиб қочиш борми? — деди Сўнагул, хансираганча кулиб.

— Илгари бўлган экан, ҳикоя қилишади... — дедим ўзимни худди ўша сирли ривоятларнинг қаҳрамонидек ҳис этиб. Лекин у қиз ўтирловчи романтикларнинг юрагини ғулғулалди қувонч билан бирга даҳшатли бир дағ-даға титратса керак. Менинг кўнглим бўлса бу хушчақчақ ҳазилдан равшанлашиб, енгил тортиб кетди. Бу ерда зангор кўл соҳиллари-ю, кул ранг қоя тошлар, серчечак сўқмоғу, яшил хиёбонлар, қушлар нағмаси-ю, барглarning сирли шивирлашлари йўқ. Аммо ҳаммасининг ўрнини босувчи бир ҳис бор кўнглимда. Сахро тун қоронғи, чексиз, улуғвор. Осмоннинг зим-зиё қаърида хира юлдузлар милтиллай бошлади. Бу ниҳоясиз сахро, ниҳоясиз тун, бу ниҳоясиз тинчлик бутун олам узра ҳукмрондек, ўзининг таъғалали мусаффолиги билан киши руҳини толқинтирар эди.

Биз ҳамон олға юрмоқдамиз, йўлсиз, мақсадсиз, қўрқувсиз. Биз ёлғизмиз, кўкда ой ҳам йўқки, бизга кўз тикса; оёғимиз тагида юмшоқ, илиқ қум; бутун тун, бутун тонг бизники! Бундай пайтда йигит қизни бағрига босиши, эҳтирос билан титроқ лабларидан ўпиши керак. Кўпчилик шундай деб билади. Мен ҳам ўзгача бўлишини кўз олдимга келтиролмас эдим. Лекин ҳозир Сўнагул билан иккаламизга ҳеч нарса керак эмас, шунчаки тун, шунчаки саҳронинг ўзи гўзал, шунинг ўзи етарли эди бизга. Мен кафтимда иссиққина қўлнинг нозик суякларини, бармоқларидаги гудур қадоқларни сезаман. Юрагим толпинишини босиб, ўйлашга, ўйлашга, жиддий ўйлашга уринаман. Мен

унинг тақдирига кўпдан аралашиб, киришиб, сингишиб кетган эканман, баъзан фарқ қилолмай қоламан: ўзимни ўйлаяпманми, уними...

— Фақат лабораторияда ишлашим керак деганингиздан...

— ...деганимдан мақсад: Мадали аканинг дафтари тўла тиклашим, рақамларини, формулаларини текширишим керак. Унинг ҳамма маълумотлари мана шу Туяқудуқ ҳавзасига доир...

— Хўп, тикладингиз, текширдингиз. Кейин-чи?

— Кейин — асарни эълон қилдираман.

— Бирон мутахассисга кўрсатиш керак эди...

— Мен кўрсатдим, — деди Сўнагул. — Хоназаровнинг ўзига кўрсатдим.

Туяқудуқ газ разведка экспедициясининг бошлиғи, геология фаълари кандидати Хоназаровни яхши мутахассис, тадбирли киши деб эшитар эдим. Пайвандчиликка ариза бериб кирганимни эшитиб идорага атайлаб чақиртирган экан, «Сиз билан танишмоқчи эдим, ишга кириб яхши қилибсиз, муваффақият тилайман» деб қўлимни сиқди. Бошлиғимиз кўнглимда жуда яхши таассурот қолдирган эди ўшанда. Шунинг учун:

— Хўш? — дедим Сўнагулга, шошиб.

— Кадрлар бўлимида аризамни қайтариб беришгандан кейин, иш масаласида Хоназаровнинг ўзига учрашдим. Хужжатларимни кўргандан кейин, қаттиқ ачинган бўлди-ю, ишга жойлаш тўғрисида бирон чора кўрмади. Айтишича, бу ернинг кадрлар бўлими бевоқифа трестга бўйсунар эмиш. Ушанда кўрсатдим дафтари. Дам бепарво, дам мукка тушиб, ярим соатча варақлади. Утирибману юрагим дук-дук уради...

Сўнагул ҳозир ҳам юрагига қулоқ солгандек жим бўлиб қолди. Биз қўл ушлашиб, юмшоқ қумни аста босиб, қайси томонгадир секин юрмоқдамиз. Дизель тўхтаб, базанинг чироқлари ҳам кўринмай қолди, палаталарни қандай топиб бориш ҳақида ўйлаётганим ҳам йўқ, Сўнагулнинг кўксидан чиққан ширали, майин товуш бутун борлиғимни чулғаган эди.

— Дафтардан бошини кўтариб, рўпарасида мени кўрди-ю ғалати бўлиб кетди, — деди Сўнагул Хоназаров ҳақидаги гапини давом эттириб. — Мен аввал унинг нимадан қўрқганини билмай гаранг бўлдим, кейин ўйласам, дафтарга беихтиёр берилиб кетганидан

чўчиган экан... Ишга олиб бўлмайдиган одамнинг қўлидаги дафтарга бу қадар эътибор бериш атрофдагиларга шубҳали туюлиши мумкин.

— Хоназаровни шундай ўта эҳтиёткор одам деб ўйлайсизми?

— Соясидан чўчийдиган аянч қўрқоқ! — деди Сўнагул.

— Унда... унда, мана сиз анча идораларга, жуда кўп одамларга мурожаат қилгансиз, биттаси ҳам сизни ишга қабул қиламан демабди, шундайми? Уларнинг ҳаммасини ҳам аянч, қўрқоқ деб аташ керакми?

— Билмадим, Аҳмаджон... кечирасиз.

Унинг товуши аллақасеримни тилиб кетди. «Кечирасиз...» Йўқ, ундан мен узр сўрашим керак эди. Уни мен, ёлғиз мен ҳужжатларига қараб эмас, босган қадамига, ўйлари, ҳислари, қалби, бардоший садоқати, интилишларига қараб биламан. Мендан лозиммиди унга бундай қўпол танбеҳ бериш? Негадир урчиб кетган қоғоз бандаларини ҳимоя қилиш мендан лозиммиди? «Билмадим, кечирасиз...» — бундай гангиб, беҳол бош эгиш Сўнагулнинг табиатига ёт эди, мен уни бундай ҳолатда биринчи кўришим. У доим шаддод, доим курашчан; ўтдай чақнаб турадиган қиз эди. «Билмадим» деди у ҳозир бош эгиб. Ҳақиқатан ҳам «эҳтиёткор»лар битта-иккита бўлса экан, борингки ўнта бўлса экан, уларга қарши курашсанг! Ҳамма шахарлардаги ҳамма кадрлар бўлимларига қарши, муҳрли ҳужжатга ишониши керак бўлган ҳамма мудирларга, ҳамма директорларга, ҳамма жавобгар бошлиқларга қарши кураш очиб бўладими? Жавобгар ахир улар. Нимага жавобгар? Ишга жавобгар, ўзига жавобгар. Қонун олдида жавобгар. Ҳа, қонун олдида ўзига ҳам жавобгар. Қонун!

— Қонунни бузишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, Сўнагул, — дедим мен. Хоназаровни негадир ҳимоя қилгим келарди.

— Ҳеч кимнинг-а?! Сталин ҳам бузолмайдими? У ҳар қандайини буза олади, унинг ҳар сўзи қонун!

— Нима демоқчисиз?

— Мен унга хат ёзаман, у ўзгартириб беради бунақа нотўғри қонунни! Мана ўзингиз биласиз, менинг юрагим соф, лекин ҳужжатларимда қора чизик бор.

Ҳамма амалдорлар ҳужжатга ишонади, юрагимга эса ҳеч қайсиси.

— Ҳужжатга ишонмаса қандоқ бўлади, ўзингиз ўйланг.

— Ҳужжатга ҳам ишонишсин, юракка ҳам. Шундай деган қонун чиқазиб беради Сталин! Мен бунга аминман, чунки менинг юрагимга ишонган одамлар ҳозир ҳам бор.

— Ким?

— Сиз...

Мен унинг кафтини беихтиёр қаттиқ сиқдим. У қўлини тортиб ишоша-пиша қўшиб қўйди:

— Пайвандчи Геннадий, Шотурсун полвон, самарқандлик Самсоқтўра, шофер Ашот, дизелчи Ниёзмат, ана у қўрадаги пармачилар...

Мен қўранинг қамиш четани орасида аранг милтиллаган гулхан чўғини, вагон-лаборатория деразасида қизариб ётган чироқни энди кўрдим, унча узоқ кетмаган эканмиз. Деразадаги чироқ кўнглимга бир фикр солди.

— Сўна!.. Айтгандай, экспедиция бошлиғи нима деди шундай қилиб? Қайтариб бердими дафтарни?

— Ҳа. Бу ёзувларнинг бизга алоқаси йўқ, гидрогеологларга кўрсатинг, деди.

— Виласизми, Сўнагул, менинг бир ажойиб ўртоғим бор, геолог, Ваҳобжон деган! Ушанга кўрсатамиз.

— У қаерда?

— Шу ерда. Фақат ҳозир сейсмографлар партиясин билан сахрога, Саридол ҳавзасига кетган, бирон ҳафтада қайтади.

Мен унга Ваҳобжонни тавсифлаб, унинг Мадали акани эшитиб биламан деганини, Сўнагул ўтирган столда ўтириб ишлаганини, иккаламизнинг қандай танишганимизни, мени қандай қилиб бу ерга бошлаб келганини — бирма-бир ҳикоя қилиб бердим. Сўнагул бундай дўстнинг, бундай мутахассиснинг топилганиданми, ёки «ўша» даврларни эслатганиданми — тўхтаб, энгимдан аста ушлади-да, менга енгил суянди. Гавдаси эриб кетаётгандек бўшаётган, иссиқ, юмшоқ эди. Қайноқ кафтимни ориқ елкасига қўйдим.

— Аҳмаджон... — деди қиз секин. — Сизнинг борлигингизни ўйласам енгил тортаман. Баъзан Мадали акани ўйлаб-ўйлаб, асабларим чарчагандан кейин, жинни

бўлиб қолдимми деб қўрқиб кетаман. Мадали ака бор-миди, у чиндан ҳам шундай тенгсиз одаммиди, уни ўзим ўйлаб чиқармадимми, деб чўчийман. Кейин сиз эсимга тушасиз. «Аҳмаджон гувоҳ, уни Аҳмаджон ҳам худди мендай билади» дейман ичимда. Сиз ҳам уни менинг кўзим билан кўргандайсиз. Таскин топаман, сизнинг борлигингиздан қувониб кетаман.

Сўнагул бутун ўйларини, иродасини, кучини, бутун борлигини Мадали аканинг орзуларини амалга ошириш учун бағишлаган эди. Жойсиз, ишсиз, кийимсиз, пулсиз, заиф, ориқ бу қизнинг мақсадга эришувиге энди мен ҳам астойдил ишона бошладим. Унинг нимага ишонганини англаб қолдим. Ярим кечада қум кечиб қўрага қайтиб келганимизда у менга бундай деди:

— Мана, бир қиз, бир йигит, иккаламиз кечаси, ёлғиз, узоқларга бориб айланиб келдик. Сиз билан менинг бир-биримизга муомаламиз қандай соф бўлса, мана бу қўрадаги, палата, ертўла-ю бостирмалардаги одамларнинг ўйлари ҳам шундай соф. Мен аминманки, биронтаси бизнинг бу юришимиз тўғрисида ёмон ўй ўйламайди. Сахро тунини маза қилиб томоша қилишибди деб, ух тортиб ҳавас қилиб қўйишади холос. Яхши одамлар! Шу саҳройи-биёбонни шунчалик яхши кўришса, ўзларининг обод юртларини қанчалик севишаркин?! Мадали акани ҳадеб эслайверганим ҳам шу ерда, шулар орасида яшаганимданми дейман. Хотирлайсизми: «Қизилқум барханлари эсингдадир, — деган эди кўкарган лабларини зўрага қимирлатиб Мадали ака, — менинг шундоққина кўз ўнгимда турибди. Умримда кўрган энг чиройли жойларим ўша... нега десанглар, унинг тагида дунёнинг бебаҳо бойлиги ётибди. Бутун Россиянинг... юрагига олов беради Қизилқум...»

Ҳа, хотиримда. Мадали ака бу гапни бутун ҳаётининг энг ёрқин орзусини айтиб қолишга шошилгандек, уни ўзи билан тупроққа олиб кетиш хавфини сезгандек, дардли бир ҳаяжон билан гапирган эди. Бари хотиримда. Лекин Сўнагул у гапларни сўзма-сўз билар экан. Унинг шинель кийиб, кўк дафтарни кўксига босиб, кўкарган лабларини қаттиқ тишлаб, ёшли кўзлари билан замбилдаги жонсиз гавдага тикилиб тургани кўз олдимга келади. У вақтда ёш, кучли, соғлом,

қалбида ғазаб ва муҳаббат слови ловуллаар эди. Ҳозир...

Ҳа, ҳозиргисини айтмоқчиман. Гап шундаки, ҳозир ҳам шундай экан! Мен уни Қизилқумда биринчи учратган кунларим хато ўйлаган эканман.

Йўқ, бу ҳали ҳам ўша кучли, оташин қалб! Мусибат шамоллари учиродмабди уя, қайсана тучлароқ довуллаабед.

Мен ўша отир, отобди йўлларда ўшун ҳам кўн жорсамни, баъзан оза ҳамма нарсамни йўқотдим, деб ўйлар эдим. Бирдан маълум бўлдики, энг қимматли бойликларимизни — ёшликни, умидни сақлаб қолган эканмиз. Яна нималардир, орттирган ҳам эканмиз. Бугун ётоққа қайтгач шу фикр бошимга келди: нимаки талафот берган бўлсам, барини шу бугунги саҳро кечаси учун берган эканман. Ҳамма кўрган оғир кунларим у қадар қора кун эмас экан: улар мени бу кечага олиб келишди! Туним шу қадар гўзал туюлса, янги туғилаётган кунимни қўй берасиз!

Саҳрода тонг салқини ажойиб бўлади. Ухлаганлар буни сезмайди-ю, лекин эртасига куни билан ҳормай меҳнат қилиш учун куч-қувватни шу тонг палласи берса керак одамга. Мен ўй билан бўлиб мижжа қоққанам йўқ, шундай бўлса ҳам тиниқиб ухлаган ўртоқларим қатори кучга тўлиб турдим ўрнимдан.

Уфққа саҳронинг ўзидай катта, қип-қизил офтоб юмалаб чиқди, ҳозир бу қум дунёсини ғазабимга оламан дегандай ловуллаб, шу топданок қизита бошлади. Узоқдаги барханларнинг сирти эриган мисдай саргайиб кўринар эди. Палаталардан, вагонлардан тирқираб чиққан ярим яланғоч йигитлар «кўча» ўртасидаги цистернанинг тепасига тармашиб, атрофини қуршаб, Туяқудуқнинг қорамтир шишадек, шўр сувини пақирлаб, чўмичлаб бир-бирларининг устларидан сепишар, «ёмғир ёғалоқ!» деб осмонга отиб-чинқирганча тагига киришар, тонг салқинини сақлаган тиниқ томчилар қизил қуёш юзида чўғ парчасидай бир ёниб, кейин пишиқ фишт сингари қизғиш баданлардан сирғаниб тушибоқ қумга сингиб кетар эди.

Биз Геннадий билан саҳронинг дам у ерида, дам бу ерида ҳар куни янги вишка пойдеворларига темир сеполяр монтаж қилардик. Вишкада ҳам, ерда ҳам ўзимни қандайдир юксакликда сезаман шу кунларда.

Геннадийнинг «баъзи» катти ҳаракатларини яхшироқ тушуна бошладим, баъзан, шошилинч кунлари, бошим кизиб, миям қайнаб, кетганда Геннадийдан яшириб ўзим ҳам бирпас ниқобни олиб ишлайман.

Мустақил ишлай бошлаганимдан кейин бизни ажратишди, мени «31-нчи километр» деган номсиз бир жойга юборинди. Бу ерда ҳамма районлар бир-бирига ўхшайди, уларни фақат ғалати-ғалати номлари ажратилади, биз борган жойини эса номи ҳам йўқ...

Геннадийдан ажралгандан кейин мен Сўнагулни соғина бошладим. Кутилмаганда мени қаттиқ банд қилиб эсанкиратиб қўйган бу ҳис ҳам оғир, ҳам ширин эди. Кечалари туриб, саҳро осмонига боқаман, базага жўнаб қолгим келади. Кафтимни юзимга босаман, ундан Сўнагул қўлининг тафти кетмагандай туюлади. «Аҳмаджон!» деган товуши эшитилади қулогимга. Ажабо, менинг ўлгидай сийқа деб юрган отим шунақа чиройли эканми! Билмас эканман-да шу маҳалгача. Кўп нарсани билмас эканман. Сўнагулнинг ўзим учун бу қадар азиз эканлигини билармидим? Ҳурихон ҳам чиройли қиз, агар ойимнинг гапига кўнганимда мен Ҳурихонга уйланган ҳам бўлардим. Лекин бу — бутунлай бошқа. Мен Сўнагулга уйланишни хаёлимга ҳам келтирган эмасман. Аммо уни кўрмасам туролмаслигимга амин бўлдим кейинги пайтда. Ёнимда олиб юрадиган дарсликларим сабил қолди. Баъзан бўш қолганимда соя жой топиб ўтириб, дарсликларни қўлга оламан, варақлай бошлайману, бирдан Сўнагулни кўрганимда айтиш учун ичимда жумлалар тузаётганимни пайқаб қоламан. Нимани ўйласам ҳам фикримнинг бир учи Сўнагулга бориб уланади.

Бир куни офтоб жуда қаҳрига олганда тягачнинг соясига чалқанча ётдим-да, «Ленинизм масалалари» га астойдил берилдим. Ер юзалаб эсган иссиқ шабада моторнинг бензин ҳидини ҳайдаб турарди, жуда роҳат қилдим. Лекин кўп ўтмай кичкинагина пучуқ «газик» брезент соябонини қанотдай шاپиллатиб уфқдан чиқиб қолди. Чангга ботган Хоназаров ҳансираганча кабинадан тушди-ю, аввало ҳеч нарсага қарамай, тикланаётган вишка пойдеворига чиқиб, монтажчиларга қандайдир буйруқ берди. Кейин зўрға юриб келиб менинг ёнимга, сояга ўзини ташлади. Унинг авзойи бузуқ эди: кўчирилаётган вишка, пармалаш ускуна-

лари, парма қувурлари ҳали йўлда, бугун-эрта етиб келиши маҳол, чунки вишкани 9-нчи қудуқдан бутунча олиб келишмоқчи деган гап тарқалган эди. Ҳаво эса дим бўлиб турибди — бу яхшиликка эмас. Мен ачиган сузмага совуқ сув қуйиб, бир кружка чалоб аталаб қўлига тутқаздим. Бошлиқ охиригача шимириб мўйловини артди-да, мени энди таниди шекилли, саломлашиб ҳол-аҳво сўради.

— Иккаламиз ҳам барвақтроқ келиб қолибмиз-да, Раҳим Хоназарович, — дедим. У китобимни қўлига олиб, маъқуллагандай жилмайди-да, жойига қўйди.

— Сиртқи бўлимдаман, Раҳим ака, охириги курс.

У ёнбошлаб ётганча елкамга қоқиб қўйди. Экспедиция бошлиғи кичкина мош-гуруч мўйлови қуюққина бўлса ҳам тепа сочи тўкилган, ўрта бўйли, қадди эгилганроқ, истараси иссиқ, аммо ранги хаста, элликларга борган, кўзлари чиройли киши эди. Соддагина, лекин сал киноялироқ жилмайини «қани сизни ҳам кўрайлик-чи, ким экансиз» дегандай маъно бериб, баъзан қарашлари юрагингизга қадалгандай туюлади. «Қизилқумни илма-тешиқ қилиб юборган» Хоназаров шу эди.

У иссиққа чидамай қолган юрагидан зорланиб бирпас ёнбошлагач, жазирамада ҳафталаб юрадиган зарбардаст йигитлик пайтларидан гапириб, кителини ечди, соядаги пақирни кўтариб ювингани чиқди, мен унинг бақувват елкасига сув қуя туриб, гапнинг хонаси келганда пайтдан фойдаланиб қолишга қарор қилдим:

— Сўнагул Башимқулиевани ишга олмай сарсон қилибсизлар, Раҳим Хоназарович. — дедим шартта.

— Қайси, ҳалиги ўзидан-ўзи уборшица бўлиб олган хотинми? — деди қизариб кетган кўкракларини сочиқ билан узоқ ишқалаб. — Ҳали ҳам шу ерда юрган эканми?

— У ҳеч қаяққа кетмоқчи эмас! — дедим мен. Овозим дағалроқ чиқди шекилли, бошлиқ ялт этиб қайрилиб қаради.

Мен унинг ёнида анча пачоқ эдим, бўйим пастак, малла сочларим офтобда куйиб жездай бўлиб кетган, мендан бундай гапни кутмаган бўлса керак, ҳайрон бўлди.

— Сизники қизиқ бўлди-ю: «Сарсон қилибсизлар». Уни бизга трест юборибдими, ё ўзимиз контракт билан олиб келибмизми, ҳужжатлари бу аҳволда бўлса... тагин даъвоси ҳам бор: «Фақат лабораторияда ишлайман!» эмиш.

— Мен уни яхши биламан, Раҳим ака.

— Мен ҳам яхши биламан, антиқа ҳужжатларини астойдил кўриб чиқдим: аввал салкам трибунал, кейин асирлик, ундан кейингиси умуман қоронғи, қаердадир «азиз» иттифоқчиларимиз қўлида...— Хоназаров сояга ўтириб этигини ечди, пайтавасининг қатламларидаги ҳовуч-ҳовуч қумни қоқиб, оёрига қайта ўрай бошлади.— Кадрлар бўлими қайтариб берибди аризасини, энди нима демоқчисиз?

— Ҳаммаси ўзингизнинг қўлингизда, сиз бошлиқсиз, сиз ҳал қиласиз...

— Йўқ, кадрлар бўлими ҳал қилади, бошлиқнинг кадрлар бўлимига ўзини қарши қўядиган пайти эмас. Ҳайлаш керак, ука.

— Сиз ҳужжатларини билсангиз, мен унинг ўзини, юрагидагини биламан, ўртоқ Хоназаров,— дедим гапни яна бошдан бошлаб. Бошлиқ пайтавадан бошини кўтариб, қошини чимириб қаради:

— Айтгандай, нега бу ишга аралашиб қолдингиз, у сизга ким бўлади?

— Хотиним,— дедим жаҳл билан, кескин. Бу ёлгон гап қаёқдан тилимга келди, нега бундай деб юбордим — ўзим ҳам билмайман. Лекин ўқинганим йўқ, қайтага бу менга Сўнагулни ҳимоя қилишга дадиллик берди. Мен «хотиним» деганимда Хоназаровнинг ранги ўчганини кўриб, яна очиқроқ ҳужумга ўтдим:

— Нега чўчидингиз? Мен ўзим ҳам асирликда бўлганман, лекин ҳеч кимга хавф солаётганим йўқ, туппа тузук ишлаб юрибман-ку!

— Қандоқ... Сиз? — деди бармоғи билан мени тўтиб кўрсатиб.

— Ҳа. Лекин мен концлагердан қочиб келиб, яна жангга кирганим учун, ҳужжатимда асирлик тўғрисида ҳеч нарса қайд қилинмаган.

— Ундай денг-да! Қайд қилинмаган!— Хоназаров ранги ўзига келиб, анча енгил тортди, кейин насиҳатомиз хотиржам давом этди:— Ҳужжат — ойна, ука. У одамнинг қиёфасини шундоққина кўрсатиб туради, у

билан ҳеч ким баҳслашолмайди, у изоҳингга ҳам қарамайди. Ҳужжат масъулиятли одамнинг суянган тоғи. Мана ўқишни битириб бир жойга бошлиқ бўлганингизда биласиз: биров ундоқ деб келади, биров мундоқ деб келади — қайси брига қараб иш тутасан? Ҳужжат бўлса, мисоли қалқон, ҳамма хатолардан сени асрайди.

— Гап одамда эмас, қоғозда экан-да?

— Гап замонда, ука. Замон шундоқки, ҳар кимга ҳам ишонаверса бўлмайди. Синамаган отнинг сиртидан ўтма. Эҳтиётсизроқ экансиз, ўзингизнинг тўғрингизда ҳалигидай гапни ҳар ерда гапирманг, бу билан мақтаниб бўлмайди-я. Асир тушган одам сотқин бўлмаса, сўнги ўқй билан ўзини ўзи отиши керак, биласизми шуни!

— Йўқ, — дедим мен коржомамни елкамга ташлаб, — жангга кирмаган доноларнинг уйда ўтириб ўйлаб чиқарган назарияси бу. Мен бу ҳақда ўз вақтида қаттиқ ўйлаганман. Сўнги ўқ билан ҳам фақат душманни отиш керак. Мен ўлсам душман ўқидан ўламан, чунки ҳеч бўлмаса кўксимда унинг битта ўқини олиб кетаман!

Хоназаровнинг касалманд юзида аллақайси пайлар сакраб-сакраб кетди. Негадир портфелига қўл узатди.

— Тушунмадим, — деди елкасини қисиб.

— Мен ҳам тушунмайман, — дедим китобимни қўлтиқлаб кетишга отланарканман, — фашизмдай офатни енгибмизу энди ўзимизникилардан қўрққанимизга тушунолмайман.

— Тўғри фашизмни енгдик. Лекин билиб қўйингки, ука, ғалабамиз қанчалик улуг бўлса, ичимиздаги ёт унсурлар шунчалик қутуради, улардан шунчалик эҳтиёт бўлиш керак; кураш энди кучаяди, ҳа! Қўлтигингиздагини босим ўқинг. Биз ўз вақтида, — Хоназаров ўз гапидан ўзи анча осойиш топиб, мўйловини тутамлаб қўйди, — ўз вақтида хўп ўқиб, уқиб олганмиз буни. Уқинг ука.

Жавоб бермаганимдан, ҳамма гапни тушуниб хотиржам бўлди деб ўйлади.

Индамай кета бошлаганимда, у мени яна ҳам юмшатиш, яна ҳам хотиржам қилиб йўлга солиш учун тақрор насихат қилди:

— Эҳтиёт керак, йигит. Замона шундай, ҳа.

— Мен қўрқиб бўлганман, ака!— дедим қаттиқ, кескин. Сўнгги марта қайрилиб бошлиқнинг юзига тенг тенгига боққандай бемалол, тикка қарадим. Хоназаров аввал саросимада қолди-ю, кейин мендан тамом ихлоси қайтгандай, ўтириб портфелини тита бошлади. Мен жўнаб қолдим, у бўлса менга қарамай, гўё портфелининг ичига гапирар эди:

— Сендек мардлар кўп ўтган. Бир умр мардликдан дарс берганларми кўрганман. Бир кун келиб, қараб-санки, камари ечиқ, икки ёнида иккита аскар, милтиқчалари билан... мана сенга мардлик...

Гапининг охири оёғим остида шитирлаган қумга кўмилиб кетгандай, эшитилмай қолди.

Хоназаров билан мана шундай танишдим. Танишдим, бир йўл топиб ўрнига, баттар саросимада қолдим. Унинг гаплари бир томондан тўғрига ўхшарди. Жаҳонда ҳаёт-мамот жанги тугагани йўқ: Черчилль, Фултон, совуқ уруш, атом... Бундай даврда гафлатда қолиш, ҳушёрликни йўқотиш — жиноят. Лекин бу ҳаммадан гумонсираш керак деган гапми? Мен ўзимни виждонли, ҳушёр одам деб ҳисоблашим учун Сўнагулдан ҳам гумонсирашим керакми? Ахир бу менинг табиатимга, ҳис-туйғуларимга, виждонимга, бутун борлигимга зид-ку!

Хоназаровнинг гапига қараганда унинг мендан ҳам шубҳаланишга ҳаққи бор. Гапининг охирида шунга шамма қилди. Лекин мен ўша ҳаёт-мамот жангида замондошларимнинг энг ашаддий душмани билан юзма-юз туриб олишганларданман. Энди мени ўша курашдан четга суриб ташлаш ҳеч гап бўлмай қолибдимми?

Балки катта курашда Сўнагулга ўхшаган баъзилар қурбон бўлиши табиийдир. Кураш қурбонсиз бўлмайди, дейдилар. Лекин Сўнагул... у қурбон эмас ахир, у ҳамма вақт курашчи эди, у ҳозир ҳам курашчи, у ажойиб бир солдатнинг ҳаётини, орзусини, ишини давом эттирмоқчи.

Йўқ, мен унинг ёнида туриб, жон-жаҳдим билан курашаман. Кураш... Кураш? Кимга қарши? Нимага қарши? Капитан Макуэлл билан юзма-юз турганимда бу менга аён эди, ҳамма нарса аниқ, душман рўпарамда эди. Бу ерда-чи? Ё бу ерда ҳам унинг сояси санқиб қолдимми, ё унинг дунёсидан қолган бирон сассиқ алаф томир ёйдими?

Хоназаров. Йигирма чақиримча наридаги қўшни қудуққа ўтиб кетди: вишкани майдаламай кўчиришайётган бўлса, об-ҳаво прогнозини суриштириш керак — у ерда рация бор. Биз эса ҳали бу ерда энди ўрнашяпмиз. Цемент қориш узели, устанинг асбоблар дўкони, битта йиғма уй билан офтобда қайнаб ётган сув цистернасидан бўлак ҳеч нарсамиз йўқ. Бугун-эрта карвон етиб келса, ўз қудуғимиз, шўр бўлса ҳам ўз сувимиз, қамиш тўсиқларимиз, маъраб турган қўйларимиз (бизга гўштни тирик вазнда олиб келишади), ҳатто волейбол тўпи билан чилдирмагача — ҳамма нарсамиз бўлади.

Жазирамада кечгача қум билан олишиб, бўлғуси вишканинг пойдеворига темир сепоя қоқиб, ғишт қалаб, цемент қориб чарчаган эканмиз, шом салқини тушиши билан бўшашиб, ҳар жой-ҳар жойда тўп-тўп бўлиб юмалаб қолдик.

Мен шерикларимга ҳавас қиламан, улар саҳронинг тиниқ тунини шимириб-шимириб ухлашяпти. Юлдузлар чарақлаб турган қорамтир осмон ҳам бугун пастроқ тушгандай, у ҳам одамларнинг чуқур оромига суқлангандай, бутун улугвор осойиши, бутун гўзаллиги билан тинмай жимирлар эди.

Мен ҳам шундай қаттиқ чарчаб, хотиржам бўлиб, губорим чиқиб ухласам эди. Лекин ҳамон кўзим очиқ, чарақлаган осмонга тикиламан. Сўнагул безовта қиляпти мени. Уни ёқимга олмасам, ўзимни бу азамат шерикларим қаторида сезолмайман. Мен у билан гаплашишим керак, биз унинг бу аҳволига чек қўйишимиз керак. Мен уни кўндираман, қайтсин конторага, кадрлар бўлимига яна кирсин, ҳаракат қилсин, тушунтирсин...

Шундай дердиму, лекин ич-ичимдан сезиб турардимки, ҳозир унга бу сўзларни айтишдан ҳам кўра, шунчаки ўзини бир кўриш, қўлларини ушлаш, кўзига яна бир тикилиб қараш учун толпинмоқда эди вужудим.

Карвон эрталаб етиб келса, монтажчилар эртага куни билан вишкани чанадан туширишади, кранларни ўрнатиб, сим арқон тортишади. Пайванд, монтаж ишларига тушсак фақат индинга саҳарда тушишимиз мумкин...

Мен қандайдир ички туртки билан ўрнимдан турдим, кийиндим. Ўттиз бир чақирим йўл. Тун. Сахро. Яёв, ёлғиз. Буларни ўйлаганим ҳам йўқ, гўё ҳамма нарса олдиндан ҳал қилинган, гўё бу қарордан қайтиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Дарвоқе, бу қароримнинг қачон пишганини ҳам билмайман, ундан қайтиш ҳақида бир дақиқа иккиланганим ҳам йўқ. Кичкина хат ёзиб бригадирнинг бош остига қистирдим-да, мешимга сув олиб, ўчоқ бошидаги саксовулдан таёқ синдириб, жўнаб қолдим.

Одий одам назарида бу ақлсизлик эди албатта. Лекин мен ўша вақтдаги ҳолатимни ҳалигача ўйлаб тушунолмайман. Кечагидай бўрон турса борми.. Бўронни қўйинг, сал булут чиқиб, ё чапг кўтарилиб осмонни қопласа — тамом, сахро ютади-кетади ёлғиз одамни. Бундай воқеалар кўп бўлган. Лекин булар ҳозир менинг хаёлимга ҳам келгани йўқ. Темирқозиқ — менинг нажотим, қадрдон йўлдошим. Ундан кўз олмайман, ўйимча, унга қараб тикка бораверсам — ҳамма вақт шимолга юриб, ўттиз чақиримдан сўнг тўппа-тўғри базанинг устидан чиқишим керак.

Катта, ёруғ шимол юлдузи менга баъзан жонлидек туюлади, жимирлайди, мен унга шивирлаб қандайдир ширин гаплар айтаман. Оёқ қумга чуқур ботади, юраману, худди тушдаги сингари, ҳамон бир жойда тургандайман. Атроф сахро, тун ҳам сахродек, осмон ҳам сахродек бир хил, чексиз, тинч. Лекин бу тинчлик қандайдир шовуллаб тургандай. Ё ўз қонимнинг томирларда оқиши шундай эпитилияптимикан?

Йўқ, сахро тун қўрқинчли эмас. Ёки менинг бу ҳақда ўйламаганимдандир. Тиззаларим қалтираяпти. Бу ҳаяжондан. «Мен Сўнагул ёнига кетяпман, Темирқозиқ! Бораману қайтаман. Бориб, кўриб гапимни айтаману дарров орқамга қайтаман. Ўттиз чақирим у ёққа, ўттиз чақирим бу ёққа. Ҳали қарийб бир кечаю бир кундуз вақтим бор. Чарчамайман, тун садқини менга куч-қувват беряпти. Темирқозиқ, маъқулми?»

Темирқозиқ маъқуллагандай жимирлаб кўз қисади. У менга жуда қадрдон бўлиб қолди. Гўё тун, бутун сахро фақат иккаламизники.

Лекин дармон қуригани дам-бадам билинмоқда. Барханлар қатор келганда тўхтаб нафас ростлашга мажбур бўламан, буни ўзимдан яшириш учун фик-

римни чалғитишга уриниб, Темирқозиқ билан суҳбатлашаман. «Сен менинг юлдузимсан. Мен сенга интиламан. Сең бўлмасанг мен бу йўлни босолмас эдим...»

Баъзан Темирқозиққа қараб, Сўнагул билан гаплашаётганимни сезиб қоламан. Ҳа, агар у шу қутб юлдузидай узоқ бўлса ҳам мен йўлдан қайтмас эдим. Тобора тез-тез тўхташга мажбур бўлсам ҳам, вужудим ҳамон интилар, агар кечаги бўрон ва уйқусизлик асар қилиб йиқилиб қоладиган бўлсам, тармашиб, судралиб бўлса ҳам олдинга юриш учун етадиган слов бор кўксимда. Мен ҳали-бери қаддимни букмайман, тиз чўкмайман, йигирма қақиримлардан кейин эски йўлга чиқаман, бу тонготарларда бўлса керак тахминан.

Тонготарда менинг тирсақларим қумга ботган, юриш эмас, қаддимни ростлашга ҳам мажолим қолмаган эди. Тез-тез томоқ қуриб, сувнинг тобора камайиши кўнглимга ваҳима солмоқда. Яқинда офтоб чиқиб, саҳрони ўзидай оловли шарга айлаптиради. Бир оз чалқанча ётиб тонг салқинини кўксимга шимиб олмасам, хароб бўлишим мумкин.

Юлдузлар сўнмоқда. Осмон сутдай майин тусга кирди. Уйқуга кетиш хатарли эди. Кўз ўнгим хира тортиб, қовоғим қўрғошиндай оғирлашса ҳам бошимни кўтардим. Қарасам...

Қарасам, олдимда, ярим қақирим нарида — машина турибди. Росмана автомобиль. Юраётгани йўқ, шундоқ турибди. Наҳотки сароб бўлса! Саҳрода одам кўзига сароб кўриниши ҳақида кўп гапиришади. Ҳолдан тойган одам хаёлида нима бўлса ўшани кўради, кўл, дарё, ўрмон, шаҳар бутун ҳусни билан бирдан йўловчининг рўпарасида пайдо бўлади дейишади. Менинг ҳам ҳозир хаёлимга машина келган бўлиши мумкин. Бу аҳволда мен ҳозир қадрдон «газик»дан бўлак нимани хаёл қилишим мумкин эди.

Агар бу сароб бўлса, демак менинг аҳволим чатоқ. Тетик одамга сароб кўринмайди. Шундай бўлса ҳам қизиқ, қани, секин юрай-чи.

Машина ҳамон турарди.

— Э-ҳе-ей!.. — қичқирдим.

Қимир этган жон кўринмади, ё менинг товушим чиқаётгани йўқми! Бор кучим билан, қоқила-сурила олға интилдим. Машина ҳамон турарди. Мен кўзларимни ишқалайман, ҳансираб, суришиб югураман. Етиб

бериб гилдирагини қучоқлаб йиқилмагунча ишонмадим. Димогимга резинка, бензин ҳиди гуп этиб урилганда нашъа қилиб кулиб юбордим: ҳақиқатан ҳам, тонгда сароб кўринармиди, у куннинг энг қизиган пайтида қуёш одамнинг миясига ўтиб, руҳий ҳолатига таъсир қилган пайтда кўзга кўринади. Бу эса... Бу, бу экспедиция бошлигининг «газиги»-ку! Бу ўша, кечаги...

— Ким бор!— дедим, сакраб туриб кабина эшигига ўзимни отдим. Аввал ғира-ширада ҳеч нима кўрмадим. Эшик очилганда тонг шуъласида оқариб турган чехра кўзимга ташланди. Очиқ оғзи туйнукдай қорайиб турар, лаблари ёрилиб, кўкариб кетган эди.

— Уртоқ Хоназаров!— дедим юрагим орқага тортиб. Дарров нариги эшикдан ўтиб юрагига қулоқ солмоқчи бўлиб эгилсам, унинг шивирлаб гапиргани эшитилди:

— Ваҳима қилманг, мен шундай бирпас ётишим керак, сувингиз янгимми?

Мен дарров қолган сувимни оғзига тутдим. Хоназаров шофер ўтирғичида чўзилиб, чалқанча ётарди. Шабада томонни очиб, тоза сув ичирганимдан кейин қовогини кўтарди, юрагини ушлади:

— Ҳа, сизмисиз? Ўзим ҳам ўйловдим биронта эси пастдир деб. Ким саҳрода ёлғиз йўлга чиқади! Хотинингизнинг олдигадир?

— Ҳа. Юрагингизми?

— Менинг юрагимга раҳмат денг. Шу ерга келиб тутиб қолмаса, сиз мени учратмас эдингиз. Хотинингизни ҳам кўролмас эдингиз. Бу аниқ.

— Кўпдан бери ётибсизми?

— Юклар етиб боргани йўқдир?

У нариги бригададан тонгда чиқиб, биздан хабар олиш учун келаётганида кеча шомдаёқ ётиб қолган экан.

— Дам-бадам тутиб қоляпти. Қимирлагани қўрқиб ётувдим. Яхши келиб қолдингиз. Бир чеккаси, мени... қутқаздингиз, ука, раҳмат.

Мен унга орқа ўриндиққа ўтиб ётишига ёрдамлашдим, елпиб, сув бериб, сочиқ хўллаб кўкрагига ёпғач, рулга ўтирдим. Бир вақтлар Мадали аканинг шофери Султондан ўрганган чала-чулпа ҳунарни зўрға эслаб ишга солишга тўғри келди. Мотор жуда равон, кучли,

машина енгил экан, итоатчангина ўрнидан кўчди. Яхши йўл келганда касалнинг юзига қараб қўяман. Унинг аҳволи яхши, менга очиқ юз билан қараб, жилмайиб қўярди.

— Шофер билан юрсангиз тузук экан,— дедим.

— Бор эди, сув ташияпти 9-буравойда. Жуда қийналишган экан, ташлаб келдим.

— Саҳрода ёлғиз йўлга чиқиб бўладими...— дедиму, бу унинг ҳалигина айтган ўз гапи эканини пайқаб қолдим.

— Бўлар экан-да...— деди у.

— Юрагингиз бундай бўлса ахир. Яхши эмас.

— Сен, ука, бу учрашувимизни бировга гапириб юрма,— деди негадир сенлаб. Мен унинг товушида қандайдир дард сездим. Тунов кунни қўпол гаплашганимни эслаб, пушаймон қила бошладим. У мен ўйлаганчалик ёмон одамга ўхшамайди. Шундай дарди билан жазирамада жон куйдириб қудуқма-қудуқ юриш учун ҳам энг камида ўз ишини севган одам бўлиш керак.

— Юраккина эмас, ука, умуман иш чаккига кетяпти, мен сенга айтсам,— деб давом этди у секин.

— Қандоқ?

— Айтмоқчиманки, юракнинг қақшагани иссиқдангина эмас. Аҳвол оғир Туяқудуқда. Трест ўн бир ойдан бери кўзи тўрт бўлиб биздан бирон яхши хабар кутади. Биз бўлсак,— у ҳаво етмагандек оғзини очиб, бошини орқага ташлаб ўтирганча, тўхтаб-тўхтаб сўзлар эди.— Қудуқлардан умидли дарак йўқ. Бу ерга келсам уйқу йўқ, кечаларим селектор ёнида ўтади...

— Баъзи қудуқлардан газ отилиб ётибди-ку!— дедим мен келган куним ўзимиз бўққан фонтанни эслаб.

— Ҳа, отилиб ётибди, ўша алдаб олиб кирди-да бизни бу ботқоққа,— деди Хоназаров беҳол овоз билан.

— Ботқоқ?

— Тобора ботқоққа ботиб кетаётган одамдай сезман ўзимни. Ўз вақтида орқага қайта билиш ҳам муҳим экан, ука. Виласизми, ҳар бир қудуққа қанча пул сарфланади? Пул борган сари оқиб кетяпти. Оқибат кўринмайди. Саноатбоп запас йўқ Туяқудуқда, тушуняписизми? Газнинг ҳиди бор холос. Биз қидираётган бойликка нисбатан ҳозир чиқаётган газни шундай деб

атаса бўлади: ҳид! Лекин трестга ҳид керак эмас, газ керак!

— Газни топамиз, топишимиз керак, Раҳим Хоназарович!— дедим мен қандайдир ваҳима ҳам ишончсизлик билан. Бу гаплар ҳаммаси мен учун жуда хунук бир янгилик эди. Қўлларим бараңкани эплолмай қолди. Тезликни пасайтдим.

— Топишимиз керак — биз ҳам шундай деяпмиз, ҳамма шундай деяпти. Бош геолог марказда, институтда, академияда, трестда, бошқармада изғиб юрибди. Ундан ҳам дарак йўқ. Баҳслашишяпти. Катта пул — катта баҳс.

— Туяқудуқнинг тақдири ўша ёқда ҳал бўлади денг?

— Пул сўрасак беради албатта, лекин пулнинг жавобгарлиги бор, ука. Бу аҳволда бизга пул бераверса, бундан кейин яна қанча маблағ кетиши ҳам маълум эмас. Яна сўрашга юрак ҳам йўқ. Тўхта дейишга эса ҳеч ким журъат қилмайди. Мен бўлсам ботяпман, ботяпман...

— Тўхта дейишга?— ялт этиб орқага қараб гапни бўлдим. Унинг нурсиз кўзларини сал юмиб, инграгандай «ботяпман...» деганида беихтиёр машинани тўхтатдим. Кўз олдимда гўё яна бутунлай бошқа бир одам пайдо бўлган эди. «Ботяпман», «Вақтида орқага қайтолмадим». Унга қолса, назаримда, биронта одам жиндак қўллаб юборса, Туяқудуқни эртагаёқ йиғиштириб кетадиган. Инга ишончини, иродасини йўқотган бу одам менга қўрқинчли кўриниб кетди. Лекин кўзини юмиб, оғзини очиб, тез-тез нафас олиб ётганида унинг заҳил юзига узоқ қараб туриб ўзимча шундай хулосага келдим: ҳасталик чоғи, руҳи синиқ пайтида бир оз тушкунлик билан айтган гаплари бўлса эҳтимол, бу гап албатта шу ерда қолиши, Геннадийларга, Ашот ҳам Ниёзматларнинг қулоғига етиб бормаслиги керак.

Бошқа вақтда бу ваҳимали янгиликлар юрагимга тошдай ўрнашиб, эзиб қўйиши мумкин эди. Лекин ҳозир худди қанот чиқаргандай, шошқин, бесабр эдим: мен Сўнагул ёнига кетяпман. Бошлиқни машинасида авайлаб базага олиб бориб медсестрага топширдим-да, пармачилар қўрасига югурдим. Бироқ Сўнагул йўлимда вагон-лабораториянинг эшигидан чиқиб қолди. Шу

топда кўзимга шундай кўриндими, ё мен йўғимда ўзи шундай очилиб кетганмиди — дуркун бўй-басти, тўлишган чехраси худди тушдагидай, худди эртактагидай сўлим кўриниб, салобати босди мени. Узоқда тўхтаб қолдим. У ҳам кўрди-ю, баланд зинада тўхтаб, қоп-қора қўлини кўзига соябон қилди. У эскироқ, жуда тор камзул (биронта дугонасиники бўлса керак), оёғига эркакча, арзон брезент туфли кийган, қисқартиб қайта тикилган ўша туркманча қизил кўйлагининг этаклари ҳурпайиб турар, қора сочи қуюқ ўсиб, тўлқин уриб елкасига тушган эди.

Зинадан тезлаб тушди, мен ҳам югуриб бордим, икки билагидан ушлаганча, юзига қараб лол қолдим: мана менинг кечиккан, оғир, жафокаш муҳаббатим! Олтин тасодифим! Тақдирим! -

Бу сўзлар юрагимда бир умр улғайиб, кўп қийноқларда пишиб-егилиб, эндигина тошиб чиқмоқда эди. Мен бу сўзларни ўйлаганим йўқ, айтганим ҳам йўқ, аммо улар тўлқинланиб кўнглимга келди.

— Вой ўлай, афтингизни! Қаёқдан келяпсиз? — деди Сўнагул. Ҳақиқатан, менинг кўзларим киртайган, уст-бошим, қош-киприкларим чанг, рангим сўягин бўлса керак, шу топда бу ҳақда ўйлаганим йўқ. Мен Сўнагулга бошлиқ билан бўлган тунов кунги, бугунги суҳбатларимни ҳам гапирмадим, булар бари қаёққадир, орқага чекинган эди. Нега келганимни айтишга эса сўз тополмайман.

— 31-нчидан келдим, ҳозир қайтиб кетаман, — дедим. Дедиму ўзим қўрқиб кетдим: қайтиб кетаман? Наҳотки ҳеч сўз айтолмай қайтсам! Нега келдим ўзи?

Сўнагул ҳувиллаб ётган қизлар кўрасига етаклаб бориб, дарров бошимга совуқ сув қуйди, кўйлақларимни қоқиб кийдим.

— Қани, энди менга қаранг-чи! — деди Сўнагул кулиб. Мен худди боладек, у нима деса шуни қилардим. — Бугун ғалатисиз, — деди у, — кўзларингизда ғалати туман бор... — у шундай деди-ю, кўнглимдагини сөзгандай, сал қизариб, ўнғайсизланди, гапни бурди: — Лабораториядаги Лида антиқа қиз экан, ҳамма ишларимга қарашяпти, кечалари лабораторияни менга бўшатиб беради. Дафтарни тўла тиклаб, рақамларни, формулаларни текшириб олдим... Сиз нега келдингиз, айтинг.

— Сўна...

— Чарчабсиз, ухламабсиз...

— Сўна, сиз вужудимнинг бир бўлагидай бўлиб қолгансиз. Кўзимдай... мана қўлимдай, масалан. Одам кўзига чўп тушса, ёки қўлига зирапча кирса, олиб ташламагунча тинчиёлмайди. Ишга киришингиз нима бўлди? Қандай қиламиз?

Сўнагул бир юзимга қаради-ю, кўзини ерга олди.

— Сиз бу гал бу нарсаларни галати гапиряпсиз, Аҳмаджон! Сиз мени қўрқитаядсиз...

Иккаламиз ҳам жим қолдик. Жим қолдигу, биз кўнгилдан гаплашмоқда эдик, икковимиз ҳам тушунмоқда эдик бир-биримизни.

— Нега келдингиз шунча жойдан, ростини айтинг?

Сўнагул бунга ҳам тушуниб турибди. Тушуниб турибди-ю, яна сўрайди.

Офтоб бизни сояга қувди, қизлар палатасига кирдик. Бу ерда уч йиғма койка бир-бирига тақаб қўйилган эди, тўртинчи кишини — ошиёнсиз Сўнагулни ўртага олиш учун жипслаштирилган бўлса керак жойлар. Сўнагул мени каравот четига ўтқазиб, тахта тумбочка устига чой-нон қўйди. Ўзи ҳам ўтирди. Менинг нонга қарамай ўтирганимни кўриб:

— Аҳмаджон, — деди кўзини ердан узмай, — сиз ҳам менга жуда азизсиз. Лекин ҳалигидай гапирманг менга, бундай қараманг... — кейин у чойшабнинг попугини гижимлаб, тугунча қилиб, яна ечиб, анчагача индамай ўтирди. Мен оғзимга кичкина бурда нон солиб, аста чайнадим, оғзим қуруқ, нон матрасиз эди.

— Йўлларимизнинг дам ажралиб, дам тўқнашуви, энг оғир пайтларда тасодифан дуч келиб, қувонганларимиз — буларнинг ҳаммаси... Бир илоҳий куч аралашаётганга ўхшайди баъзан ўйласам. Муҳаббат илоҳдан деб айтган экан бурунги бир шоир. Мен ўйлаб чиқараётганим йўқ, Сўнагул...

Бу вақтда у ёстиқ остидан ўша қадрдон дафтарни олиб, икки қўли билан кўксига босган, сал четга бурилиб товушсиз йиғламоқда эди.

— Илоҳдан... илоҳдан, — деди у паст овоз билан, кўз ёшларини ичига ютиб, — шунинг учун у ўлган эмас. Ўлган эмас! Ўлган эмас! Ўлган эмас! — деб юзини ёстиққа босиб ўкириб юборди. Мен ўрнимдан туриб кетдим, нима қилишимни билмадим. Тасалли берай деб

бошига аста кафтмни қўйсам, қаддини кескин кўтарди, ёшли кўзларида қоп-қора чўғ ёнар эди:

— У тирик, биласизми, у тирик!— деди мени жеркигандай,— мен бу ерда нима қилиб юрибман! Бутун Қизилқум, мана бу дафтар, ўша сиз ишлаётган жойдаги ҳамма одамлар, уларнинг ўйлари — ҳаммаси, ҳаммаси мен учун ўша кишининг ўзи. Сизнинг севгингизга ишонаман, биламан... лекин мен сизнинг гапингизга кўнсам, ўзимни ўзга бировга бағишласам, у кишини юрагимдан сиқиб чиқаришим керак. Уни унутишим...

— Сўнагул, зинҳор, мен сизга буни таклиф қилаётганим йўқ, худо ҳақи. Мен ҳам ахир Мадали акамни...

— Йўқ! Йўқ! Йўқ!— деб қичқирди у телбадай, кейин юзини болишга босиб, иккинчи ёстиқ билан бошини бекитиб олди.

— Сўнагул, бўлди, мен гапирмайман, сира гапирмайман бу ҳақда, бўптими?

У ёстиқ тагидан бошини кўтармади. Мен гарангсиб у ёқ-бу ёққа юрдим, нон едим, чой ҳўпладим.

— Сўнагул...

У бош кўтармади.

— Ваҳобжон келмадими? У келиши билан дафтарни албатта кўрсатинг. Мен кетдим. Кечгача ўша ерда бўлишим керак.

У ўрнидан турди.

— Ваъда беринг иккинчи бундай гапни гапирмасликка.

— Ваъда бераман.

Унинг кўзлари ғамгин қувонч билан нурланган эди.

— Раҳмат, Аҳмаджон. Келганингиз учун раҳмат,— деди икки қўли билан мен томон интилиб.— Ҳамма айтганингизни қиламан. Фақат сиз ҳам мен айтгани қилинг: ўзингизни бундай чарчатманг, ёлғиз йўлга чиқманг... яна: Мадали акамни унутмаслигимга ёрдам беринг...

Мен кетдим. Гаранг бўлиб, ҳатто хайрлашмасдан, нимага, қаёққа кетаётганимни ҳам билмай, қўрадан чиқиб жўнадим. У менинг илтижомга нима деб жавоб берди асли: яхши кўрганингиз учун раҳмат, бора қолинг, яхши йигитсиз...

Йўқ, мен унга юрагимдагини тушунтира билмадим. Тузукроқ гапиролмадим ҳам. Буни тушунтириб бўладими ўзи. Буни фақат бутун умринг билан исбот қилишинг мумкин.

Наҳотки марҳумнинг руҳи ўртага тушса! Мадали аканинг ўзи бўлганда бундай қилмас эди. У ўзи бўлса менинг ҳам бундай ўртанишимни, Сўнагулнинг ҳам бундай муносабатда ўтишини асло истамас эди.

Мен бу гапларни айтишим керак эди Сўнагулга. Сиз Мадали аканинг руҳини қақшатыпсиз, дейишим керак эди.

Йўқ, бу қўпол гап. Сўнагулга нисбатан бундай гапларни ўйлашимнинг ўзи ҳам қўпол. Унинг туйғулар дунёси шу қадар соф, шу қадар юксак, шу қадар назикки, унга етиш учун сўз керак эмас, унга етиш учун балки ҳаёт керакдир...

Майли. Шундай бўлса, майли. Мен ўйларимни, ишларимни, бирон дақиқамни, ҳаётни Сўнагулсиз тасаввур қилишга қўрқаман. Мен балки умр бўйи уни излагандирман, бундан кейин ҳам излайман, тунлар ҳам, ойлар ҳам, узоқда, яқинда, оғир пайтлар, кўнглим севинчга тўлган дамлар, ўртоқларим орасида ҳам, ёлғиз чоғимда ҳам хаёлим унинг изида бўлади. Бир ҳаётнинг мазмуни бўлса шунчалик бўлар...

Гилмоя ортган самосвалнинг шофери мени йўлдан олиб, 9-нчи қудуққа олиб бориб қўйди. У ердан пиёда, ўзимизникилар олдига мана шу хаёллар билан бўлиб кечқурун етиб бордим.

Тракторлар поезди ҳам, ускуналар, қувурлар ҳам, вишка ҳам ҳалигача етиб келмаган эди. Ҳаво дим. Оёғимни ечиб, шабадада ўтирдим. Одамлар камгап, мендан тузукроқ ҳол-аҳвол ҳам сўрагувчи бўлмади. Қош қорайганда уфқда кўтарилган сарғиш тўзон булути ҳамманинг кайфини бузган эди, чунки бу — қумбўрон элчиси. Бирпасдан кейин бу шум булут тепага кўтарилиб, шафақнинг сўнгги заиф нурларида сал оқариб турган осмонни бутунлай қоплаб олди. Орада саросима сезила бошлади. Баъзилар вишка пойдеворига чиқиб, узоқларга тикилар, бир-бирларига безовта савол назари билан қарар эдилар.

Ускуналар, вишка ҳам парма қувурларнинг етиб келиш муддати аллақачон ўтиб кетган. Агар бўрон қутурса, йўлда одамларнинг ҳоли нима кечади! Уста-

нинг буйруғи билан дарров қулоқчинларни кийиб, қора кўзойнакларни тақиб, белкуракларга югурдик, машинани, дизелларни, битта-ю битта йиғма уйимизни қум селидан сақлаш учун қамиш тўсиқлар ўрната бошладик. Кўзимиз уфқда эди. Унда ваҳимали қоронғиликдан бўлак ҳеч нарса кўринмайди. Бўғиқ ҳавода губор ортиб бормоқда.

Қизиқ, жиндак шабадага шундай енгил кўчадиган қумни белкуракда кураш шу қадар оғир! Бўронларнинг минг йиллик меҳнати билан яралган қум олами фақат шамолга итоат қилади. Оддий шамол барханни жуда секин, йилига атиги бир неча юз қадам силжитса силжитади, лекин бўрон турса, бу ишни бир соатдаёқ бажариб қўяди.

Кўп ўтмай ер билан кўкни фарқ қилиш мушкул бўлиб қолди. Биз шерикларимизга пешвоз чиқайлик деб, бир неча киши бўлиб йўлга тушдик. Барханлар дарё тўлқинидай кўчар, шамол қумни ҳовучлаб юзга урар, оёқ кўчганда тўзон булутдай кўтарилиб, чуқур изларимиз бирпасда текисланиб қолар эди. Шамол брезент этакларимизни юлқиб-тортиб шапиллатади, оғиз-бурунга чанг тўлиб, нафасни бўғади, тишда қум ғирчиллаб асабларни чарчатади.

Ярим кечага яқин рўпарамизда чанг булутига найзадай санчилиб хатарли лапанглаб турган азамат вишканинг қорасини пайқадик. Югуриб, қоқиниб-суришиб етиб бордик. Монтаж бригадасининг вишкани силжитиб келаётган тракторлари унинг чор атрофида қумга тиқилиб ётибди. Этаклари билан бошларини буркаб олган одамлар шамолга орқаларини ўгириб, қўлларини оғизларига карнай қилиб бақирришар, лекин шамолнинг даҳшатли қуштагидан бошқа ҳеч нарса эшитилмас эди. Платформасига парма қувурлари тахлаган беш тонналик таяғач ҳам, яна бир неча юк машиналари ҳам шу ерга келиб тўхтаган эди. Чанг булутини қизартириб турган фараларни биз узоқдан кўрмаган эканмиз, энди пайқадик. Вишкани судраб келган еттига трактор ҳозир уни ҳар томонга трос билан тортиб, тика тутиб турар, вишканинг найзаси қаёрдадир чанг булuti ичида, бўронга ўчакишгандай гувиллаб тебранаётган эди.

Биз боришимиз билан, қумга ботганча мункиб, бақириб, кезиб юрган одамларга қўшилиб кетдик. Дам

у трактор ёнига, дам бу машина ёнига югуриб, тросларнинг ҳар бир гижирлашига қулоқ солиб, қум тўлган кўзларимизни тепамизда ваҳима солиб турган вишкадан олмай, оёқ устида тонг оттирдик. Кун ёришиб шамол тина бошлаганда одамлар бир-бирларини танимас, қулоқлар битган, чармдай қотган юзларда оғир, оппоқ киприклари туйнукдай қорайиб турган оғизлар қимирлар эди, холос.

Бир соатдан кейин темир карвон устидаги қумни силкиб ташлаб, оғир силжиб кетди. Еттита занжирли трактор бирдан юриб кетганда ер зириллаб, осмоннинг аллақаяёқларида тариллаган акс садо янгради. Соатига уч-тўрт километр. Йигирма соатдан бери шу хилда судралишни кўз олдимга келтираман. Қайноқ мотор устида ўтирган тракторчиларнинг елкасидан таралиб лой оқмоқда. Иссиқда бензин ҳиди кўнгилни ағдаради, трослар узилади, вишка ваҳима солиб бир ёнга чўка бошлайди. Ҳай-ҳай, югур-югур билан ҳолдан тойган кузатиб борувчилар навбатлаб орқада қолиб йўл-йўлаккай ухлаб оладилар, яллигланган оғир қовоқларини кўтарганларида яна осмону, яна бархан, яна бақирӣқ, яна хатар. Бўрон йўлни кўмиб кетган. Аммо қумдан учи чиқиб ётган симлар, ейилиб кетган эски шиналар, шиша синиқлари — шоферлар азобининг барча нишонлари карвоннинг йўлдан адашмай кетаётганини кўрсатиб турарди.

Манзилга етиб боргач, кечагина ўзимиз тиклаган пойдеворнинг қум тагидан туртиб турган бурчакларини зўрға топдик. Насос блоки ҳам, қоришма узели ҳам, мастернинг будкаси ҳам — бари қум остида қолиб кетган, энди кечгача буларни кавлаб юзага чиқариш керак эди.

Иш кўп, иш энди бошланади, майдон тайёрлаш, қудуқ пармалаб сув чиқариш, ускуналарни, юкларни тушириш, кранларни ўрнатиш, вишкани монтаж қилиш, қум йўлини тўсиш... Лекин одамлар хотиржам эди, офат чекинди. Қумга ботган оёқларини кенг қўйиб, қулоқчинлари билан кунни тўсиб, азамат вишканинг учига тикиларканлар, ниҳоятда ҳолдан тойганликлари бялиниб турар, лекин улар ғолиб эдилар. Оқиб бораётган оқ булутлар фонида вишка сузиб кетаётган океан кемасининг мачтасидай туюлар эди.

Мағрур сукутни бизнинг қувноқ товушимиз бузди: мен эски танишим — хоразмлик дизелчи Ниёзматни топиб олдим. Вишка уларнинг қудуғидан кўчириб келтирилган экан. У дарров Ашот билан Геннадийни ҳам топиб келди. Кечаси бўронда бир-биримизни танимаган эканмиз, роса кулишиб, қучоқлашиб кўришдик, юз-кўзимиз, уст-бошимиз кир, ҳаммамиз алвастидай бадбашара бўлиб кетганмиз, фақат тишларимизгина оқариб кўринар эди.

Қуёш ғазабга минганда уч-тўрт соат дам олишга қарор қилинди.

— Палатани учаламизга бир қиламиз, ёшулли! — деди Ниёзмат қувониб. Биз аҳиллик билан ишга тушдик. Биров қозық қоққан, биров шланг тортган, биров брезент, бордон кўтарган, машиналардан йиғма уйлар, катта қозонлар туширилган, сув талаш, қум ўчоққа ўт қаланган, соябон тутилган — қий-чув, худди катта маъраканинг тараддуди эди...

Бундай пайтда одам уйдагидай ҳис этади ўзини: чирсиллаб ўт ёнади, сув сачрайди, одамлар енг шимарган, илмоқли ҳазиллар. Лекин маърака кўпга бормади.

Энди бир ниёладан чой ичиб, тайёрланган соя-салқинга таппа-таппа ташлаш хонаси келганда лагерни хунук миш-миш оралаб қолди.

Радист бола рацияни ўрнатиб, «темир карвон»нинг етиб келганини хабар қилиш учун базани чақирган экан, у ердаги ўртоғи бир шум кабарнинг учини чиқарибди. Радист бола — уятчан, итоаткор, ориққина одобли ўсмир эди — оқаринқираб палатадан чиқди. Атрофдагиларнинг авзойини кўриб қути учган, нуқул елкасини қисар, аниқроқ тушунтиролмас эди.

— Нима деди ахир, забон борми!

— Туяқудуқни ёпишармиш. Консервация, — деди бола, ғалаённинг ўртасига тушиб қолганидан ўзини йўқотиб. Ҳар томондан бақириб тортқилашарди уни.

— Ёпилармиш? Бутунлай-а?

— Эсингни едингми?

— Қим айтди сенга бу гапни!

— Оғзингга қараб гапир, бола!

— Менга қара, расмий гапми, ё миш-миш тарқатиб юрибсанми?

Бола ўзи ҳам пушаймон эди, қани энди қочиб қутулса бу одамлардан.

— Расмий эмас, шунақа гап бор деяпти, аниқ бўлганда хабар беришармиш,— деди у айбдордай, оёғи билан ер чизиб. У палатасига зўрга кириб қутулди.

— Бўлмаган гап!— деди кимдир.— Боланинг гапига саросима қилиб ўтирибсизлар.

Одамлар тарқалишди. Лекин ҳаловат қочган эди. Миш-мишнинг таъсири сувга томган заҳардай тарқай бошлади. Қувонч, иноқлик йўқлиб, одамларнинг юзида эрталабки ҳорғинлик яна пайдо бўлди. Бригадир дам олиш соатини эсга солиб такрор қичқирса ҳам ҳеч ким бемалол ёнбошлай олмади, ҳамма жой-жойига тўпланган, мулоҳаза, гап-сўз. Биров ғазабланар, биров тасалли қидирар эди. Мен ҳам эсанкираб қолдим, кечаги тун, бўрон, одамларнинг кўрган азоблари кўз олдимдан кетмайди. Мен-ку бир кечани эслаяпман, бу одамлар ўн етти ойдан буён бундай тунларнинг нечта-нечтасини енгиб келяпти.

Разведканинг дастлабки ойларида пармалаш ускуналарини туяларга ортиб ташишлар, жазирамада шўр сув, бензин ҳиди келадиган қаттиқ нон, кузда бўладиган қуюнлар, адашиш, сувсизлик, ақлдан озиш, домдараксиз йўқолиш ҳоллари... Наҳотки буларнинг ҳаммаси беҳуда кетса! Наҳотки буларнинг ҳаммаси мана шу лаънати аламли кунга етиб келиш учунгина босиб ўтилган бўлса!

— Менга қара, мунча ич-этларингни еявермасанглар, мунақанги воқеа кам бўлган дейсанми бу саҳрода. Кавлайди-кавлайди-да, оқибати пуч бўлгандан кейин ташлайди-кетади. Нима бўпти, осмон узилиб ерга тушибдими! Қовоғингни кўтар!— деди ёш тракторчи этагини қоқиб тўпдан четга чиқаркан.

— Ҳой, хушчақчақ одам!— деди бир кекса унга бармоғи билан туртиб.— Мен ўн бир ойдан бери қанча-қанча устама мукофотлар олганман! Нега берди менга бу пулларни, ҳаром бўлди бу сийлагани менга, ука, жиғилдонимга миҳ қадалгандай бўлиб ўтирибман! Сен бўлсанг: «Қовоғингни кўтар!» эмиш. Сен кўтаришинг мумкин, ҳеч вақо йўққа ўхшайди қовоғингда!

— Ҳой, бас қил, ҳеч гап бўлгани йўқ-ку ҳали!— дер эди кимдир.

Лекин хунук хабар ёмон дилларни тилган эди, гап тўхтамади. Геннадий кўз олдида ҳеч нарсани кўрма-

андай, тизасини қучоқлаганча ўрқач-ўрқач барқан-барга тикилиб ўтирарди. Мен унинг ҳасрат тўла хира кўзларига қарагани қўрқдим. Тягачнинг орқасидан ху-нук товуш эшитилди. Ўтиб қарасам, Ашот. Кузовга суянганча билагига пешанасини қўйиб йиғлапти.

— Марожонга ни-нима дейман, Ма-марожонга... — деди у, — м-мен уни қанча қийноққа со-олдим. Иста-дсанг эрга чиқ, мен шу ишимнинг на-натижасини кўр-май қайтмайман деб ё-оозган эдим Марожонга... — У офтоб тигида турар, саҳронинг қайнаб кетаётганини сөзмас, ушук урган бармоқлари билан пешана терини сидирар эди.

Мен ҳам ўксиб кетдим, одамларга бақириб бир нар-са дегим келарди. Ахир бу нима деган гап, юзлаб ки-шининг бир ярим йиллик авобли меҳнатига, бир ярим йиллик ҳалол умрига, умидига бирдан қора чизиқ тортиш мумкинми! Ким қиляпти буни, нега?

Кўнлар ҳали бунинг миш-мишлигича қолишига умид қилар, одамларнинг руҳини туширмасликка, ла-герда нормал сафарбар ҳолатни сақлашга ҳаракат қи-лар эди. Лекин мен бу хабарни эшитишим билан Хо-назаровнинг касалманд юзини, ўша тунги тушкун ру-ҳини кўз олдимга келтириб, фожианинг чинлигига ишонганман.

Шунинг учун, бригадиримиз уста Болимонни қур-шаб ўтирган кексалар билан маслаҳатлашиб, базага одам юборадиган бўлдик, токи анигини айтишсин, ё бу лаънати миш-мишга чек қўйишсин, бўлмаса иш барбод бўлади. Ҳозирча кимнинг қўли бўш — пайванд-чиларнинг. Бориб келишсин.

Геннадий иккаламиз Ашотнинг баллонига дам бе-ришдик-да, кузовга брезент соябон ўрнатиб, тушдан кейин базага жўнаб кетдик.

...Геннадий билан биз эрталаб Хоназаровни участ-ка бошлигининг идорасида учратдик. Селектор, рация, бошлиқ билан участка геологининг столлари, парма-лаш ҳужжатлари билан тўлиб кетган шкафлар, Хона-заров учун қўйиб берилган каравот — ҳаммаси шу бир хонага тикилган эди. Деворда Туяқудуқнинг эски-янги геологик хариталари, янги ғилофда ов милтиғи. Раҳим Хоназарович соғайиб кетган, кайфи чоғ эди, мени кў-риши билан икки қўлини кўтариб, столлар орасидан чиқиб келди:

— О-о! Менинг нажоткорим! Келинг, келинг, қани, қалайсиз, қайси шамол...— у йўлакай Геннадийга ҳам бош ирғаб салом бергач, билагимдан ушлаб тўрга ундаркан, яна бутун диққатини менга қаратиб гапирверди:— Зап келибсиз-да, юзта-юзтага қалайсиз, мен сиздан қарздорман ахир,— у менинг жавобимни ҳам кутмасдан шкафни очди-да, ҳужжатлар ёнидан оқ шишани олиб пластмасса рюмкаларга қуйди. Қуруқ кафтарини ишқалаб:

— Қани!— деди.

— Ўртоқ Хоназаров, биз бир хунук миш-миш жўнидан...

— Қанақа миш-миш? Миш-мишингиз нимаси?— деди у елкасини қисиб.— Ким тарқатган экан миш-мишни?

Геннадий билан биз бир-биримизга қараб, иккимиз ҳам бир-биримизнинг кўларимизда қувонч чақнаганини кўрдик. Қўлларимиз беихтиёр рюмкага интилди.

— Саломат бўлинг, Раҳим Хоназарович! Айтгандай, касални кўрмагандай бўлиб кетибсиз, саломат бўлинг!— ичдик.

Чарчаган баданларимизга роҳат бахш этиб ғалати иссиқ югурди. Хурсандчиликнинг устига заб мос тушди-да, бу «жонивор».

— Ростми, Раҳим ака, ҳеч қанақа миш-миш йўқ денг? Қаранг-а! Халқни жуда эзиб юборди-да бу гап, қаранг-а!

— Миш-миш нимаси?— деди яна Хоназаров.— Миш-миш эмиш-а, бутун бошли бир мақола! Мана!

У стол тортмасидан бир журнални олиб, букланган жойидан очиб қўлимга тутқазди. Бу уч ойда бир чиқадиган илмий журнал эди. Мен очилган жойдан сарлавҳани ўқидим: «Туяқудуқнинг келажаги йўқ». Профессор Ғ. Фаёзов.

Ўқидиму, худди ҳалиги ароқ юзимдан ёлқин бўлиб чиқиб, қоним музлагандай баданим бирдан совуб қолди.

— Уқинг,— деди Хоназаров журнал саҳифасини туртиб кўрсатиб,— ўқинг: «Бутун трестнинг қўл-оёғини боғлаб, орқага судраб келган Туяқудуқ тарихи тугади, унда соноат запаси йўқ, бир ярим йиллик разведка ишларининг натижаси шуни кўрсатдики...»

Уқинг: «Бу ҳавзанинг перспек-ти-васи мутлақо умидсиз!» Уқдингизми? Сиз бўлсангиз «миш-миш» дейсиз.

— Демак...— дедим мен бўшашиб. Хоназаровнинг чиройли, негадир мамнун кўзларига маъносиз тикилиб қолдим.

— Мана шунақа ишлар, биродар. Дов-дастгоҳни йиғиштириш керак. Консервация сўраб трестга рапорт ёзамиз. Энди мана — асос бор.

Журнални мендан олиб, авайлабгина тортмага солди-да, устини босиб силаб қўйди.

— Демак, сиз билан биз миллионларнинг жанозасига ичибмиз-да буни,— дедим ўзимни зўрға босиб, кўзимга исқирт кўриниб кетган пластмасса рюмкаларни ижирғаниб олдимдан нари суриб қўйдим.

— Ҳа, кўп миллионлар сарфланди, албатта. Бу ёғи баттар қалтис эди. Энди...

— Нажот бўлди, денг. Мақоладан хурсандга ўхшайсиз,— дедим заҳарханда билан. Кеча халқнинг оғир кайфияти таъсир қилганиданми, «дов-дастгоҳ», «консервация» деган сўзлар оғзидан осонгина чиқиб кетаётган, бу одам кўзимга бирдан ёмон кўриниб қолди.

— Илмий исбот, ука! Сигнал. Чакана одам ёзган эмас бу мақолани,— деди Хоназаров.

— Ташлаб кетган миллионларингиз учун сизни суд қилишмайдими?

— Сигналдан кейин ҳам давом эттирсам, албатта суд қилади.

— Ҳозир-чи?

— Ҳозир? Трест таклиф қилган структураларда ишладим. Пармалаш метражи бажарилган. Ҳужжатлар жойида, илмий хулоса бор. Нимамга тархашлик қилиш мумкин? Ким суд қилади?

— Халқ суд қилади!— дедим, кетишга отланиб.

— Халқ, қайси халқ?

— Саҳрода ўн етти ойдан бери ишлаётган халқ?

— «Халқ!» Халқ ким? Сизми? Йўқ. Буми? Йўқ.

Халқ бу — умум,— деди Хоназаров негадир икки қўли билан ҳавода доира қилиб.— Унинг ушлаб оладиган жойи йўқ. Халқни жавобгарликка тортиб бўлмайди. Меҳнати учун бўлса ҳақини олган. Ишла деса ишлайди, ишлама деса кетаверади этагини қоқиб...

Бу гапдан кейин мен Геннадийни имладим-да, шартта чиқиб кетдим. Гапим йўқлигидан эмас. Гапим қайнаб-тошиб турган эди. Халқ тўғрисида бундай тубан фикр! Ҳақини бошқа жойда ололмасмиди халқ, бу азобли саҳрога фақат ҳақ оламан деб келибдими?! Олижаноб фидокорлик, соф орзулар-чи?!

Йўқ, менинг айтадиган гапим кўп эди, фақат бу хонада бўғилиб кетганимдан отилиб ташқарига чиқдим.

Ғазабимни шу йўл билан босганим учунми — дилим ниҳоятда ғаш эди. Нимагадир, қаёқдандир яна капитан Макуэллнинг олифтагарчилик билан керилиб туриши, гўдакнинг думбачасидек лўппи, беғубор башараси кўз олдимга келди. У халқ ҳақида гапириб шундай чиройли илжаяр эди. «Оломонга ишониб бўладими!» «Пода».

Ҳақиқатдан ҳам мен унга яна дуч келдим чоғи.

Унинг дунёсидан қолган шалтоқ менинг авлодимга етиб ортадимми дейман. Ҳа, афсуски, биз соф келажакдан келаятганимиз йўқ, ўтмишдан келяпмиз. Орқадаги йўлни шартта қирқиб ташлаб бўлмас экан. Мараз баъзан оёқларга илашиб, баъзан юракларнинг тирқишидан сирқиб кириб келяпти.

Геннадий иккаламиз идорадан чиққанча индамай юриб, бостирма соясига бориб тўхтадик. Бир-биримизга сўзсиз тикилишдик. Геннадийнинг қош-киприги куйган ҳаво ранг кўзларида чексиз алам, ҳасрат чўғи бор эди. Бир вақт у «шу саҳрога ёшлигини, юрагининг бутун бойлигини, гўзал муҳаббатингни бағишлайсан» деганимда жуда хурсанд бўлган эди. Энди нима билан кўнглини оча оламан?

Оёғимиз тагида, бостирма соясига ўт парчасидек ёлғиз бир лола ажалига пешвоз чиқиб гулбарг ёзибди. Қаёқдан келиб қолдйкин, икки соатдан кейин қовжираб тўкилишини билармикин? Билса керак. Саҳрода киши кўзига бир лаҳзалик қувонч бағишлашини билиб очилган бўлса керак. Кишининг бир лаҳзалик қувончи, айниқса бу ерда, нақадар қиммат!

Геннадий чўккалаб ўтириб, лолани икки кафти орасига олди, узмади, майин нафас билан гул барглари аста тебратди.

Лабига шу лоланинг заиф аксидай билинар-билимас ол кулгу қўнди...

7. САҲРО ТУНИ, ЮЛДУЗЛИ ТУН

Базада ҳамма нарса бояги-бояги, кичкинагина движок саҳронинг юрагидай тинмай гуп-гуп уриб турибди, қамиш тўсиқлар чўққайма палаталарнинг жиндек салқини омонсиз жазирама ва ғармсел билан ҳамон олишмоқда. Лекин ҳаёт сўлғин эди. Бўш қолганлар кўпроқ ухлашади, волейбол майдонини ҳам қум босиб кетди. Эрталабки салқинда етиб келган тўрт кишилик «Як» ҳам диққатни тортмади, бу гал уни қий-чув билан қарши олувчи, шим кийган нозиккина кассир қиз билан шўхлик қилиб ҳазиллашувчилар ҳам бўлмади. Бригада бошлиқлари маош ведомостини самолёт қанотига қўйиб, ҳаромга қўл ураётгандай, тескари қарабгина имзо чекдилар-да, пулни санамасдан олиб, аста қўраларига кириб кетдилар. Кечагина перевалочнийдай янги ускуналар, пармалар етиб келди, катакли яшиқларда мойи оқиб ётган «уфимец» станоклари, «Андижон» насослари, болаларнинг уясига ўхшатиб тахланган янги парма қувурлари барханлар орасида океанга чўкиб кетаётган қимматбаҳо юклардай кўри-ниб, кўнгилга оғир ғашлик солар эди.

Буровойда иш давом этарди. Уста Болимон вишка монтажини бир ойда тугатиб, пармалашга ҳам ўзи киришди. Мен бу одамга ҳавас қилардим, бу ерда у ҳақда кўп ривоятлар гапиришарди. Туя сўқмоғида туғилган эмиш. Йигитлигидаёқ шу ерлардан ўтадиган карвонларга йўл кўрсатиб, қудуқдан қудуққа бошлаб юрар экан. Кейин неча йил карвонбоши бўлиб, Эрону Бағдодгача етган дейишади. Жунайдохоннинг карвонига йўл кўрсатишдан бош тортгани учун етмиш дарра еб, ўлар ҳолида саҳрога қочиб қутулган эмиш. Саҳрода ҳар сўқмоқни, ҳар ёвшанзору ҳар қудуқни ёд билади. Бу ерларнинг тагида нима борикин — энди мана шуни билгим келади, дерди.

Кекса мастер туркманча бўркини бостириб кийиб, лебедка ричагига қўл ташлаб тураркан, бутун бригаданинг кўзи унда бўларди. Дизелларнинг, насосларнинг гувиллаши, роторнинг айланиши, тросларнинг дам пастга, дам юқорига ғизиллаб ўтиб туриши, триллометр ва индикатор стрелкалари — ҳаммаси унинг диққатида, ҳаммасини бирдан бошқаради, боши айланмаганига ҳайрон бўлардим.

Монтаж ишлари тугагандан кейин у мени пармачиликка ўргатди, верховой помбур бўласан деди. Пармачининг вишка тепасида ишлайдиган ёрдамчиси қувурлар алмаштирилганда «свеча»ларнинг юқориги учини бошқаради. Баландда ишлаб юрганимга қарамай, бу касб менга осон келмади. Ҳар сменада тепага чиқарканман баландликнинг ваҳимаси босарди, эллик метрли вишканинг темир панжалари, тикка қўйилган парма қувурлари шамолдан, дизеллар, насослар ҳаракатидан доим гувиллаб туради. «Свеча»ларнинг учини тросга илиб тортганимда пастда вишка тагидаги ботқоқ ялтираб, баъзан бошимни айлантириб юборади. Баъзан тушларимда шу ботқоққа йиқиламан, тиззам қалтираб тураман ўрнимдан.

Тўрт ҳафтадан буён қудуқма-қудуқ юриб, соч-соқоли ўсиб, Ваҳобжон қайтди. У офтобда куйиб, лаблари ёрилиб, қоп-қора билакларининг пайлари яна ҳам чайир бўлиб кетган эди. Таъбир хира, ўйчан бўлганиданми — у менга шу бир неча ой ичида улғайгандек туюлди. Келган куни кечқурун у билан посёлкамизнинг у бошидан бу бошига, анчагина индамай кезиб юрдик. Оқшом тинч, на аския, на хиргойи, ҳатто ошпазнинг зина тагида боқадиغان лайчаси ҳам вангилламас эди.

— Бир вақт шу ерлардан карвон йўли ўтган дейди-а? — деб жимликни буздим мен. Ваҳобжон бош ирғади, холос. Мен бўлсам худди унинг ҳикоясини эшитаяётгандай кўз ўнгимдан ўтказар эдим: узоқда қўнғироқ овози, карвонсаройда чироқ ёнади, мана бу бархан ўрнида бухоролик савдогарлар духоба, атлас, гилам, ипакларини ёзиб шамоллатишади, улар бу ерда Қашмирдан келаётган карвон билан учрашганлар, кечаси билан хуш исли чилим тутайди, ўчоқлар ёнади, туякашлар қимор ўйнайди...

Энди бўлса бу ерда мана минг йиллардан бери қум ҳукмрон. Гоҳо бу саҳро неча минг йиллардан бери қуёш нурунини, қуёш ҳароратининг қоқ ярмини бекорга ютиб ётгандай туюлади назаримда. Кеча қумда кулча бўлиб ётган илонни кўриб, сесканиб кетдим. Илонни мангу совуқ танаеси ҳам қуёш нуруни эмиб ётибди. Нурни қизганиман, қуёшни қизганиман баъзан.

— Гарлашдим денг у билан? — деди Ваҳобжон. Дарров фаҳмладимки, Хоназаров ҳақида ўйлаётган экан.

— Ҳа, гаплашдим. Мен унга ҳайронман, қанақа одамлигини тушунмадим,— дедим,— консервация, Туяқудуқни ташлаб кетамиз, дов-дастгоҳни йиғиштириш деган гаплар оғзининг бир чеккасидан чиқиб кетади-я! Наҳотки бу унга шунчалик осон бўлса?

— Биласизми, Аҳмаджон,— деди дўстим бирпас индамай юрганидан кейин,— геологлар орасида бундай кишилар кўп; узоқ йиллар бетиним ишлайди-ю, бирон марта ўз меҳнатининг амалий натижасини кўрмаса ҳам, виждонан қийналмай, хотиржам пенсияга чиқиб кетаверади.— Ваҳобжон ўзи ҳам менга ўхшаб Хоназаровдан қаттиқ норози эди чамаси, коллективнинг бошига тушган кўнгилсиз аҳволни ўйлаб азобда. Лекин ноиложликдан ўзича буни оқлаш учун қандайдир сабаб, ўзига ҳам, менга ҳам тасалли қидирар эди. Мен буни сезиб турибман.— Менингча, шу хилда яшаб ўтиб кетиш ҳам жиноят эмас. Айниқса бизнинг соҳада. Хоназаров шундайлардан бўлса бордир,— деди у хулоса қилиб.

— Геологиянинг ўзига хос хусусиятига тўнкаяпсиз дейман-да ҳамма айбни? Лекин, ўйлашимча, бизнинг ҳозирги аҳволимизга бу спецификанинг дахли йўқ. Бу ерда бўлак нарса бор. Ундан ташқари, менга қолса, геология ҳам бундай бўлмаслиги керак. Бу — одамнинг бахтини ўғирлаш бўлади-ку ахир! Бизнинг давримизда одамлар меҳнат сарфлашини халққа бирон наф етказиш деб биледи, биров умрини шунга бағишлайди, бахтини шундан кўради. Уни умрининг мазмунидан маҳрум қилишни ҳеч қандай специфика билан оқлаб бўладими?

Ваҳобжон бош қимирлатиб гапимни маъқуллади-ю, бир оздан кейин яна нимадир излаб, эътироз билдирди:

— Айтмоқчиманки, бизнинг ишда баъзан ҳеч нарса йўқлигини исботлаш учун ҳам меҳнат сарфлаш керак бўлади.

— Йўқлигини исботлаш нима ҳожат? Қизиқсиз. Бир нарса борлигини исботлаш керак-да,— дедим.

— Гоҳо ерни пармалаб кўриш оқибатлари катта-катта олимларнинг назарий хулосаларидан зўр чиқади... Лекин пармалашда пармалаш бор. Туяқудуқда пармалаш кўпинча пайпаслаб, тахминлаб олиб борилган, кўп сарфга кириб кетилган. Бу ҳолда яна давом эттириш...

Мен ялт этиб қараб, гапани бўлдим:

— Бундан чиқди, сиз ҳам Туяқудуқни ёпиш тўғрисидаги рапортга қўл қўйишга тайёрсиз?

Ваҳобжон «ҳа» ҳам демади, «йўқ» ҳам демади, оёгининг учига қараганча, юмшоқ қумни аста босиб анча юрди.

— Ишни якунлаб кўришга тўғри келади,— деди кейин мужмалроқ қилиб ва бирдан ўз гапани ўзи бўлди:— Ҳали «бу ерда геология хусусиятининг дахли йўқ, бўлак нарса бор» дегандай бўлдингиз. Нима демоқчи эдингиз, қанақа «бўлак нарса»?

— Халқни менсимасдик! Унинг иззат-нафсини оёқ ости қилиш!— дедим шартта. Дўстимнинг мужмалроқ гапларига жаҳлим чиқиб турган эди, яна қўшиб қўйдим:— Кўпчиликнинг қадрини ерга уриб бўлса ҳам ўз шахсини эҳтиёт қилиш!

Ваҳобжон кўксимдаги тугмани ушлаб рўпарамда тўхтаб қолди. Назаримда мен унинг кўнглидаги гапни топиб айтган эдим, лекин у яна нимадир қидирав, гўё мен билан гаплашиб туриб ўз мулоҳазаларини текшириб, синаб ҳар тарафлама пишитиб олмоқда эди. Яна эътироз билдирди.

— Сўнагулни ишга олишмагани учун Хоназаров ҳақида қаттиқроқ ўйлаётганингиз йўқмикин?

— Ҳай, одам эмасми! У...

Шу жойда мен Ваҳобга биринчи марта Сўнагулнинг бутун тарихини, қисқача қилиб гапириб бердим. У кўзларига дам ҳасрат, дам қувонч тўлиб, жуда таъсирланиб тинглади.

— Сўнагул яхшироқ муомалага муносиб, Ваҳобжон,— дедим мен ҳам бўшашиб,— Ашот-чи? Бу хунук хабар тарқалганида мен унинг одамлардан яшириниб йиғлаганини кўрдим. Геннадий-чи? Ун тўққизга кирган. Севган қизидан келган хатни ўқишга кўзи ўтмайди. Уша куни кўзига боқишга юрагим дов бермади. Уларни бу ерда ишлашга ҳеч ким мажбур қилаётгани йўқ. Ниёзмат деган йигит бор...

— Ҳаммасини биламан, ўша ёқдан келяпман,— деди Ваҳобжон.

— Шулар ҳаммаси йиғилиб халқ бўлади. Хоназаров мана шуларнинг дилидагидан қиттак хабардор бўлса эди...

— Менга қаранг, мен ҳаммасини биламан,— деб яна такрорлади Ваҳобжон ҳовуримни босиш учун,— халқнинг кайфиятини кўриб келяпман, лекин афтидан, Хоназаровнинг бўлак чораси йўқ. Унинг ўрнида бошқа одам бўлганида ҳам ҳозир бу аҳволда Туяқудуқни ёпишни талаб қиларди.

Менинг охирги умидим Ваҳобжонда эди, у ҳам со-вун пуфагидай ёрилди. Ваҳобжоннинг ҳам ранги-рўйи, худди жанозадан қайтган одамникидай; сўлгин эди. У ҳам ич-этини еяпти, азобда. Шунинг учун галига жа-воб қайтармадим.

Қизлар чодиридан Сўнагулни чақириб, дафтарни олиб чиқиб беришни сўрадим. Ваҳобжон «хўп, тани-шиб чиқаман» деб, дафтарни қўлтиғига қистирди. Туя-қудуқ ҳақида у ҳам кўп хаёл сурар, орзиқиб гапирар эди. Ҳозир жуда эзилиб кетибди, унинг устига қаёқда-ги бу дафтар; дафтар сиғармиди, ҳозир юрагига!

У бизни холи қўйиб кетди. Бу бақувват, новча, ёш одам бугун аллақандай чўкканроқ кўринар, оёғини судраб босар, секин юрар эди, узоқда тебранган қора-си анчагача кўз ўнгимизда турди.

Осмоннинг бир томони ёруғ, иккинчи ярни эса сурмадек қора. Ҳозир тунлар қисқарган, бу ёқдан қуёш ботди дегунча у ёқдан сутдек тонг ёриша бөн-лайди.

— Одамлар ухлашяпти, ўчакишгандай ухлашяпти. Мен бўлсам ўзимни қаёққа қўйишни билмайман.— Овозим қумга сингиб кетаётгандай жарангсиз эшити-ларди. Сўнагул бўлса жим.— Кечалари сизнинг шу ердалигингизни ўйлайману, енгил тортаман,— Сўнагул ҳамон индамайди, мен давом этаман,— эртага Хоназа-ров конторасига қайтиб кетади, трестга рапорт ёзади... Бу ерларни яна қум босади, гармсел ялайди, қорақурт ўрмалаб чиқади, ўша минг йиллардан бери қандай бўлган бўлса...

— Мен бунга ишонмайман,— деди Сўнагул аста. У ҳам четга қараб, гўё ўзича гапирар эди.— Туяқу-дуқ, Туяқудуқ... техникумни энди битирган қизалоқ эдим, бу ном ўша ўсмирлик хотирамга ўрнашиб қол-ган. Мадали акамнинг ўйчан қиёфаси билан, хаёллари билан бирга... Ушандан бери, назаримда, бу сахро одам-га яқин, унда одамнинг манфаати кўп, бағрида ҳаёт сўнмайди.

Қалбимга иссиқ югурди. Мен миннатдорлигимдан беихтиёр унинг майин қўлига кафтимни қўйдим. У қамиш қўранинг саксовул новдасидан ўрилган четан эшигини ушлаб турарди. Қўлини тортиб олмади. Қўларимиз шу ҳолда узоқ туриб қолди.

«Мадали ака тирикдай, тирикдай», дерди Сўнагул кўпинча. Энди менга ҳам баъзан шундай туюла бошлади. У бизни гоҳо бир-биримиздан узоқлаштирар, гоҳо мана ҳозиргидай яқинлаштирар, баъзан йўлимда кўндаланг тургандай бўлар, баъзан эса дилларимизни бир-бирига боғлар эди.

Уйлаб қарасам, бу саҳро ҳам, дўстларимнинг у ҳақдаги орзулари ҳам, Мадали ака ҳам умримга, тақдиримга чатишиб кетганга ўхшаб қолди. Булардан узоқлашсам Сўнагулдан ҳам маҳрум бўладиганман. Қиз боланинг бир ният йўлидаги ўжарлиги мана шунга олиб келди мени. «Менинг дунём мана шу, мен керак бўлсам, бутун дунём билан қабул қиласан мени» дегандек эди бу шафқатсиз муҳаббат. Уни мана шу «дунё»дан ажратиб олиш мумкин эмаслигига энди тамом амин бўлганимда бу «дунё»нинг ўзи фавқулодда хавф остида қолди. Унга ҳозир бир Сўнагулнинг ўзигина астойдил ишониб турибди.

Икки кундан бери, ҳар учрашувга атай тайёрланиб, очиқчасига гаплашмоқчи, «бундан кейин қаёққа борасиз? Қаёққа борсангиз бирга кетайлик» демоқчи бўлман. Лекин ҳар сафар гапим ичимда қолади; унинг кўзлари шундай ёнар эдики, бу ердан кетиш ҳақидаги хаёлни яқинига ҳам келтирмайдиганга ўхшайди.

Учинчи кун тонг отарда биров каравотим билан бирга қаттиқ силкиб уйғотди. Кўзларимни ишқалаб, ғира-шира Ваҳобжонни зўрға танидим. Унинг юзи ғалати, оғзи очиқ, тез-тез нафас олар, уйқусизликдан қизарган кўзларида сирли тун, ваҳима, ҳаяжон, яна алланималар бор эди. Шу ҳолда лол бўлиб анча турди.

— Туринг, туринг... — деди кейин шивирлаб.

Мен шошиб этигимни кийдим, пиджакни елкамга ташладим-да, у билан ташқарига чиқдим.

— Нима гап Ваҳобжон?

У мени яна четроққа бошлади. Нарироқда тўхтагач, новча гавдасини мен томон сал букчайтирди-да, қўлидаги чарм шапкани кўксига қўйиб, ўқкинчи қўли билан уни аста шапатилади:

— Менингча, хазина...— деди ўпкасини босиб паст овоз билан,— Туяқудуқнинг хазинаси!

— Нима бу?

— Мадали Қосимовнинг ёзувлари.

— Сўнагулнинг дафтарими?

— Ҳа.

— Бирон қимматли гап бор эканми?— дедим юрагим дук-дук уриб. Ваҳобжоннинг сирли ҳаяжони менга ҳам ўтди.

— Ҳозирги аҳволимизда нажот бўлиши мумкин,— деди Ваҳобжон,— адашмасам, Туяқудуқни шу сақлаб қолади.

— Менга қаранг,— дедим мен ёш боладай атрофга аланглаб,— нима қиламиз?

— Хоназаровга кўрсатиш керак.

— Кўрсатган. Фойдаси йўқ.

— Кўрсатган?

— Ҳа.

— Йўқ, ундай бўлиши мумкин эмас, ўқимагандир.

— Хоназаров барибир кетиб қолган,— дедим штабнинг тўрт бурчак деразасига қараб. Дераза кўзи тонг нуридай сал қизариб келаётган эди.

— У қудуқларни, баъзи отрядларни айланиб кетмоқчи эди, қувиб етамиз,— деди Ваҳобжон, шу ердаёқ ўтириб, этигини ечиб, пайтавасини қайта ўрай бошлади,— югуринг, кўйлак кийиб, мешингизни сувга тўлатиб чиқинг.

Мен сал гарангроқ бўлиб, фикримни бир жойга тўплотмай турдим, унинг айтганини қилдим. Омбор ёнида Перевалочнийга кетадиган енгил артиллерия тягачига ўтирдигу жўнадик.

Икки соатдан кейин рўпарамиздан қуёш қизариб пешвоз чиқди. «Сўнагулга айтмадик-а?» дердим ичимда. Шундан бошқа ҳеч тузукроқ фикр келмасди бошимга. Тягачнинг япасқи занжири олдиндан ҳам, орқадан ҳам устимизга пақир-пақир қум ағдаради. Лекин бу ерда бунга етадиган машина йўқ, унга йўл ҳам керак эмас, яланг оёқ ўрмалаб чиқиб бўлмайдиган тикка қумтепаларга қаноти синган қўнғиздай «ғуввв-ғуввв» қилиб чиқиб олади. Қуёшга тикилиб кетаётган дўстимнинг ёлқиндай товланган юзига қарайман, нимани ўйлаяпти экан?

— Бургут! — деди у олдинга қўл чўзиб.

Бургут куёш доирасини кесиб ўтаркан, бир аум ёниб кетгандай олтинланиб кўринди. Кейин қора нуқта бўлиб бир жойда тинди-да, ерга тошдай отилди, сўнгра бўгин-бўгин тирноқларида катта тошбақани чангаллаб яна кўтарилди.

— Ҳозир тақирга олиб бориб ташлаб юборади-да, косаси ёрилгандан кейин бемалол ейди, — деди шофер. Кекса бўлса ҳам пишиқ гавдали бу одам бургут парвозига худди ёш боладай ҳавас билан, кўзлари ёниб тикилмоқда эди. У айтгандай бўлдими, йўқми — биз кўролмаё қолдик, радиатордан қайнаб чиққан буғ кўз олдимизда осмонни тўсиб қўйди. Лекин шу пайт қаёқдандир вангиллаб ўқ отилганини эшитдик.

— Аблаҳ, — деди шофер деразадан ерга туфлаб.

— Ким?

— Бургутни ким отган бўлса жуда ярамас одам, — деди у ғазаби қайнаб. — Бунақаларни саҳрога йўлатиш керак эмас.

Биз шу ердан бир неча чақирим нарида, Жақинқудуқ деган жойда шофер билан хайрлашиб тушиб қолдик. Ваҳобжоннинг фикрича, бу ерда бошлиқнинг йўлини тўсиш мумкин эди.

Бу ер жуда обод экан. Аввало — икки баланд бархан орасида ярим чақиримча чўзилиб кетган ёш саксовулзорни кўриб кўзимиз қувонди. Дунёда энг чидамли шу ўсимликни яхши кўриб қолар экан саҳрода одам. Боғ кезган киши гулни бунчалик яхши кўрмайди. Унинг эгри-бугри шохларида деярли барг ҳам йўқ, соясига ҳам ёлчимаёди одам, лекин қизиб ётган, жонсиз, сап-сариқ қумдан бош кўтариб, бўгин-бўгин, қинғир-қийшиқ новдалари билан жазирама осмонга интилаётганини кўрганингда ҳаёт кучига яна ҳам қаттиқроқ ишонасан киши, саҳро кўнглингга яқинроқ, ваҳимасиёроқ кўрина бошлайди.

Жақинқудуқ узоқдан кўринар, ундан ҳар томонга туясўқмоқлар таралган, атрофида пода нэи — чўтир қўмлоқ кичкина тақир майдонда бир сўри ўрнидек яшил қовузча, ёлғиз ўтов. Қудуқнинг деворлари учтўрт қават четан билан маҳкамланган, тепасида ёғоч чиғириқ худди жонли нарсасек инграб ғирчиллайди.

Биз борганимизда пода сувга келган экан. Узоқ

Йўл босган уюр ҳовуз атрофидаги барханларнинг қия ёнбошида тўзон булутидай бўлиб ётибди, жазирамада тили осилган пахмоқ қўйларнинг аянч ноласи тўрт бурчак тумшукли бўрибосарларнинг эринчоқ вовиллаши билан бўлиниб турар, онда-сонда чўпонларнинг узун гавронлари ўқдек янграб чарсиллар эди.

Сўқир туя чиғириқни айлантирадиган арқонни судраб узоқларга бориб қайтади. Уни ҳеч ким қистамайди, етакламайди ҳам, худди машинадай ўз ишини ўзи билади: ўркакларини диркиллашиб лўкиллаганча, бир йўлдан тинмай бориб-келиб туради. Қудуқ тепасида етти пақир сув сиғадиган мешнинг йилтироқ сирти кўриниши билан кекса чўпон унинг муздек қорнини маҳкам қучоқлаб сиқади-да, пажмурда қилиб, яна тубсиз қудуқнинг зим-зиё қаърига улоқтиради. Новдан ҳовузга сув шилдираб оқади.

Чўпон жуда нуроний чол экан. Саҳронинг асл хўжайинидек, қарашлари тетик, серажин, содда юзида доно бир хотиржамлик, қисиқ кўзларида кексаларга хос меҳрибонлик билиниб турибди. Биз бошимиздан совуқ сув қуйиб, нафас ростлагандан кейин Хоназаров деган одамни шу ерда кутмоқчи эканимизни айтдик.

— Ўтағасими? — деб сўради чол. Биз қувониб кетдик, бошлиғимизни «ўтағаси» деб улуғласа, демак биз ҳам бегона эмасмиз. — Ўтағаси ўси жерде-ғўй!

Ўтовнинг соясида турган вездеходни кўрмаган эканмиз — омадни қаранг! Хоназаров қуёшнинг қаҳри қайтганда жиларман деб, эндигина ўтовга кириб ёнбошлаган экан.

Эшикка тutilган шолчани кўтариб киришимиз билан кўзига қуёш тушиб уйғониб кетди. Бизни дафъатан танимадими, ё бехос пайдо бўлганимизга ишонинқирамай туриб қолдим — овози чиқмади. Биз қоронғига кўзимиз кўниккандан кейингина ўртада йиғиштирилмаган дастурхон, бир-иккита бўшаган қовоқ коса, кигизда ўтирган Хоназаровнинг бизга тикилиб турганини кўрдик.

— Осмондан тушдингларми? Одамни чўчитиб юбординглар-э! — деди у. Биз кулдик.

— Сал мизгиган экансиз шекилли, уйғотиб қўйдик, Раҳимжон ака, биздан ўтди, — деди Ваҳобжон салқинроқ бурчакни танлаб чордона қуаркан.

Зап ухлайдиган салқин жой экан ўзи ҳам. Кекса

чўпон қуллуқ қилиб кириб, пойгакка чўккалаб соқолини тутамлади-да, дастурхонни янгилади, косаларга қимиз қўйиб олдимизга қўйиб чиқиб кетди.

— Сизни қувиб келдик, Раҳимжон ака, гапнинг очиги, — деб бошлади Ваҳоб. — Топганимизга қувонганимиздан ўпкамизни босолмай турибмиз.

— Хўш, мунча зарур бўлиб қолган эканмиз?

— Зарур бўлганда қандай, жуда ажойиб иш чиқиб қолди, — деди Ваҳоб шошиб-пишиб Сўнагулнинг қизил тугунини ўртага қўйиб ечаркан. — Энди трестга ўша кўнгилсиз рапортни ёзмай турасиз. Раҳимжон ака, мана!

Хоназаров таниш дафтарни қўлига олиб секин ва-рақлади, қошини чимириб унга қайта-қайта тикилиб турди-да:

— Бу ҳалиги уборшица хотиннинг... — деганида кўзи менга тушиб, гапи оғзига тикилиб қолди; «кечирасиз» деди секин, кейин саволнинг охирини менга қаратди: — Бу ўша қўл ёзмами?

— Ўша, ўша, — деб бунга ҳам Ваҳобжон жавоб берди, — ёш олим Мадали Қосимовнинг ўн беш йиллик кузатишлари. Худди бизнинг Туяқудуқ ҳавзаси, муни қаранг... — Ваҳобжон дафтарга интилди, бир бетини очиб яна қайтиб берди: у ҳамон эрталабкидай жонланиб, тўлқинланиб гапирарди, — янглишмасам, бизнинг бутун ишимизни ўнглаб юборадиган, очиги — экспедициямизни! оғир аҳволдан қутқазадиган ноёб маълумотлар сақланган. Ниҳоятда оғир шариқтда сақлаб қолинган...

— «Янглишмасам», денг! — деди Хоназаров дафтарни қўлида ҳозир иргитмоқчи бўлган тошдай салмоқлаб. — Профессор Фаёзовни ўқидингизми? Санот запаси йўқ, перспектива йўқ Туяқудуқда. Бу исботланди, у ёқда олимларнинг назарий хулосаси, бу ерда бизнинг амалий хулосаларимиз...

— Бизнинг маълумотларимизга қараб хулоса чиқарадиганлар Туяқудуқни кўрган эмас, — деб мен ҳам аралашдим: қўполроқ, адолатсизроқ гапириб қўйганимни ўзим ҳам пайқадим, Ваҳобжон менинг дағал овозимни қувватламади.

— Перспектива йўқ деяпсиз, — деди у босиқлик билан, — пайпаслаб пармалайверган билан перспективани топиб бўлмайди-да.

— Пайпаслаб деганингиз нимаси? Биз трест таклиф қилган структураларда ишладик. Ундан ташқари, иним, энг янги илмий хулосалар мана бундай, — деди бошлиқ ҳам салмоқ билан, — бу район магматизм, метаморфизм процессларида титилиб, яна шиб-баланиб кетган. Бу зичликда газ турмайди. Туяқудуқда бўлса структура мураккаб, ер ости сувлари биз кўзлаган қаватларни ювиб кетган, қатламлар яхлит эмас, газнинг ҳиди бор холос.

— Сиз домла Фаёзовни роса ихлос билан ўқибсиз, Раҳимжон ака. — деди Ваҳобжон қимизни шопириб, лекин ичмай четга суриб қўйди, — ўша ўқиганингиздан бир қадам ҳам четга чиққингиз келмаяпти. Ернинг магматик фаолияти, метаморфизм сингари фактлар газ ҳавзаларининг емирилишига ҳамма вақт сабаб бўлавермайди, буни Мадали Қосимов ўша маҳалдаёқ исбот қилиб кетган. Туяқудуқнинг ўзига келсак, Қосимов қатламлардаги сувнинг манбаи, йўналиши, миқёси, босими ҳақида жуда кўп аниқ маълумотлар тўплаган. Маҳсулдор қатламларнинг сув босим режими; қадимий денгизлардан қолган хлорид-кальций-натрий сувлари; мана бу регионал гидрология бўйича рақамлар, мана бу қатламлардаги сув босимлари ўзгаришининг асосий йўналишлари. Қидирув методикаси, перспектив хариталар, структура элементлари. Мана бу формула орқали у газ билан сув, газ билан нефть контактларининг энг юқори нуқтасини белгилайди. Бу унга газли қатлам контурларини, озгина миқдордаги разведка пармалари солиш билан бутун запасни аниқ белгилашга имкон беради. Структура, қидирув, разведка, контурлаш пармаларини кескин суратда қисқартган ҳолда запасни аниқ белгилаш йўлини таклиф қиляпти. Қанча қанча миллионларнинг калити қўлимизда турибди, ўртёқ Хоназаров!

— Менга қаранг, ука, — Хоназаров ҳам қимизни суриб қўйиб, Ваҳобга яқинроқ силжиб ўтирди. — Янги одамсиз, ёшсиз. Сизни аралаштирмай қўя қолайлик деган эдим бу чалкаш, қалтис ишга. Қосимов йўқ... ўлиб кетган. Шунинг учун у жавобгар ҳам эмас бу рақамларига. Фаёзов бўлса, ўзингиз биласиз, эътиборли олим! Ҳар тарафлама ўйлаб кўриш керак. — «Эҳтиёт бўлиш керак» демоқчи эди, мен кутган

эдим шу гапни, лекин у айтмади, ундан ҳафсаламиз пир бўлаётганини юзимиздан пайқаб, гапини ўзгартирди, дафтарни қўлига олди. — Ўйлаб кўринг ахир, бунинг бизга қанчалик алоқаси бор? У гидрогеолог... Бу дафтарнинг ҳаммаси гидрогеология! Қатлам сувларининг кучи — харита, формула. Мана рақамлар, маълумотлар — бисульфат сувлар, контур сувлари, пастки сувлар, устки сувлар — ҳаммаси сув. Биз бўлсак газ разведкачиларимиз. Сув шундоқ ҳам безор қилган бизларни, сув кўп, газ йўқ!

— Хўп, бўлмаса бўлак бобни очинг: газ запасини тажриба эксплуатацияси орқали, яъни биринчи разведка қудуқларида газнинг қатлам босимини кузатиш йўли билан аниқлаш. Бу ҳам ҳар хил параметрларни белгилаш учун парма сояишларни кескин қисқартиш имконини беради, бу ҳам миллионлар! Бунинг формуласи мана!

— Мана буниси яна ҳам қизиқ, — давом этди Ваҳожон бирпас жим тургандан кейин. У структура хариталарини, формулаларни худди нота ўқигандек ўқир эди. — Газни катта босимли гумбаздан кам босимли гумбазга ўтказиш йўли билан — бирининг босими ортишидан, бирининг босими камайишидан — иккаласининг ҳам запасини аниқлаш! Ҳатто, саҳро жойда газни ҳавога чиқазиб, босимнинг камайишини кузатиш йўли билан бутун запасни аниқлаш. Кўряписми, Қосимов қатъият ва ўжарлик билан нуқул бир нуқтага уряпти: парма солишни камайтириш, иқтисод!

— Сиз энди бу масалаларни мана шу қора ўтовда ҳал қилмоқчимисиз!? — деди Хоназаров энсаси қоғиб, у ҳам сал қизиша бошлади. — Геологнинг ҳар бир хулосаси нима эканини биласизми? Бизнинг запас ҳақидаги хулосаларимизга таяниб, бу саҳрода водопровод, газопровод магистраллари, йўллар, тақсимот пунктлари, резервуар, азот-тук заводлари, қурум комбинатлари, шаҳар қурилади. Шунинг ҳаммаси бизнинг бир оғиз гапимиз билан бошланади. Кўз олдингизга келтиринг, таваккал қилиб бўладими?!

Бошлиқнинг шу гапидан кейин бир фикр келди миямга: борди-ю разведкамиз Туяқудуқда саноат занаси борлигини аниқлаганида ҳам, хулосани тасдиқлашга барибир бу одамнинг юраги дов бермас экан. Бундан кўра унинг учун «йўқ» дейиш минг марта осон.

— Биз фақат Туяқудуқдан воз кечиш ҳақида рапорт беришга шошмайлик деган талаб билан келдик, Ҳртоқ Хоназаров, — дедим.

— Талаб билан денг? — деб аввал пичинг қилди. Кейин: — Талаб сиздан, жавоб бериш биздан, шундайми? — деб ошкора кулди.

Мен бу илмий гапларга аралашинишга ҳаққим йўқлигини билиб жим ўтирган эдим. Лекин энди тилимга келганини қайтаролмадим:

— Аммо ҳозирча сиз жавоб беришга эмас, тезроқ рапорт беришга, жавобгарликни ўзингиздан соқит қилишга шошпасиз, очиги...

Ваҳобжон суҳбатнинг жанжалга айланишини истамасди, бу гал ҳам қўпол гапимга кескин жавобнинг олдини олиб, яна диққатни дафтарга тортди:

— Бу одамнинг қалбини гўзаллигига, хаёлларининг дадиллигига қойил қолиш керак! — деди у дафтарни икки қўлига олиб. — Уша йиллари, туя ўркачида, мешда сув олиб юриб, қуюнларда адашиб, ўтган асрдан қолган хариталар билан ўн беш йил йўлсиз кезиб, шу ёввойи саҳрони келажакда Бутун Иттифоқ кочегаркаси бўлади дейиш учун ҳам юрак керак эди. Бундан ташқари, у денгиз участкалари, Челекан қатламлари ҳақида кўп маълумот қолдирган. Миёнқалада иккинчи Боқу борлигини айтган. Урта ҳам Яқин шарқ газли қатламларнинг палеотектоник, палеографик қиёсий анализларини ишлай бошлаган! Қорақум ва Арабистон платформаларининг структура жиҳатидан яқинлиги ҳақида кўп назарий фикрлар айтган. Дунёнинг бу районлари учун ягона қидирув методикаси ишлаб чиқиш проблемасига катта умид боғлаган.

— Биладан... — деди Хоназаров зериккансимон қўлини кўтариб, — сизлар бунинг романтикасига қизиқасизлар. Менда романтика йўқ акаси. Мен мутахассисман холос. Қизилқум менинг учун аввало геология объекти. Геология бўлса — аниқ фан, ҳисобкитоби бор, ҳисоботга қизиқ саргузаштларни ёзиб бўлмайди. Баъзилар бўлади, мана сизларга ўхшаган. Романтик геологлар ҳақидаги қиссаларни роса ўқиб олган, бу ерга келиб амалий иш ўрнига саргузаштлар, оламшумул ихтиролар ҳақида ўй суради, соф бир мутахассиснинг шаъни ҳақида ўйлаш эса хаёлига ҳам

келмайди. Ваҳоланки одам бизда энг қимматли капитал. Мен умримда биронта танбеҳ олган эмасман, таржимаи ҳолимда зигирча доғ йўқ, тушуняпсизларми шуни! — Унинг товушида беихтиёр ялиниш оҳанги пайдо бўлди, буни ўзи ҳам сезиб, дарров тузатишга шошилди, — мен сизлар билан гаплашиб, кенгашиб ўтирибман, маслаҳатлашяпман, лекин буюришим ҳам мумкин эди, биласизлар, менга шундай ҳуқуқ ҳам берилган!

— Ҳа, афсуски, — дедим мен.

Ваҳобжон энгимдан тортди. Хоназаров менинг гапимни эшитмаганга олди. Орага зил-замбил жимлик чўкди. Томоғи ўчган кекса чўпон кириб яна таъзим қилди.

— Вой-бўёв, қўнақтар, ишенгши қимизди! Жас биенинг сути-ғўй, жўлинг ўнгеди, боурим, иш.

Ваҳобжон чолга миннатдорлик билан жилмайиб, бир коса қимизни шимирди, томоғидан ўтганига қайронман.

— Бешотар сизникими, Раҳимжон ака? — деди у, қоронғи бурчакни кўрсатиб. Деворда осиглиқ турган ов милтиғини кўрмаган эканман.

— Ҳа, шусиз юрмайман саҳрога чиқсам, — деди Хоназаров гапнинг бошқа ёққа оққанидан сал энгил тортиб.

Лекин менинг фикримда гап бошқа ёққа оққани йўқ, мен ҳамон Хоназаровни ўйлар эдим. Ҳали бизни олиб келган шофернинг бургутни отган одам ҳақидаги гапи қулоғимда жаранглаб кетди. Ўшанда бургутни кўрмай қолган эдим, у ҳозир келди кўз олдимга: ана у, саҳро осмонининг ҳукмрони, тиниқ юксақларга, учаётган жойида бақувват қанотлари бирдан шалвираб, ўткир кўзларини хира парда қошлаб, мағрур боши тўшига эгилганча, чархпалак бўлиб кимсасиз барханлар орасига тошдай тап этиб тушди...

Экспедиция бошлиғи Ваҳобжонга ҳамма қудуқлар бўйича ҳужжатлар, таҳлиллар, ҳисоботлар тайёрлашни тезлатишни топшириб, кечга яқин Тўрамозорга жўнаб кетди. Уфқда қум ранг вездеходнинг қораси ўчгунча Жақинқудуқ лабида иккаламиз индамай туриб қолдик. Ваҳобжоннинг босиқлигига қойил бўлиб турганимда:

— Энди конторасига бориб рапорт ёзади, — деди бирдан тарашадек ловуллаб. Хоназаров кетиб бўлгандан кейин жаҳлга мингани қизиқ бўлди дўстимнинг.

— «Соф мутахассиснинг шаъни», «мен романтик эмасман», «таржимаи ҳолимда доғ йўқ». Гапларини қаранг! — деди тобора жиғи-бийрони чиқиб, — юрак йўқ, орзу йўқ, қанотсизман, ўрмалаб юрибман демайди! Мен у билан гаплашса бўлади, деб ўйлардим. Қўппа-қуруқ экан-а!

— Одамни орқаворатдан ёмонлаш яхши эмас, — дедим мен.

— Тўғри айтасиз... — деди Ваҳобжон тахта новдан юзига сув уриб, — лекин, йўқ энди олишаман мен у билан! Сиз эртагаёқ Тошкентга жўнайсиз, Тўғри Сафар Мажидовичнинг олдига.

— У ким?

— Тошкентда Қизилқумнинг икки соҳиби бўлса, бири — профессор Фаёзов, иккинчиси Сафар Мажидович Мажидов, менинг домлам; трест ҳам, институт ҳам, бошқарма ҳам шу икковининг оғзига қарайди. Таваккал, шундоқ бориб дафтарни қўлига тутқазасиз. Нима деса шу!

Ваҳобжон шунга қарор қилган бўлса, бунга катта обрўли олимлар аралашуви мумкин деб билса, демак иш жиддий. Менинг ҳам юрагим ҳовлиқиб кетди. Деқаним ҳам бир ҳафтадан бери чақириб, диплом чертёжларини талаб қилаётган эди, буни ҳам топшириб келаман. Тошкент! Онам!

— Айтгандай, Сўнагул-чи?

— Уни албатта ўзингиз билан бирга ола кетинг. Ҳамма воқеани бафуржа гапириб беринглар. Мен икки энлик хат ҳам ёзиб бераман. Узим борар эдим, эшитдингиз — бу ерда топшириқни бажариш керак, — деб жилмайиб қўйди Ваҳобжон.

Сўнагул билан! Сўнагул билан йўлга чиқишни орзу ҳам қилган эмас эдим. Ваҳобжон ақлли йигит. Ахир Сўнагулсиз бўлиши мумкинми бу иш! Кўксида, хотирасида яшириб, ўтдан, хатардан, исковчилардан, йиртқичлардан асраб қолган бу бебаҳо дафтарини чарм портфелга авайлаб солиб, академияга, профессорлар ҳузурига кириб бориш Сўнагул учун эзгу орзу эмасмиди ахир!

— Менга қаранг, Ваҳобжон, сиз ҳали Мадали Қосимовнинг Урта ҳам Яқин шарқ структураларининг қиёсий анализига, улар учун умумий қидирув методикаси яратишга қизиққанини гапирдингиз.

— Ҳа.

Бирдан хаёлларим узоққа кетиб қолди.

— Нима эди? — деди Ваҳобжон.

Мен Сўнагулнинг кутилмаганда концлагерда иттифоқчилар зонасига сотилгани, у ерда номаълум одамлар ундан мана шу дафтарни суриштиргани, кейин Макуэлл деган таниш бир америка офицерининг шу ишга алоқаси борлигини гумон қилганим ҳақида гапириб бердим.

— Улар Мадали Қосимовнинг, кейин эса мана бу дафтарнинг кетидан тушган бўлишлари жуда мумкин. Урта ҳам Яқин шарқ ва Араб саҳроларининг гази, нефти уларни кўпдан бери нотинч қилади... Лекин улар бу ихтирони ўғирлашолмасди. Чунки уни ҳаёт чоғидаёқ Мадали ақанинг ўзи билан бирга нобуд қилган эди фашистлар, — деди дўстим ўйчанлик билан.

Мен қўйнимга қўл солиб дафтарни бағримга маҳкамроқ босдим. У жонли нарсасдек туюлди бир зум. Қудуқ лабида Ваҳобжон билан тўлқинланиб узоқ хайрлашдим.

Шундай қилиб, эрта куз кунларидан бирида, Сўнагул иккаламиз Тошкентга келиб тушдик. Аэропортдан тўғри геология илмий текшириш институтини топиб бордик. Институт илгаригидай, бизнинг қурилиш факультетининг тўртинчи қаватида эмас, алоҳида янги бинога кўчган, зинапоясининг икки томонида чўкич ва китоб тутган икки ёш геологнинг скульптураси икки одам бўйи қад кўтариб, рўпарадаги майдонга тикилиб турарди. Коридорлар салқин, жимжит. Эшикларга «Мумкин бўлса, соат 2 гача безовта қилмасангиз», «Соат 3 дан кейин келинг» сингари ёзувлар михланган. Бу ишчан сукунатнинг салобати босаркан, биз оёқ учида юриб дарров қайтиб чиқдик: «Академик Мажидов касал эди, эртага хабар олинлар» дейишди.

Чиққунимизча шаҳарга ёмғир шивалаб ўтибди. Боғлар ювилган, ранглар тиниқ, барглар баҳордагидек покиза, нафаслар енгил. Бизга, айниқса Сўнагул-

га, бир неча ойлик сап-сариқ димиққан жазирамадан кейин бусалқин, мусаффо ям-яшил олам худди хаёлдагидай фусункор туюлди. Сўнагул неча йилдан бери умуман шаҳар кўрмаган, ўзининг ёшлик ва муҳаббат шаҳрини кўз олдида кўриб тургани унинг учун худди мўъжиза эди. Шу пайтгача унинг хаёли академик билан бўладиган учрашувда бўлиб, энди бугунча ундан юраги тинчигач, бутун борлигини азиз хотиралар ихтиёрига берди шекилли, таниш кўчаларда кўзларига ишонмагандай узоқ-узоқ тўхтаб қоларди. Бу кўчаларда кўп нарса ўзгарган, янги гулзорлар, даста фонтанлар пайдо бўлган, сердераза, юксак бинолар тушган, аммо юракка жиз этиб тегадиган хотиралар ҳар муюшдан, ҳар хиёбондан чиқиб, Сўнагулни топиб келишди, уни чулғаб олишди, енгил кўтариб кетишди. Сўнагул гўё ёнимда эмас, узоқларда, хаёл қанотида сузмоқда эди.

Мана ўша институт бульвари, кенг ёйилиб кетган зинапоя, пухта асфальт йўлкалар. Мадали аканинг қумга босгандек юмшоққина оёқ товуши қулоққа чалинади. Унинг камдан-кам жилмаядиган мардона юзи, юмшоқ кўз қараш, қўл сиқиши...

— Мана боғ кўчалар, эсингиздами...

— Ҳа...— деди қиз хотираларни чўчитиб юборишдан қўрққандай шивирлаб, Менинг қўлимни маҳкам ушлади. Мен унга ҳозир ўша хотираларнинг бир бўлагига сифатида қадрли эдим. Балки ўша концертимизни ҳам, най навосини, момақалдироқли баҳор оқшомини ҳам эслагандир. Эсладимикин?

— Мадали аканинг ёзувлари академикка ёқса-ю, китоб қилиб чиқаришга рухсат берса,— деб қолди мен кутмаганда Сўнагул. Худди китобни қўлида ушлаб тургандай, кафтига қараб қўйди:— Китоб! Шу йўлкалардан югуриб-елиб уйига қатнаганимда қўлтигимдаги папкада балки шу китобнинг рақамлари бўлгандир. У менга ёзувларини ҳам, ўйларини ҳам, ҳамма нарсасини ишонар эди. Ҳозир ҳам ишонади, биласизми...

Биз шаҳарни, ҳамма юрган йўлларимизни тўйиб айландик. Сўнагул қаерда ётиб қолишини ҳалигача сира ўйламаган экан афтидан. Менинг уйга таклиф қилишим унинг учун кутилмаган гап бўлди. У узоқ ўйлади... Уст-бошига қаради. Иккимизнинг ҳам эгнимизда

сақро тўзони сингиб, қуёшда куйиб кетган эски кийимлар.

— Бўлмаса, ақалли арзонгина бир туфли олиб кий, — деди Сўнагул менга савол назари билан қараб. Дўконда қимматбаҳо туфлилар ҳам бор экан. Чўнтагимда пулим етарли. Ҳаддим сизга, биттасини олиб берардим деган орзу кўнглимга келди. Лекин журъат этмадим. Сўнагул арзон бўлса ҳам, шинамгина, паст пошнанали бир туфли олиб кийди. Шунинг ўзи ҳам уни жуда ўзгартириб юборди. Яна бир амин бўлдимки, Сўнагулнинг ҳали очилмаган гўзалликлари, файзу фазилатлари битмас-туганмас эди.

Ойимга бир гижим рўмол олиб уйга жўнадик. Ёўчамизда Мадали аканинг ҳувуллаб қолган уйи Сўнагулнинг яна кўнглини бузар деб қўрққан эдим, йўқ, у уйлар ўрнига бутун квартални тўлатиб турган беш қаватли бино тушибди. Бизнинг ҳовлимиз ҳам унинг соясида кўримсизгина бўлиб қолибди.

Ойим Сўнагулни илгари бир-иккигина кўрган бўлса ҳам, қучоқлашиб йиғлаб кўришди. Мен хатларимда Сўнагул тўғрисида ойимга кўп ёзганман, у бизнинг орамиздаги муносабатларни билади. Шундай бўлса ҳам худди келинидай қучиб, бўй-бастига қараб тўймай, рўмол остидан тўзғиб чиққан оқ сочларини тузатишни ҳам унутиб атрофида гиргиттон бўлар эди.

— Заб келибсиз, болам, ажаб қибсиз...

Товуши қалтираб кетди. Онагинамнинг мушфиқ, мунгли товуши. Мен унинг ёлғизликдан нақадар эзилганини шу зум юрагимда қаттиқ дард билан сездим. Уйда кўп нарса ўзгарган, файзли, озода, янги ипак дарпардалар, электр чойнак, тошойна... Лекин ёлғизликнинг киши руҳини эзувчи шарпаси ҳукмрондек эди.

— Қоммунал уйга кўчишингиз керак экан, ойи, — дедим.

— Қисташди, мана бу беш қаватли уйга кўчинг-чи кўчинг деб. Уч хона экан, деразалари осмондек. Нима қиламан сўққа бошимга, болам. Менга нима керак? Ана юборган пулинг ҳам шундоққина турибди.

Ойимнинг аччиқ гиналарини тушунар эдим. Дастурхон устида Ҳурихоннинг Мирзаҷўлга кетиб қолганини гапирди, бу гапида ҳам «у шўрликни сен ноумид қилдинг» деган қудрат сезилди. Буни англадим, ўзимнинг кўнглимдагини англатишга ожизман. Мен ўзим

ҳам англаб етмайман қалбимдаги ҳисни. У баҳорги баргдай майин шивирлаб менинг дилимда қачон тилга кирди? Уша узоқ йиллардан бери томир ёйиб келмоқдами ёки гунчадек бирдан очилдими? Сўнагулнинг рад жавобидан кейин у ҳисни яна аллалаш керакмиди — билмайман; лекин уни бўғиш тўғрисида ўйлаганим йўқ, у ўсмоқда, у менга нафас олишдай зарурат бўлиб қолди. Саҳрода ҳам Сўнагулни доим кўргим келарди, юрагимнинг бутун кучи билан севгим келарди, ҳеч вақт бундай бўлган эмасман, кўтариб узоқларга олиб кетардим дейман хаёлимда. Ёнимда юрганида эса мен унинг бидагини ушлолмайман. Қўлларим маймуннинг қўлидай бесўнақай, узун кўринади ўзимга. Бир вақтлар — у севгимнинг гўдак чоқлари бўлса керак — мен Сўнагулни қучганман ҳам. Ҳозир эса журъат қилолмайман. Биламанки, бу ўринда қатъиятнинг ўзи, қайта-қайта изҳори ҳол ёки ялиниш-ёлворишларнинг ўзигина кор қилмайди. Муҳаббат — соф муҳаббатнинг ўзигина эмас экан шекилли. Бутун умр, барча ишларинг, йўлларинг, ниятларинг, ўтмишинг, келажакинг — ҳаммаси шунинг ичида экан. Ўзигина бўлса бунга истаган вақтингда эришиш мумкин бўлар эди. Эскилар уни умр-савдоси деб бежиз айтмаган. Ҳозирги шоирлардан ҳам кимдир: у ҳаётнинг йўлчи юлдузи, унда гўзалликлар яратади, у, деб ёзган эди. Уни кўпинча бахт билан тенг қўйишади. Шунинг учун ҳам у чинакам бахт сингари шундай серзаҳмат бўлса керак...

Қизиқки, мен ўзим ҳам сезмаган ҳолда, Сўнагулнинг ҳаёти, унинг ўй-ташвишлари билан яшай бошладим. Танаси бошқа дард билмас, деган гап хато экан. Кўчада юрсам шаҳарни унинг кўзи билан кўраман. Кечаси ухлолмасам биламанки, у ҳам ухламаяпти, чунки иккаламизнинг бошимизда бир ўй. Ваҳобжондан қўл ёзмани олган кунидан буён жуда ўзгариб кетди. Ишга киролмай, саҳрода бошпанасиз, бировларнинг кирини ювиб юрган қиз гўё у эмас. Қандайдир масъул синов олдида турган сингари ҳаяжонда, кўзлари жонли, қорача юзи ичидан ловуллаб тургандай. Бу ҳолат менга ҳам ўтди. Яхши ухлолмаган бўлсам ҳам, эрталаб ичкаридан Сўнагул сочларини атир совун билан ювиб, чамадончасида авайлаб юрган кўк кофтасини дазмоллаб кийиб чиққанида мен ҳам ўзимни руҳан тенг ҳавосидай соф ва енгил сездим.

Институтга борсак профессор Мажидов бугун ҳам йўқ экан, уни институтга камдан-кам келади дейишди — Уйига борсак бўлмайдами? — деди Сўнагул менга қараб. Ҳурпайган қора сочларига кўмилиб кетган кичкинагина юзли секретарь қиз бу гапни эшитганида:

— Академик Мажидовнинг уйига-я? — деб, бизни оёғимиздан бошимизгача кузатиб чиқди. Шундай бўлса ҳам, биз ундан адресини сўраб ёзиб олдик.

Чиндан ҳам, Мажидовнинг уйини тошганимизда ўша секретарь қизнинг ҳайратли кўзлари эсимизга тушиб, зинада бир дам тўхтаб, бир-биримизга тикилишиб қолдик. Биз мамлакатда донг таратган, том-том китоблар ёзган, таржимаи ҳоли энциклопедияларга тушган бир олимнинг эшигини тақиллатмоқчимиз. Бироқ шундай салобат босган жойда Ваҳобжоннинг хати бизга далда берди. Ўттизтача газета-журналнинг номи ёзилган почта қутиси ёнидаги садаф тугмачани секин босдим.

Очиқ ёқали оқ кўйлак кийган, қуюқ қошларига оқ тушган, қирғий бурунли, ияклари сергўшт ва бақувват, лекин жуда кекса бир одам эшик очди. Кўзини қисиб қаради-да, адашиб эшик қоққанлар деб ўйладими, совуққина сўради: «Хизмат?» Сизда ишимиз бор эди, деганимизда ҳам уйига таклиф қилмади. Унинг кексаларга хос, букчайган гавдаси ҳам, заиф, синиқ товуши ҳам, оёғидаги юмшоқ чуваги ҳам тоби йўқлигини кўрсатиб турарди.

— Мен ҳамма шогирдларимни танийман... — деди у, — шундай танийманки, хасталигимда безовта қилишмайди, келишса ҳам «иш» билан эмас, гул билан келишади.

Тамом, иш расво бўлди, энди орқага қайтишдан бўлак чора қолмади шекилли.

— Биз... биз шогирдларингиз эмасмиз, биз мана шу қўл ёзмани... мана бу хатни... — деди Сўнагул охириги умид билан.

Профессор кўкрак чўнтагидан кўзойнак олиб тақди. Хатни очаркан, ўзимизни энди кўргандай юз-кўзимизга, уст-бошимизга тикилиб қолди.

— Сизлар... даладансизлар?! — деди бошини қия қилиб, бармоғи билан бизни туртиб кўрсатаркан.

— Саҳродан, Қизилқумдан келдик.

У бирдан эшикни очиб, иккаламизнинг орамизга

кирди-да, билакларимиздан ушлаб ичкарига тортиб қолди. Биз кираверишдаги диванга омонатгина ўтирдик. У Ваҳобжоннинг кичкинагина хатини ўқиб, бошини кўтаргандан кейин бизни кўрди-да:

— Йўқ, йўқ, йўқ!— деди, яна бўлларимиздан ушлаб, ичкарига, катта ёруғ хонага бошлади, ялтироқ тўгарак-стол атрофидаги юмшоқ курсиларга олиб бориб ўтказди. Профессор бир зумда бутунлай бошқа одам бўлиб қолган эди. Қадди тикланди, овози тетиклашди, оқ тушган бароқ қошлари остидаги кўзларига жон кирди, буфет ойнасига қараб орқасида озгина қолган сочларини текислаб қўйди:

— Туяқудуқ денглар? Ҳа-а, Туяқудуқ... Туяқудуқ...— дер эди у ўзича шошиб-пишиб буфетда бир нималарни жиринглатар экан. Кейин ивирсиганча столга вино ҳам қадаҳлар келтириб қўйди.

— Ўзим ичмасам ҳам, даладан келган ҳар бир одамга жиндак қуйиб бермасам кўнглим ўрнига тушмайди,— қўллари сал қалтираб, алвон винони икки қадаҳга лим-лим қуйди, демак, Туяқудуқнинг ўзидан? Сиз ким бўлиб ишлайсиз? Верховой. Жуда соз. Сиз-чи?

Сўнагулни бундай ўзини йўқотганини сира кўрмаган эдим. У қадаҳдаги винодай қип-қизил бўлиб нима жавоб беришни билмай ўтирганида ҳозир сергаплиги тутган профессорнинг ўзи кулгига олиб ора кирди.

— Ким бўлсангиз ҳам мана шу саҳройи йигитга муносибсиз, олинг!— деди у. Сўнагул яна ҳам гул-гул бўлиб кетди.

— Сўнагул лаборант... эди...— дедим мен «эди»ни ичимга ютиброқ. Профессор бизни қистаб ичирди, ўзи ошкора ҳавас қилиб лабларини ялаб қўйди.

— Мутлақо ман қилишган, мутлақо...— деди у кўкрагига қўлини қўйиб, гўё биз ичинг деб қистаётгандай.— Қон босими, падарига лаънат, гипиртон, Болимоннинг тили билан айтганда, гипиртон.

— Устани танийсизми?— дедим ҳовлиқиб.

— О, уста Болимон қирқ йиллик ошнам, ўн беш йил олиб юрган мени саҳро йўлларида. Лекин у ҳамон ўша йўлларида-ю, мен қолиб кетдим.— Кекса олим ўрнидан оғир туриб, китоб тоқчаси устидан кичкина рамкадаги суратни олди. Суратда отасидай бароқ қошли ҳарбий йигит кулимсираб турарди.— Мана у ҳалок бўлганидан буён далага чиққаним йўқ... Докторлар

рухсат беришмайди, — унинг овози яна синиқроқ эшитила бошлади. — Ҳозир сиздек бўларди. Нечага кирдингиз?

— Йигирма тўққизга.

— У ўша узоқ йилларни кўрмоқчи бўлгандай қаради менга. Чол чиндан хаста, зайф эди, кекса кўзларида аллақандай ушалмаган армоннинг ҳасратли белгиси сезилди.

— Балимон қалай, тетикми ҳали?

Мен устамнинг ғайратини, ишларини, бўрон кечасидаги қаҳрамонлигини гапириб бердим. Уйда, ичкариги хоналарда ҳам — столда, токчада, диванларда, шкафлар тепасида, деразада, бурчакда, полда — ҳамма жойда, китоб, гул, яна китоб, яна гул; ям-яшил ним соя ҳукмрон эди. Профессор бундан димиққандек ўрнидан туриб, қуёш чарақлаб уриб турган катта деразанинг пардасини очиб юборди.

— Қани, далада нима гап, Туяқудуқдан гапиринг! — деди орзиқиб. Назаримда, ҳозир у хаёлан бутунлай ўша жазирама бўшлиқларга кетиб қолган эди. — Ҳаммасини гапиринг! — деди икки қўли билан иягига таянганича менга тикилиб ўтириб.

Мен Туяқудуқдаги бутун аҳволни, саҳрода ўн етти ой ишлаб, энди ўша заҳматли пешана терини ҳам, сарфланган миллионлаб пулни ҳам, қудуқларни, орзуларни — ҳамма нарсани қум тўлқинларига топшириб кетишга мажбур бўлаётган одамларнинг оғир кайфиятини гапириб бердим. Экспедиция бошлиғи Хоназаровни тилга олганимда профессор ўрнидан туриб кетди. Фаёзовнинг мақоласини эслганимда у ёқдан-бу ёққа тез-тез, асабий юра бошлади.

— Шундай бўлишини билган эдим, — деди у кекса, титроқ қўли билан юзига қалққан намни артиб. — Ахир мен ўзим ҳам туппа-тузук бўлиб қолган эдим, врачлар институтга боришга рухсат беришган эди, аста-секин ишга киришиб кетган эдим. Мана шу мақола чиқди-ю йиқилдим. Яна кеча-ю кундуз докторлар қатнайдиغان бўлди. Кўзимни очсам — оқ халат. Қимирлатмай қўйишди.

Ажабо, дейман ичимда, битта мақола билан экспедицияларни тўхтатиш, манбаларни консервация қилиш, бировларни ораудан маҳрум этиш, бировларни оёқдан йиқитиш мумкин экан.

— Оғайнимнинг номи улуг, — деди Сафар Мажидович профессор Фаёзов тўғрисида гапириб, — чунки ёшлигидан шунақа эди, минглаб, ўн минглаб мақола ёзган, оқибати қаёққа олиб боришини ўйламайди, шундоқ тепасида номи чиқса бўлгани. — Бирдан Сўнагулга қаради, — маъзур тутинг, қизим, бу орқаворатдан гапирилаётган ғаразли гап эмас, мен бундай гапларни ҳар мажлисда юзига қараб айтаман ҳамкасабамнинг. Шухратпарастсиз дейман. Мана оқибати! — Унинг товуши яна заифлашди, асабий юриб бўриб диванга ўтирди, ранги ўчинқираган эди. — Геолог... Геолог ер қатламини худди ўз танам деб билиши керак. Агар уни бекордан-бекор, ёки ноўрин тешса, тилса, ёхуд кўричакни оламан деб жигарни очса... оғрийди, болаларим, жуда ёмон оғрийди. — Унинг чиндан ҳам аллақаери қаттиқ оғригандай юзига азоб ажинлари қалқди. Мен пушаймон қила бошладим, балки унга бу гапларни айтиш керак эмас эди. Асосий ишимиз бу ёқда қолиб кетди, келибоқ дафтарни кўрсатиб фикр сўрамаймизми ёки қўлига бериб кета қолмаймизми! Энди нима бўлади? Юпатиб бўлмаса бу катта одамни...

— Қассоб бу Хоназаровларингиз, қассоб! Кўркаламуш ҳам ерни илма-тешик қилиб ташлайди. Унинг ишларига асосланиб фанний хулоса чиқариб бўладими? — деди профессор, кейин узоқ ўйлаб қолди, — энди бундай, ёшлар... ҳозир доктор келса сизларни бу ердан ҳайдаб солиши турган гап. Шунинг учун... қани бу Ваҳобжоннинг хатида айтилган қўл ёзма... нимади у ўзи, қани менга беринглар-да, иннай...

Сўнагул қўл ёзмани аллақачон тахт қилиб стол тагида, тиззасида ушлаб турган эди, профессор бу ҳақда гап очиши билан қўлига тутқазди. Сафар Мажидович дафтарни айлангириб боқди-да:

— Нега ёлгон гапирасизлар? — деди бизга қараб. Ҳайрон бўлдик. — Буни Ваҳоб юборган бўлиши мумкин эмас. Менинг шогирдларим ҳаммаси биладикки, қўлда ёзилган нарсани ўқимайман. Ваҳоб буни билмаслиги мумкин эмас.

— Саҳрода машинка йўқ, Сафар Мажидович.

— Геологнинг ҳамма иши дала-даштда, саҳрода битади. Аммо фаннинг ҳурмати бор. Бу аҳволида ўқимайман. Кимники ўзи бу?

Сўнагул умидсиз кўзларини менга бир тикди-да, ҳафсаласизлик билан энди дафтарга қўл узатган эди, профессор қўл ёзмани икки қўллаб ушлаб, бирдан ўр-нидан туриб кетди, муқовасига узоқ қараб қолди. Кейин бошини кўтариб, кўзойнагини манглайига қўн-дириб, бизга тикилди:

— Мадали Қосимов?!

Биз ҳам ўрнимиздан туриб кетган эдик, баробар жавоб бердик:

— Ҳа, Мадали Қосимов.

Сафар Мажидович дафтарга яна тикилди, кучсиз бармоқларининг учи билан пешанасини силаб қўйди, дафтарни яна икки қўллаб маҳкам ушлади, ҳайрат, ҳаяжон, қайғу-алам, хотиралар, қувонч бирданига бо-сиб келди шекилли:

— Бу... қаёқдан?— деди ўзини йўқотган ҳолда,— у янглишмасам — 1943 йилда...

— Ҳа,— деди Сўнагул ва воқеани ярим-ёрти қилиб қисқа гапириб берди. Сўнагулнинг қўл ёзмани олган-дан кейин қандай қилиб сақлагани, бир ёндириб бир тиклагани ҳақида ҳикоянинг сўнгини мен давом эт-тирдим. Бу вақт ичида кекса олим анча ўзини ўнглаб олди, кўзларига нурли ёш келди. У бирдан ёшариб кетгандай кўринди кўзимга. Сўнагулга яқинлашди-да, унинг бошини кўксига олиб:

— Балли, қизим...— деб шивирлади узоқларга ти-килганча.— Балли, қизим...— такрорлади, икки кафти билан Сўнагулнинг бошини силаб. Кейин хонанинг дам у бурчагига, дам бу бурчагига бориб келди. Сўнагул чўғдай ёнганча бошини эгиб турар, назаримда шундай бахтиёр эдики, уй торлик қилаётгандай, ҳовир гўё Қи-зилқумга ҳам сиғмайдигандай эди. Кекса профессор иккинчи марта келиб бағрига босганида қиз энгидан рўмолчасини олиб ёноғини артди. Мен бахтиёр эдим. Сўнагулнинг гўзаллигидан бахтиёр эдим, унинг ёноқ-ларини ёритиб турган олижаноб бир аланга менинг ҳам кўксимда лов этиб ёнди.

— У ҳалок бўлгандан кейин мен бамисоли қўл-оёқсиз одамдай ногирон бўлиб қолдим...— деди Сафар Мажидович. У гўё Сўнагулнинг фақат ўзи учун сокин бир ҳикоя бошлади.

Мадали Қосимов профессор Мажидовнинг энг қоби-лиятли, энг ихлосманд шогирдларидан эди. У аспирант

вақтидаёқ сахролардан ҳар қайтганида профессорни кўп янгиликлар, тутилмаган фикрлар билан хурсанд қиларди. Сафар Мажидовичнинг оталиги билан, унинг иши ўша вақтдаёқ ўзининг аниқ йўналишини топган, унинг амалий маълумотлари, топган материаллари устозига катта назарий хулосалар чиқаришга асос бўлган. Мадали акам ўз навбатида профессорнинг ҳар бир тахминини, ҳатто шубҳали хулосаларини ҳам ёзиб юрар экан.

— Мана шундай бўғжомда тўла блокнот олиб юрар эди,— деди Сафар Мажидович намланган кўзларида кулги чақнаб.— Кейинги йилларда Туяқудуқ районида тўплаган кўп қимматли амалий материаллари тартибга солилмаган, таҳлил қилилмаган эди. Кетиб қолибди. Мен экспедициядалигимда урушга кетиб қолибди. Ҳалок бўлганини эшитганимда... Тамом, дедим, менинг назарий хулосаларим пойдеворсиз қолди, нуради, йиқилди; ўғлим ҳам ўлгандан кейин, касалга чалиниб, ўзим далага чиқолмадим. Қанотим синган эди, қизим, тушуняпсизми. Ўшандан кейин Туяқудуққа шуҳратпарастлар, қўрқоқлар, ношудлар ёпирилди. Умримнинг муддаоси...— Унинг дам қуюқ, дам кексаларга хос ингичка бўлиб товланиб турган овози бирдан тинди, рангсиз бармоқлари дафтарни варақлай бошлади.— Азизларим, келибоқ гапни шундан бошласанглар бўлмасмиди, азизларим... Бу ўшамикан-а? Ушамикан?— У фикрини бир жойга тўплаёлмай, бошини бир силкиб, кўзини пирпиратди-да, бизга оталарча жиддий қаради:— Менга қаранглар, энди доктор келса сизларни албатта таёқ билан ҳайдаб солади. Пайқашимча, Паша хола аллақачон кетди докторга мени чаққани... Боринглар, боринглар, уч-тўрт кундан кейин келинглар. Сизнинг отингиз... Сўнагул-а, қизим?

— Сўнагул.

Профессор эгилиб қўлини ўпди.

Шаҳар кўчасидан акас дарахтининг титроқ соясини босиб, иккимиз ҳам шошиб, гап-сўзсиз, ҳаяжонда уйга қайтарканмиз, Сўнагул ҳамон ўша қўлини кўксига босиб, иккинчи қўли билан маҳкам тутганича кетиб борар эди.

«Уч-тўрт кун...» Бу уч-тўрт кун ичида мен диплом чертёжларим билан шуғулландим, институтга бориб ҳамма ишларимни битирдим, давлат имтиҳонларининг

саволларини, жадвалларини, қўлланмалар рўйхатини олдим. Сўнагул учун эса бу уч-тўрт кун бир неча йилдай туюлиб кетди. «Нима бўларкин, Аҳмаджон? Ўқи-яптимикан?» дерди ҳар куни; ўзи уйда яшашга ҳамон кўниколмасди, сув ичганида пиёлада қолганини ерга тўкмай, пақирга элтиб солар, кейин эсига тушиб қаҳ-қаҳ отиб кулар эди. Мен унинг бундай кулишини фақат урушдан олдин кўрганман. Унинг доим ҳаяжондан ним ранг бўлиб, ойимнинг парваришидан сал тўлишиб қолган юзлари ҳам ўша даврдагидай баъзан балқиб кетар, бундай пайтларда мен дарров ўз хонамга кириб, муздек деворга суянганча алламаҳалгача туриб қолардим. Унга «бундай гап»ни гапирмасликка сўз берганман. Наҳотки ваъдамда туролмасам. Унга яна беихтиёр бирор нарса деб чўчитиб қўймасайдим. Уйда қийин экан: ёнма-ён туриб, ҳар зум кўриб, доим шунини ўйлаб қийналиш... Одамлар орасида тузук, диққатинг ёзилади, ишга алақсийсан. Тезроқ жўнаш керак саҳрога. Профессорнинг фикрини элиш керак-да, жўнаш керак. Ваҳобжоннинг ёнига. У ерда нималар бўляпти экан? Хоназаров одамларни тарқатиб юбордим, қудуқларни қум босдим...

Тўрт кундан кейин Сўнагул билан Мажидовникига яна бордик. Эшикни сочлари оппоқ бўлса ҳам лорсиллаб турган юм-юмалоқ кампир Паша хола очди.

— Профессор йўқ.

— Қаердалар?

— Кетди.

— Касалхонагами?— деб юборибман. Миямга биринчи келган фикр шу эди.

— Қошқийди касалхонага бўлса,— деди Паша хола. Фартугини юзига тутиб йиғлаб юборди. Сўнагул билан биз тикилишиб гангил қолдик: наҳотки касалхонадан ҳам ёмон жойга...

— Қаёққа кетди, ахир, Паша хола?— деди Сўнагул.

— Ўша ёққа... Ҳеч кимга қулоқ солмади, докторлардан яширинча... Ҳаҳ, ҳалиги, нима эди... йигитлигидан буён гапирадиган бир жойи бор-ку.

— Туяқудуқ?

— Ҳа, Туяқудуққа.

Сўнагул қулоқларига ишонмагандай, кўзларини пирпиратиб бирпас турди-да, Паша холанинг йиғидан

қивариб кўпчиган юмалоқ юзидан чўпиллатиб ўпиб, зинадан югуриб тушиб кетди. Зўрға етиб олдим.

Мен уни маврудидан бурун қувонишдан эҳтиёт қилгим келарди. Бунинг охири хайрли бўлармикан? Профессорнинг соғлиги саҳрога дош берадиган эмас эди.

— Ўйланг ахир, бир гап бўлмаса шартта туриб саҳрога жўнармиди?— деди Сўнагул.

— Тўғри-ку... йиқилиб қолса-чи?

Уйда бизнинг бугуноқ саҳрога жўнашга отланганимизни кўриб, оймнинг юзига ажинларнинг тамгин пардаси тушди.

— Умрингни ўйла, болам, ахир токай...— деди у хафақол.

— Эсимни танигандан бери ўйлайман, ойи, умримни,— дедим.

У энди кекса эди. Кўнгилсиз гапларни ҳам ҳайиқмай тилга оларди.

— Умринг ўтиб кетяпти, болам. Пойга чопган отдек йўлда йиқилиб қолмасайдинг...— деб йиғлади.

Кекса профессор кўз олдимга келди. «Йўлда... Йўлда йиқилган тузук, ойи. Тўшакда ўлиш ёмон...» дедим ичимда. Бу фикр тасодифан миямга келиб, негадир кўнглимга маҳкам ўрнашиб қолди. Тамом ҳал этилган, бундан кейин мунозара қилинмайдиган қатъий фикрлар баъзида шундай бирдан туғилиб, бир умрга ёдда қолади.

Жўнайдиган кунимиз ўчакишгандай кузнинг зериктирадиган совуқ ёғингарчилиги бошланди. Кеча-ю кундуз эзиб ёққан ёмғир чолдеворларни нуратиб кетди, жилғаларга сел бўлиб келди, осмон очиладиган эмас, кундузлари ҳам худди шомдагидай қоронғи, кўнгиллар хира эди. Биз аввал аэропортда икки кун қолиб кетдик, кейин Тўрамазорда бир кеча дилдирадик. Базага на самолёт, на машина бўлишига ҳеч қандай умид йўқ эди: одатда «Як» қўнадиган шўрхок тақирлар ҳозир ботқоққа айланган, машина йўллари эса ювилиб кетган.

Разведка экспедициясига бордик. Қоронғи, лой, совуқ коридорлар ҳувиллаб ётибди. Бошлиқнинг кабинети қулфлоглиқ. Кадрлар бўлимнинг остонасида билагига қора энглик боғлаб олган бир хотиндан Хоназаровни сўрасак, икки бармоғини лабига босиб «тсс!»

деди, кўзини қия қилиб, коридорнинг нариги бошига сирли назар ташлаб қўйди.

Биз ўша томонга қарадик. Бухгалтерия эшигидан Хоназаров чиқиб келаётган эди. Мен унинг букчайганроқ гавдасидан танидим. Бўлмаса уни таниш қийин эди: оёқлари лой, соқоли ўсиб кетган, бирдан ориқлаб, қариб қолган, юзига яра тошган, ичига ботиб кетган кўзларини ердан олмас эди. У қўлидаги бир парча қозға тикилганча чиқиб кетди. Унинг бу аҳволига ҳайрон бўлганимиздан тўхтатишга ҳам журъат қилмадик.

— Шўрликка ачинади одам...— деди ҳалиги хотин.— Иши судга оширилармиш, олган ойлиги тўғрисида справкага келган экан.

— Ҳозир у бошлиқ эмасми?— дедик.

— Бее, мен сизларга нима деяпман! Бу Туяқудуқ ҳали кўп одамларнинг бошини ейди...

— Ким бошлиқ ахир? Экспедициянинг бошлиғи борми?

— Янги одам тайинланган, дейишади, ҳали рухсорини кўрганимизча йўқ.

Бу хотин бор гапни айтаётган бўлса ҳам, кекли, алақандай гаразли оҳанги менга ёқмади. Лекин гап ҳозир бунда эмас. Гап шундаки, демак — рапорт берилибди. Туяқудуқ ёпилибди, самарасиз миллионлар ҳисобланибди, иш судга яқинлашиб қолибди... Лекин одамлар нима бўлди, Ваҳобжон қаерда, профессор Мажидов қаёққа кетди? Энди орқага қайтиш керакми, базага бориш керакми, бориб у ерда нимани кўрамиз?

Аммо Сўнагул орқага қайтиш ҳақидаги фикрни яқинига ҳам йўлатмади. Уч кундан кейин перевалочнийдан машина келади дейишди, ўшанга қараб жўнадик. Перевалочнийга машина келса, демак ҳали Туяқудуқда жон бор...

Сўнагулнинг чйдамига, ўжарлигига яна бир марта қойил қолдим. Суяк-суягимизга нам ўтиб, йўлда ботиб, овқатсиз қалтираб қолганимизда ҳам Туяқудуқни, кекса профессорни гапирар, узоқларга тикилиб олдинга интилар эди.

— Туяқудуқ ёмонотлиқ бўлди,— дедим мен,— назардан қолди, бу аламли чекиниш, сарф, суд... шу хилда ёпилса, бир кун бориб, уни яна тиклаш ҳақида гапирадиган дов юрак топилармикан...

— Уша куни профессорнинг кўзларини кўрдингизми? — деди Сўнагул узоқларга тикилганча.

Ҳа, эсимда у кўзлар. Уларни кўрганимда Геннадий, Ашот, уста Болимон, Ваҳобжону Ниёзматлар кўнглимга келди. Бу чуқур, кекса кўзлар ўша дўстларимнинг қалбидаги, ер қатламларидаги хазиналаримизнинг сирли шуъласидан нурлангандек эди...

Лекин ҳозир қаерда у нуроний одам? Бу оғир йўлларда дармондан қолмадимикан?

Биз Тошкентдан чиққанзимизга саккиз кун бўлди деганда манзилга етиб бордик. Базанинг доираси жуда торайиб қолганини ҳисобга олмаганда, бу ерда ҳеч нарса ўзгармаган эди, ёмғирдан сўнг қорайиб кўринган кичкинагина палаталар шаҳарчаси тинч, ҳеч ким кўринмайди. Атрофга боқдим. Мен саҳро кузини кўрган эмасдим. Бу чексиз қум олами кузги захнинг захрини ютиб, ҳавони шундай мусаффо, сарин, енгил қилар эканки, машинадан тушиб кўксимни тўлатиб бир нафас олишим билан бутун йўл азоби-ю, гарди-ғуборларим чиқиб кетди.

Сўнагул ҳеч нарсага қарамай, тўғри вагон-лабораторияга югурди. «Кўча»нинг этагидан оғир ўрмалаб чиқаётган юк машинасини кўриб, мен ўша томонга қараб шондим... Биронта одамни учратиб тезроқ гап-лашгимиз, аҳволни билгимиз келарди.

Машинанинг кузовига босиб-босиб брезент палаталар ортилган эди. «Шаҳарчамизнинг ярми бу ёқда экан» дедим ичимда, юрагим орқага тортиб кетди.

— Нима бўлди? Нима қилиясизлар? — деб ҳансираганча югуриб борсам, кабинадан бошини чиқариб, илжайиб Ашот ўтирибди рулда: У ўзгариб кетибди, ёгинли куз ҳавоси манглайдаги қуёш доғларини ўчирибди, икки бети чиннидай тиниқ бўлганидан қошлари, устара тегмаган мўйлови қоп-қора бўлиб кўринарди.

— Нима бўлди? Туяқудуқ тугатилдими? — дедим мен кабина деразасидан қўл узатиб.

— Нега тугаркан, энди б-бошланади Туяқудуқнинг т-тарихи! — деди Ашот. — Қани, тез чиқинг бу ёққа. — У нариги томондан эшикни очиб газ берди. Уйлаб ўтиришга вақт йўқ эди, югуриб айланиб ўтдим-да машина зинасига бир сакраб, Ашотнинг ёнига чиқиб ўтириб олдим.

— Қаёққа?

— Уч марта сўради б-бошлиқ, қаёқда юрибсиз?

— Бошлиқ? Экспедициянинг янги бошлиғи-я? Шу ердами? Мени қаёқдан билар экан?— деб саволга кўмдим Ашотни.

— Ие, нега т-таннимас экан! Ҳали ҳеч нарсадан хабарингиз йўқми д-дейман?— Ашот ғайрати ичига сигмай, худди роҳат қилиб айлантирар эди баранкасини. Юк юмшоқ, тарақ-туруқ ҳам йўқ, чанг ҳам йўқ, қум ёмғирда шиббаланиб қотган, кабинада салқин шабада гувиллаб ўйнайди,— янги базага ҳар борганимда сўрайди: «Келмабдими?» «Келишмабдими? деб. Ўша сиз билан бирга келган г-геолог йигит-да, ах-хир!

«Ваҳобжон!» дарров келди миямга. Ваҳобжон — экспедиция бошлиғи. Бу бежиз эмас... Катта ўзгаришлар борга ўхшайди.

Мен тоқатсизланиб, дам орқага, дам Ашотга аланглай бошладим. Ашот ғириллатиб ҳайдамоқда, тепамизда палата брезентларнинг боғичли бурчаклари шамолда кўпчиб кузовга шалоп-шалоп уриларди. Сўнагулга бир нарса демай жўнаб қолганимга энди пушаймон бўла бошладим. Янги хабарларни эшитдимикан? Хурсандмикан? Унинг қувонганини кўргим келарди.

— Профессор Мажидов келдими?— дедим бирдан эсимга тушиб.

— Келди-да! Гап ш-шунда-да!

«Гап шунда» деганики, бошлиқнинг ўзгариши ҳам, Ваҳобнинг тайинланиши ҳам, базанинг янги жойга кўчиши ҳам, Ашотнинг кайфияти ҳам, умуман Туяқудуқнинг қайта туғилиши — Сафар Мажидовининг иши албатта. «Трестлар, бошқарма, министрлик — бари шу кишининг айтганини қилади» деган эди Ваҳобжон.

— Ажойиб чол экан!— деди Ашот профессорни кўз ўнгига кўриб тургандай завқланиб.— Уста Болимонни ёнидан қўймайди, ёшлигида оғайни тутинишган экан. Касал эдим, дейди далани кўриб, ёшликдаги из-изларимни топиб тузалиб кетдим дейди. Дала дер экан саҳрони, ғ-ғалати чол.

— Ҳукумат пул берарканми Туяқудуқни, давом эттиришга? Ахир илгари кўп пул соврилиб... Хоназаров ҳам судга тушганмиш... энди...

— Илгаригиси тамом,— деди Ашот, ҳавога крест тортди,— эндигиси бутунлай бошқа.— Унинг айтишича, профессор келибоқ ҳаммага илмий қилиб тушунтирибди. Илм бор жойда кўп пул ёнга қолади дебди. Газ билан сув контактининг энг юқори нуқтасини топиш формулалари, қатламлардаги босимни ўрганиш маълумотлари — бари пул, чунки энди шуларга асосланиб, қидириш, контурлаш, разведка пармалари солиш камайтириларкан. Биратўласи эксплуатация қудуқлари кавлаймиз, илгаригидай тахминлаб, пайпаслаб юриб, кўркаламушдай ерни илма-тешик қилавермасдан, жойини топиб бир неча парма солсанг — шунинг ўзи бас, дебди чол!

— Ҳозир кўч кўтараётганимизки...

— Ўтлаб кетиб қолган эканмиз-да, ҳи-ҳидига алаҳсиб,— деб кулди Ашот,— бутунлай бошқа т-томонда экан газнинг ҳавзаси! Ҳозир бораётган жойимиздаги д-дастлабки разведка қудуқларида тажриба эксплуатациясини бошлаб, қат-қатламлардаги газ босимини ўрганиш билан ҳавзанинг контурларини ҳам, запаснинг ўзини аниқ б-баҳолашга киришилади.

— Оббо Ашот-эй, олим бўлиб кетибсан-ку ўзинг ҳам!

— Профессор билан б-бошлиқни қудуқма-қудуқ олиб юравериб, ҳамма гаплари қулогимга қ-қуйилиб қолибди,— деди у бир оз ўнғайсизланиб.

Янги базанинг бир четидаги қадимий сардобалар ёнида гулхан ёнарди. Мен у ерда ёмғирда намиқиб қолган электрод пачкаларини қўрда қуритаётган Геннадийни узоқдан танидим.

— Кириг, дарров наряд олинг, жўнаймиз!— деди у мени қучоқлаб. Мовий кўзларида безовта қувонч ялтиларди. У ҳам жуда ўзгарган, илгариги ўсмирлик турқи йўқолиб, анча улғайган, ўзига ишонган жиддий йигит бўлиб қолган эди. Мен наряд олиб чиққанымдан кейин, бирга овқатландик; қавариб, ёрилиб кетган қўллари билан электрод пачкаларини бир лахтак брезентга авайлаб ўради-да, мени гаражга етаклади. Фургон машина тайёр турган экан, монтажчиларни олиб, тунга қарши йўлга чиқдик. Шундай қилиб бу ерда ҳам на Ваҳобжонни, на Сафар Мажидовични учратолдим. Сўнагул ҳам қолиб кетди.

Назаримда, бу ерда ҳаёт шундай бўлиб қолган эдики, бир жойда тўхтаб бўлмас, қандайдир бир бесабрлик кайфияти ўз домига тортар, одамлар ўзи билмас бир ғайрат ҳукмида, худди катта бир маърака арафасида тургандек, ҳамма тараддудда эди. Бу оқим мени ҳам бағрига олди...

Фақат уч ҳафта деганда, янги эксплуатацион қудуқ вишкасини монтаж қилиб бўлганимиздан кейингина базага бир қайтиш имконини топдим. Қайтмай иложим йўқ — Сўнагулни кўришим керак эди: у қайси аҳволда, кайфияти, иши, режалари қанақа. Ахир энди ҳаммаси ўзгариши, ҳаммаси бўлакча бўлиши керак...

Қайтиб келсам, база эски жойидан бутунлай кўчириб келтирилибди. Марказдаги иккита катта йиғма уй — идора билан лаборатория бўлса керак — томида антенна, пештоқлари байроқча ҳам алвон билан безатилган, узоқлардан кўриниб турар эди. У ерга яқинлашишим билан очиқ деразадан Сафар Мажидовичнинг чолларга хос хирқироқ овозини эшитдим. У рацияда уста Болимон билан бақириб гаплашмоқда эди.

— Ҳа, ҳавога учади, биродар, ҳавога учади! Қурумсоқлик қилманг, токи мен тўхтатмагунимча учаверади ҳавога! Босим ҳақида кунига тўрт марта маълумот берасиз. Тўрт марта! Эшитдингизми, уста? Приём.

Бирпас жимликдан кейин яна бошлади:

— Учинчи қудуқда перфорацияни ўзингиз ўтказасиз, шунга тайёрланинг, одамларингизни танланг. Приём.

Мен ичкарига кирдим. Ваҳобжон ҳам, Сўнагул ҳам шу ерда экан. Шовқин билан қучоқлашиб кўришишга бўлмади: иккаласининг ҳам жон қулоғи тахта тўсиқнинг нарёгида бўлаётган суҳбатда эди. Ҳаяжонли кўз қарашлари билан кўришдик-да, ҳаммамиз ҳам иккала чолнинг суҳбатига берилдик. Афтидан, узоқдаги бир қудуқда эксплуатация имкони бўлмаганидан, газни ҳавога чиқариб, босим ўзгариши ўрганилмоқда эди. Рацияда баҳс анчага чўзилди. Мен бу гапга унча туншунмай, беихтиёр Сўнагулга кўз қиримни солиб қўярдим. Лов-лов ёнар эди унинг юзлари. Енги шимариглик, клеёнкадан фартук тутиб олган, девор ёнидаги ёғоч скамейкада гилмоёга буланган ореометр, вискозиметр асбоблари сочилиб ётарди.

— Оббо Болимон тушмагур-эй, оббо Болимон-эй, — деб гўнгилаганча, қўлидаги қоғоздан кўз узмай, тўсиқ орқасидан Сафар Мажидович чиқиб келди. — Ҳамма чоллар ҳам шунақа қурумсоқ бўладими-а?! Худонинг бериб қўйган текин неъматини бўлса ҳам осмонга совургани кўзим қиймайди дейди. Увол эмиш, — профессор қари дўстининг соддалигидан ўзича қиҳқиҳлаб кулди. У сариқ нимча пўстин кийиб олган, орада гавдаси ҳаммамиздан кичик, букчайганроқ, лекин тетик. Лаблари қуруқ, юзининг териси юпқа, рангсиз, чаккасида тер томчилари йилтирар эди. Оқ тушган бароқ қошини кўтариб, Ваҳобжонга қараганда мен унинг ҳорғин кўзларини кўриб, тўшакда ётган касал одамнинг бу ерларда қандай юрганига ҳайратда қолдим.

— Менга қаранг, бошлиқ, — деди у Ваҳобга бармоғини кўтариб, — илгари планлаштирилган тафсиллий разведка, пармалаш, бу йўлсиз районга юк, ускуна ташиниш, транспорт, иш ҳақи, одам кучи — ҳаммасининг ҳисоб-китобини тайёрлаш керак. Бунинг ҳозир ҳавога учаётган газдан кўра ўн баробар қиммат эканлигини хали Болимонгагина эмас, яна кўпларга тушунтиришга тўғри келади. Тажриба эксплуатациясининг бу тури биринчи марта қўлланиляпти.

Профессор стол ёнига ўтиб ўтириб, кўзойнагини қаншарига қўндирди-да, рацияда ёзиб олган рақамларига узоқ тикилди, таққослади, ҳисоб қилди, қандайдир справочникларни титди. Китобларни унга столдан, жавондан Сўнагул олиб бериб турарди. У нима кераклигини Сафар Мажидовичнинг кўз қарашидан билар, гўё унинг ўнг қўлидай бўлиб қолган эди. Кейин кекса олим ғайрат билан ўрнидан туриб столга бир мушт урди:

— Ҳаммаси ўйлаганимизча кетяпти! Ҳаммаси...

Ғафат шу ўринда менга кўзи тушди. Гапини тўхта-тиб, пешанасини тириштириб, кўзойнагини кўзига тўғри-лаб тутди-да, стол ортидан чиқиб келди.

— Сен нимага индамай турибсан? — Ўнг қўлини менга узатиб, чап қўли билан Сўнагулни берироқ тортди: — Ушанда тўсатдан жўнаб қолганимни, мана, қизим кечирди. Сен-чи?

— Раҳмат, профессор... — дедим юрагим ҳаяжондан ҳовлиқиб. Мен унга, унинг мана шундай содда, ажойиб одам, улуг ниятига фидокор, ғайратли, доно

одам бўлгани учун миннатдорлигимни нечукдир бошқачароқ билдиргим келади-ю, буни қандай қилиш кераклигини билмасдим. «Раҳмат» деган сўз буни изҳор этиш учун арзимас, кичик туюлди. Шунинг учун қўшиб қўйдим: — ...мени эсингиздан чиқармаганингиз учун.

— Эсимдан чиқмайди икковларингизнинг кириб боришларингиз... — икковимизнинг билагимиздан ушлаганча, юзларимизга қараб маънос жилмайди. — Сизлар менинг ажойиб шогирдимни топиб бердинглар. У ўлиб кетган эди, сизлар уни топиб келдинглар. У мени самарасиз ўтиб кетишдан сақлаб қолди. Муроиди-мақсадимга етолмадим деб умидни узиб қўйган эдим. Йўқ, у мени оёққа турғизди. — Кекса олимнинг товуши пасайиб кетди. Кўзларининг таги қорайди. Унинг нақадар касал, қари, нақадар чарчаганлигини энди пайқадим. Лекин унинг касалга ҳам, қарилликка ҳам ён бергиси келмаганлиги сезилиб турарди. Чол давом этди. — У мени оёққа турғизди. Ҳа, айтгандай, биласизларми, — у ивирсиб стол тортмаларини тита бошлади, — биласизми, қизим, начальник, сиз ҳам беҳабарсиз. Мадалининг ўзи ҳам тирик! Мана! — у қутидан журнал олиб Сўнагулга узатди. Бу ўша профессор Фаёвнинг «Туяқудуқнинг истиқболи йўқ» деган мақоласи чиққан журналнинг бошқа янги сони эди. Биринчи бетни очиб билан «Туяқудуқнинг истиқболи порлоқ» деган сарлавҳага кўзимиз тушди. Авторнинг номи қора рамкага олинган эди: Мадали Қосимов.

Сўнагул титроқ бармоқлари билан варақлади. Ававал икки бетча профессор С. Мажидовнинг кириш сўзи майда қора ҳарф билан терилган, кейин мақоланинг ўзи журналнинг ярмигача давом этади.

«Бир мўъжиза билан омон сақлаб қолинган бу хазинанинг тарихи узун...» деб бошланарди кириш сўзи. Лекин ҳозир буни ўқишга ҳеч биримизда қурб йўқ, ҳаммамиз ҳаяжонда эдик. Профессор ҳам буни пайқадди.

— Мана шундай... — деди бизни сал босиш учун хотиржам товуш билан. — Шу нухаси сизларга, олинлар, ёдгорлик учун. Сизларга жавоб. — Ясамароқ ишчанлик билан соатига боқди. — Биз бўлсак, мана, начальник иккаламиз ҳозир бригадаларни рацияга чақирамиз.

— Бўпти, Сафар Мажидович! — деди Ваҳобжон ва менга қараб эшик томонга кўз қисиб қўйди.

Сўнагул отилиб чиқиб кетган эди. Гира-ширада унинг соясини узоқдан кўриб, югуриб етиб олдим. У журнални кўксига босганча бошини балад кўтариб кетиб борар, гўё осмонни қўнғироқ товушига тўлдириб, бутун вужуди билан ашула айтаётгандек эди.

— Аҳмаджон... Аҳмаджон, — деб шивирлади у мен етиб олганимни пайқаб, ҳамон мен томонга эмас, олдинга қараганча. — Мен бу нуроний одамга нима дейишим керак эди? Нима дейишни билмай, югуриб чиқиб кетибман. Яхши бўлмади. Маҳкам қучоқлаб, «отажон!» дегим келди-ю, негадир чиқиб кетдим, ёлғиз бўлгим, мана шу китоб билан ёлғиз қолгим келди...

— Тушунаман. Катта қувонч билан баъзан бирпас ёлғиз бўлгиси келади одам. Мен халақит бердим сизга. Сўнагул... табриклайман. Бу қувонч ҳақиқатан ҳам сизники. Бу дамнинг сиз учун қанчалик азиз эканини ҳаммадан кўра мен яхши тушунаман, Сўнагул.

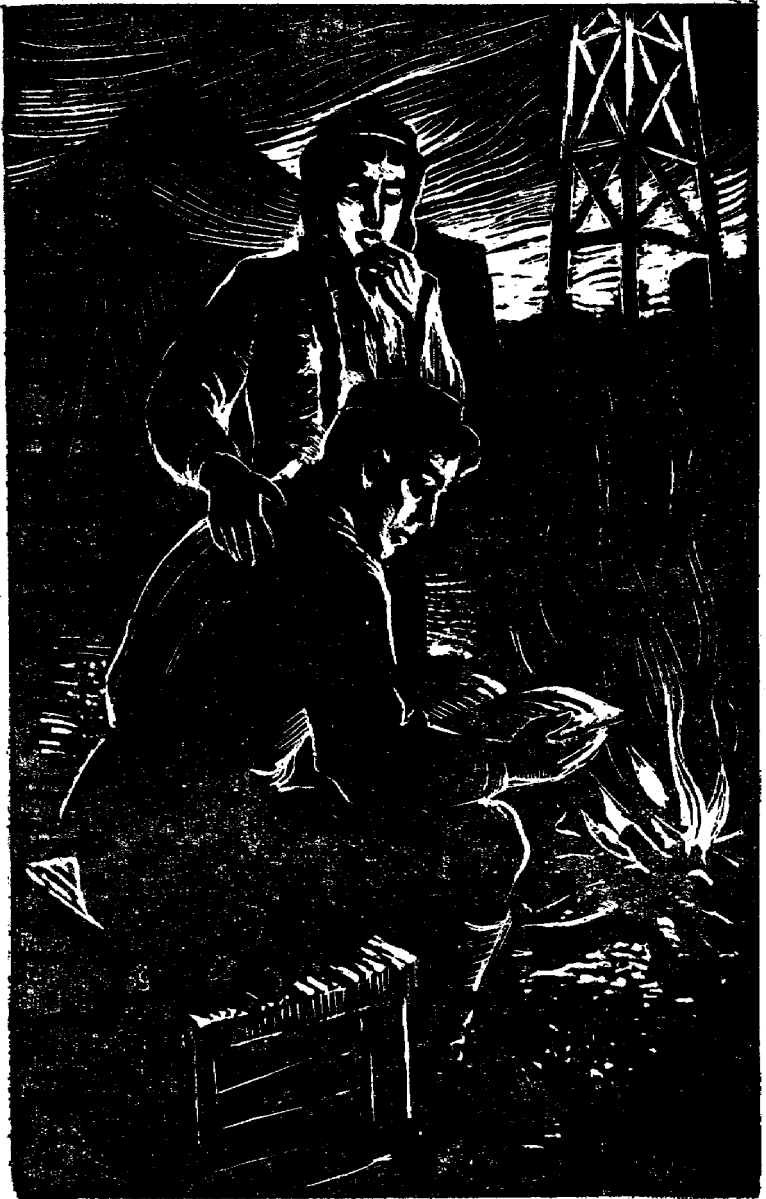
У катта саҳро йўлида тўхтаб мен томон ўтирилди. База палаталарида чироқлар ёнган: қуюқ тун қоронғиси поёнсиз, уфққа ястаниб, узоқдан эшитилган ҳар бир товушни, машина гудоги, ашула, ит вовиллаши, ёшларнинг қий-чувларини сезгирлик билан юмшоқ, бағрига сингдириб турар эди. Юлдузлар йўқ.

Лекин менинг рўпарамда Сўнагулнинг бахтиёр кўзлари минг юлдуздай чарақлар эди.

— Тўғри айтасиз, — Аҳмаджон, жуда азиз... — деди у беҳосдан кўксимга бошини қўйиб. — Кейин бирдан ўзини тортди. Кулди. — Ғалаба куни шундай бўлган эдим. Таниш-нотаниш — ҳаммани қучиб олгим келаверди...

— Мени бўлса ўшанда ҳам қучмас эдингиз...

— Нега... нега ундай дейсиз, Аҳмаджон, — Сўнагул бошини кўтариб менга тикилиб қолди. Мен юмалоққина юмшоқ елкаларидан икки қўлим билан ушлаб бағримга яқинлаштирдим. У ўзини худди шодлик ҳисларига ишонгандай менга тўла ишониб топширган эди, назаримда. Пешанаси юзимга словдек тегди. Сал бошим айланди, узоқдаги кимнингдир майин ашуласи қулогимга аста тинди. Маҳкам ушламасам Сўна ҳам йиқиладигандай, гавдаси оғир, юмшоқ, иссиқ эди. Лаб-

ларини қандай топганимни билмайман, йиллар орзу қилган узоқ, оловли ўпичимни олдим... Қиз бўсасигина эмас эди бу. Бу — муҳаббат, ҳаётга муҳаббат, онаминг эзгу меҳри, ҳозир булут ортига беркинган юлдузлар, улуғ саҳронинг чексиз сарин ҳавоси, йўлларим, хотираларим, тилакларим — ҳаммаси бор эди шу бир бўсада...

— Сўнагул...

Қиз эгик бошини кўтариб, икки бармоғини лабимга босди. Чиндан ҳам ҳозир ҳеч қандай сўз шу зумдаги жимликдай чексиз мазмунни ифодалай олмас эди. Сўз бу нозик, бахтиёр жимликни чўчитиши мумкин эди холос. Биз узоқ вақт шу хилда, бир вужуддай бир-биримизнинг ҳароратимизни сезиб, жимликка қулоқ солиб, бир жойдан силжимамай турдик.

Унинг тўлқинланган кўксини мендан тўсиб турган журнал муқоваси шитирлаб, бир совуқ ўйни кўнглимга солди: борди-ю бу бўса бугунги қувончнинг бир ифодасигина бўлса-чи? Эртага бу қувонч одатдаги, ўтган воқеалардан бири бўлиб қолади. Севги эса йўқ...

Йўқ, бу даҳшат бўлар эди: мен бу хунук фикрни дарров қувдим кўнглимдан. Муздек пешанамни кафтим билан артдим.

— Сиздан саҳронинг ҳиди келади-я... — деди Сўнагул секин, бошини кўтармай.

Унинг товушида бундай сирли яқинлик, юракка юмшоқ тегувчи, ғалати илиқ оҳангини биринчи эшитишим эди.

Сендан-чи, жонгинам! Баҳор нафаси, бахт, қувонч эпкинни келади сендан. Сенинг нуринг билан тўлиқман. Узоқларни, саодатли йилларни, сенинг меҳринг билан файзиёб, равшан умр йўлларини кўрмоқда кўзларим!

Кўнглимдаги бу сўзларни англагандай, беш кўтариб, кўзларимга уятчан боқиб жилмайди. Сал титраган лабларида ширин, тўйиқ бўсанинг эҳтироси ҳамон ёнарди.

— Бир кун эмас бир кун... шундай бўлишини билардим, — деди у қўлимдан ушлаб йўл бошлар экан. Мен унинг елкасидан қучиб ёнма-ён юрдим. — Бу ерда биринчи учрашган кунимиз жуда қўрққан эдим... йигитлар ётоғида оқшом, эсингиздами?

— Нимадан қўрққан эдингиз?

— Қучиб оларсиз деб...

— Биласизми, Сўнагул, мен сизни хаёлимда бари-бир кучганман. Кўп марта.

— Ушанда ҳам?

— Ушанда ҳам, кейин ҳам...

У яйраб кулиб юборди. Мен ҳам кулдим. Сахро туни янграб кетди. Сахро туни, тим қора тун бу қадар соф, бу қадар майин!

Биз фақат менинг яхши кўрганимни гапиряпмиз, Сўна. Сиз-чи?

Сўнагул индамай, ёш боладай қўлини силтаб-силтаб қадам ташларди. Қат-қат қилиб тахланган қамиш нарамига етганимизда тўхтади. Саволимга шивирлаб жавоб берди:

— Мен ҳам... сизни демай, кимни дердим, Аҳмаджон...

Шу оқишомдан бошлаб мен ҳаловатимни йўқотдим, ихтиёрим ўзимда эмас эди. Узоқ қудуқларда ишлаганимизда ҳам кечасига бир баҳона топиб базага келаман. Ваҳобжон Сўнагулни лабораторияга ишга тайинлаган, у ҳам чирогини ўчирмай ҳар кечаси мени кутади, болалардай, қўл ушлашиб ўтираман, тонггача сахро кезамиз. Бир-биримизга ишимиз ҳам, ортиқ зарур гапимиз ҳам йўқ, бирга бўлсак, ёнма-ён юрсаж бўлгани. Қизиқ, шунча йўл юриш, шунча уйқусизлик бизни чарчатмас эди. Мен, кундузлари қайтага тоғни талқон қилгудек ғайратга тўлиб ишлардим, кечаси эса яна йўл, яна кезиш. Шу вақтгача қанча тунларни ухлаб ўтказганимга, Сўнагулсиз нафас олганимга ҳайрон бўламан. Сўнагул бор эди-ку ўшанда ҳам?.. Ҳа, бор эди, лекин энди у боргина эмас, энди у меники, ўзимники... Менинг Сўнагулим!

У билан ўспиринликдан буён бирга бўлган, шунча йўлни бирга босиб ўтган гўё мен эмас. Уни эндигина топиб олгандай юзларига, бўйларига қараб сира тўймасдим.

Шундай кунлардан бирида профессор Сафар Мажидов Сўнагулни олиб кетаман, деб қолди. Ҳа, бутунлай. Тошкентта, институтдаги ўз лабораториясида ишлаш учун олиб кетмоқчи. Дастлаб менга бундай бўлиши сира мумкин эмасдай туюлди, Сўнагул билан бошқа-бошқа яшашимизни тасаввур этолмас эдим. «Сизнинг йўлингиз бўлак, Сўнагул эса геолог бўлиши керак, ўқиши керак, лабораторияда, худди менинг

лабораториямда ишлаши керак, тушундингизми?» деди профессор. Мен унга турли важлар пеш қилиб кўрдим. Сўнагулнинг ҳужжати йўқ дедим, паспорти...

— Менга ҳужжат эмас, лаборант керак, шу қиз керак, Сўнагул керак, тушундингизми? — деди чол. Бу сафар «тушундингизми» деганида унинг товуши юмшаб сал ёлвориш оҳангига ўтиб кетди. Кекса кўларарида ҳам ўтинч аломати бор эди. Ёлғиз ўғлидан ҳам, энг яқин шогирди Мадали акадан ҳам жудо бўлган бу кекса одам Сўнагулдан оталик меҳрини уайб кетолмаяпти — мен буни тушундим. Сўнагулга ҳам у отадай бўлиб қолган эди, у ҳам измидан чиқолмади. Бир томони — катта илмий лаборатория, бундай олимнинг оталиғи — ахир булар Сўнагулнинг дилида ғамгин аллалаб, тилга олишга ҳайқиқиб юрган орзулари эмасмиди?

Сўнагулнинг кетишга кўнганлигида мантиқ бөр албатта. Фақат, бу мантиқдан яна севгига жабр. Севгили қалбга осон эмас. Яхши ҳам у оддий қалбдан икки баробар кучли бўлар экан. Бўлмаса, бундай жудоликка дош берадиган пайтим эмас эди...

8. АТРОФИНГДА БИРОВ НОЛА ЧЕКМАСА

Кекса саксовул танасини илдиридан қирсиллатиб қирқадиган саҳронинг изғиринли қорасовуқлари ўтиб, қум ранг эчкемар болалари чўтир сирти билан баҳор илиғини сезиб кунгайда кесакдай қотадиган пайтлар келди.

Такасоқол, ёвшан, саланг, каррак кўкариб, юлғунлар қип-қизил гуллади, оқмия ҳам заррин қўнғироқчаларини тақиб, офтобда товланиб тебранмоқда. Шундай пайтда мени институт давлат имтиҳонларига чақириб қолди. Бу маҳалгача Туяқудуқ саҳро қаъридаги жуда катта сирли газ денгизининг бир дарчаси эканлиги аниқланиб, бутун мамлакатнинг диққатини тортган, бу ерда ҳаёт янғидан гувиллаб, қадям сардобалар вайронаси ўрнига чиройли посёлкалар туша бошлаган, шаҳардан ўқдай тикка келадиган катта серқатнов йўл беҳисоб қувурлар, бетон блоklar, насослар, кранлар ортган платформалар ва юк машиналари билан неча-ю кундуз банд, газ жамғариш резервуарлари, ГЭС қурила бошлаган посёлкада

ҳовуз кавланган, клуб очилган, кўчат экилган, сан-монтаж лойиҳа конторалари очилган, ишқилиб жуда ажойиб даврлар келган эди-ю, барини ташлаб кетишга тўғри келди.

Агар Сўнагул ёнимда бўлганда ҳар қандай ўқишу имтиҳонлардан ҳам воз кечиб, шу ерда бутунлай қолгим бор эди. Лекин ортиқ чидамим қолмади. Уни ўйлайвериб ориқлаб, қорайиб кетдим, силлани қури-тадиган оғир соғиниш ҳисси гўё вужудимни куйдирган эди.

Авжи баҳор палласи бир совуқ тун адашиб келиб, тонгда ғайри табиий даражада оппоқ, энгил, юққа қор тушган эди. Тошкент аэропортида энди лаб очган атиргул гунчалари садафдай оқ омонатгина қор пардаси остида сўлмай, берубор, сарин, соф рангда тебранарди. Энг сўнгги тасодифий қор совуғини енгаётган бу нозик, чўғдай-чўғдай гунчалар, уларнинг баҳор кучига ишончи, соф ҳавога энгил таралган сезилар-сезилмас хушбўй атри кўнглимдаги бутун гўборни бирдан кўтариб юборди. Бирдан шундай туюлдики, нимаики бўлиб ўтган бўлса — ҳаммаси яхши кўриниб кетди: кутилмаганда Қизилқумга жўнашим ҳам, у ердаги пасту баланд воқеалар ҳам, Сўнагулни учратишим, Туяқудуқнинг бир хазинадай очилиши, севгимни топишим, мана ҳозир қайтиб келишим, имтиҳонлар, онамнинг орзиқиб кутиши — ҳаммаси-ҳаммаси яхши, мантиқли, хайрли. Менга қолса биронтасининг бошқача бўлишини истамас эдим ҳам. Ҳаммасининг тожи — албатта, Сўнагулни яна бағримда кўришим. Ҳозир у ҳам ўзини қаёққа қўйишни билмай мени кутаётгандир. Имтиҳонлар қачон бошланишини, кўкламда менинг албатта қайтиб боришимни биледи, фақат бугун келаётганимдан беҳабар.

Аэропортдан чиқаверишда совғалар дўконига дуч келдим. Капалак қанотидек шойи дуррачалар, тилла буюмлар, шода-шода қаҳрабо маржонлар, фируза кўзли узуклар. Барини кўк чироққа солиб қўйибди, кўзларим қамашиб кетди. Ойимга, узоқ ўйламай, бир кийимлик атлас олдим. Сўнага-чи, Сўнага нима олсам экан? Унга биринчи совғам. Энг қимматли, энг чиройли нарсани олишим керак, деб ўйлардим. Ёқут тошли исирғага кўзим тушди. Унинг Сўнагулнинг қулоқларида ўтли томчидай ёниб туриши кўз олдимга келиб кет-

ди-ю, юрагим дук-дук ура бошлади, аллақанча пулни қандай санаб берганимни ҳам билмайман.

Эски ҳовлимиз бузилиб, ойим куздаёқ ўзимизнинг боғ кўчага тушган тўрт қаватли янги бинога кўчиб чиққан эди. Учинчи қаватга югуриб чиқишим билан очиқ эшикдан кўм-кўк дарпардаларга дазмол босаётган ойимни кўриб тўхтаб қолдим.

Эғнида ўша эски кўкрак бурма кўйлаги, этагини липпасига қистириб, енгини шимариб олган.

— Болагинам! Йўлингда қолди-ку кўзларим... — деб бағримда йиғлаб юборди. Назаримда ойим бу данғиллама уйда яна ҳам кичкинароқ бўлиб қолган, сочининг оқи яна ҳам кўпайган, лекин юз-кўзида дил шуъласи балқиб турарди.

• — Ойи! Нега йиғлайсиз-а, нега йиғлайсиз! Мана мен бўлсам бутунлай келдим. Энди ҳамиша бирга бўламиз,

У ёшларини артиб, ўша таниш, ажойиб нурли кулгиси билан юзимга қаради-ю, кўз ёшлари ҳамон тинмас эди.

— Уйлар муборак, ойижон!

— Сенга буюрсин, болам.

Уч хонали, шифтлари баланд, катта-катта деразалар ланг очиқ. Пастда, хиёбондаги қайрағочларнинг учлари эндигина барра бўлиб кўкарган. Мен ўзимни чексиз тиниқ, баҳаво осмон қўйнида ҳис этдим. Тунги тасодифий қордан қолган кичкинагина бир тўда оқ булут уфққа чўкмоқда, зангори кўк гумбази шуўлага тўлди, кун исий бошлади.

Худди шу осмон сингари тиниқ ваннада чўмилиб, негадир шошиб-пишиб соқол қирдим-да, очиқ ёқали оқ кўйлагимни кийдим. Ойим бўй-бастимга боқиб тўймаз, мен бўлсам хонама-хона юриб янги уйимизни томоша қилган бўлардим, ўзим бир нима етишмагандай, безовта, бетоқат аланглар эдим.

— Келишингни Сўнага ҳам хабар қилмагандирсан?

— Йўқ, ойижон.

— Бирдан билса, болагинанинг юраги ёрилади-я. Кўзлари киртайиб қолди. Кунда келади, гиргиттон бўлади, ишингизга қарашай дейди, нимамага ҳам қарашади, ҳувиллаб ётган уй... Утирамиз она-бола сен бағри тошни тилга ололмай.

— Қаерда турибди, ойн?

— Бир отахоним бор дейди, ўшаникида. У ҳам сўққабаш экан, уйлари куни билан қулфлоглиқ туради, дейди. Гоҳо ўзини қаёққа қўйишни билмай қолади бола шўрлик.

— Унчалик эмасдир, Сўнагулга ўхшамайди бу айтганларингиз.

— Ўзи ҳам шунақа дейди, бундай эмасдим, зерикишу зориқиш нима, сира билмас эдим дейди.

— Ўзгарибдими?

— Ўзгарибди, болам, ҳа жуда ўзгарибди.

Шу гапдан кейин бутун вужудим билан толпиниб кетдим, сабрим тугади. Пиджагимни елкамга олдим эшикка отилдим:

— Чойингиз қайнагунча топиб келаман!

Ойим индамасдан, бахтиёр жилмайиб, қувонч ёшларини фартугига артганча, плита ёнида тик туриб қолди.

Пиллапоядан югуриб тушарканман, иккинчи қаватнинг зина майдончасида Сўнагулнинг ўзига дуч келдим. Биз гап-сўзсиз бир-биримизнинг қучоғимизга отилдик. Унинг бағридаги ҳарорат ҳам, кўксини тебратган энтиқиш ҳам, сочларининг ҳиди, бўйинининг майинлиги, қулоқларининг муздаклиги, нафаси — ҳаммаси менга азалдан танишдек, юракни ориқтирадиган даражада қадрдон, азиз эди.

Сўнагул нафасини ростлагунча ўзини четга олмади. Мен унинг нам кўзларидан ўпдим.

Оёғимиз тагида уч-тўрт яшар жажжигина бир қизча ҳалидан бери бизга тикилиб турган экан. Сўнагул уни икки қўллаб кўтариб, лўппи юзларидан чўлп-чўлп ўнди-да, жойига қўйиб қўйди. Қизча биздан ҳамон кўзини олмасди. Сўнагул хушчақчақ кулиб юборди. Биз етаклашиб зинапоядан югуриб чиқиб кетдик.

Сўнагул онам билан «ойижон!» деб кўришганида юрагим жиз этиб кетди. Дунёда менинг шулардан яқин, шулардан азиз кишим йўқ. Шу икки қадрдонимга қиттак қувонч етказолган бўлсам менга яна нима керак!

Сўнагулга тикиламан. Ойимнинг ёнида у ёш қизалоқдек. Кўзи киртайган эмас, юзи сал ориқлаб, қайтага ёшариб кетибди. Қоп-қора сочлари жұрпайган. Кўкси баланд. Узунчоқдан келган қорамтир юз-

лари тиниққан. Қорайиб пишган гилос рангидаги лаб-лари намдан йилтиллайди, ёнади. Унга ҳар қанақа кийим ҳам ярашавераркан. Сахрода туркманча тикилган узун, қизил кўйлак ярашар эди, энди бўлса бели ингичка, шапалоқ гулли кенг бар юбка ярашибди.

— Сўна, — дедим нариги хонага имлаб. Эски тошойнанинг ғаладонидан яшил қутичани олиб совғамни қўлига тутқаздим. У кўзларимга ўтли меҳр билан қараб, икки қўли билан эҳтиётлаб очди. Синчалогини гажак қилиб, ёқут «томган» яшил барг шаклидаги исиргани бармоқлари учида олди. Шу кичкина ёқут тош қизлик қалбини ёритиб юборгандек, юзлари шуълаланди, юмалоқ қора кўзлари катта очилди.

— Вой ўлай-ай!.. — деди аввал ҳайратда шивирлаб, кейин қичқириб юборди: — Ойижон, муни қаранг!

Иккаласи дам у қўлга, дам бу қўлга олиб, дам кўзуга, дам ёруққа солиб, сўқланиб томоша қилишди, баргдаги ёқут «шабнам» худди ҳозир ерга томиб тушадигандай милтирар эди.

Сўнагул ёш боладай яна қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Вой, Аҳмаджон, энди нима қиламан? — деди у ҳам кулгили, ҳам ваҳимали овоз билан қичқириб.

— Ҳа, нима қилди?

— Ахир менинг қулоғим тешилмаган-ку, ойи!

— Вой ўлай, қулоғи тешилмаган қиз ҳам бўларканми? — деди ойим ишонмай.

Сўнагул исиргани қулоғига тутиб, ойнага солар, лекин энди кулмас, ўзига ўзи қандайдир маънос бoқар эди.

— Бўлар экан-да, ойи...

Шундай деди-ю, бу оддийгина гап юзига жиндек соя солиб ўтди. Мен билиб турибман, у оғир болалигини, сахро йўлларини, жанг йилларини ҳаёти қил учида турган даҳшатли кунларни, аламли, ҳаяжонли дамларни эслади. У бундай исирга тақийш, қизлик ҳуснини мағрур намоийш қилиш ҳақида ҳеч қачон ўйлаган ҳам эмас.

Ҳалиги қаҳқаҳа балки ёқут исирганинг қувончи эмас, ўша йўлларнинг тўғри босиб ўтилганини ҳис

этиш қувончидир. Уша ҳис бўлмаса, исирганинг қувончи қаёққа борарди. У Сўнагулга ўз тақдирдан миннатдор эканлигини изҳор этиш учун бир баҳона бўлди холос.

— Раҳмат, Аҳмаджон, совғангиз учун, — деди у, кейин ойимга қараб кўзини пастга олди, — сизга ҳам раҳмат, ойи... Аҳмаджонингиз учун, — деди секин.

— Шу кунларга етказганига шукур, болам, — деб ойим меҳмонхонага чиқиб дастурхон тузашга банд бўлиб кетди.

Мен беихтиёр яна Сўнагулга интилдим. У икки кафтини кўксимга қўйиб, ерга қараганча ўйчан гапирди:

— Мен ўша вақтларда... ўша вақтларда сизни яхши кўришимни сира ўйламас эдим... Сиз ёнимда азалдан бордек эдингиз, бу табиийдек, худди шундай бўлиши керакдай эди. Одам қўлсиз қолиши мумкинлигини хаёлига келтирмагандек, мен сиздан ажралиб қолишимни ҳам сира ўйламас эканман ўша маҳаллар. Энди ўйлаб танам жимираб кетади: борди-ю сиз бўлмасангиз мен нима қилардим? Борди-ю, сиз бўлмасангиз, мен йўлимдаги азобларни енгиб ўта олармидим?!

— Сўнагул, жуда соғиндим, сиз билан узоқ-узоқ ёлғиз қолгим келади, — дедим мен унинг гапини эшитмагандай.

Жилмайган юзида бахтиёр ўй кезиб, бирпас турди-да, енгимдан тутиб меҳмонхона томон судради.

— Ойингизчалик зориқсангиз эди, ўшанда билардингиз!

Оқ дастурхонда бир даста иссиқ нон буғланиб турар, курсидаги гишт устида электр чойнак шарақлаб қайнамоқда, ойим паришонроқ бир ҳолда чинни пиёлаларни чайиб артар эди.

Нонуштада Сўнагул чойнак-пиёлани олдига олиб, кекса отахони — профессор Мажидовдан гапирди.

— Уйда чой қуйдирмайди, отам, ўчоқ бошига йўлатмайди. Сен лабораториянда хўжайинсан, бу ерда Паша холанг хўжайин, дейди. Лекин лабораторияда аямайди, иш билан кўмиб ташлайди, гоҳо кечалари ҳам ўша ерда қолиб кетаман. Шундай режалар тузадиларки, худди у кишини олтмиш саккизда эмас, ўн саккизда дейсиз! Баъзан ўз хаёлларидан ўзи

ҳам чўчигандек шивирлаб гапиради: «Москвага, Ленинградга олов берамиз, қизим! Ловуллаб ётган саҳроларимиз оловини. Тушуңдингми? Бу жуда эзгу иш, ҳа! Чунки биз бу шаҳарларга кўп қарздормиз». Мен унинг бу хаёлларига унча ишонмайман. Лекин у гапирганида тилим лол бўлади, эътироз билдиришга журъат тополмайман ўзимда. Баъзан мени кечаси уйғотиб, уйнинг у бошидан бу бошига юриб гапиради, шундай гапирадик... авваллари мен «наҳотки шу гаплар ҳавога учса» деб ҳайратда қолардим, ачинардим. Кейин билсам, йўқ, бу гаплар қоғозга тушар экан, баъзан столидаги қоғозларида худди ўша кечалари гапирган гапларини ўқиб қоламан. Китоб ёзиптилар! Илгари фақат Ваҳоб акадан келар эди ҳужжатлар, энди Қорақум, Қизилқум экспедицияларининг ҳаммасидан, ҳамма партиялардан, отрядлардан тинмай маълумот, материал келади лабораториямизга. Отам ўнлаб олимларни, трестларни, бошқармани паққос ташвишга солиб қўйди.

Сўнагул меҳмонхонамизни тўлдириб, дастурхон устида кичик оиламизга файз бўлиб, худди ич-ичидан нурга тўлиб ўтирар эди. Унинг кекса профессор тўғрисидаги гаплари мен учун ҳаётда зарур ва маҳкам ўрин эгаллаган Сўнагулнинг ўзи ҳақидаги ҳикоя эди. Ойим ҳам унинг қорача, ширин қўлларидан чой олар экан, «ўргилай, қизим», «камол топ, болам» дерди ҳар сафар юраги тошиб.

Ойим учун Сўнагул худди ҳаётининг бир бўлагидай бўлиб қолган, у ўрнидан қўзғалиб, кетишга отланса, ойимнинг ранги сўлғинроқ бир тусга кирарди. У Сўнагулни кунда келишга қистар, бутунлай кўчиб келишини таклиф этар, хонаси келганда ҳар сафар тўйимизни шама қилар эди.

Лекин ҳали иккаламизнинг ҳам ишларимиз шу қадар кўпки, бир-биримизга тўйдан оғиз очишга юрак қилолганимиз йўқ. Мен ҳар куни институтдан, давлат имтиҳонларига тайёргарлик қизгин, коридорлардан ҳар ўтганда юракни така-пука қиладиган жадваллар осиб қўйилган, қатнаб ўқувчиларнинг обзор лекцияларига кириб ўтиришга тўғри келади, консультациялар, заҳётлар. Бир яхши иш бўлди — диплом лойиҳамнинг раҳбари билан яхшилаб танишиб олдим.

Борис Максимович ёшгина, баланд бўйли, юзи ошпоқ, юмшоққина малла сочли, хушмуомала киши экан. Ҳар қандай саволингиз бўлса уйимга келаверинг, деб адрес берди. Уйи бўлса ўзимиз турадиган корпусдан чиқиб қолди, фақат нариги томондаги энг охириги подъездан кирилар экан.

Институтимиз ҳам ўзгариб кетибди, ёнига, рўпарадаги майдоннинг нариги томонига тўрт қаватли янги корпуслар тушиб, эски бинонинг ҳаммаси фақат бизнинг қурилиш факультетининг ўзига қолибди. Студентларимиз орасида қоп-қора баданли араблар, ҳиндлар пайдо бўлибди. Баъзилари ўсмир боладек чуваккина, баъзилари катта ёшда, соқол қўйган, сочлари жингалак. Мен уларни биринчи кўришим эди, аввал ғалати туюлди, кейин қарасам — студентларимиз уларга жуда ўрганиб кетишган экан — ҳуда-беҳудага баҳслашиб, кураш тушиб, қизларимиз бўлса, бемалол қўлтиқлашиб юришибди.

Болалигимда шахримизда чет элни кўрган битта-ю битта киши — Ҳожи бувани зиёрат қилгани борганимиз эсимга тушиб, у даврлар жуда узоқ ўтмишдай туюлиб кетди. Биринчи кунлари мен бу ажнабийлар билан қовушолмай, беихтиёр ўзимни четга олиб юрдим. Ҳар ҳолда, чет эл, бошқа олам, капиталистик дунё одамлари...

Бироқ, замона экан, бир куни биттаси билан беихтиёр қаттиқ ошна бўлиб қолдим. Инглиз тилидан зачёт эди, жавобим сустроқ бўлиб, кўнглим тўлмайдан чиқиб келаётсам, вестибюлда болалар орасида турган қоп-қора, чайир бир ҳинди йигит менга қараб, хайрихоҳлик билан бошини чайқади:

— The comparative degree is formed with 'the help to-g', — деди у узоқдан жуда бурро инглиз тилида. Кейин ризиллаб менинг ёнимга келди-да, қўлтигимдан олди, чалароқ рус тилида менга тасалли бера бошлади. — Инглиз тилини дарсликдан ўқиб ўрганиш қийин, амалда, гаплашиб юриб ўрганиш осон дейишди. Шу тўғри бўлса керак. Мен бу тилдан дарслик борлигини яқинда, шу ерга келиб билдим. Инглизчани болалигимдан биламан, қандай ўрганиб кетганим

* Грамматика қондаси (инг.)

эсимда йўқ.— Бу йигит тилни чала билса ҳам, жуда сергап чиқди, — сиз ўрганиб кетасиз, фақат кам гаплашгансиз, билиниб турибди, талаффуз... Шундай дейдими?.. Талаффузингиз ёмон, қондани биласиз. Иштихонгача яхши бўлиб кетади, ҳар куни гаплашинг.

— Ким билан? — дедим кулиб.

У ўйланиб қолди: «О! Ким билан? Бу муҳим масала»... Кейин бирдан жонланиб кетиб:

— Мен билан! О, мен билан! — деди қўлини кўкрагига босиб. У новчароқ эди, мени қўлтиқлаб олиб сал эгилганча гапириб келяпти, йўлкада ўйнаётган болалар тўхтаб, бизга анқайиб-аграйиб қолишади.

— Йўқ, мен сизга қандай қилиб таклиф қилишим мумкин бундай... бундай ортиқча ташвишни? — дедим.

— Сиз эмас, мен таклиф қиламан, — деди у яна қўлини кўксига босиб, — мен. Бу менга қаноат, осойиш беради. Чунки бу ерда бизга ўн олти фанни ўргатишяпти, биз бўлсак... қарздор бўлиш, бировга бу қадар кўп қарздор бўлиш — ҳар кимга ҳам оғир, биласизми? Озгина бўлса ҳам хайрли иш қилгим келади. Йўқ деманг, мен сизга инглиз тилини яхшилаб ўргатиб қўяман.

У жуда самимий эди. Қўл беришдик, танишдик.

Мўтиллалнинг бармоқлари узун, қора, кафти қизил эди, аввал қисқичбақанинг панжаларидай хунук кўринган бу қўл энди менга эскидан танишдай илиқ туюлди. У менинг отимни биринчи бўғинига ургу бериб бир неча марта такрорлади: Аҳмад, Аҳмад...

Таклифини қабул қилганимдан Мўтиллал жуда қувониб кетди. Мен билан бирга магазинга кириб, янги олган чизмакашлик асбобларимни, қия столу ватман қоғозларимни кўтаришиб уйимизга кузатиб қўйди.

— Well, so long. Get ready. We'll speak only English.

— I agree. Good bye!*

Дастлабки икки ой ичида мен диплом лойиҳамни жуда берилиб ишладим. Ичкаридаги катта хонамизда бир неча стол даста-даста китоблар, чертёжлар, асбоблар билан тўлиб ётар, кундузи катта дераза ланг очиқ,

* Демак, кўришгунча. Тайёрланинг. Фақат инглизча гаплашамиз.

— Хўп бўлади. Хайр.

кечалари ўртада уч юз шамли чироқ катта қоғоз қалпоқ тагида столга тегай-тегай деб тебраниб турар, ўртоқларим келганда папирос тутунидан шифт кўринмай кетар эди. Баъзан ёлғиз қолганимда, айниқса кечалари, оғир масалалар, чигал жумбоқлар асабимни чарчатиб, иродамни енгиб қўяди, асбобларимни ташлаб қўйиб соатлаб бекор қоламан, бурчакдан бурчакка юраман, миям ишламайди. Юрагим сиқилади, нимадир етишмайди. Гоҳо беихтиёр ўйлаб кетаман! борди-ю агар шундоққина ёнма-ён хонада Сўнагул бўлса, унинг эҳтиёт билан шипиллаб юрганини эшитсам, аминманки, ҳар қандай чигал масала икки баробар энгил кўчарди. Уйда Сўнагулнинг йўқлигидан ойим бечора мендан баттар қийналади. Борис Максимович келса, унга ҳам шу дардини айтади, инглизча саломлашиб Мўтилал кириб келса, унга ҳам шуни гапирди. Бир куни лекциядан келсам, ойим уйда сандиқларини очиб, тўйга деб тўплаган қават-қават кўрпаларини ёйиб, келинга атаган тақинчоқларини кўз-кўз қилиб, профессор Мажидовга зорланяпти. Чол ҳам илгариги нокаста қуда-андалардай, жиддий қиёфада, бу сепларни оралаб юрибди, шойи сўзаналарни қўли билан ушлаб-ушлаб кўради денг.

Лекин бизнинг тўйимизда ойим ҳавас қилган карнай-сурнаю, маҳалла қозон, сеп ёйишу, ёр-ёр айтишлар бўлмади. Буни ҳар ким ҳар хил тушунтирарди. Биров: «Иккаласи ҳам етим нарса экан, бўлади-да», деса, биров: «Ҳа, энди бу янги уйларга эски гаплар ярашмайдиам, тўртинчи қаватнинг деразасидан карнай бўкириб турса ғалати бўлмайдимми?» деб кулди. Ўзимиздан сўраганларга дам вақт зиқлигини, дам ортиқча пулимиз йўқлигини важ қилдик. Ишқилиб, катта дабдаба бўлгани йўқ. Сўнагул чамадонини кўтариб кўчиб келди-ю, иккинчи куни ўн-ўн беш қадрдонни чақириб хушчақчақ ўтириш қилдик. Лекин ўша ёз оқшоми бутун тафсилотлари билан ҳалигача кўз олдимда турибди.

Сўнагул этаклари ҳурпайган узун оқ шойи кўйлак кийиб, эрталабки тумандеккина оқ ҳарир шарфини бошига ташлаб олган, очиқ деразадан тўлқин уриб кирай деб турган чексиз, тиниқ, зангори осмон қўйнида худди оққуш сузгандай эди. «Менинг Сўнагулим! Менинг узоқ йўл босиб келган серазоб муҳаб-

батим!» дер эдим ичимда, унинг ҳаяжонли кўзлари-ни ердан олишини сабрсизлик билан кутардим. Столдаги қизил гулнинг шуъласи тушиб турган қадаҳни лабига тегизиб яна столга қўяркан, унинг техникумни битириб келгандаги ёшгина қизалоқ пайтлари ёдимга тушди. Кейин хаёл олиб кетиб, кўз олдимни аллақандай туман қоплади-да, шу лабларнинг қуруқшаб, ёрилиб, қон томиб тургани, оҳадан сочлари тўкилган, боши яра, ёноқ суяклари туртиб чиққан Сўнагул тиканли симлар орасидан кўриниб кетди. У кунларни эслашдан доим қўрқиб юрардим, борди-ю, ўша хўрликлар бор бўйи билан кўз олдимда бирдан жонланса, вужудимни титроқ босиб, анчагача ўзимни ўнглолмай қолишим мумкин эди. Ҳозир бу даҳшатли манзараларни дарров хаёлимдан ҳайдадим.

Бир маҳал қулоқ солсам, столнинг нариги бошида профессор Мажидов тикка туриб Сўнагул тўғрисида гапиряпти. Вазадаги катта гулдасталар орқасида унинг оппоқ боши зўрға кўриниб турарди. Бу талантли, зийрак қизнинг унга бир қимматбаҳо хазинадай дуч келиб қолгани, ҳозир катта илмий ишда ўзининг ўнг қўли бўлиб қолганини, геологияда унинг ажойиб келажаги борлигини узоқ гапирди кекса олим. Кейин новча Мўтирал ўрнидан туриб, бизга бахт тилаб қадаҳ кўтарди. Бу бегона одамнинг астойдил юракдан гапирганига таъсирланиб кетиб ойим Мўтиралнинг бошига янги чуст дўппи кийгизиб қўйди.

Мўтирал ўзининг қайиқ шаклидаги қора ҳинду дўпписини буклаб қўйнига соларкан, қоп-қора ёноғида, қирра бурнининг ёнларида нам йилтиллади. Унинг юзиде аллақандай оғир ўйларнинг сояси ёлқинланиб ўтганини ҳамма пайқади. Йигит бир зум аллақасерини ўт олгандай безовталаниб, галати бўлиб қолди. Бош кийимини қўйнидан яна олди, узун титроқ бармоқлари билан жиягини чўзгилади.

— Мўтирал, нима бўлди сизга?

Мўтирал қайта ўрнидан турди, ҳамма унинг оғзига қараб қолган эди.

— Ойи... — деди у оймга ўгирилиб, — бахтли она, мен сизнинг қўлингиздан дўппи кийдим. Мана бу ҳинду дўппи... — у чўғдай ёниб турган қора кўзлари билан ўзининг қора дўпписига тикилди, — бу менга жуда қимматга тушган. Бу бизнинг миллий нафсонияти-

мизнинг кичик белгиси. Инглизлар бизга буни кийишни тақиқлаган эдилар... — Мўтирал бирпас жим қолиб, давом этди. — Бундан икки йил аввал туғишган шаҳримнинг катта кўчасида китоб қўлтиқлаб коллежга кетаётган эдим, тўсатдан икки патруль чиқиб, мени тўхтатди. Елкаларида автомат, бошларида пўкак шлём, баланд бўйли англиз солдатлари. Рўпарамда индамай туришди. Мен бошимдаги ҳинду дўппини ечиб уларнинг оёқ остига ташлашим, кейин тиз чўкиб дўппининг ичига туфлашим керак, шундагина буларнинг ёнидан ўтиб кетишим мумкин, ҳинду дўппи кийганларга жазо шу, бутун Ҳиндистонда қоида шундай эди. Лекин мен ўша куни негадир индамай туравердим: «Хўш!» деди солдат. Индамадим, танам қизиб кетаётганини сездим. Ғазаб ўт олмоқда эди. «Хўш!!!» деб яна қичқирди солдат. Қоидага нечун амал қилмаяпсан, дегани эди бу. Мен яна индамай, зўр билан ўзимни босиб турдим. Солдат тарсаки урди, ерни туртиб кўрсатди. Мен «қоида»ни бажармадим. Бошимдаги янги дўппини етмиш яшар онам ўз қўли билан тикиб, бошимга кийгизиб қўйган эди. Мен унга туфлай олмадим. Ғазабимни тиёлмай, ҳалиги тарсаки урган солдатнинг юзига қараб туфладим. Шундан кейин нима бўлганини билмайман, қамоқда ҳушимга келдим. Сочларим қонга қоришиб қотган, билакларим кўкариб кетган, гавдамни бўйрадан кўтаролмас эдим...

Сўроқсиз, судсиз, қамоқда бир ярим йил ётиб чиқдим. Чиқсам онам бозорма-бозор бахшиш тилаб юриб, кўчада ўлиб қолибди... — Мўтирал яна жим бўлди, бошқаларнинг ҳам жим бўлиб қолганини кўриб, ўнгайсизланиб узр сўради, — мен бу дўппини ҳеч қачон, ҳеч нарса эвазига, ҳеч кимга бермайман, деб қўйган эдим. Аммо шундай соф туйғулар бор эканки, мен бу қароримдан қайтдим. Уни дўстлик эвазига тақдим этаман, — деди-да, менинг ёнимга келиб, ҳинду дўппини бошимга кийгизиб қўйди.

— Thanks friend, — дедим кучоқлаб.

— Wear it to your health.* — деди Мўтирал.

Тўй тўйлигини қилиб, Мўтиралнинг гамгин хотираси ҳам хушчақчақ кулгиларга кўмилиб кетди.

* — Раҳмат, дўстим.

— Омонликка кий.

Бу оқшомнинг унутилмас ҳодисаларидан яна бири шу бўлдики, мен Борис Максимович билан янада яқиндан танишиб олдим. У қадаҳни кўтарди-да, кутилмаганда ёрилиб, менинг диплом лойиҳамда жуда оригинал техник фикр борлигини айтиб қолди, катта умиднинг ушалиши учун ичдик. Кейин у менинг ёнимга ўтиб, катта, юмшоқ қўлларини елкамга ташлаб, дўстона гаплашиб ўтирди. У фан кандидати, кўп лойиҳалар тузган таниқли қурувчи инженер бўлса ҳам, ёши мен билан тенг экан, менинг лойиҳамга раҳбар сифатида эмас, касбдош сифатида қизиқиб қолганини, унинг ҳозир ишлаётган масъулиятли бир лойиҳасига менинг диплом ишим қандайдир ёрдам берганини гапирди. Мен унинг сал ошириб гапирётганини сезиб турардим, лекин сāmимийлиги руҳимни қалқитиб, қанотлантириб юборди. У билан «сенлашиб» гаплашишга келишдик. Кейин Борис Сўнагулни вальсга таклиф қилди.

Сўнагул хонани тўлатиб гир айланганида, оппоқ кўйлаги сувда ўсадиган нилуфар гулидай бўлиб ҳурпаяр, жиндак ичилган майнинг оромижон кайфи билан бошим ширингина айланиб, баъзан кўз олдим нуқул шундай нафис гулларга тўлиб кетгандай туюлар эди...

Шу лаззатли кайф, оламни шундай тасаввур этиш тўйдан кейин ҳам аримади, менинг кўнглимдан. Кундуз куни Сўнагул билан доим ёлғиз, доим бирга бўлишнинг вожини топардик. Кечалари лаззатли ҳарфинлик уйқуси бизни жудо қилса, мен ёнимда ётган Сўнагулимни туш кўрар эдим. У тушимда ҳам ўша нилуфар гул қиёфасида пайдо бўлиб, гўё ҳусни, атри, гуркираши билан бутун оламни тўлдирар эди.

Дам олиш кунлари энгил кийиниб болалардай қўл ушлашиб, шаҳардан четга, боғлар оралаб оққан анҳорни ёқалаб, тизза бўйи ўт босиб, узоқларга кетиб қоламиз. Мавж уриб ётган яйловларда ер бағирлаб кезган шабада бол тотли ҳавога қуёшда ҳансираган ўтларнинг талх ҳидини таратади. Тоғ этагида, гул ҳидига тўлган ялангликда варрак учираётган болаларга қўшилиб кетамиз. Ниёз деган ошнағизнинг жийда шожига чувалаб қолган ғалтак ипини олиб берамиз, юзимизни шохлар тимдалаб қонатиб юборади, биз куламиз.

— Ниёз — аччиқ пиёз! Ниёз — аччиқ пиёз! — деб

қичқиришади ошнамининг аламзада ўртоқлари. Биз яна куламиз. Ёмғирдан ҳам, болаларнинг гуппаклашишидан ҳам, тоғлардан, одамлардан, осмондан, ҳар манзарадан, ҳар нарсадан чексиз қувонч топар эдик. Биз қувончни бир-биримиздан топардик, ҳар кунимиз катта бир воқеанинг арафасидек, яна қандайдир катта қувончларни кутардик. Гўё ҳаётимиз доим шундай бўлган, бундан кейин ҳам фақат шундай бўладигандек эди.

Мен Сўнагулнинг олдида ўзимни ҳамон ибодатдагидай ҳис этаман, унинг бўсаларини эзгу биламан, институтдан қайтганимда гулдаста ола келсам, уни топширганда худди муаллимаси олдида турган ўқувчи боладай ҳаяжонланаман.

Биз ҳам энди катта рўзғоримиз. Қўшнилариимиз, оналаримиз, борди-келдимиз кўп. Лекин ойим Сўнагулни рўзғор ишига аралаштирмайди.

— Печка ёқмасам, сув қайнатмасам, киримни ювса машина, чангимни артса машина, нимамага қарашсан, болам, — дейди, — бора қол, китобингдан қолма, бу ишлар энди менга бир ҳавас.

Нонуштадан кейин почта келади. Мен газетани ёзиб, юмшоқ курсида бирпас ўтираман. Сўнагул келиб орқамдан қучоқлайди, мен унинг таниш ҳароратини, юмшоқ нафасини сезаман, соч толалари юзимни қитиқлайди. Газетадаги сарлавҳаларга кўз ташлаймиз, уйимизга Ватан, давр шабадаси кириб келади. «Болтиқ докида янги океан теплоходи сувга туширилди», «Самарқанд осори-атиқалари тикланади», «Курорт мавсуми авжида».

— Менга қаранг, Сўнажон, бир курортга ҳам бормадик-а? Нима кўрдик дунёга келиб? — деб гап сота бошлайман бекорчиликдан. — Макинтошингизни билгимга солиб денгиз бўйи хиёбонларида сизни бир қўлтиқлаб юрдимми? Йўқ. На сайлу томоша, на гўзал соҳиллар, на улуг шаҳарлар, на саёҳат... — Бўйнимда, елкамда Сўнанинг илиқ бармоқларини сезаман, қўлини маҳкам ушлайман. — Шундай бўлса ҳам-чи, барибир яхши. Мен шундоқ ҳам розиман. Сиз-чи?

— Мана буни қаранг! — дейди Сўна жавоб ўрнига газетанинг бир жойини туртиб кўрсатиб. — «Тунис ўз мустақиллигини қўлга олади». Қизиқ, бутун бир давлат, кеча йўқ эди — эртага бор, ҳозир улар нима қи-

лишяптикин? Ўз давлатларининг гербини ўйлаб чиқаришгаётган бўлса керак...

— Ҳаммаси хурсанд, ҳамма ёқ тантана!

— Ҳа, бугунги кунлари учунгина эмас, ҳойнаҳой, қонли кураш йилларини, баррикадалар ёнидаги ҳаёт-мамонт дамларини ўйлаб, қувончга тўлишса керак. Одам энг оғир дамнинг энг бахтли дам эканини ўша пайтнинг ўзида ҳаёлига ҳам келтирмайди; кейин, оддий бир кунда ўйлаб-эслаб, бахтли бир ҳис сезади дилида.

— Сиз-чи, Сўнагул, сиз, мана ҳозир шу топда бахт-лимисиз? — сўрадим мен газетани йиғиштириб. Хотиним мени елкамдан қучганича оғирлигини гарданимга ташлаб орқамда тикка турар, мен ўтирган жойимда уни билагидан икки қўллаб ушлаган эдим. — Хўш?

Сўнагул ўйлар эди. Мен яна қисталанг қилиб:

— Хўш? — дедим. — Мана ёруғ уйларимиз, хўш... қаноат ҳисси, муҳаббатимиз, иш, ўқиш, диплом, ўз ўрнимиз, оила... Ҳаммаси бор...

— Уйни, дипломни гапирасиз... — деди Сўнагул паст, ўйчан товуш билан, — яқинда мен... кимсасиз, бир ўзим эдим, Аҳмаджон, ёлғиз! Эшитяпсизми, ёлғиз эдим! Энди бўлса, онам бор, отам, дўстларим, сиз, яна...

— Яна? Ким яна?

Мен ўрнимдан туриб кетдим. Сўнагул кўзини пастга олиб, кўксимга суянди. Унинг гавдаси оғир, юмшoқ, иссиқ эди. Умуман, у тўйдан кейинги икки ой ичидаёқ тез ўзгариб, тўлишиб, бирдан савлатли, келбатли, дуркун жувон бўлиб қолди. Буни бошқалардан эшитиб юрар эдим, ҳозир бехосдан ўзим ҳам сездим.

— Сўнагул... — дедим шивирлаб, савол оҳангида. У кўзини ердан олмай, «ҳа» деб бошини силкиди. Юрагим ҳовлиқиб кетиб, унинг маъсум юзларидан такрор-такрор ўпиб олдим. Бундай пайтда хотинга нима дейиш керак — билмайман. Лекин унинг қувончли хабари менинг саволимга жавоб бўлди, унинг ловуллаган юзидан, нурли ёш билан йилтиллаган кўзларидан кўриб турибман. У бахтли! Сўнагул бахтиёр!

Шундай бўлса ҳам, бу лаҳзада шу қадар тўлқинланган эдимки, унинг ўз оғзидан эшитгим келди.

— Сўна, саволимга жавоб бермадинг, — дедим биринчи марта «сен»лаб. Бу билан унга гўё оналик ун-

вонини тақдим этдим. Лекин Сўна саволимга яна тезда жавоб бермади.

— Биласизми, Аҳмаджон, — деди у энди кўзини ердан узиб, — одамнинг ўзига ўзи бахтлиман дейиши бир оз ўнғайсиз туюлар экан. Худди ҳамма иш бажарилиб бўлгандай, қиладиган иш қолмагандай... ноқулай бўлиб кетади.

Яна нимагадир Мадали Қосимов ёдимга тушди. Унинг брошюраси китоб тоқчамизда турарди, ёлғиз қолганимизда Сўнагул уни тилга олмасликка ҳаракат қиларди. Аммо Мадали акани кўпинча мен ўзим беихтиёр эсга тушираман. «Мен бахтлиман, қиладиган ишларим аниқ, менга ҳеч нарса тўсиқ бўлолмайди» деган эдим мен унга ёшлигимда. Шунда у бундай ўғит қилган эди: «Аввал ўша қиладиган ишларингизни қилинг, бахтлиман деб айтиш қочмас!»

Ҳозир Сўнагулнинг жавоби ҳам мени, худди ўша вақтдагидай, булутлар ёнидан ногоҳ ерга тушириб қўйди.

— Кечир, Сўна, шу топда жуда гулдек яшнаб турганинг учун шундай жўн савол тилимга келиб қолди, — дедим.

— Гул... — деди у, кулди, деразада очилиб турган гулнинг ёнига бориб, гул баргларига бармоғини тегизди, — гулнинг яшнаб очилиши учун ёруғ, иссиқ жой бўлса бўлгани. Лекин одамнинг тўла очилиши учун...

Шунда бир фикр биринчи марта кўнглимга тошдай келиб урилди: бизнинг ҳаётимиз бу хилда осойишта давом этиши мумкин эмас. Тўғриси, бундан аввал ҳам мен кўнглимда оғир бир нарса сезардим, бунинг нима эканини билмасдим. Сўнагул буни аввалдан билиб юраркан, ҳозирги гапидан сезилиб қолди. Ҳозир пайқадим — у ҳаётимизнинг ўзгаришини, ҳижронни, олдиндан сезиб, бунинг муқаррарлигини бир карра тан олиб қўйган бўлса ҳам, бундан доимо хавотир олиб юрар экан. Энди ёдимга тушяпти: ҳар имтиҳон топшириб келганимда табриклаб, бир қарашда қувониб, бўйнимга осилар, бирпасдан кейин эса аллақандай осуда, маънос бўлиб қолар, ниманидир яширишга урингандай туюлар эди. Ҳар имтиҳон ҳижронимизни яқинлаштиришини ўйлаб юрар экан назаримда.

Институтда қатнаб ўқийдиганларнинг давлат имтиҳонлари тугаб, ҳар куни тўп-тўп ёш инженерлар узоқ

қурилишларга жўнашмоқда, мен уйга келганда буларни гапирмасликка ҳаракат қиламан. Мўтиллал ҳам диплом олиб ватанига жўнаб кетди. Кейинги вақтда мен уни тез-тез эслайдиган бўлдим, тўйимизда айтган ҳикояси ёдимга тушади, келгинди солдатларнинг тепкисини еган, қора, ориқ баданлари кўкариб кетган, дўпписини кўксига босган, кўзларига ғазаб тўлган ўсмир, унинг кекса, тиланчи онаси кўз ўнгимда гавдаланади. Мен бундай хўрликни ўз бошимдан кечирганиман, бир паст махлуқнинг инсонлик қадрингни топтаганини кўриб туришдан ҳам кўра оғир қийноқ йўқ. Лекин мен буни бегона ерда, концлагерда кўрганман. Мўтиллал бўлса — ўз юртида. Бутун мамлакат — концлагерь... Уйласам сочим тикка бўлиб кетади. Қанча-қанча халқлар ҳали ўз юртида шундай кунга мубтало!

Ҳаммасини ўйлайверсам, оиламдаги осойишта ҳаловат ўзимга эришдай туюлади, қандайдир ғашлик чулғайди кўнгилни. Атрофингда инсон боласи бекорга хўрланмаса, ён-верингда биров нола чекмаса, шундагина тинч ётиб, тинч туради шекилли-да одам.

Сўнагулнинг отахони яна Қизилқумга жўнаб қолибди. Олтмиш тўққиз ёшида. Ойим буни эшитиб, менга хавотир билан қараб-қараб қўядиган бўлди. Уйга телиб қолганимда нариги хонада Сўнагулга шипшиганини эшитиб қоламан:

— Сафарни қўмсаепти бунингиз, қизим...

Бундай пайтда Сўнагул нима деб жавоб беради — билолмайман. Кўнглидаги бу ғашликни менга унча ҳам билдиргиси келмайди.

Диплом ёқлайдиган куним, менинг ҳаяжонимни бир оз босиш, фикримни чалғитиб бир оз дам бериш учун бўлса керак, Борис келди. У бугун ортиқча сергап эди.

— Фақат шу ўртоғинг доим хушчақчақ! — дерди. Ойим унинг ҳар келганида хурсанд бўлиб. — Бир бошини солиб ўтирганини кўрмайман.

Борис тўғри тўрга ўтиб, магнитофонни қўйиб юборди. Қилли асбоблар квартети ижросида байрам увертюраси очиқ деразадан чиқиб эрталабки сокин бульварларни янгратаиб юборди. Борис ҳуштак чалиб юриб, сочилиб ётган китоб-журналларимизни тартибга солар, деворда осиглиқ пейзажларга узоқдан бошини қийшайтириб туриб тикилар, дераза тагида очиқ ётган «Фа-

устдан бир неча сатрни баланд овоз билан ўқиб кўяр эди.

Кухняга, ойм билан Сўнагул ёнига чиқиб, қўйнидаги шампань виносини буфетга яширди. — Кечқурунга! — деди кўзини қисиб.

— Менга қара, Борис Максимович! — деб қичқирдим мен ичкаридан, — сен нима учун менинг ҳали ёқланмаган лойиҳамни кафедра мажлисларида тилга олиб юрибсан? Бугун шартта «йиқилиб», бутун кафедрангни шарманда қилайми?

— Оҳо, хотин плюс бутун кухняни электрлаштириш... — деди у ҳамон ўчоқ бошида ивирсиб, менинг гапимни эшитмагандай, — электроплита, холодильник, кир ювиш машинаси, соч қуритиш машинаси, шарбат сиқиш машинаси, идиш ювиш машинаси...

— Ҳаммасини ўзим олдим! — деди Сўнагул ёш боладай мақтаниб. — Энг сўнгги техника ютуқларидан тўла фойдаланиш керак-да.

Мен Сўнани кўрмасам ҳам тасаввур этиб турибман. У уйга файз бера олганидан жуда мамнун, сочлари чамбарак, устида оддий чит кўйлак, олачипор фартуқ, лабига сал қизил теккизган... Мен биламан ҳозир Борис унга қараб анқайиб турибди. Маҳлиё. У, назаримда, Сўнагулга худди менинг кўзим билан қарайди. Бу менга ёқади ҳам, рашкимни келтиради ҳам.

— Гапимга жавоб бермадинг-ку, Борис Максимович, — дедим мен яна қичқириб, — агар илмий раҳбар деган мансабингдан фойдаланиб илмий кенгашда ишимни мақташдан мақсадинг мени кафедрада олиб қолиш бўлса — овора бўласан!

Борис менга қулоқ солмай, Сўнагулга хушомад қилишини давом эттирди:

— Менга қаранг, Сонечка, икки жўжадан бундай мўъжиза ижод этишни қаёқдан ўргандингиз-а! — дерди у ниманидир чапиллатиб чайнаб. Сўнагул бўлса, ҳамма ёш келинлардек, мақтаган сари очиларди.

— Ҳеч гап эмас бу, Борис Максимович, жиндак мурч, жиндек сирка, иннайкейин...

— О рецепт биланми?

— Йўқ илҳом билан!

Иккаласининг хушчақчақ кулгиси эшитилади. Хиёбонда байрам увертюраси кезиб юрибди. Мен бўлсам хиёл маъюсман. Бугун институтда охири куним, дип-

ломимни ёқлайман. Кейин нима бўлади? Қаерда, қандай ҳаёт бошланади?.. Борис буни ақалли тахминан бўлса ҳам билса керагу, индамайди. Бугунги сергаллигида бир ҳикмат йўқмикан? Лекин йўқ, йўқ, нима бўлса ҳам мен Сўнагулни ташлаб узоққа кетмайман! Бу сира, сира мумкин эмас...

Диплом лойиҳани ёқлаганда ҳам фикри-ёдим шунда бўлди. «Йўқ, сира, сира мумкин эмас!» деган хитоб ўйларимга келиб аралашар эди. Диплом ёқлашим аллақандай сирлироқ вазиятда ўтди. Комиссия столида мен танимаган одамлар бор эди. Улар лойиҳамга алоқаси бўлмаган ғалати саволлар беришди: «Болаларингиз борми?», «Қизилқумда қанча вақт ишладингиз?»

Уйга Борис яна мен билан бирга келди. Менинг шаштим наст, кайфим сустлиги билан гўё иши йўқ, бепарво эди. Сўнагул билан ойим мени остонада кутиб, табрикляшди. Мен комиссия аъзоларининг лойиҳамга тариқчалик ҳам қизиқмаганини айтиб нимадир гўнғилладим.

— Ёқладингизми ишқилиб? — деди Сўнагул.

— Ҳа, ёқладим.

— Бўпти-да.

— Энди инженер бўлдингми, болам? — деди ойим.

Гўё мен бошқа одам бўлиб қайтиб келгандай, гўё танимаётгандай юзимга тикилиб турарди.

— Ҳа, инженер бўлдим, ойи, — дедим мен келганимдан бери биринчи марта чин кўнглимдан жилмайиб.

Борис шампань виносини очиб, тўрга ўтди-да, вишиллайтиб рюмкаларга қуйди.

— Аҳмаджон, биласанми давлат комиссиясидаги ҳалиги одамлар ким эди? — деб сўради у қадаҳни кўтариб,

— Йўқ, билмайман.

— Олдин ичайлик! Инженерлик унвонингни қутлуғлаб! Қани, она, қани, Сонечка!

Мен ўзимнинг авзойимдан хафаман. Нега кўнглим ёришмайди, нега хўмрайяпман — шундай ўзим ҳам сиқилиб ўтирибман. Ажойиб дўст — Борис Максимович. Кейинги вақтда кўнглимда бир ғашлик борлигини билибми, ишқилиб, ҳамма ишларимни ўнглаб юрибди. Мана бугунги маросим. Мен диплом ёқлаб, инженерлик унвонини олиб келдим. Уйдагилар хурсанлигидан нима қилишни билишмайди, мен бўлсам қовоғимни

кўтаролмайман. Борис бўлмаганда ҳатто бугунги хурсандчилик ҳам намозшомдай хира бўларди.

— Раҳмат, Борис Максимович, мен сенинг соғлигингга ичаман!— дедим кўнглим бир оз кўтарилиб.

Жаранглатиб уриштириб ичдик.

— Ҳани энди айт, ким эди у хўмрайганлар?— дедим.

— Хўмрайган, аввало, сен. Улар бўлса, ахборинг учун, менинг кейинги бир муҳим лойиҳамни қабул қилишда қатнашган чет эл ва Совет қўшма экспертнинг аъзолари.

— А?

— Ҳа, ҳа.

— Уларни...

— Уларни мен таклиф қилган эдим. Сенинг диплом лойиҳанг уларга жуда ҳам ёқди.

— Улар дипломидан ҳам кўра... ўзимни суриштиришди.

— Яқиндан танишмоқчи бўлишган.

— Мен нимага керак эканман уларга?

— Яна битта ичайлик,— деди Борис кулиб ва ҳаммага қуйиб, ўзи ичиб юборди. Мен томоғимдан бир нарса ўтадиган ҳолатда эмас эдим.

— Сен уларга эмас, Аҳмаджон, менга кераксан. Гап шундаки,— деди у, билинтирмай, зимдан ойим билан Сўнагулга ҳам қараб олиб,— гап шундаки, мен шу лойиҳам бўйича қуриладиган объектга автор сифатида назоратчи бўлиб ўзим кетяпман. Ёрдамчиликка бир ёш инженер керак эди. Танлашни ўз ихтиёримга қўйишди. Мен кимни танлашим керак эди, қани ўзинг айт!

— Сен... чет элга кетяпсанми?!

— Йўқ демасанг, сен билан бирга.

Мен жуда довдираб қолдим. Сўнагулга қарадим, ойимга қарадим, улар ҳам менга тикилиб туришарди. Бир томондан, гурур ҳисси кўнглимни ўстириб юборди: демак, мен кўпдан бери Бориснинг, яна кўпгина жиддий кишиларнинг диққат марказида бўлган эканман. Улар мени ҳар тарафлама кўришибди, оғир масъулиятли ишга муносиб топшибди. Борисни кучоқлаб олгим келди-ю, ўзимни босиб, ўпкалаган бўлдим:

— Демак, мени маймундай олиб бориб кўрсатибсан-да? Ўзимга олдиндан айтсанг бўлмасмиди — шун-

доқ-шундоқ деб. Мен ўзимни студент боладай эмас, сипороқ қилиб кўрсатардим.

— Ҳали ҳам жуда сипосан. Бўлмаса, мана, кечагина битирган ёш инженерлар жуда кўп, бўйдоқ болалар, қаёққа десанг учади. Лекин менга сен кераксан, ўзим билан тенг, сирдош, дунё кўрган, пишиқ солдат. Оғир, мураккаб шароит, ўзинг биласан, кечагина мустамлака бўлган хароба жойлар, бизни биринчи кўраётган мазлум, жоҳил халқ. Ҳам табиий, ҳам ҳаётий, ҳам сиёсий жумбоқлар фавқулодда кўп. Буларнинг нима эканини, у ерга бизнинг боришимиз нимадан иборатлигини сен яхшироқ тушунасан. Ёшлар ҳам билади албатта, билмаса тушунтириш мумкин. Лекин сен, ўйлашимча, буни юрагинг билан, бутун борлигинг билан англайсан, экзотика эмас, бурч эканлигини фаҳмлайсан.

Бурч. У мени бу гал ҳам узоқ ўз ҳолимга қўймади. У мени яна топди. У мени асримнинг катта йўлидан қолмасликка тагин ундаяпти. Дарвоқе, у мени ғойибдан келиб топдими? У менинг ўзимда, ўз вужудимда эмасмиди? Фароғатли, осойишта кунларда баъзан дилга ғашлик, безовталиқ солган шу эмасмиди?

Давр бу, жоним Сўнагул. Даврнинг шамоли яна деразамиздан кириб келди. Давр бизнинг тақдиримизда. Ишимизда, шаънимизда, қалб уришимизда. Қалб бўлса дам муҳаббат билан, дам нафрату жудолик дарди билан, дам шодлигу, дам қайғу билан тепиб туради. Сенинг ўйгинангда типирчилаётган ўғлимиз ё қизимиз, балки ҳеч бир жиҳатдан бизга ўшамас, лекин унинг ҳам юрагида, тақдирида давр, унинг ўз даври тирик нарсадай толпиниб турса эди дейман. Бу жуда улғ нарса, Сўнагул.

Кўзларинг мўлтилламасин, жонгинам. Сен шундай бўлишини зимдан билар эдинг, кутган эдинг-ку. Агар ҳозир мен бормайман десам ризо бўлмайсан, биламан, нега энди нафасинг мунча тезлашиб, кўксинг мунча қалқимоқда.

«Аҳмаджон, мен сени севаман ахир!» деяпти сенинг кўзларинг. Биламан. Аммо катта муҳаббат учун тўрт девор торлик қилади, Сўнагул. Оромбахш ҳаётни ортиқча қадрловчилар бўлади, осойишта, беозор яшай берсак, тақдир бизнинг борлигимизни пайқамай ҳам қолса, дейишади улар. Бундай ҳаёт ҳатто жуда ҳалол

бўлганда ҳам, кўп навқирон кучларни нобуд қилади...

«Биз бахтлимиз-ку ахир!» деяпти кўзларинг. Биламан. Аммо бахтлироқ бўлган сари бахтни менсимай қолади киши. Севгимиз қадрламаса ҳам бўладиган шунчаки бир нарсага айланиб қолиши мумкин. Биз атрофимизни қуршаган, ўзимиз нафас олаётган ҳавони қадрламаймиз, у ҳақда ҳеч вақт эсимиз кетиб гапирмаймиз.

Мен кетаман, жоним. Сен билан ўтган тўрт ой тўрт ширин бўсадай ўтиб кетди...

Бу вақт мен орқамда ойимнинг йирғисини эшитдим. Қайрилиб қарашим билан у кўксимга бошини қўйди.

— Ойижон, Мўтилал эсингиздами... унинг кекса онаси-чи? — дедим секин.

Ойим юзимга қаради, унинг кўз ёши бирдан қуриган эди.

— Эсимда, болам. Сен унинг юртига борасанми?

— Йўқ. Лекин... ундай юртлар ҳали кўп-да, ойи...

Ташқарида, хиёбон тепасида кечки осмон шундай тиниқ зангори тусга кирган эдики, Борис ҳам, Сўна ҳам, ҳаммамиз беихтиёр дераза олдига бориб тикка туриб қолдик. Фируза, забаржад каби асл тошларда ҳам бундай ранг бўлмаса керак. Шу тиниқ рангда жуда катта бойликларми ёки аллақандай муқаддас бир нарса бордек, индамай, суқланиб тикилар эдик. Бошқалар ҳам шундай бўлдими, билмадим, ғалати бир туйғудан менинг вужудим сал титраб кетди. Кафтимда Сўнагулнинг иссиқ қўли типирчилар эди...

У Ч И Н Ч И Ф А С Л

9. ҮЗ АСРИНИ ҚУВГАНЛАР

Ҳозиргина юксак тоғ тизмаларини исканжага олган абадий музликларнинг совуқ оламини бутун вужудимиз билан ҳис қилиб келаётган эдик, аэродромга тушган заҳоти бетон плиталарнинг оташ нафаси кўксимизга гуп этиб урилди. Бу ернинг офтоби гўё кўк гумбазини эритиб ўзига қўшиб олган, бутун осмон офтобдан иборатдай бўлиб кўринар экан. Узоқ ва нотаниш юрнинг шафқатсиз офтоби.

Самолётда келаётганимизда ёнимизда ўтирган тилла кўзойнакли чўққи соқол, сипо бир қария:

— Дипломатмисизлар?— деб сўраб қолди русча-лаб. У муҳожир бўлса керак, чақчайган кўзларини нуқул бизга тикиб келаётган эди.

— Йўқ, биз ишчилармиз, биродар,— дедик.

Чол яна тикилиб турди-да:

— Инонмайман, муҳтарам жаноблар,— деди,— инонмайман.

— Биламиз, инонмайсиз. Дарвоқе, ҳамма гап шундаки, бизда «муҳтарам жаноблар»нинг ўзи йўқ кўп вақтлардан бери,— деди Борис.

Мана энди аэродромга қўнганимизда бизни элчихона ходимлари кутиб олганини кўриб, чол илжайди:

— Айтмадимми элчисизлар деб...

Биз эътироз билдирмадик. Чунки аслини суриштирганда биз ҳақиқатан ҳам элчилармиз, бутунлай бошқа бир катта дунёнинг элчилари!

Элчихонада узоқ турмадик. Завод қурилиши бошқармасининг генерал-директори инженер Шукри Дмашқий бизни ўша куниёқ жипга ўтқазиб Боб-бахрга олиб кетди. Инженер Дмашқий европача, пухта кийинган, баланд бўйли, келишган, ўрта ёшлардаги, жингалак сочли қора киши эди. Бизнинг келишимиз унинг учун катта қувончли воқеа эканини биз дарров пайқадик. У бировни сидқидилдан ҳурмат қиладиган, ўз қадрини ҳам биладиган, маданиятли киши кўринади. Айниқса Борисга ихлос билан тикилар, унинг ҳар сўзига бутун эътиборини бериб, соф китобий инглиз тилида батафсил жавоб қайтарар, охирида «тушунтиролдимми?» деб сўраб қўяр эди. Аввал у Борисга нима деб мурожат қилишни билмай бир оз қийналди шекилли, кейин Борис қулай сўз топиб берди: коллега. Бир-бирларини шундай деб атай бошладилар, бу Дмашқийга жуда маъқул тушди. Улар Бориснинг лойиҳаси тўғрисида гаплашишар эди. Дмашқий бундай катта, мураккаб лойиҳа билан биринчи марта иш кўраётганини, Борисга меҳру ихлос билан тикилганча тушунтириб борар эди.

Биз Боб-бахр деган жойда нефтни қайта ишловчи катта завод қуришимиз керак. Мустахлак зулмидан кечагина қутулган бу мамлакатда дастлабки йирик қурилиш, давлат секторининг марказий ҳукумат қўл остида қурилаётган дастлабки катта корхонаси эди.

Мен бу нотаниш ерларда бир ажойибот кўрмоқчи бўлгандай, сабрсизлик билан атрофга тикилиб бораман. Атроф чўл эмас, дашт эмас, аммо бўм-бўш, қақраб ётибди, йўл атрофида баъзан базальт қоялар тиккайиб кўринади; онда-сонда аравага қўшилган қопқора ҳўкизлар учрайди, уларнинг сирти кўпикланиб йилтиллайди; чала қуриган тиканли акациялар ўт олиб кетгудай қовжираб ётибди. Туғишган юртимдан неча минглаб километр узоқ, болаликнинг эртакдай гўзал хаёлларидан неча минглаб километр узоқ, бегона ерлар...

Боб-бахрга шомга яқин етиб бордик. Шу ерга келганда қақроқ саваннанинг этаги бирдан қирқилгандай, тропик жазирамада ҳансираб ётган, океанга қараб ке-

нгайиб пастга тушиб кетган кўм-кўк дара кўринди. Даранинг чап томони ясси тоғлар, унда ўчиб қолган ёнар тоғларнинг кратерлари товадай қизиб ётибди. Унг ёнбағрида яхлит зайтунзор, дара тубидан эса ҳамиша кўк эман ва азамат лианалар булутдай қалқиб чиққан, дим ҳавода эвкалиптнинг талх ҳиди анқиган. Узоқларга ёйилиб кетган дара шом қоронғисида тубсиздай кўринади. Унинг яшил қаърида дилга қўрқув соладиган мангулик зулмат яшириниб ётса керак.

Биз бу воҳага яқинлашган сари нефть қудуқлари, насослар, резервуар парклари, нефтни сувдан ажратувчи ускуналарга дуч кела бошладик. Бир жойда осмонни қизил булут қоплагандай бўлиб кўринди.

Бутун дарани, нефть ускуналари ва қизил осмонни — ҳаммасини қамраб оладиган ишора билан кўрсатиб:

— Боб-бахр!— деди Дмашқий, унинг ёш, қоп-қора кўзларида ҳаяжонли гурур ва қандайдир ташвиш бор эди. Машинадан тушганимизда ҳалиги қизил булут худди тепамизда муаллақ тургандай яқин кўринди: бу қурилиш майдонидан кўтарилаётган чанг экан. Қарасак, текис майдонда мўр-малахдай тумонат одам, бошларда тупроқ тўлатилган юзлаб сават худди лойқа жилга сингари оқиб бормоқда, бетон қориш, шағал майдалаш, қояларни, тўнкаларни қўпориб, пойдевор учун майдон текислаш — ҳаммаси қўлда қилиняпти. Шовқин, тарақ-туруқ, тўзон, ярим яланғоч оломон... қиёмат бўлиб кетган эди. Мен бундай манзарани сира кўрган эмасман.

— Бобил қалъасини қурганда ҳам бундай бўлмагандир!— деди Борис. Дмашқий маъқуллаб, илжайиб турарди. Мен унинг юзида фахр, завқ нишонасини кўриб аввал ҳайрон бўлдим: одамларнинг бу аҳволдан такаббурлик билан кулишга ўхшаб кўринди бу. Лекин бирпасдан кейин англадимки, бу ҳақиқий гурур экан, меҳнатга уйғотган ватандошларининг ғайрат ва ташаббусини бизга кўрсатиб чин кўнгилдан қувонаётган экан коллегамиз.

Яқинроқда ишлаётганлар бошларини кўтариб бизга қараб қолишди. Улар ориқ, чайир, қора; қайбирлари узун оқ яктак, оқ иштон кийган, оёқ яланг, лекин саллали, баъзилари белигача яланғоч, фақат қуймичиға латта тутиб олган; қора болдирлари, пишган елкалари

тердан йилтилар эди. Орада тор елкаларининг суяги туртиб чиққан ўсмирлар, соқоли кўксини тутган кексалар, хушқомат йигитлар, букчайиб қолган, ёши номаълум пачоқлар, новчалар, паканалар бор, лекин ҳаммасининг бир-бирига ўхшашлиги — мумдай қоралиги-ю, ориқлиги эди. Бир нечалари яқинроқ келишди, дадилроқлари бўлса икки қўлини манглайга кўтариб саломлашди ҳам. Билаклар шундай ингичка эдики, болаларникидай. Ажабо, дедим ичимда, шу қўллар билан қура-мизми ҳали заводни? Ғалати бўлиб кетдим, кўнглимни биринчи марта қандайдир ғашлик, шубҳа оралади.

Бизни кимлар биландир таништиришарди, «соҳиб», «шериф» дейишарди Борисга қўл бериб. Булар инженерлар, қурилишдан контракт олган фирма вакиллари, дирекция ходимлари экан. Мен биттасини ҳам эслаб қололмадим. Бориснинг «соҳиб», «шериф» бўлганига кулгим қистарди. Кейин, ишлаётган одамларнинг ўзини биздан тортиброқ тутиши, уларнинг синчков назарида совуқ бир бепарволик борлиги диққатимни тортиб қўйган эди.

Нарироқда ётган катта яшиқларда «не кантовать» деган русча сўзни кўриб қолиб, беихтиёр ўша томонга юрдим. Борис ҳалигилар орасида гапдан, савол-жавоб, дастлабки танишиш суҳбатларидан бўшамас эди. Яшиқларга яқин борганимда биров мени «ҳой, бери кел» деб чақирди. Қарасам, икки-учта ишчи, елкаларидаги кир рўмолга бўйнилари-нинг терини артиб, мени четроққа имлашяпти. Соҳиб демай, сенлаб гапиришганига севиниб, бордим.

— Менга қара,— деди бири; у кичкинагина жингалак қора соқолли, манглайи тиртиқ, тирсаги учли, жиккак одам эди, чала англиз тилида гапирди: — сен хўжайинингдан сўраб бер бизга: бу завод давлатники бўладими?

— Ҳа.

— Нефть ҳам давлатга ўтар эмиш, шунақами?

Мен ҳали нефть давлатники эмаслигини билмас эдим. Нима дейишни билмай, мужмалроқ қилиб:

— Эҳтимол,— дедим.

— Ҳамма ишни машина қиладими?

— Ҳа-да, шунақа бўлиши керак... — дедим қувониб.

Бирдан қарасам буларнинг юзида қувончдан асар йўқ, бир-бирларига қараб ўз тилларида ниманидир асабий-

лик билан гапира бошлашди. Бири қўл силтаб жўнаб қолди. Ҳеч нимани тушунмай уларга қараб турганим-да бир фикр келди ёдимга:

— Менга қаранглар, сизлар мени... қанақа «хўжайин»дан сўрагин деяпсизлар?

— Оқ хўжайинингдан-да?— деди тиртиқ ва жаҳл билан қўл силтаб, шерикларини ҳам имлаб жўнаб кетди.

Мен бир жойда қотиб қолдим. «Оқ хўжайиним»... Беихтиёр гўё ўз рангимни билмоқчи бўлгандай, негадир кафтим билан юзимни силаб қўйдим. Ўзимни бир зумга занжий қулнинг қора терисида ҳис қилгандай, вужудим сесканиб кетди. Кейин кулгим қистаб, хохолаб юборишдан ўзимни зўрага тутиб қолдим.

Шу пайт яшикдаги «Ленинград» сўзига кўзим тушди-ю, ҳамма нарсани унутгандай, югуриб бориб устки қопқоғини қайириб оча бошладим. Бўёқ ҳиди келиб турган янги, ялтироқ пайванд машиналари! Қопқоқ тагига икки қават толь солинган, машиналар қалин пластик қопга ўралиб, ораларига кулга ўхшаш порошок тўлатилган кичкина-кичкина халтачалар осиб қўйилган эди. Бу захни, намни шимиб оладиган модда. «Электрик» заводининг ишчилари упаковкадан нам ўтиб-нетиб, совғамизнинг бирон жойига занг, доғ тушмасин деб эҳтиёт чорасини кўришибди. Ёзга иссиқ кийимларни нафталин сепиб саранжомлаб қўйган, пухта, ишчан келин қўлидай меҳрибон қўллар, ленинградликларнинг чеҳралари кўз олдимга келиб кетди-ю, юрагим тошиб:

— Борис! Борис!— деб қичқириб юбордим. Менинг бехосдан ҳовлиқиб қолганимга ҳамма эътибор қилди, бошлиқлар ҳам, ишчилар ҳам қайрилиб қарашди. Борис тезлаб ёнимга келди-ю, ғамхўр қўллар билан ўралган ватан совғаси унинг ҳам кўзига оловдай кўринди шекилли, юзида шуъла акс этди. Қувонганимдан кўкрагига, бир туртдим, у ҳам туртди, мен яна қаттиқроқ нўқидим, у жавобига астойдил туширди, атрофдагиларни унутиб, қучоқлашиб кураш тушиб кетибмиз. Роса юмалашгандан кейингина эсимизни йиғиб ердан турсак, атрофимизда ғуж-ғуж одам! Ишчилар. Бирининг орзи қулоғида, бири — ҳайрон, бири уст-бошимиздаги тупроқни қоқишган. Ҳаммаси билан қўшилишиб, роса кулишдик.

Ҳали машинадан тушганимиздан кейинги бегонаси-
раш, гумонли қия қарашлар энди унча сезилмас эди.
Баъзилари Борисга гап қотиб, уни-буни сўраб олишга
ҳам ботина бошлади. Лекин кўпчилик бизга қандай
қарашни билмай иккиланиб қолди, бир-иккитаси биз-
га жуда яқин келганларни имо-ишора билан четроққа
тортишга ҳам уринди.

Кейин ҳаммалари иккаламизга йўл очиб беришди,
биз бошлиқларнинг олдига бордик. Қуноқ, алланечук
юмшоқ, тропик оқшом қоронғиси бирдан босиб тушди,
мен устимизда қора тун кўрпасини сезгандек бўлдим.
Дмашқий бизни ўзимизга белгиланган ётоқ жойга бош-
лаб кетди. Борис ўз чамадонини ўзи кўтарганда баъзи
ишчиларнинг уни бармоқ билан туртиб кўрсатганини,
кетимиздан қараб, бир-бирларига гал бермай, қўл ҳа-
ракатлари ва жанубликларга хос қизгинлик билан
баҳслашиб қолганларини пайқадим.

Қурилишнинг ишчилари инглиз аскарларидан қол-
ган казармаларда туришар экан. Бу пастак иморатлар-
нинг иморат дейдиган жойи ҳам қолмаган, очиги —
узоқларга чўзилиб кетган, ёввойи ток ва лиана новда-
лари чирмаб ташлаган вайроналардан иборат эди. Бу
ерда турар жойнинг ташландиқ ёки томсиз бўлиши-
нинг унча аҳамияти йўқ экан чоғи, ҳамма очиқ ҳавода
ётибди.

Бизга собиқ казарманинг штабини ажратибди.
Бу ҳам ғовлаган чирмовиққа кўмилиб ётган, пиро-
нигача сири кўчиб кетган гишт иморат эди. Пештоқи-
нинг оҳак шuvoғи тушиб тагидан эски, кўм-кўк жило-
ли миллий нақш юзага чиқиб қолибди. Бунинг меҳ-
монларга ажратилганики, тепасида бамбукдан қилин-
ган баҳаво болохонаси бор экан.

Биз Дмашқийнинг ўзи, яна Яздон деган бир муло-
зим билан бирга болохонага чиқиб, кимсасизликдан
бу ерга кириб қолган кўршапалакларни қувиб чиқар-
дик-да, қоронғида икки бурчакка гамақларимизни
осиб, пашшахона тутдик. Деразадан, бамбук тирқишла-
дан кўм-кўк осмон фонида аллақандай гигант да-
рахтларнинг, узоқдаги букри тоғларнинг силуэти кў-
риниб турар эди.

Дмашқий Яздонга бир нималарни тайинлаб, бизга
яхши тушлар тилаб, азонда кўришгунча деб хайрла-
шиб чиқиб кетди.

— Чироқ ёқсак бўлармикин?

Яздон индамади-ю, кескин-кескин бош силкиб қўйди. Чироқ ёқилса чивин-чиркай ёпирилиб, кейин ундан қутулиш мушкул бўлиб қолса керак. Биз буни тахминлаб тушундигу, лекин Яздоннинг индамаслигига тушунолмадик. У сира гапирмас эди. Кўзига назла тушиб, юзини соқол босиб, кексаликнинг нуқси урган, ёшини аниқлаб бўлмайдиган бу ушоққина киши жағи кўчган бедана кавуши билан жиякли кўйлагига қараганда курд элатидан бўлса эҳтимол. Унга дастлаб «ота» деб мурожаат қилганимизда бизга гавҳари лойқаланган кўзлари билан қўрқув ва ҳайрат аралаш бир қараб қўйди-да, шипиллаб юриб хизматимизни қилаверди. Кўзини ердан узиб юзимизга қарамас, ишини худди жунглидаги йиртқичдек сас-шарпасиз бажарар эди.

Яздон бизга ер ёнғоқнинг талқони билан ҳалқа-ҳалқа қилиб тилинган ширин таррак келтирди. Икки стакан жигар ранг манго шарбатига бир чақмоқдан муз солиб берди. Шарбатданми, талқондами, скипидар иси димоққа урарди. Сават стол ёнига Борис билан ёнма-ён ўтирдик, Яздон билагига сочиқ тутиб орқамизда типпа-тик турарди. Бу ўрганилмаган таомларни ҳадик билан татиб, тилимизни чапиллатиб, бир-биримизга қараб-қараб қўйиб, овқатлана бошладик. Бамбук девор тирқишидан тушган ой шуъласи дастурхонни ёритиб турарди. Биз кўзларимиз билан гаплашар эдик: «Мазаси қалай?», «Қайдам», «Ўрганиш керак, ол», «Доим шундай бўлармикин?..»

Борис бир маҳал орқасига қайрилиб қараган эди, мис тоғорада сув тутиб турган Яздонни кўриб оғзи очилиб қолди. Биз уни кетиб қолди деб ўйлаб, унутиб ҳам қўйган эканмиз. Унғайсизроқ жилмайиб, бу ернинг одатича тоғорада бармоқларни чайиб силкиб ташладик-да, яна овқатга қўл урдик. Чанқов босарми деб, шарбат ичдик. Бу чучмал сувнинг ҳар қултуми ўша замониёқ танадан шаррос тер бўлиб чиқарди. Иккаламиз ҳам сезяпмизки, шарпасиз Яздон орқамизда ҳамон тик турибди. Овқат еганда биров ёнингда тикка турса томоқдан ўтадими.

— Ота, сиз бораверинг, дамингизни олинг, — деди Борис ўрнидан туриб. Яздон бир қаради-ю, бош эгиб ёнимизда яна тураверди. Бир оздан кейин мен уни биз

билан ўтириб овқатланишга таклиф қилдим. У ўзини йўқотиб дам бизга, дам атрофга аланглаб қаради-ю, яна ориқ қўлларини қовуштириб, букчайганча орқамизда тик тураверди. Хуллас, биздан овқат ўтмади. Охири Борис туриб, қарияни икки билагидан ушлади:

— Менга қаранг, Яздон, биз овқатланганда бирга ўтирмасангиз хафа бўламиз. Биз...

Бу маҳал қария Бориснинг оёғи остига ўзини таппа ташлаб, ориқ қалтироқ қўллари билан этагига ёпишди. Борис нима қилишини билмас, четланай деса қария оёгига тирмашиб олган, қўрқиб кетиб кўзлари билан менга ёлворди. Мен тезлаб бориб Яздоннинг серсуяк гавдасини ердан кўтардим, кўтардим у яна тиз чўкиб Бориснинг қўлини ўпа бошлади.

Хўрлиги келибми, аччиғи чиқибми, Борис «Бас!» деб қичқирди-да, қўлини бир нарса куйдирадигандай, орқасига яшириб, ўзини четга отди.

Мен чолга яна такрор тушунтира кетдим:

— Агар сиз иккинчи бундай қилсангиз...— Бу гапим қаттиқ тегадиганга ўхшайди, сўз тополмай қолдим: нима десам экан энди бу одамга?— Ота, сиз бизларга хизматкор эмас, ёрдамчисиз. Тушундингизми, ёрдам-чи! Муовин!

— Йўқ, у тушунмади албатта. Бизнинг хушмуома-ла одамлар эканимизни пайқади-ю, ўзининг бизга қул эмаслигини тушунишга қурби келмади.

Бу биз учун оғир, азобли ҳис эди. Яздон товушсиз юриб чиқиб кетганида унинг орқасидан қараб қоларкан, Бориснинг юзи ой ёруғида шундай оқариб, буришиб кўриндики, гўё елкасида чиркин бир юк бору, у уни ирғитиб юборолмай, гарданига ёпишиб қолгандай, кўтариб туришга мажбур эди.

Иссиқ, ўрганилмаган нам ҳаво, йўл, ола-қуроқ таасуротлар асабни ўлгудай чарчатган бўлса ҳам, уйқу келмас эди. Гамаклар ноқулай — одамнинг гавдасини гужанак қилиб буклаб қўяди, ғирчиллайди. Ташқарида ой ботиб тун қоронғилашди, қаердадир гулханлар тутарди, девор сояларидан супурги ўсиб чиққан, бефайз, чалавайрон қўрғонларда ётадиган қурувчилар тунги ҳашаротлардан сақланиш учун кечаси билан хашак тутатиб чиқишади шекилли. Ёмғир тилаб вақиллаган қурбақаларнинг овози эшитилади. Бизнинг

болохонага келадиган сўқмоқда аллақандай чўғлар йилтиллайди.

— Ухлаяпсанми, Аҳмад?— деди Борис.

Бу бегона, сирли тун унинг ҳам юрагига совуқ ваҳима солиб, безовта қиляпти чамамда.

— Йўқ. Гаплашиб ётайлик,— дедим ўраниб.— Нимани ўйлаяпсан?

— Қаерга тушиб қолганимни ўйлаяпман.

— Биласанми, мени туркистонлик коммивояжер деб, сенинг қулинг деб ўйлашибди.

— Йўғ-е!..— деди Борис ва бирпас жим қолгандан кейин давом этди:— унда... унда мен қип-қизил колонизатор эканман-да?

— Худди шундай деб ўйлашяпти назаримда. Қора халқ. Жуда абгор, бечора халқ. Қани энди ўзимизда бўлса-ю, тўртта-бешта азамат комсомол болаларни агитатор қилиб қўйиб, ҳаммасининг қулоғига қуйсанг: «э, унақа эмас, мунақа, такасалтанглар, азиз биродарлар!»

— Лекин бу ерда «агитаторлар» йўқ эмасга ўхшайди,— деди Борис ўйчан. Яна тун қўйнида бир нимага қулоқ солгандай анча жим ётгандан кейин давом этди:— Бўлмаса мен колонизатор, сен қул — бу тушунчалар қаёқдан чиқибди дейсан.

— Наҳотки бизнинг келишимиз олдидан кимдир одамлар орасида шундай иғво қилган бўлса?

— Бизнинг келишимиз олдидан эмас. Ҳамма жойда шунақа. Бўлмаса бу ерда думи тугилаётган жентльменлар совет халқи мазлумларга холис ёрдам берапти деб тушунтирармиди.

Ажойиб, олижаноб қадам олдида тургандай сездим ўзимни. Улуғвор, гигант, гўзал заводни таппа-тайёр қилиб, қўлига топширганимизда билади бизнинг ким эканлигимизни.

— Менга қара, қаерга тушиб қолганимни ўйлаяпман, дедингми?

— Ҳа.

— Айтайми қаерга тушиб қолганимизни?

— Қани, гапир-чи?

— Шундай жойга тушдиқки, ҳар сўзимиз, ҳар қадамимиз, ҳар ҳаракатимиз, кўз қарашимиз, муомаламиз, бир-биримизга айтган сўзимиз ҳам аҳамиятга эга.

— Нима учун?

— Юртимиз учун. Сиёсат учун. Икки дунёнинг кураши учун.

— Гапинг тўғри, лекин жуда баландпарвоз,— деди Борис ўраниб ётиб. У ухламоқчи эди. Эртага иш бошлайдиган биринчи кун. Бу иш ва бу кун қандай бўлади, ҳали иккаламизнинг ҳам ақлимиз етгани йўқ. Лекин мен ўз ўйларимдан жуда ҳаяжонланиб кетган эдим.

— Менингча, биз бу ерда фақат икки киши бўлсак ҳам-чи... жуда катта... нима десамикин, жуда катта фактормиз.

— Менга қара, фактор!— деди Борис кўрпа остидан.— Қани ухла.

Ухлаб бўлар эканми! Кўршапалаклар қамиш дарпардага келиб ўзини уради. Сўқмоқдаги чўғлар ерга тушган юлдуздай лип-лип ёнади. Кейин мен буни сўраб олдим: тунда овга чиққан кушанда ўргимчақларнинг кўзлари шундай ёнар экан. Бу йиртқиш чўғлар юлдузга ўхшаса ҳам юракка совуқ ваҳм солади. Биринчи кеча шулардан кўзимни олмай тонг оттирдим.

Эрталаб тўрдаги деразани очиб, ажойиб манзара кўрдим. Деразанинг қоронғи тубидан азим дарахтларнинг учлари қуюқ, қорамтир булутдек қалқиб турибди, агава бамбукларининг нуқра шокиллари шабада бўлмаса ҳам безовта тебранади, чумчуқдай-чумчуқдай келадиган капалаклар япроқ орасидан тўкилган тонг шўъласида минг рангда жилоланади, қуёш ҳали чиққан эмас, жимжитлик ҳамма нарсанинг устидан оғир босиб тургандай.

Тошбақа тухуми билан нонушта қилиб бўлганимизда Дмашқийнинг ўзи кириб келди. У тор почали, одмигина шим, енгги шимариқлик оқ кўйлак кийиб, тўлқинли қора сочига йилтиратадиган ёғ суркаб тараган эди. Юзида бир оз чўтири борлигини кеча пайқаман эканман, бақувват энгаги, мардона ёноқларига чўтирлик ҳам ярашиб турар эди. У бугун бизга «хўжалигимизни», агар вақт етса бутун Боб-бахрни томоша қилдирмоқчи эканини айтди. Болохонанинг тагида генерал-директорнинг жипи турарди. Биз пиёда юрайлик деб илтимос қилдик.

Борис билан Дмашқий, бири сап-сарик, бири қолқора бўлса ҳам, нимаси биландир бир-бирига ўхшаш, иккаласи ҳам бақувват, баланд бўйли. Улар тупроқ

— Камбағаллик айб эмас, генерал-директор. Бизда шундай мақол бор.

— Мақол? Мен буни бир асарнинг оти деб билардим,— деди Дмашқий кўнгилсиз мавзудан чиққанимизга енгил тортиб.

— Тўғри, асар ҳам бор. Островский ёзган.

— О, Островский! Пўлат одам!

— Лекин у бўлак Островский, илгари ўтган. Сиз айтган пўлат одам бўлса — комсомол Островский.

Дмашқий рус ҳаётини, рус характерини ўрганишга уринган, лекин бу йўлда китобий маълумотлардан нарига ўтолмаган, умуман анча кенг билимли одам кўринар эди. У биздан Россия ҳақида уни-буни сўраб олиш учун ҳар бир қулай пайтдан фойдаланарди.

Тепаликдан тушиб ўзимизнинг қурилиш майдони томон юрдик. Майдон чакалақлар, ботқоқ, тўнка, қоялардан тозаланган, бунда заҳматли, сербардош қўл меҳнатининг оғир излари билиниб турарди. Дмашқий қурилиш бошланган куни халқ имомдан фотиҳа олиб, кокус ёнғоғининг сутини томизган муқаддас жойни кўрсатди, ҳозирча пальма япроқлари билан ўраб қўйилган бу жойда келгусида асосий объект — крекинг иншоотлари тикланади.

Иш ҳозирча ёрдамчи объектларда давом этар эди. Ер ости коммуникациялари қазилаётган ерда биз уч юзга яқин одамнинг бирваракай ишлаётганини кўрдик: ҳамманинг бошида тупроқ, шағал, цемент, тош тўлатилган сават ёки мис тоғора, на иссиқда, на тепага чиқишда бир нафас тинишади, соқоли кўксига тушганлар ҳам, ўсмирлар ҳам баб-баравар, танлари тердан йилтиллаб йўрғалагани-йўрғалаган.

— Халқимиз бечора халқ, лекин филдай чидамли,— деди Дмашқий тўдага маъюс бир ғурур билан боқиб,— мен Раҳметовни биламан, Мересьевни биламан, лекин бизнинг халқимиз ҳам чидамли...— деб такрорлади у.

Борис коммуникациянинг бир узелида бетон қуйиётган блокни кўриб, бизни ўша ерга ундади. Қуйиётган бетонни офтобдан бордон билан тўсиб, устидан мешларда сув қуйиб туришибди. Бориснинг қоши чимирилиб, безовталаниб қолганини юзидан пайқаган Дмашқий дарров бу ерда ишлаётган фирманинг вакилини чақиртирди.

Борис у билан танишгач, бир неча саволлар берди. Маълум бўлишича, ҳозир қурилишда иш бошлаган бу бирдан-бир фирманинг битта скрепер билан, битта бето-намешалкадан бўлак ҳеч қандай техникаси ҳам, тех-ник кадрлари ҳам йўқ, фирма ҳеч қачон бундай йирик объект қурган эмас экан. Вакил қизил тўзон ичидаги ишчиларига ишора қилиб, уларнинг тиришқоқлигини, техника бўлса жон деб ўрганажагини, яна қандайдир таскин берадиган сўзлар айтди. Бориснинг ичидагини мен билиб турибман: аҳволнинг бу қадар умидсизли-гини энди пайқаб, борган сари ваҳимаси ошяпти — нима бўлади, наҳотки шу шароитда завод қуриб бўл-са?! Наҳотки бу нажотсиз аҳволни эътироф этиб, воз кечиб кетишга тўғри келса?! Бу ерда обком, ёки сов-нархоз йўқки, ўзимиздагидай бир қўнғироқ қилиб ҳаммасини тўғрилаб олсанг. Бизнинг миссиямиз нима бўлади?

Ҳар қалай, ҳозир Борис сирни бой бермай, бир-иккита енгил танбеҳ қилди:

— Кун қизиганда қоришма порцияларини катта-роқ қилиш керак, мистер Жавоҳир. Иссиқда майда порциялар монолит ҳосил қилмайди.

Мистер Жавоҳир қўлини кўксига қўйиб ташаккур билдирди-да, биз кетдик. Чангалзорда кабель ётқиза-ётганлар томонга юрдик, йўл усти ёпилмаган темир конструкциялар, ускуналар, йиғилмаган кранлар ёни-дан ўтдик — ҳаммаси мутахассисларга, ишчи қўлларга муҳтож. Ҳали водопровод билан темир йўл изи ётқи-зиш бошланмаган, умуман қурилишнинг ўзи бошлан-маган деса бўлади.

Кечқурун генерал-директорнинг кабинетида барча инженер-техник ходимлар, ишлаб чиқариш маъмурла-ри, фирма вакиллари билан бирликда кенгаш бўлди.

Кенгашда Борис масалани ниҳоятда кескин қилиб қўйди. У ўтирганларга аввало иш миқёсини тасаввур этиришга уринди: бу йирик, ҳозирги замон корхона-си! Юксак даражада аниқ механика ускуналари, му-раккаб автоматика асбоблари, контроль-ўлчов аппа-ратураси, кучли насос станциялари, конденсаторлар, совитиш ускуналари, вакуумфилтрлар, компрессорлар келади... юз минг тоннадан ошиқ конструкция ва уску-на ўрнатиш керак, қарийб икки юз минг кубометр бе-тон ва темирбетон қуйиш, юзлаб километр темир йўл

ва трубопровод, эллик минг огнеупор, саксон километр сим ва кабель ётқизиш керак. Ҳали биронта кран монтаж қилинмаган. Бу ишларни бирваракай бошлаб юбориш учун ҳозиргидан икки барабар кўп ишчи кучи, мутахассислар ва механизм керак. Борис қурилишнинг муддатини қатъий эслатиб, яқинлашиб келаётган муссон фаслида ишни тўхтатмаслик чораларини таклиф қилди. —

У гапирганда мен одамларнинг юзига қараб турибман: унинг гапи деярли ҳаммани очиқдан-очиқ саросимага солиб қўйди. Яна тўрт минг одам топиш! Муссон фаслида ишлаш! Бир-икки ой ичида техника мутахассислари тайёрлаш! Муддат! Муддатнинг бу қадар қатъий нарса эканини бу ердагилар биринчи эшитиши бўлса керак.

Файз деган ёш инженер Борисга қарши чиқди. У қундуз мўйловли, тропик ўрмонлар, маймунлар сурати солинган, ярқироқ, сербезак, енгсиз кўйлакни шим устидан тушириб олган, чиройликкина, лекин қилиқ ва кўз қарашлари орсизроқ йигит эди. Киборларга хос инглиз тилида гапирди. Унинг фикрича, Бориснинг айтганлари хом хаёл, муддат деган гапга бу қадар аҳамият бериш бу ердагиларга тушунарли эмас, («юрини ўрганмай туриб югуриб бўлмайди, азизлар!») муссон фаслида ишлаш ҳам на халқ психологиясига, на бу ернинг табиатига тўғри келади, бу ерда ҳаёт ва халқ аср даражасидан бир неча юз йил орқада қолган, унга европа темпини олиб келиб тақиштириш сунъий бўлади, умуман биз (Борис билан мен) бу ернинг шароитини билмаймиз ва бу «дўстона рўй-рост гап учун уни афв этишимиз керак» экан.

Бу гап, кутилмаганда, вазиятни бизнинг фойдамизга ўзгартириб юборди. Одамларнинг юзида Бориснинг гапидан кейинги саросима қандайдир бесабр норозилик, деярли ғазаб ҳиссига айланди. Файзнинг гапи кўпларнинг иззат-нафсига тегди. Дмашқий ўрнидан турди.

— Сиз ўз халқингизни ўзингиз билмайсиз, инженер Файз! — деди у қоп-қора юзидан шаррос терни артиш ва ҳам унутиб, — сиз унинг шаънига туҳмат ёғдиряпсиз. Лондоннинг кафешантанларида эшитган гапларингизни сиз ҳам бизга тақиштирманг. Биз йигирманчи асрни қувиб етмоқчимиз ва қисқа муддатда қувиб

етмоқчимиз, билиб қўйинг! Шунинг учун муддат деган гапни ҳам жуда яхши тушунамиз.

Дмашқий аниқ таклифларга ўтиб, Бориснинг фикрларини миннатдорлик билан қувватлади, тез муддатда яна тўрт минг ишчи кучи топиш, янги контракторларни, ихтисосли фирмаларни жалб қилиш учун мамлакат бўйлаб тез орада шахсан ўзи чиқиб кетажагини билдирди. Бир ойда икки кранни монтаж қилиш, Ленинграддан келган янги пайванд машиналарни ўзлаштириш, умуман қисқа муддатли техника курслари бош инженер ёрдамчиси Эдгар Билл билан менга топширилди.

Билл америкалик эди. У ўрнидан турганида бир оёғи протез эканини пайқадим. У гапирганда Борис негадир безовталаниб, тагидаги бамбук курси бесаранжом гирчиллаб қолди. Шундоқ тоқатсиз ўтирди-ю, мажлис тугар-тугамас ўриндан туриб курсилар оралаб Билл томон юрди. У ҳам ўша турганича ўтиргани йўқ, узоқдан Борисга тикилганича турарди.

Борис ҳам унинг олдига етиб борди-ю, кўзига қараб, узоқ индамай турди. Кейин бирдан:

— Эдгар! — деди шивирлаб.

Униси шошганидан ёғоч оёғини эплолмай қолди, олға интилганида протез гирчиллади-ю ўрнидан жилмади.

— Майор Богдановф! Борис Максимович!

Улар қучоқлашиб кетишди. Эдгар Билл касалмандроқ, елкаси пуч, барвақт қариган, қандайдир оғриқ азоби юзида қотиб қолгандай рангпар, кемшик, пака-нароқ одам эди. Мажлис вақтида ҳам, у гапирган пайтда ҳам, ҳамма муомалалардан бу ердагиларнинг бу одамга зўр ҳурмати борлигини сезган эдим. Ҳозир ҳам улар, икки таниш қучоқлашиб турганда, дўстликнинг эзгу ҳурматидан юзлари ёришиб, ҳайратли жўлмайтиш билан ерга қараб турардилар. Борис бу қучоқлашувнинг маъносини атрофдагиларга бир сўз билан аңлатди:

— Эльба!

Икки дўст бир-бирининг елкасига қўл тақмашиб, бизнинг болохонамиз томон юриб кетганда мажлисдан чиққанлар юзларида мамнун маъқуллаш туйғуси билан бош силкиб изларидан қараб қолишди.

Хонамизнинг қамиш пардалари туширилиб, ботаётган куннинг тири тўсилган, лекин ҳавоси дим эди. Эдгар ёғоч оёғини бирчиллатиб зинапоядан чиққунча юзларига совуқ тер томчилари қалқди. Яздон жез тоғорани тутиб, аввал ҳаммамизнинг бошимиздан муздек сув қуйди, кейин катта стаканларга бунич деган ичимлик қуйиб берди. Бунич лойқаланиб тургандай, сарғиш, ялпиз ҳиди келадиган гулоб, ичганда тилни, милкларни буриштиради.

Сават стол атрофида ўтирардик.

— Қани, майор, гапир,— деди янги ошнамиз Бориснинг тиззасига шалатилаб.

— Ўзинг гапир, Эдгар— деди Борис. У негадир, бу учрашувдан маъюсроқ бўлиб қолган эди, кўп хотиралар кўнглига келиб кетди шекилли.

Яздон атрофимизда парвона бўлар, баъзан қилган хизмати учун биздан узр сўрагандай ёлворган назар билан қараб қўяр, бўш курсига ўхшовсиз ва омонатгина бир муддат ўтириб ҳам олар, гулоб ҳўплар, бизни ичишга қистар эди. Унинг Эдгарни яхши танигани, унга ихлоси, унинг бизнинг ёнимизга келганидан фахрлангани кўриниб турарди. Индамас Яздоннинг тили ҳам чиқиб, бунични мақтаб қолди:

— Дори гулоб. Иссиқда тенги йўқ. Ичинг-а, сэр, чанқамайсиз.

Назаримда, шу оддий сўзларданми, бошқа нарсданми, у ниҳоятда бахтиёр эди, катталар қаторига ўтириб қолиб ўз қадрига етишган ёш боладай кулимсираар эди кекса кўзлари билан.

— Сени соғ-омон кўриб хурсандман, дўстим!— деди Эдгар.

Борис «мен ҳам» демоқчи эди шекилли, дўстининг букилмас оёғига кўзи тушиб, индай олмади.

— Урушдан анча осон қутулибсан, бахтинг бор. Мен бўлсам...— деб оёғига қараб тўхтаб қолди меҳмон.

— Очиғини айтсам, Эдгар,— деди бир нафас жимликдан кейин Борис,— сен осон қутулибсан.

— Қандай? Нега?

— Юрак яраси кўринмас... ғирчилламас экан. Болаларинг йўқ-а?

Эдгар «йўқ» деб бош силкиди.

— Менинг болам, хотиним, ёнам, синглим... Сенга кўрсатган суратим эсингдами?

— Эсимда, эсимда!— деди шериги жонланиб,— ёнингдами, яна бир кўрсат.

— Йўқ, ёнимда эмас...— деди Борис ерга қараб, салмоқлаб,— мен у суратни ёнимда олиб юришга ури-ниб ҳам кўрдиму, бўлмас экан, оғир. Сандиққа берки-тиб келганман.

Эдгар сапчиб, қўрқувли савол назари билан ти-килди:

— Улар?..

Борис оиласининг урушда нобуд бўлганини шу пайтгача менга ҳам гапирмаган эди. Бу ҳақда гапи-ришни ёмон кўрар экан афтидан. Ҳозир ҳам хотиралар зўри билан мажбур бўлиб эсга олди. Лекин унинг ўзи-дан ҳам Эдгар кўпроқ гангиди бу хабардан. Унинг рангпар юзига яна тер чиқиб кетди. «Ҳаммаси?!» «Бир-дан?!» деб сўрагандай эди унинг даҳшатли, катта очил-ган кўзлари. Борис туйғуларини кўпам юзига чиқар-мас, унинг ичидагини фақат мен билардим. Шунақа деб ўйлардим, лекин юрагидаги бу оғир фожиани мен ҳам билмаган эканман ҳозиргача.

— Менга қара,— деди охири Эдгар,— сен хафа бўл-ма. Дўстларинг бор,— у менга қараб қўйди,— Ватанинг бор.

Сўнги икки сўзни у эзгу бир дуони шивирлаган-дай, паст, ўксик товуш билан айтди.

Борис дўстига қараб ўзгариб кетди. Унинг то-вуши ҳақиқатан ҳам бирдан синиқ аянчли эшитилган эди.

— Сенинг-чи!— деди Борис унинг елкасидан уш-лаб.— Сенинг-чи, Эдгар?

— Менинг ватаним йўқ, Богданофф. Сен халқинг-нинг шон-шавкати, обрўси бўлиб келгансан бу ерга, мен бўлсам юртимнинг шаънидаги доғман...

Эдгар Билл Оклахома штатидан. Европадан қайтга-нидан сўнг «Иккинчи жаҳон уруши ветеранлари» де-ган ташкилотга аъзо бўлади. Штат губернатори бу ташкилотни ғайри қонуний деб эълон қилганидан ке-йин ветеранлар таъқиб остига олинади. Билл қамалиб кетишдан қўрқиб, юртини ташлаб, бошини олиб чиқиб кетишга мажбур бўлади.

— Ватанимда бармоқларимнинг изидан бўлак ҳеч нарсам қолмади, биродар, энди унда шундан бошқа «илинж»им йўқ...

— Бас қил, Билл!— деб Борис ўрнидан туриб кетди.— Мен сени танймай қолдим-ку, биродар. Боя жаноб Дмашқийнинг сўзини эшитмадингми? «Биз йигирманчи асрни қувиб етамиз!» деди у. Бу халқнинг шундай эзгу ниятга етишида сидқидилдан кўмаклашиш менинг халқимнинг ҳам, сенинг халқингнинг ҳам кўнгилидаги истак эмасми! Бу шу ердаги ҳар бир виждонли одамнинг миссияси эмасми, Эдгар?! Сени халқинг билан боғлаб турган олижаноб туйғу мана шу. Қолаверса, фашизмга қарши жанг қилгансан, оғайничалиш!— Борис шўхлик билан дўстининг кўксига мушт урди.— Юртининг шаънидаги доғ эмиш, сен билан фахрланиши керак ўша «Янги олам!» Бошингни кўтар!

Борис бу гапларни бошдан-оёқ ҳаяжон билан гапирди. Шериги ҳам уни ўрнидан туриб, кўзларимизга термилиб туриб тингларкан:

— Шундай... шундай, Богданофф...— дер эди ёлғиз оёғининг тиззаси сал қалтираб.

Оғзида чайнаётган қора маврак илдизини остонага туфлаб, лапанглаганча гапириб, Файз кириб келди. У мендек паканароқ, лекин қоп-қора, қўли ҳам, бармоқлари ҳам калтабақай, овози йўғон, қийғоч кўзлари доим қисик товушсиз шипиллаб юрадиган, бақувват юмалоқ йигит. Орқасидан салобатли Дмашқий ҳам кўринди. Файз унинг олдида худди юмалаб келаётган коптокдай кўринар эди.

— Мени афв этасизлар, меҳмонлар, — деди Файз шалфейни туфлаб, — мен сизларни хафа қилмоқчи эмас эдим. Шеф менинг гапимни дарров сиёсатга буриб юборди... Емон кўраман сиёсатни. Мажлисда сиёсат, қурилишда сиёсат, уйда сиёсат... Мана ҳозир ҳам сиёсатдан гапираяпсизлар чоғимда. Икки дўст учрашганда мундоқ ажойиб-ажойиб хотиралар билан кўнгил очиб ўтирмайдими киши?

— Кўнгилли хотиралар бўлмаса-чи, коллега? — деди Эдгар Билл. Унинг совуқ товуши устимиздан босиб тушган оғир нарасдай ҳаммани жим қилиб қўйди. Сергап Файзнинг юзи ҳам илжайганча қотди, сербезак қўйлак кийган, қўнғиз мўйловли бу киши орамизда ётдек эди.

— Мен айтмоқчи эдимки, бизнинг халқимиз неча юз йиллардан бери мустақил бир иш қилган эмас, қи-

долмайди ҳам... — деди Файз нозик жимликни беандишароқ бузиб. — Мен қайтага сизларни улуғламоқчи эдим. Мен мустамлакачиликни ёқламайман, лекин цивилизация оламининг оталигидан воз кечишимиз нотўғри. Биз қолақмиз, ожизмиз, ўз бахтимизни ўзимиз яратолмаймиз. Меҳмонларимиз буни келган кунлари ёқ сезган бўлишлари мумкин... — у қисиқ кўзлари билан аввал Борисга, кейин менга тикилди.

— Менга қаранг, инженер Файз, — деди Дмашқий яна қора юзига ўтдай қон тепиб, — сиз Хогарт Стенлига қариндош бўлиш йўли билангина бахтга эришиш мумкин деган ўз эътиқодингизни халққа тақиштирманг!

«Стенлига қариндош бўлиш» — Файзнинг нозик жойи экан шекилли, мен орсиз деб ўйлаган башараси қизариб-бўзариб, ўзи ўнғайсиз типирчилаб қолди. Стенлининг кими борикин, қизими, сингисими, ё хизматчисими...

— Ва умуман камроқ гапиринг, хўпми?

— Хўп бўлади, шеф, — деди Файз.

Дмашқий «жиловсиз гапларга чек қўйилди» дегандай қўлини кўтариб қўйди-да, гапнинг нишабини бошқа ёққа буриб юборди. У азонда шимоллий районларга янги ишчи кучларини контрактация қилиш учун кетар экан, хайрлашгани кирибди.

— Мен ҳам индинига Совет элчихонасига бораман, жаноб генерал-директор, — деди Борис. — Лекин мажлисда бир муҳим нарсани эсдан чиқарибмиз: техминимум ва техника хавфсизлиги. Бу иш ҳозир биринчи ўринда туриши керак, ускуна келяпти, кран монтажлари бошланади...

— Менга топширинг, шеф!

Ҳаммамиз ялт этиб Файзга қарадик.

— Сизнинг вазифангиз бор-ку.

— Уни ҳам қиламан, буни ҳам. Мана, коллегам ҳам бир неча вазифани устига олди, — деди у мени кўрсатиб. Розилик олгандан кейин хурсанд бўлиб, хайрлашиб чиқиб кетди.

Дмашқий бизнинг болохонамизни кўздан кечириб, қўлини орқасига қилганча у ёқ-бу ёққа юрди.

— Мистер Файз авваллари Британия цивилизациини ўз элатига тақиштиришга уриниб юрди, аммо халқимизнинг ўз табиати, ўз моҳияти бор, уни қадр-

лаш керак, бусиз у — жонсиз. Файз — маслаксив одам — деди у негадир биздан узр сўрагандай, — лекин яхши инженер. Унинг гапларини кўнгилга олмай-сизлар. Стенлининг сингиси эса унинг шахсий иши албатта, мен беҳудага қаттиқ гапириб қўйдим.

Шундан кейин директор Яздонни чақириб бизнинг хонамизга эртагаёқ чертёж столлари, темир сандиқ, китоб шкафи топтириб келишни буюриб, Эдгар Билл билан бирга хайрлашиб чиқиб кетди.

Ташқарида кечки салқин тушган эди. Қамиш дарпарда, бамбук девор тирқишларидан кирган енгилгина намхуш шабада узоқдаги созлиқлар, чирик япроқ қатламлари, димиққан тропик ўрмон ҳидини нафисгина нефть ҳиди аралаш анқитар эди.

Бугун биз кечгача китоб тугунларимизни ечиб бурчак-бурчакка тахлаш билан шуғулландик.

Ҳали қош қорайганича йўқ эди, ташқарида қуюқ, беозор машина гудоги эшитилди. «Роллс-ройс» деб аталадиган қора лимузин шағал йўлакдан товушсиз, юмшоққина юриб келиб, деразамиз тагида бир-икки тебраниб аста тўхтади. Қамиш дарпарданинг икки чеккасидаги тирқишдан қараб турибмиз. Қаёқдандир гайдо бўлган Файз оёқ учида югуриб бориб, машинанинг эшигини очди. Нариги эшикдан кул ранг форма кийган шофёр, Файз очган бу эшикдан эса ўрта ёшлардан ўтган, салобатли жентельмен чиқиб келди. Файз кўксига қўлини қўйиб, унга бизнинг зинавоёни кўрсатди. Бир дақиқадан кейин бу киши бизнинг эшигимизни қоқиб, ғойибдан тушгандек, остонамизда пайдо бўлди.

Унинг эгнида ўртача мавқедаги жентельменлар киядиган шинам қора смокинг, кўкрак чўнтагидан садафдай оқ рўмолчанинг учи чиқиб турибди, крахмалланган оқ ёқа, йўл-йўл галстугида монограммалик тилла тўғнағич, оёгида тумшуғи ялтироқ ботинка. Уст-бошида бирон кам-кўст йўқ, ҳаммаси ўзининг новча, тик қоматига ярашган, юзи астойдил парвариш қилинган бўлиб, эркакча стандарт ҳусни совуқроқ туюлар эди.

— Жаноб Стенли? — деди Борис қучоғидаги китобларни деразага омонат қўйиб. Бу одамни таниб гапиряптими, қаёқдан таниди — мен тушунмадим. Пешвоз бориб кутиб олди, курси таклиф қилди. Одатда

йўлдан қелган кишига бериладиган муз солинган шарбатни олдига суриб қўйди.

Стенли айланма курсига эгарга минган жокей сингари чаққон миниб ўтирди, юзида тавозе, эзгулик, илтифот нур сочиб турар эди. Сигаранинг хушбўй оқиш тутуни оша иккаламизга ҳам кулиб боқар, бизни учратганидан ҳам, ўзидан ҳам гоят мамнун эди чамаси.

Стенли. Хогарт М. Стенли III шу экан-да?

«Компаниянинг тож киймаган қироли, — деган эди Дмашқий унинг тўғрисида гапирганда, — Экстерни ҳатм қилган, кейин Гарвардда маъмурий ишни, бухгалтерияни, юриспруденцияни ўрганган, типик корчалон». Мана, у рўпарамизда ўтирибди. Эллик йил тарихли «мустақил» нефть компанияси акцияларининг олтидан беш қисмини ўз қўлига жамгарган империалист қўшнимиз.

У бегардиш, қизғиш кўзойнагини қаншаридан олиб, склеротик кўк томирчалар тўрлаб кетган энганини оқ рўмолча билан артиб қўйди.

— Бу ерда сизлар билан саломлашиш қандай саодатли он! — деди у оқ оралаган сийрак сочларини силаб. — Бу юртнинг бу кимсасиз бурчагида оддий бир зиёли зотни кўриб гаплашиш ҳам амри-маҳол. Цивилизациянинг сизлардек муқтарам вакиллари учратиш эса — мўъжизадир! Келганларингни ўтган куни эшитган эдим, қутлаш ташрифига эса, хуллас, шу оқшом муяссар бўлдим.

— Раҳмат, сэр, — деди Борис бўлак гап тополмай.

— Ниҳоятда зерикарли бу жойлар, ақлдан озиши мумкин одам, — деди меҳмон, — бундан буён сизлар билан мулоқотда бўлиб, гаплашиб туриш имконидан чексиз мамнунман, жаноблар.

— Сиз билан танишганимизга биз ҳам хурсандмиз. — деди Борис. Улар яна нималарнидир гаплашишди-ю, менинг қулоғимга кирмади, мен ўз ҳайратим, ўз азобли ўйларим билан банд эдим: бу одам эшикдан кириб келиши билан мен ғалати бўлиб кетдим — нимасидир кўзимга таниш кўриниб кетди. Бу беками-кўст қомат, совуқроқ ҳусн, бу ўз-ўзидан мамнун бўлиб кибрли илжайишни қаерда кўрган эдим?

Туриб кетаётганида у ҳассасини чап билагига илиб, менга ҳам қўл берди, кўзи юзимда бир зум тўхтади-ю, бир нима демади, танимади шекилли, Мен эса йўқ, мен ҳам танидим деб айтолмайман, аммо...

— Якшанба куни тушки овқатни меникида қиламиз, жаноблар! — деди у чин кўнгилдан қувониб, йўқ демайсизлар, ўз тенгим билан гаплашмаганимга икки йил бўлди, ёввойи бўлиб кетдим, худо ҳаққи! Бир гаплашайлик, хўпми, мистер Богданов!

Мен Бориснинг нима дейишини кутардим. Наҳотки «йўқ» деб кесиб айтишга гурури етмаса? Наҳотки бу ашаддий мустамлакачи билан бир дастурхон атрофида ўтириш учун розилик берса?

— Илтифотингизни ерда қолдирмасликка ҳаркат қиламиз, мистер Стенли, — деди Борис уни кузата туриб. Мен оғзимни очиб қолдим. Борис меҳмонни кузатиб қайтиб кирганида ҳам турган еримда ҳангманг бўлиб, оқаринқираб турардим.

— Ҳа? — деди Борис. — Ё тирик империалистни биринчи кўриб туришингми?

Мен индамадим. «Роллс-Ройс» шипиллаб жўнаб кетди.

— Менга қара, сен унинг таклифини ростдан қабул қилдингми? — дедим мен.

— Сенингча, рад қилиш керакмиди?

— Ахир бу...

Бу ким? Кимлигини билганга ўхшайману хаёлимга келтиролмайман. Тўғриси ўз хотирамга ишолмайман. Агар бу ўша...

— Биз у билан тинч-тотув яшашимиз керак. Борди-келди, визит... — деб кулиб тушунтира кетди Борис.

Менинг миямда хотиралар ўралашар эди.

— Тинч-тотув...

— Ҳа, ҳа — деб илиб кетди Борис. — Бу ерда у билан қўшнимиз, у ҳам қурапти, биз ҳам қурапмиз. Унга биз «қурма, кет, ҳаққинг йўқ!» деб дўқ қилолмаймиз. Бирдан-бир йўл — тинч-тотув мусобақада елкасини ерга ишқалаш. Шунинг учун биз унга орқамизни ўтириб, бойқот эълон қилмай, балки учрашиб, ошкора гаплашиб, бир-биримизга қарама-қарши рўй рост тикка тура берамиз.

Хуллас, Борис узоқ гапириб менга тушунтирди: Стенли бу шўрлик мамлакатни талаш, қонини сўриш учун қуряпти, биз эса уни бойитиш, оёққа турғизиш учун. Халқ буни тушуниши керак, биз енгамиз. Биров шунча ҳиммат қилиб чақирди, бориб нонушта қилсак нима бўпти. Агар у душман бўлса, ўнги-астарини билиб қўйганимиз ҳам чакки бўлмайди...

«Агар душман бўлса» эмиш. Борис ҳали менинг хотирамга нималар келганини билмайди. Мен бу хушқомат, чиройли, серилтифот одамни эски ошнам капитан Макуэллга ўхшатиб турибман. Ўхшатапману ўзим шубҳаланаман, яна нималарнидир эшлашга зўр бераман, шунинг учун Бориснинг гаплари унча қулгимга кирмайди, гира-ширада у менга тикилиб-тикилиб қўяди — гангиб қолган одамга ўхшасам керак шу топда.

Ўшами, ўша эмасми? Қанча бўлди ўзи уни кўрганимга? Саккиз-тўққиз йил... Одам шунчалик ҳам ўзгарар экан-да? Қани у тўлқинланиб турган қуюқ сариқ сочлару тиниқ зангор кўзлар? Ўзига ортиқча ишонган такаббур товушу ҳарбийча пухта, тетик қаракатлар ҳам йўқ. Осон бўлмаганга ўхшайди унга ҳам бу йиллар... Лекин илгариги Макулэллдан нимадир бор. Мени сескантирган туманли кўз қарашим, мустаҳкам садаф тишларинигина тиржайтириб тунгроқ кулишими — нимасидир ғоят таниш, нимасидир ўша капитанни кўз ўнгимга келтирар эди.

Агар бу ўша Макуэлл бўлса, у мени танимадимикин? Ёки таниса ҳам сир бермадимки? Кўзи юзимда бир нафас тўхтади-ю, лекин туси ўзгармади, танимаган бўлиши ҳам мумкин.

Дарвоқе, нега унинг оти Стенли? Хогарт М. Стенли III. Ёки бу мутлақо бўлак одаму, мен эски хотираларимни беҳудага кавлаштиряпманми? Эҳтимол. Лекин барибир, худди ўшами, ўша эмасми — аҳамияти йўқ. Чунки бу барибир яна ўша куч ва мен унга яна дуч келдим.

Қаерда ҳам ўқиган эдим: тореадорлар ҳўкиз қутурганда уни ювошроқ буқанинг катагига киритиб юбораар эканлар. Қутурган ҳўкизни бошвоқлашнинг ўзга йўли йўқ. У тек турган бегуноҳ буқанинг ичакчаванини ағдаргандан кейингина кўпикдан тушиб, бошвоққа бўй берар экан.

Бизни урушда ана ўша буқа ўрнида кўришни истанганлар ҳам, урушдан кейин «Европада октябрь шарпаси» деган гапдан титроққа тушган Макуэлл ҳам, ҳозир мустамлакачиликнинг бу шўрлик юрт танасига ботган тирноғи Стенли ҳам — ҳаммаси бир куч. Асримизнинг бош қора кучи.

Қизиқ, мен унга дуч келмай яшай олар эдиммикин?

Бу гапларнинг барини Борисга айтиб, фикрини сўрасам, у савол берди:

— Нима бўпти, мунча ўйга толдинг, ё у билан учрашмасанг дуруст бўлармиди?

— Йўқ, Борис Максимович, — дедим, — пешанамга битгани шу шекилли. Ўйлаб турибманки, авлодимизнинг шу кучга рўпара туриши тақдир экан, умримизнинг маъниси ҳам балки шудир.

Борис одатдагича кўзи билангина кулиб қўйди, унинг ақлли назарида меннинг «фалсафага берилган-им»дан беззоргина кулиш ҳам, кўнглимдагини чуқур тушуниш ва маъқуллаш ҳам, «ҳа, майли бас қил» деган сабрсизлик ҳам бор эди.

Биз яна китобларимизни тахлашга тушиб кетдик. Ташқарида нам оқшом узоқдаги жунглининг димиққан нафасини, ҳашоратлар оламнинг безовта жонланиши, ғувуллаши ва бутун хаосини юзага чиқариб ўзи ер юзига зил босиб тушмоқда. Олдинда нотинч, сирли, бўғиқ, қоронғи тропик тун...

10. МУТАБ ТҲЙМАҒАН МУЖИБ ТҲЯРМИ...

Азамат эвкалиптлар хилбонидан ўтгач, аллаловчи шаршара товуши эшитилди. Кумуш сув тўзонида ғовлаб ўсган арундо номли гигант қамишлар орасида шаршаранинг ўзи кўринмас эди. Арундонинг ўн метр баландликдаги майин попилтириғи сув шабадаси билан тебраниб олтинланиб турибди. Асфальт йўл кириб кетган темир дарвоза орқасида араб услубидаги, жуда кўп ранг-баранг ва пасту баланд ойнавонли мансардалар, айвонлар билан безанган, кўк тунука томли қадимий коттежлар кўзга ташланди.

Офтоб шуъласи тушмайдиган мрамар ҳовли, тош ҳовузлар, деворларни бахмалдай қоплаган қуюқ кўк чирмовуқ, катта тош тувакларда гул, хурмо. Қуёшсиз

чивинсиз, узоқ шаршаранинг бир маромдаги шовуллаши ва оғир сукут билан тўлган алоҳида кичик дунё. Уйларнинг пойдеворлари сайқалланган базальт тошидан, ораларига юпқа оқ тош плиталар ҳам қистирилиб, римча безатилган. Ҳовуз томондаги деворларни қоплаган чирмовуқдан зах ва олтингугурт ҳиди анқийди, нарироқда кичкина парк, узоқдаги шифоли ва иссиқ булоқлардан тортилган қувурлар, бири яшил, бири қизил рангда, отилган ўқдай бўлиб ертўлаларни тикка тешиб кириб кетган.

Баланд, енгил мансарда тепасида заррин тўқачали флагшток; шамол йўл-йўл ола байроқни юлиб-юлқиб, ҳилпиратиб турибди. Катта боғнинг этагида бутхона гумбази кўринади.

Барваста негр хизматчи, бизни катта деразалар тагидаги япасқи зинадан бошлаб чиқди. Конденсацион аппаратлар товушсиз ишлаб турган салқин, бўм-бўш катта залга кириб бердик. Бу ҳашаматли, кимсасиз, ним қоронғи бўшлиқ, беҳос қулаган дарахтдек устимдан босиб тушди...

Ҳар томонда эшиклар; бундай хоналар кўп бўлса керак, лекин одам зоти кўринмайди. Негр ҳам индамайди, ақалли йўталмайди ҳам, шипиллаб юради. Унга эргашиб биз яна шундай бир залга кирганимизда узоқда жаноб Стенлининг ўзи кўринди. У бўлса бизни яна бошқа хонага бошлади, бу ҳам катта, бу ҳам бўм-бўш, шифтида паррак-елпиғич чарх уриб турган салқин зал эди. Дераза ўрнида ганчдан гулдор панжара, бурчаклар ним қоронғи. Сариқ гиламнинг у бошида, қоронғи тўрда икки гилдиракли баланд креслода ўтирган одамга кўзимиз тушганда сесканиб кетдик — у тирик эмасдек эди.

Мезбон бизни ўша томон бошлади.

Бу юзлардан ошиб кетган кампир бўлиб, бизнинг келаётганимизни сира кўрмаётгандай, қимир этмай ўтирар, қариган калтакесакдай қоқланиб буришган юзида жон йўқ, фақат энгаги тинмай силкиниб, тириклигини билдириб турарди.

— Барча Стенлиларнинг волидаи аввали, — деди уй эгаси аввал кампирга ўзи таъзим қилиб, — бу менинг азиз дўстларим, муҳтарама, янги танишларим, россиялик инженерлар, қўшнилариимиз, меҳмонлариимиз, — деб илтифот билан бизни танитди. Биз кампир-

га бош силкидик. Кампирни қуриган банан рангидаги юзида ўзгариш бўлмади. Менинг бу бурчакдан тезроқ ўтиб кетгим келарди, чунки дилимга аллақандай совуқ бир шарпа оралагандай бўлди. Хайрият, бу ерда узоқ турмадик. Бу бурчакка таъзим қилиб ўтиш шунчаки кўнгилсиз бир расмий маросим экан, шекилли, меҳмонхонага ўтганимизда Стенли дарров ўзгариб бир дилхиралик бўйнидан соқит бўлгандай, бирдан хушчақчақ бўлиб қолди.

— Кампир юз йилдан буён шу ерда, — деди Стенли замонавий кишига жуда патриархал туюладиган ҳалиги маросимни тушунтириб. У бундай узр оҳангидаги изоҳни бошқаларга ҳам берса керак, кўриниб турибди. — Бу ернинг матриархи, руҳи, «Шарқнинг онаси» дейишарди илгари. Боб-баҳрга келган ҳар бир кимса аввал шу кишига таъзим қилади. Узим ҳам канда қилмайман бу эзгу удумни. Чунки, азизлар, пайқангандирсиз, бу ерда юз йил эмас, бир кун яшашнинг ўзи ҳам қаҳрамонлик, — Стенли фавқулодда сергап бўлиб кетиб, гапни гапга улаб борарди: — Эпикур чолнинг ўзи айтган «таом инсоннинг туғма ҳаловати» деб. Қани, тўрга ўтинлар! — деди у хонаки фаввора сапчиб турган салқин бурчакдаги шарқча юмшоқ катларни кўрсатиб.

Меҳмонхона ҳам кенг зал эди. Леопард ёғочидан қилинган сарғиш доғли жигар ранг курсилар ёнида оёқ қўйиш учун маймун териси тўшалган, бамбук пардалар негадир туканнинг олачипор патлари билан безатилган. Катта, ёруғ, лекин офтоб тушмайдиган деразаларнинг рўпарасидаги зангори деворда бир-бирига ўхшаш, лекин турли асрларнинг кийимини кийган ота-бола стенлиларнинг портретлари осилиб турибди. Улар бизнинг суҳбатдошимиз — учинчи Стенлига ҳеч қайси жиҳатдан ўхшамас эдилар. Хогартнинг бобоси пўпак қалпоқ кийган, серсоқол, белида энли қайиш, катта тўппонча таққан, оддий шим, чарм қўнжли катта ботинка кийган, қўлига йўнмаган таёқ ушлаган, баланд бўйли, ҳозиргина жунглини кезиб келгандек, қиёфаси, гавдаси шиддатли одам эди. Отаси эса жингалак малла парик кийган, жиккак, ишчан зиёлига ўхшайди. Хогартнинг ўзи бўлса биздай оддий инженердан сира фарқи йўқ.

У ширинтомоқ Эпикур ва таомлар тўғрисида ҳа-

зиломуз гапириб, тўрдаги узун столнинг четидаги кнопокани босди — дастурхон буюрди.

Биз юмшоқ катга ўтириб, духоба болишларни тир-сакка тортдик. Катнинг суянчиқларида, бурчакдаги ялтироқ сепоячаларда китоблар сочилиб ётар эди. Баъзиларига кўзим тушди: Киплинг, Уильям Хенли, Сесиль Родс, Чемберлен... Карл Маркс.

Доҳийнинг томига Бориснинг ҳам назари тушди ва «ажабо?!» деб қўйди унинг ҳам кўзлари. Чиндан ҳам бу жингоизм маддоҳлари орасига қандай кириб қолди бу улур китоб? Наҳотки Стенли уни ўқиса?

Шу маҳал дилбар бир хоним кириб фикримизни бўлди. Мисс Стенли юпқагина, оппоқ юзли, худди ҳозиргина рангли журнал саҳифасидан тушиб келгандай — кийимларининг биронта тахи бузилмаган, тўлқинланиб елкасига тушган олтин сочлари ҳам ялтироқ; акасига ўхшаш бунинг ҳам ҳусни бир оз совуқ ва сунъийроқ эди. Унинг узун болдирларини очиб яхта палубасидаги шезлонгда ўтиришларини, кенг соябонли шляпа кийиб пальма хиёбонида қора лимузинни ҳайдаб кетаётганини, ёки сонигача қийилган узун оқ кўйлак кийиб, ҳашаматли балда танца тушишларини тасаввур этиш қийин эмас эди.

— Маргрет, — деди Стенли синглисини бизга таништириб. Қиз биз билан бош эгиб саломлашди-да, қимматбаҳо атир ҳидларини бурқитиб рўпарамиздан ўтиб кетди, очиқ-сочиқ китобларни йиғиштира бошлади.

— Уят эмасми, Хогарт! — деди акасига ясама аччиғ қилиб. — Меҳмонларни шундай ивирсиган хонага бошлаб кирибсан.

Унинг нимасидир акасига ўхшаб кетарди — бепи-санд қарашими, кибрли ҳаракатларими — билолмадим. Мен инженер Файзни ўйлардим: наҳотки булар ўртасида бирон олижаноб ҳис-туйғу бўлса? Файз тўтиқушдай сербезак кийинган, қилиғи, ўй-фикри ҳам шундайроқ, ўзи калтабақай, қоп-қора... Бу бўлса садафдек нафис, нозу эркаликнинг чегарасини билмайдиган, Файздекларни пашшадек босиб ўтиши мумкин бўлган, отамерос миллиардларнинг бирдан-бир маликаси...

У Бориснинг рўпарасидаги баланд суянчиқли чарм курсига ўтириб, бизнинг келганимизга хушнудлик бил-

дирди, столдаги хушбўй сандал ёғочидан қилинган бе-
жирим қутичадан сигарет олиб узун каҳрабо муштук-
ка ўрнатиб, чекди, қутини биз томон суриб мулойим
жилмайиш билан илтифот қилди.

Хизматчилар пастак столга ичимликлар қўйиб,
қадаҳларга муз парчалари солиб кетишди. Кич-
кинагина ялтироқ мис ўчоқни ичида чўғи билан ара-
вачада гилдиратиб келишди, кабоб ва ананас ҳиди
анқиди.

— Акам африка джини билан мана шу жайрон ка-
бобига ўч, — деди мисс Маргрет. — Сиз-чи, мистер
Богданов?

— Бизлар шунчаки метрополия таоми билан улғай-
ган кишилармиз, мисс, — деди Борис.

Стенли бу илмоқлироқ жавобни эшитмаган бўлиб,
джин қуяётган хизматқорга қадаҳларни тутиш билан
овора бўлди. Афсонавий қуш тумшугидек қилиб иш-
ланган фаянс идиш оғзидан арпабодиён мойи томи-
зилган муздек шароб вишиллаб қадаҳларга қуйилар
эди.

Стенли ичимликни қўлига олиб, бизга қаради.
Бармоғидаги оддийгина олтин узук акси ёқут қадаҳда
чўғдай ёнар эди.

— Жаноблар! — деди у. — Сизларнинг қаҳрамо-
нона қадамларингизга тан бердим. Дунёнинг қоронғи
бурчакларига рўшнолик етказиш, мискин ва фақир
элатларга эзгу кўмак ҳисси, цивилизация уругини са-
хий ҳиммат ила таратиш ҳамма замонларнинг талаби
бўлиб келган. Сиз билан биз бир дақиқа ҳам бўшаш-
маслигимиз керак — жафокаш инсоният қиёфаси ҳа-
миша кўз ўнгимизда бизнинг бурчимизни эслатиб тур-
син!

У қадаҳни бир ҳўплаганда кўрдикки, биз бу гапга
ичмоқчи эмасмиз. Маргрет синчалогини гажак қилиб
қадаҳни икки бармоғида ушлаганича, ёниб турган
синчков кўзлари билан Борисга тикилиб қолди; ундан
антиқа гап кутар эди шекилли.

— Мистер Стенли, рухсатингиз билан биз ўз юрти-
миз учун ичамиз, жуда соғиндик! — деди Борис ку-
лимсираб. Иккаламиз ҳам ичиб юбордик, уй эгаси ҳам
ўйлаб туриб, қолганини отиб юборди, кўзлари ҳамон
ёнганча Маргрет қолди холос. У қимир этмай Борисга
тикилар эди.

— Сизнинг дастлабки туйғунгиз менга тушунарли, мистер Богданов, аммо менинг тажрибамга инонинг, бундан буён шу фақир тупроқ ҳам ўз ватанингиз бўлиб қолади.

— Инсоннинг жони ва ўлими битта бўлганидай, ватани ҳам битта бўлиши керак, сэр,— деди Борис қўлида ўйнаб ўтирган чиройли қадаҳга ғамгинроқ тикилиб.

Мен Борисга қойил бўлдим, дадилланиб кетиб, Макуэллга (унинг ўша капитан Макуэлл эканига энди астойдил ишона бошлаган эдим) ўзимча қаттиқ тишла-тиб олдим:

— Одамнинг оти ҳам битта бўлиши керак.

— Bravo! — деди Маргрет кўзлари баттар ёниб. — Бу фалсафа менга ёқяпти. Менингча, инсоннинг муҳаббати ҳам ягона бўлиши керак, нима дедингиз мистер Богданов?

Бу хоним, албатта, баҳсинг мағзига етолмаган, буни шунчаки чиройли сафсата сўқиб ўтириш деб англаган эди. Борис унинг саволини ҳам, оташин қарашларини ҳам очиқдан-очиқ эътиборсиз қолдирди.

— Менинг тостимни бекорга рад қиляпсиз, — деб давом этди Стенли. — Бу ерларда оқ одамнинг шарафли миссияси энди сизнинг фаолиятингизда ҳам давом этади, мистер Богданов. Учмас машъал бу. Табиатнинг қонуни шундай. Бу ерларга маърифат қуёшини чарақлатиш сиз билан биз учун бамисоли амри илоҳдир.

— Индамай ўтирсак, дейман, мистер Стенли, сиз бизни қаҳрамон готтентотларнинг бош суякларига, Ашонтий харобаларига, Дагомея, Самори қирғинларига ҳам шерик қиласиз чамамда, — деб кулди Борис. — Мустамлакачиликнинг қонли йўлини ҳам, шармандали тақдирини ҳам ўртоқлашгимиз йўқ, очигини айтсам.

Стенли мийғида кулиб ўзи ичимлик қўйди, овқатга қистади. Кейин аста давом этди.

— Сиз русларда эски тушунчалар кўп яшовчан бўлади-да. Мустамлака тугатилди, ахир, мистер Богданов, мустамлака йўқ, миллатлар ҳамжиҳатлиги бор.

— Ҳар-ҳолда, нимадир бор денг?

— Биз бу ожиз элатларни цивилизациянинг маълум босқичига кўтариб қўйдигу, лекин уларни ҳали бутунлай ўз ҳолига ташлаб кетишга ҳаққимиз йўқ.

— Агар мустамлакачиларники қувган бўлса, демак унча сиз айтгандек ожиз эмас экан-да бу элатлар ҳам? — деб гап қўшдим мен.

Стенли менинг луқмаларимга эътибор бермас эди, бу гап ҳам четлаб ўтиб кетди. Назаримда, шундай тасаввур туғдирмоқчики, гўё мен. Борисга хизматкордай, шунчаки эргашиб келганману, соҳиби хонадон фақат менинг хўжайиним билангина суҳбатлашиши керак, менинг эса хўжайинлар гапига аралашувим одобсизликдан бўлак нарса эмас...

Алаимини ичимга ютиб зўрға ўтирибман.

— Инонинг, мистер Богданов, — дерди Стенли, — бу бечора халққа ҳурматим сизникидан асло кам эмас. Меҳнат ҳақини икки баробар ошириб тўлаяпман, хабарингиз бордир...

— Мурувватли, либерал колонизализм денг?

«Либерал»... эҳтимол. Ишқилиб...

— Ишқилиб, — илиб олиб давом этди Борис, — «миллатлар, ҳамжиҳатлиги»ми, «либерал колонизализм»ми, ҳар хил янги ном қўйганингиз билан, ишқилиб...

— Оқ ит, қора ит — барибир ит, деган мақол бор ўзбекларда, — деб яқунлай қолдим мен, оғзимга келганини қайтармай. Гапим ерда қолаётганига жуда жаҳлим чиқиб турган эди. Дастурхон устида бўлса ҳам ёрила қўйдим. Унинг дастурхонимиди бу, тагини суриштирганда бу ердаги ҳашаматларнинг бирон заррасида унинг ҳаққи йўқ.

Мен ичимда шундай деб ўз қўполлигимни ўзим оқлаб ўтирдиму Стенли бу луқмамга ҳам эътибор бермади. Ҳамон Борис билан осойишта, оғир гаплашиб ўтирар эди. Аммо мен юзининг аллақандай томирлари тортишиб-тортишиб қўйганини фаҳмлаб қолдим, у босиқ бўлишига уринса ҳам, асабийлашиброқ қолган эди. Энди бир-биримизнинг қўйнимизга қўл солиб кўриш учун учрашганимизни у ҳам, биз ҳам яширмас эдик. Гап очиқчасига кўчди.

Борис бизнинг миссиямиз мустамлакачиларникидан қандай фарқ қилишини, ҳозир жунгли ботқоқларида қувур ётқизаётган қора қулларнинг ҳаёти жаноб

Стенли учун қора нефтдан бир неча бор арзон эканлигини, мустамлакачилар бу ерда қамоқхоналар, казармалар қуриб қўйиб, бунинг отини цивилизация деб атаганликларини гапириб, «Биз эса...» деб эндигина бизнинг вазифамизга ўтган эди.

— Сиз эса... — деб Стенли унинг гапини бўлди. У ҳамон нозик қадаҳларга ичимлик қуяр, галстугини бўшатиб олиб, ёғоч сихли жайрон кабоби билан бизларни меҳмон қилар эди.— Сиз эса гўрковлар етиштиргани келдингиз, шундайми?

— Нима деганингиз?

— Мана, завод, кейин — ишчилар синфи...

Борис нарироқда диванда ётган Маркс томига кўз ташлаб, «тушунарли» деган маънода:

— Ҳа-а... — деб қўйди.

— Лекин «жаҳоний қишлоқ»нинг пойдевори мустаҳкам, уни осонликча қимирлатиб бўлмайди, — деди уй эгаси, — сўнгра, битта қарга қиш эмас, дейдилар мистер Богданов.

— Мақолни бузиш ярамайди, сэр: қишу қарга ҳақида эмас, янглишмасам, қалдирғочу баҳор ҳақида нақл бор, хотирангизда борми, мисс? — деб Борис негадир Маргретга мурожаат қилди. Хоним дарров ажойиб ноз билан бош силкиб маъқуллади. — Қалдирғоч келдими, баҳор ҳам келади, — деди Борис. — Айтгандай нечага кирдингиз, мистер Стенли?

— Қирқ саккизга. Нима эди?

— Марксизмнинг оламга келганига юз йилдан ошди. Элликка яқинлашганингизда қўлга олибсиз (у дохийнинг китобини кўз билан имлаб кўрсатди). Демак, жуда зарур бўлиб қолибди-да?

— Ҳа, ниҳоятда зўр авлиё ўтган бу қария. Унинг башорат қилиб айтишича, Россияда Византия руҳи кучли, токи ўзгалар унга қарши бирлашмагунча у экспансияга зўр бериб интилажак.

— Бу чор Россияси ҳақида, сэр.

— Ҳеч нарса ўзгаргани йўқ. Маркс таълимоти ҳамма замоналар учун баробар.

— О, сиз Маркснинг ўзидан ҳам марксистроқ экансиз, мистер Стенли, — деб кулди Борис. Мен унинг сабр-тоқатига қойил қолиб ўтирар эдим. Назаримда, Маргрет ҳам Бориснинг ўзига ишончига, босиқлигигами, ёхуд гапларининг мантиқигами (лекин мантиққа

етиб бораётганлигига гумоним бор), ишқилиб Борисга маҳлиё эди.

— Ҳа, ҳамма нарса Маркс айтгандай бўляпти, — деб давом этди Стенли, — мана сиз, мистер Богданов, чор Россиясидан эмас, ҳозирги Россиядан келгансиз, шундайми? Нега? Жаҳон ҳукмронлигига интилаётган коммунистик империализмни сизлар тан олмайсизлар албатта. Лекин бу объектив қонун. Бу экспанцияга қарши тузилган блоклар ҳам объектив қонун. Маркс объектив қонунни тан олган.

— Марксни нега қўлга олганлигингиз ана энди билинди, мистер Стенли. Ажабо, мустамлакачиликнигина эмас, агрессив блокларни ҳам Маркс ёрдамида ҳимоя қилиш — бу кўз бойловчи ҳуққабозларнинггина қўлидан келиши мумкин. Циркда ишламаганмисиз, сэр?

— Найрангбоз ўтда ёнаётиб, шу оловни сувга айлантириб бўлмасмикин, деб хаёлга толган экан, — дедим мен. Бу сафар қўпол луқмамга Бориснинг ҳам жаҳли чиқмади. У чўнтагидан ўз папиросини олиб тутатди. Ҳаммамиз чекмоқда эдик, шифтдаги катта паррак тутунни қаёққадир олиб кетмоқда, сигаранинг хушбўй ҳиди хонада айланиб юрарди. Қора қаҳва, муз солинган мимитити, яна алланималар ичиб юбордик, лекин суҳбат давом этар эди.

— Йўқ, сэр, сиз Маркс таълимининг асл маъноси-ни яхши биласиз, — деди Борис. — Колониализм билан империализм ҳалокати муқаррарлигини ҳам яхши биласиз. Лекин яна озгина, бир-икки йил бўлса ҳам жон сақлаб қолиш дарди билан тўлганасиз. Бунинг учун ўзингизнинг хонаки «марксизм»ингизни ўйлаб чиқаришдан ҳам, ҳатто ҳалокатли урушга ҳозирликни оқлашдан ҳам тоймайсиз.

— Мен баднафс денгиз алвастиси ҳақида эшитган эдим, — дедим мен, — чавоқ балиқ билан бирга тўрга тушиб қолганида, ўлим олдида турганини билса ҳам, сўнгги нафасида тўрдаги чавоқни очкўзлик билан ютавериб, сувдан чиққунча бўкиб ўлар экан.

Қизиқки, бу дағал ўхшатишим ҳам Стенлининг жаҳлини чиқармади. У ичган сари ҳушёр тортиб, тинмай гапир берди, жуда кўп кўчаларга кириб чиқди, баъзан фикрлари чувалашиб, ўзининг айтганини рад қилар, оқ ва қораларнинг ягона йўли ҳақида, сингли-

си билан бирга ерли халқ тилини ўрганаётгани ҳақида гапирар, уйғонган элатларнинг буюк безовталигини камситиб кўрсатишга уринар, гоҳо ўзини маърифат ташувчигина эмас, ҳатто ерлиларнинг «миллатчилик» гоъясини қўлловчи қилиб ҳам кўрсатар, лекин айни вақтда бу «миллатчилик»ни коммунизмга қарши қўяр эди. Гоҳо эса ерлиларга нафрати очиқ билиниб қолар, уларни ҳовлиққан, бесабр ўсмирга ўхшатар (автомобиль ҳайдашни ўрганиб олиб, тенг бўлдим деб ўйлайди) ва йўқотиб қўйган тезисига яна қайтиб:

— Йўқ, сэр, бўлар ҳали оқ «мўъжизакор»нинг ёрдамига муҳтож! — дерди, — сиз айтган тенглар ҳам, озодлар ҳам, мустақиллар ҳам йўқ, — булар бари бемаъни гап. Хўш, нима бор? Кучли ва заиф миллатлар бор. Ҳа. Биринчиси — мана сиз билан биз! Кучли изоҳлаб ўтириш ёки уни ахлоқий сафсаталарга ўраб кўрсатиш ҳожат эмас. Куч кучдир, шунинг ўзи тушунарли! Бусиз на цивилизация, на прогресс. Кучлилар ҳамиша ҳақ, кучлининг миссияси оғир, лекин қиёфаси нақадар гўзал ва олижаноб! Ичинг, сэр!

У баъзан у ёқ-бу ёққа қилпиллашни ташлаб шундай очиқ ва баландпарвоз гапириб қўяр, биз билан иноқликка интилар, кўнгилчанлик қилар эди:

— Ичинг, сэр, бир хушчақчақлик қилайлик, — давом этди у, — ҳеч бўлмаса сиз бир кулиб қаранг, бу ерда икки йилдан бери илжайган бир башара кўрган им йўқ, худо ҳаққи. Бу ерда одамлар кулишмайди. Қани Осиёнинг кулгиси, мистер... мистер... — у менинг отимни эслашга уринди, эслолмади.

— Осиё сизга кулмайди, сэр, — дедим мен ҳамон олишиб. Мен ҳар сўзимда кўнглимдагини айтмай қолмасдим. Назаримда, энди олишмаса ҳам бўлардию, чунки фойдаси йўқ, бу одам барибир сиртига юқтирмаяпти, лекин Борис ҳамон жавобини бўшаштирмагач, мен ҳам чўрт кеса бердим. — Сизга кулмайди у, мистер, кулолмайди, асрлик газаби йўл қўймайди кулишга.

— Биз кетишимиз мумкин, — деди Стенли қўллари ни ёйиб. У ширакайф бўлиб қолган эди. — Биз йўлларимизни, портларимизни... барини ташлаб кетишимиз мумкин. Лекин бу оми халқ, бу ожиз қора қўллар бу механизмни қандай қилиб бошқаради, айтинчи!

— Аввало бу коналарни, магистралларни, бу портларни шу қора қўллар қурган, мистер Стенли, иккинчидан, уларнинг авомлиги, жоҳиллиги — ўзингизнинг машъум кўланкангиз, — деди Борис.

— Бу қора қўллар ер қазишга яратилган, менинг бераётган пулимдан аввало уларнинг ўзлари воз кечолмайди... — деди яна Стенли. Энди у йиртқич тирногини тез-тез ва бемалол яланғочламоқда эди.

— Оқ қўлқоп кийиб олиб ифлос сиёсат қўллагандан кўра қора қўл билан ер қазиш минг марта афзал, сэр, — деди Борис ҳам унинг юзига қараб. Ва шундаёқ, гўё ҳеч нарса бўлмагандек, Маргретга мурожаат қилди. Унинг ҳадеб тикилаётган ёниқ кўзларига бир нима деб жавоб бериш керак эди чоғи.

— Сизни зериктериб қўйдик шекилли, мисс, авф этинг. Хўш, малол келмаса, айтинг-чи, сиз бу ерда нималар билан шуғулланасиз?

— О, сэр, менинг машғулотларим кўп. Қайси бирини айтай: акамнинг хоҳиши билан ерликларнинг тилини ўрганияпман, акамнинг буйруғи билан муҳтожларга хайри-эҳсон жамияти тузаяпман. Акамнинг ихтиёри билан...

— О, ўз ихтиёрингиз билан қиладиган ишларингиздан ҳам гапирсангиз, мисс.

— Ўз ихтиёрим билан ёш умримни хазон қиляпман, сэр...

Шу маҳал ҳалиги барзанги негр остонада пайдо бўлди-да, «Мисс, сизни чақиритишпти» деди таъзим қилиб. Маргрет ҳафсаласиз қўл силтаб, «жўнатиб юбор!» деган ишорани қилиб гапини давом эттирмоқчи бўлди:

— Ўз ихтиёрим билан...

— Маргрет! — деб акаси унинг гапини дағаллик билан бўлди.

Қиз, гапи оғзида қолиб, елкасини қисганча, биздан узр сўраб, хизматчининг кетидан аста чиқиб кетди.

Ажабо, бунинг ҳам қандайдир ҳасрати бор, ўзини ниманингдир қурбони деб ҳис қиляпти. Бу уйда шундоқ ҳам муносабатлар чигал ва мушкул шекилли, бунинг устига биз келиб дастурхон устида анча гуфтигу қилиб олдик. Борис ҳам шуни ўйладими, кайфдан, баҳсдан сал букчайиб, таъби хирароқ бўлиб қолган Стенлига қараб туриб, майин оҳангда гапирди:

— Қитмирлик, худбинлик қилмасдан, оламни гулатиб-яшнатиб, ажойиб ҳаёт кечириш мумкин эди, сэр. Биз бир-биримизга ҳалол ҳамкорлик таклиф этишимиз керак эди. Сиз ўз ақидангиз билан яцанг, биз ўзимизники билан. Шахсан менга, масалан, америкаликларнинг ўтирганда столга оёқ узатиш одатлари ҳайвонлик бўлиб туюлади, лекин агар сизга ёқса узатверинг, майли. Ўз столингизга, албатта. Бировникига эмас. Сизда баъзилар дунёдаги ҳамма столларга оёқ узатиб ўтириш мумкин деб чакки ўйлашади. Ҳар ким ўз юртида истаганича яшасин, лекин инсонларга инсонча тотувлик керак. Бизнинг газеталар ҳозир рус инженерни Бернштейн билан француз олими Робер Жирбанинг «Ла-Манш — Мезень — Обь» лойиҳаси ҳақида, Беринг плотинаси проблемалари ҳақида ёзишяпти. Виласизми, бу лойиҳалар тўғрисида Ленин ҳам орзу қилган.

— Нима деяпсиз, мистер Богданов, Беринг, Ла-Манш... қанақанги Везувий этагида турганимизни наҳотки билмасангиз?!

— Урушни айтасиз?

— Ҳа. Тўғри, сиз ҳам, биз ҳам урушни истамаймиз. Бизнинг бурчимиз — нажотга умид йўқлигини кўра-била туриб муттасил соқчиликда туриш; қовжирса жасади Помпей дарвозаси ёнидан топилган ўша рим солдатидай тураверамиз. Ёдингиздами: Везувий вулқони отилишидан олдин у солдатни постдан чиқариб олишни эсдан чиқаришган экан... Бизнинг ҳам тақдиримиз шундай. Лекин бу сиз билан бизнинг айбимиз эмас. Одам яшаш учун даврни ўзи танлаб олмайди. Жаҳонни икки душман лагерга коммунистлар бўлди. Жаҳон энди тинчлана олмайди. Бу урушсиз гугайдиган дард эмас. Уруш бўлади, сэр. Ё сиз бўлак фикрдамисиз?

Борис тиниқ кўзлари билан жилмайди:

— Бизнинг мамлакатимизда бу хилда урушни тарғиб қилувчиларни олий жазога тортиш ҳақида қонун бор, мистер Стенли.

— Бизда фикр эркинлигига қарши қонун йўқ.

— Эркинлик агар жаҳон ҳалокатини тарғиб қилишдан иборат бўлса, биз эркин эмасмиз, сэр. Дунёнинг иккига бўлинганлигига келсак, бундай синфий бўлиниш, мистер, бундан минг йиллар муқаддам бўл-

ган. Маркс китобини қўлга олгандан кейин, ҳалиги цитатадан бўлак жойларини ҳам ўқиш керак. Дарвоқе, сизга нима зарур...

— Урушнинг муқаррарлигини рўй рост тан олиш ўрнига, унга қарши ҳар хил олижаноб қонунлар ўйлаб чиқариш билан замондан тасалли қидириш — қўрқоқлик деб ўйлайман, сэр.

— Айни замонда биласизки, биз қўрқоқ эмасмиз: биз кучимизни тантанали парадда намойиш қилганимиз йўқ. — Бориснинг қаергадир узоқларга тикилган кўзларида шиддат бор эди, — биз ўз ғояларимизнинг ҳаётийлигига аминмиз, шунинг учун уларни қурол кучи билан исботлашга муҳтож эмасмиз. Лекин огоҳлантириб қўйишимиз керак. Нюренбергда қора курсидагилардан бири ўзини оқламоқчи бўлиб: «Биз ишнинг бундай тугашини билмабмиз» деган экан. Кейин мана шундай пушаймонлар бўлмаслиги учун биз огоҳлантириб қўйишни фойдали деб биламиз, сэр.

— Бизни огоҳлантиришингиз ортиқча, биз республика демократияси анъаналарида тарбияланган, Озодлик ҳайкалига мағрур тикилиб ўсган авлодмиз.

— Гитлер Веймар республикасини нима билан портлатди? Антисоциализм бомбаси билан, сэр! Уша сизнинг пинжингизда ҳам бор. Антисоциализм догмати сизда расмий эълон қилинган. Аввало антисоциалистик полиция ҳокимияти, сўнгра фашист ҳокимияти. Чувак кийган чала жинни манжалақилар, антисоциалистик пропаганда билан асаби қақшатирилган қари миллионерлар қўрққанидан ҳозир оддий демократияни ҳам қарғаяпти. Фашистлар бўлса «кампири» ни, яъни Американи оёғидан ушлаб қоқиштиришмоқчи, XX асрни бекор қилиш керак дейишяпти.

— Коммунизмга муҳаббат изҳор этолмайман, аммо биз урушни истамаймиз, мистер Богданов. Лекин, мана, масалан, ўтган сафар урушишга мажбур бўлдик.

— Сизми? — деди Борис. Уни мана шу ерда биринчи марта ўзини тутолмай қолади шекилли деб ўйладим мен. Чунки бирдан ғалати бўлиб кўкариб кетди, беихтиёр ўрнидан туришга интилиб қўйди. Биз «Стенли II ва биродарлари»нинг уруш вақтида немис химия концернлари билан алоқада бўлиб, фашист танк дивизияларини бензин билан таъминлаб тургани-

ни кеча Дмашқийдан эшитган эдик. Бориснинг Гомелдаги уйини хотину бола-чақаси билан бирга мажақлаб, ер билан яксон қилиб кетган немис «Пантера»лари ҳам балки шунинг бензинидан ичгандир... Дўстим ҳозир шу тўғрида ўйладими ёки умрининг энги оғир фожиали кунлари ёдига тушдими, ишқилиб, ўзини базўр босиб, фақат шивирлаб қўйди:

— У ерда сиз йўқ эдингиз, сэр.

«Йўқ бор эди, бор эди!» деб юборишимга сал қолди. Анча эсанкираб қолган жаноб Стенли фронтда бўлганини гурур билан эълон қилиши керак бўлган шу ўринда ғиқ этмай ўтирди — мендан ҳайиқди шекилли, у мени танимаяпти деб ўйлар, таниб қолишимдан хавотир олар эди назаримда. Бир кўнглим, ўзимни танитиб, у ҳақда ўйлаган-билганларимни шартта айтиб солайми ҳам дедим. Лекин бундан нима фойда? Биз бу одамнинг инсофга келишидан умидвор эмасмиз. У билан биз шахс сифатида олишаётганимиз йўқ, биз ўз юртимизнинг вакилларимиз, суҳбатнинг дипломатик руҳига путур етмай қўя қолсин. Шунинг учун мен Борисга тақлид қилиб, гапга босиқлик билан, беозоргина аралашдим:

— Урушнинг охириги кунларида ватандошларингиздан бири билан ошна бўлдим. Капитан Макуэлл деган киши эди, — дедим. Стенли тоқатсизлик билан сигарага қўл узатди. Тутатганда унинг кўк томири бўртиб чиққан оппоқ қўли сал қалтираб, устки лабида совуқ тер доналари пайдо бўлди. Мен унга қарамасликка ҳаракат қилардим, лекин қарамасдан ҳам аҳволини зимдан билиб турибман. — Совет қўшинлари Берлин остоналарида қон тўкаётган кунлари бу йттифоқдош ошнамнинг фашизмдан озод бўлган элларга бориб, «большевикларга лаққа тушманглар, руслар сизларни қул қилади» деб иғво тарқатиб юрганини, яна бошқа кўпгина «қаҳрамонона» ишларини билиб олдим. Унинг фикрлари фашистларнинг фалсафасидан унча фарқ қилмас эди. Ўша вақтда кўпроқ Ницшени ўқир эди ошнам... — Мен четда сочилиб ётган китобларга кўз ташлаб қўйдим. — Унинг энг қўрққан нарсаси Европанинг келажаги эди...

— Келажак, келажак! Ўша вақтда ҳам нуқул келажакдан доф урардингиз, кэптен! — деб ўрнидан туриб кетди Стенли. «Иш мана мундоқ бўпти-да, бекин-

мачоқ ўйнаб нима қиламиз!» дегандай унга кулиб боқдим. Лекин у калтак егандай, эзилиб кетган, асабий эди.

— Сиз эса, капитан Макуэлл, келажакдан яна ҳам қаттиқроқ қўрқадиган бўлибсиз! — дедим устига устак қилиб.

— Нима деганингиз? — деди у.

— Урушдан ҳимоя қидириб қолибсиз.

— Келажак — уруш! — деди сигарани асабийлик билан кулдонга босиб.

Борис билан биз бу сафар бир нима демадик. Бу билан бундай дағал оҳангга норозилик билдирганимизни жаноб Стенли ҳам англади. У оғир бўлишга ваъда бергандай, аста ўрнига ўтириб, қадаҳларга шароб қуя бошлади. Шунда мен ҳалиги оҳангимда яна давом этдим.

— Биласизми, сэр, яна бир нарса эсимга тушди. Бурун-бурун замонда...

— Яна ривоятми?

— Ҳа, яна. Бурун замонда донишманд бир қозининг ҳузурига йўрғақда бир гўдакни кўтариб икки аёл келибди. Иккаласи ҳам бола меники деб даъво қилармиш. Донишманд ўйлаб қараса, бола иккаласиники бўлиши мумкин эмас, биттасиники албатта. Бири эса ёлғондан даъво қиляпти. Лекин қайси бири? «Бўлмаса, болани қоқ ўртасидан бўлиб ола қолинглар», дебди донишманд уларга болта узатиб. Шунда аёлларнинг бири — асл она дод солиб йиғлаб юборибди. Иккинчиси бўлса, болани ўртасидан бўлишга рози бўла қолганмиш. Чунки бола уники эмас-да...

Шунга ўхшаб, сэр, сиз ҳам кишиликнинг келажакига болта солишга тайёрсиз, негаки, у сизники эмас... Сизнинг келажакингиз йўқ.

Стенли ўзини илжайишга мажбур этди.

— Ривоят шарқча-ю, лекин сиз ҳам русча фикр қилар экансиз, мистер Аҳмад, — деди у менинг исмининг биринчи бўғинига урғу бериб, — русларнинг фикрлаш тарзи ғоят консерватив. Улар учун ҳар бир хусусий мулк эгаси империалист, колонизатор. Мен оддий бир коргузар иш кишисиман ахир, жаноблар! Сиз айтган илгариги текинхўр капитализм йўқ ҳозир. У асосан мендек ишчан, шахсий ташаббус соҳибларидан иборат. У ниҳоятда халқчил бир қиёфага кирди.

Менинг қилаётган ишимдан ҳозир ўзимга нима манфаат бор? Бари мана шу қора халқнинг ўзи учун. Мен унинг учун ўз маблағимга нефть қувурининг янги траассасини қурыпман, мен ишчиларга икки баравар ҳақ тўлаятман, емайман, ичмайман, қураман, мен иш одамиман, жаноблар, халқ капитализми мана шундай ғайрат, ташаббус манбаи бўлиб қолди...

Бу вақт тўрдаги ойнавонли, катта, баланд эшикнинг иккала табақаси ҳам бирдан ланг очилиб, икки томонида иккита хизматкор пайдо бўлди. Нариги залдан аравасининг резинка гилдиракларини товушсиз гилдирагиб кампир кириб келди. Унинг араваси фил суягидан қилинган, кўйлаги ҳам, қалпоғи ҳам оппоқ; кичкинагина сариқ юзида ҳамон ҳеч қандай ҳис-туйғу аломати сезилмас эди. Бироқ вужуди газабга тўлганини биринчи сўзидаёқ товушидан дарров билиб олдик.

— Ҳа, энди ўзингга келдинг: сендан бир манфаат кутиш қийин! — деди у неварасига бақрииб. — Тўғри айтдинг — иш одамисан, гадосан. Стенлилар авлодининг икки юз йил мобайнида топганини сен совурадиган бўлдинг, гадо қиласан бу хонадонни! Ҳа!

Ним қоронғи бўш хоналар кампирнинг кутилмаганда темирдай жаранлаган қарғишига тўлиб, худди шу овозни кутиб тургандай, машъум янграб кетди. Тикка туриб, букчайиб қолган Стенлининг «она» деб ялинган товуши аллақандай акс-садолар ичида йўқ бўлди.

— Замонанг ҳам бачкана, ўзинг ҳам паст кетдинг! — деб давом этди кампир даҳани тинмай қилтиллаб. — Қулларга икки баробар ҳақ бериб, қора элат билан қўл тутишган, ерли муҳофизга солиқ тўлаб, ўз хазинасини, ўз ватанининг куч-қувватини елга совурган Стенлини эшитганмисизлар?! Йўқ, жаноблар, Стенли аждодлари бундай латта эмас, қўрқув билмас баҳодирлар эди! Сенинг ота-боболаринг империянинг қудратини мустаҳкамлашда на ўзининг, на бу чиркин элатларнинг жонини аяган эмас. Улар христиан цивилизациясининг шиддатли рицарлари эдилар. Қиролича марҳума, илоё жойи жаннатда бўлсин, сенинг мана шу бобонгни «Жунглининг олижаноб йиртқичи» деб ҳазиллашар эди. Сен-чи! Сен кимсан, Хогарт! Замона дейсан, демократия дейсан. Ота-бобонг кашф этган бу

юртда сўзинг ўтмаса, ота-бобонг қон тўкиб тўплаган бойлик қўлингда омонат бўлиб қолса! Мунча қўрқоқ, мунча ожизсан, болам?! Наҳотки одамлар шу қадар бачканалашиб кетди, жаноблар?!

Биз индамадик. Нима ҳам дейишимиз мумкин? Гўрдан товуш эшитгансиз, жавоб қилармидингиз, ўзингиз ўйлаб кўринг.

— Она... — деб қўйди яна Стенли. У бирдан кичкина, қари, ожиз бир одамга ўхшаб қолган эди: кампирнинг дашномлари ўлганнинг устиган тепган бўлиб тушган эди.

— Бу замоннинг машмашаларига аралашмайман деб ўз-ўзимга неча марталаб сўз бердим. Лекин яна бўлмади. Бу боланинг подонлиги тоқатимни тоқ қилди. Йўқ, мен булар билан олишишдек пастлиққа бормайман албатта. Фақат айтмоқчиманки, бизнинг қадимий олижаноб хонадонимиз қадрдон Британияга икки епископ, бир вице-министр, Қўшма Штатларга эса уч генерал тақдим этган хонадондир. О, у замонлар-а! — деб йиғи оҳангига ўтди «шарқнинг онаси», — қироличамнинг бир жилмайшига бағишлаб, бутун-бутун элатларни икки кунда христианликка ўтказган шафқатсиз баҳодирлар бўларди. Бобонг мана шундай юришларнинг биридан қайтиб сенга тирик негр совға қилганида бирам қувонгансан, бирам қувонгансан. Ёдингда йўқ, сен эси пастнинг. Бола эдинг. Лекин бирам қувонгансан, ҳаммани хурсанд қилгансан ўшанда. Бобонг ҳам, отанг ҳам, меҳмонлар ҳам, жами бир оғиздан: «Қувноқ соҳибқирон бўлади!» дейишган эди раҳматликлар, — кампир этагида ётган оқ рўмолча билан ёшини артди. Кейин: — Жеймс! Жеймс! — деб кичқирди. Остонада ҳали бизни кутиб олган гўлабирдай негр пайдо бўлди. — Сен бола эдинг, — деди кампир Хогартга, — сенинг ёдингда йўқ, мана Жеймс билди бобонгнинг нима деганини. Негаки, у сенга совға қилган тирик негр мана шу Жеймсининг ўзи эди... Сен бўлсанг оқламадинг бобонгнинг ишончини. Сен лапашанг ўта кўнгилчан бир нареа бўлиб чиқдинг...

Кампир тинмай, ҳеч кимни оғиз очирмай шанғиллар эди. Стенли хандаққа тушган бўридай, ўзини қайси деворга уришни билмай қолди: эътироз билдириб, зарда қилиб кўрди, «меҳмонлар бор»лигини айтиб ялиниб ҳам боқди — қани энди «волидаи аввал»нинг ча-

каги тина колса! Бизнинг борлигимизни гўё кўрмаётгандай, асло писанд қилмас эди.

Охири Стенли унга тескари қараб, бизни кузатиб қўйиш тараддудига тушди: «Ниҳоятда жентельменча гаплашдик, хафа бўлмайсизлар» деди елкамизга қўл ташлаб. Кампир билан хайрлашмадик ҳам, у ним қоронғи меҳмонхонада шангиллаганча қолди.

Агар тез-тез шундай жазаваси тутиб турса, уни эшитиш Стенлига жуда оғир бўлса керак. Аммо у меҳмонхонадан чиқиши билан яна енгил тортиб, боягидек сергап бўлиб, ўша қалбакироқ хушчақчақлигига ўтиб олди. Бизнинг гапларимиз ҳам, кампирнинг гаплари ҳам янгилик бўлмаса керак унинг учун Стенли ўзини биз ёки яна бошқа биров эмас, замон сиқаётганини ўзининг йиртқичлик инстинкти билан фаҳмлаб турса керак, замонга қарши кураш чораларини бўлса илгаридан белгилаб қўйганга ўхшайди — шунинг учун зоҳиран хотиржам, сипо жентельменлик ролини бошлаб бажаряпти.

Сўнги залдан чиқаверишда, ўнгдаги хонанинг рангдор ойнали эшиги орқасида мисс Маргретнинг ким биландир ошиқона қиқирлашиб тургани, дам-бадам қаттиқ ширакайф қаҳқаҳа эшитилар эди; бизнинг кетаётганимизни пайқади шекилли, эшикни очиб «хайр» дегандай кўзни юмиб гўзал жилмайди. Шу пайт мен ичкарида инженер Файзнинг бақалоқ гавдасини кўриб қолдим...

Унинг ийланган теридай кўпчиган, гўштдор юзи ичучуқдир уятли, яланғоч нарсасдек кўринди кўзимга.

— Ўз қобилиятлари ва имкониятларини тўла идроқ эта олган одамга шавқу ҳавас билан қарайман, мистер Богданов, — деди Стенли ҳам Файзни кўриб.

— Яна келинлар... — деб фикрни бўлди мисс ноз билан. Лекин бизга, бу кинояга ўхшаб эшитилди. «Биз гаплашиб бўлдик, — дедим ичимда. — Энди амалда, ишда беллашиш қолди».

Ич-ичимдан сезиб турибманки беллашиш қаттиқ бўлади. Бир умр мутаб тўёлмаган мистер Стенли ўлим олдидан мужиб тўймоқчига ўхшайди...

11. СЕЛЛАР ФАСЛИ ЯҚИН

Бу ерда биздаги сингари навбатма-навбат соғинтириб келадиган, бир-бирига ўхшамаган, бир-биридан асл, серфазилат йил фасллари йўқ. Қаҳратонда гўзал баҳорни, сўнгра хушбўй, серқуёш ёзни, кейин эса шигил олтин кузни орзиқиб кутишнинг қанчалик ширинлигини мен энди билдим. Бу ерда ундай тўйғу йўқ, табиат ҳамisha бир хил, йил фақат-икки фаслдан иборат: жазирама фаслю, ёмғирли фасл.

Ҳозир жазирама авжи тобида. Тақир саҳродан ер бағирлаб келиб, базальт қояларни кемирадиган гармсел ҳам тинган; океан томондан эсиб, дарадаги қоронғи ўрмонга жон бағишлайдиган шабада бўлса, энди жониворларнинг тушига киради холос. Дарахтлар куни бўйи шамдай қотиб тик туради, бирон барги қилт этса-чи.

Боб-баҳрнинг осмонида қизил булут. Қурилишимиздан кўтарилган чанг мана шундай ҳафталаб қимир этмай тепамизда осилиб туради. Ҳамма объектларда иш бошланган бўлса ҳам, ҳали бари чала. Уннинг тонналаб металл конструкцияни монтаж қилиш керак, лекин биз ҳали пайванд машиналарини ўзлаштирганимиз йўқ. Икки жойда кран йиға бошлаган эдик, бироқ бу ишни одамларга назарий жиҳатдан ўргатишдан нарига ўтолмаяпмиз: офтобда ҳарорат қирқ саккиз даражадан ошиб, темирга яқинлашиб бўлмай қоляпти. Темир йўл, трубопровод ётқизиш, ер ости коммуникациялари қозишда одам етишмайди.

Ҳар куни кечаси терга ботиб; қолдан тойиб, пашшага таланиб, қош-қовоғимиз шишган қолда бамбук болохонамизга қайтамузу ухлай олмаймиз — ҳаво ҳаммомдагидек рутубатли, дим. Мен ўзимизнинг кеч саратонда кўсак чаноқларини чирсиллатиб очадиган салқин тунларни эслаб, ўшандай тунда қовун полизидами, шийпондами бирор соатгина ғуборим чиқиб ухлаб олсаму, шудрингдан оғир бўлиб қолган муздек кўрпани отиб ташлаб ишга тушсам, тоғни талқон қилардим, деган хаёллар билан айланиб-тўлғониб тонг оттираман. Дастлабки кунлари тропик терламага чалиндим. Бу касалнинг нима эканлигини сиз билмайсиз, билманг ҳам. Одамнинг танасида юзлаб мошдек-мошдек пўрсилдоқлар пайдо бўлади, шундай қичиша-

дики гулхан ёқиб ўтга кириб ётгинг келади; кейин одамнинг териси шилиниб тушади, эс-ҳушинг жойида, иситманг йўқ, лекин тиззангда дармон битиб, шалайим бўлиб қоласан киши. Бу лаънати пўрсилдоқни қуруқ тутиш керак экан, лекин бадан доим шалаббо ҳўл.

Шундай бўлса ҳам мен ишга чиқиб турдим. Яздон билан Борисдан бўлак ҳеч ким билгани йўқ аҳволимни. Қурилишдаги мушкулликлар олдида бу ҳеч гап эмас эди.

Икки ҳафтадан кейин Дмашқий келди. У бутун вилоятни кезиб қайтган эди. Ранг-рўйи синиқ, чаккалари баттар қорайган, чиройли тик қомати бир оз букчайган, кўйлагининг елкалари оппоқ — тернинг шўри тепи чиққан эди. У сафардан қайтиб, оёгининг чангини ҳам қоқмай аввал бизнинг болохонага чиқиб келди. Яздон тутган музли шарбатни шимириб ичгач, қора кўзойнагини қаншаридан олди-да, йўл гарди қўнган қовоқларини икки бармоғи билан босиб, кейин сўниқ кўзларини бизга қадади, бизнинг ундан тоқатсизлик билан хабар кутаётганимизни билар эди.

— Мушкул... — деди у ўтириб. Кейин қўлларини тиззасига тираб, ерга тикилди.

Дмашқий бизга керак бўлган ишчи кучининг ярмини ҳам сафарбар қилолмай қайтиб-келган эди. Уни йўл азобидан ҳам кўра мана шу чўктириб қўйганга ўхшайди.

— Нега ахир бундай? Наҳотки бутун бир вилоятда... — деб гап бошлади Борис Максимович. Лекин Дмашқийнинг қаёққадир тикилган чуқур кўзларида алам, газаб аралаш бир маъюсликни кўриб тўхтади.

— Озми-кўпми қуввати бўлган қурилиш фирмаларининг ҳаммасига бордим, — деди Дмашқий, — деярли ҳаммаси, ишчиларимиз Стенлининг трассасида, деб жавоб беришди... Виласизми, коллега, у бутун ишчи кучини ёллаганми-йўқми — буни билмайман, лекин ҳамма контракторларни сотиб олганлиги аниқ!

— Яъни... қандай?

— Шундай. Фирмаларнинг бошлиқларини тўғридан-тўғри сотиб олган. Уларга пора бериб, бизнинг қурилишга ишчи кучи бердирмай қўйган.

— Ҳукумат-чи, ахир давлат...

— Ҳукумат бизникидай катта объектни ҳеч қачон кўрмаган. Ишчи кучи етишмайди, десам илжайишадди. Мамлакатимиз тарихида ишсизлик фалокати доимо бўлган, аммо бундай муаммо сира юз берган эмас...

Борис билан Дмашқий уюшмаган аҳолидан ҳукумат ёрдами билан ишчи кучи тўплаш чоралари ҳақида гапга тушиб кетишди. Мен бўлсам Стенлини ўйлардим.

Бошига мустамлакачининг пўкак қалпоғини киймаган қўнжига қамчи солиб ҳам юрмайдиган, дам Киплинг, дам Маркс томларини қўлтиқлаб оладиган бу зиёдинамо одамнинг кимлигини мен ўша кунги ошкора баҳсда ҳам охиригача билиб ололмаган эканман. Бўлмаса, унинг мана бу жирканч шантажи ҳақида ҳозир эшитиб турган хабарим мени бу қадар гаранг қилармиди. Қурилишимиз у билан олишишдан иборат бўлишини ўша кунги очиқ англаган эдим албатта, лекин унинг пасткашлиги бу қадар тез, бу қадар беор ва яланғоч бир тарзда юз беришини тасаввур этмаган эдим.

Бизнинг қисқача кенгашимиз ҳозирча шу қарорга келди: атрофдаги тоғли ва саҳройи қабилаларнинг эзгу одат ва анъаналари бор, уларда ҳашар ва ўзаро кўмаклашув туйғуси кучли. Мана шу яхши, қадимий урфлардан фойдаланиш йўллари излаш Дмашқийнинг ўзига юклатилди. Борис бўлса яна Совет элчи-хонасига жўнайдиган бўлди: юз берган аҳвол муносабати билан, техника ва ускуналарнинг келишини тезлатишни талаб қилиш керак. Етишмаган ишчи кучининг ўрнини ўша келадиган техника босадиган бўлса, менинг ҳам зиммамда катта масъулият бор, ўша катта техникани қисқа муддатда ўзлаштира оладиган одамлар тайёрлашни кенг миқёсда йўлга қўйиш лозим. Буни таъкидлаб айтишди.

Шундай қилиб, учовимиз уч томонга жўнаб кетдик. Мен бу ерга автор-назоратчининг муовини бўлиб келганману, лекин бевосита ўз вазифамдан бўлак ҳамма ишни қилишга тўғри келди. Прораб ҳам бўлдим, дипломатлик ҳам қилдим, ҳисоб-китобга ҳам кириб чиқдим, техминимум ҳам ўқитдим, бульдозер моторларини ремонт қилишда ҳам тўрт кун ишладим, бир захча кўз ўсмирга проекцияни тушунтиргунча киномеханиклик қилишга ҳам тўғри келди... Лекин бу

хилма-хил ишларнинг бир ўхшашлиги, бир жозибали, завқли томони бор — ҳамма вақт кимгадир бир нима ўргатасан. Янги топширилган вазифа оғир бўлса ҳам, мана шунинг учун ғайратим тошиб, касаллигимга қарамай, ишга чиқардим.

Менинг тингловчиларим энди тиклана бошлаган кран соясидаги бир парча майсада, шағал уюми устида ўтириб, одатдагидек, мени кутар эдилар. Мен билан инглиз тилига жуда кам ўхшайдиган, ўзларига ҳам ярашмайдиган бир ғалати, камбағал тилда гаплашувчи бу ярим яланғоч, қоп-қора, ўзларига яраша бир оз муғамбир кишилар назаримда, боладек содда, синчков, лекин ниҳоятда соф кўнгилли эдилар.

— Teacher, Teacher! — деб мени кран рельсига ўтқазишади. Бу одамларга қачон, қандай қилиб, қайси жиҳатдан муаллим бўлиб қолганимни билмайман. Бир неча дафъадан бери уларга крандан фойдаланишдаги техника хавфсизлиги қоидаларини тушунтиряпман, холос. Лекин улар ўзларининг баъзан телба-тескари, содда саволлари билан мени шундай чалғитадиларки, кран ҳам, қоидалари ҳам бир четда қолиб, суҳбатнинг нишаби бошқа ёққа бурилиб кетганини кейинчалик пайқаб қоламан. Бу саводсиз одамларнинг сиёсатчи бўлгани-чи! Уларга қолса, мен «техника хавфсизлиги»ни йиғиштириб қўйиб, нуқул бошқа халқларнинг, русларнинг, чехларнинг, америкаликларнинг тирикчилигидан гапираверсаму, улар эртадан кечгача қулоқ солиб ўтираверишса. Менинг бу ерда кўпам сиёсатга киришиб кетишим ўз юртимиз, ўз тузумимиз афзалликларини тарғиб қилаверишим тўғри эмас. Лекин улар буни тушунишмайди.

Бугун ҳам «қоида»нинг икки пунктини тушунтиргунимча тоқат қилиб ўтиришди-ю, кейин томдан тараshadeк савол тушди:

— Шериф... — деб қўл кўтарди қора соқолли жиккак, чайир бир киши. Бу менинг эски танишим эди: биринчи келган куним мени Бориснинг қули деб ўйлаб, бир тўда ўртоқлари билан бирга мени холи топиб: «Оқ хўжайинингдан билиб бер, бу завод кимники бўлади?» деб сўраган, важоҳати хунук, кўзи қизил, пешанаси тиртиқ бадавий шу эди.

— Нима дейсиз, Абу Диб? — мен унинг отини ҳам билиб олганман.

— Саволим бор, шериф.

— Марҳамат,— дедим ноилождан. Бошланди. Дарсинг бугун ҳам шу жойда тўхтаб чала қолиши аниқ эди.

— Мана бу петролеум заводини қуриб битирсак, унинг, чунончи шахсан мана менга бир нафи тегадими?

— Бу завод битгандан кейин мамлакатингиз бензин, керосин, легроин, эфир, газойл, қорамой, қатрон, битум, парафин, вазелин — ҳаммаси бўлиб икки юз эллик хил қиматбаҳо маҳсулотга эга бўлади. Агар юртингизнинг бой, фаровон бўлишини истасангиз, демак, бунинг сизга ҳам нафи бор, Абу Диб,— дедим. Чин ихлос умид билан, юрагида нималардир уйғониб, оғзимга тикилиб ўтирган бу одамларга яна бирор рағбатлантирувчи гап айтгим келди:

— Бу завод ишга тушгандан кейин ўз ҳукумати-нгиз бу ердаги ҳамма нефть конларини, портларни, қувур трассаларини, насос станциялари ҳамда барча катта резервуарларни халқ ихтиёрига олиш имконига эга бўлади.

— Мистер Стенли нима бўлади?

— Стенли ўз юртига жўнаб кетиши керак.

— Қўппа-қуруқ-а?

Ҳамма қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. «Қўппа-қуруқ!», «Икки қўлини бурнига тикиб!» деган кулгили хитоблар эшитилган сари шовқин яна баландлашар эди. Энди буларни қандай тинчитаман, «Техника хавфсизлиги қойдалари»га қандай қайтиб, суҳбатни қандай давом эттирмаман, деб турганимда яна савол тушди:

— Сиз-чи, мистер Аҳмад, сиз ҳам қайтиб кетасизми?— деб қичқирди яна ўша Диб.

Бирдан шовқин босилиб, ҳамма жим бўлиб қолди. Бу осойишталикдан фойдаланиб, техника уқувини давом эттиришим мумкин эди, аммо ўзимга тикилган кўзларда тоқатсиз бир сўроқни, безовталиқни пайқадим. Бу савол улар учун жуда муҳим эди назаримда.

— Менинг ўз юртим, онам, оилам бор, Абу Диб. Қайтмай қаёққа борардим,— дедим. Овозимда беихтиёр ҳазинлик, соғинч оҳанги сезилди. Шу таъсир қилибми, тингловчиларим ҳам жим, маъюс, ўйчан бўлиб қолдилар. Мен уларни тетиклантириш учун қў-

пиб қўйдим: — Бу ерда ҳамма нарса сизларники, юртингиз даҳлсиз, унда ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Кунда бўладиган бундай суҳбатлардан кейин одамлар дадилроқ, муомалаларимиз бемалол ва содда бўлиб қолди. Тингловчиларим кран соясидаги ялангликка сиғишмай қолди. Борис билан Дмашқий одамларнинг «техникага бу қадар қизиққани»га ҳайрон эдилар.

Тингловчиларимнинг мамлакатимиздаги турмуш тўғрисида сўрамаган бирон икир-чикири қолмади. Бу хилдаги савол тушганда мен бутун халқ ҳақида гапирмасдан, фақат ўз турмушимдан мисол олиб жавоб берардим. Шу баҳонада улар менинг ўзим ёки Бориснинг таржимаи ҳоли билангина эмас, ойим, Сўнагул билан ҳам обдан танишиб олдилар, оиламиз ҳаётини миридан-сиригача билишар эди.

Сўнагулдан хат келган куни афти-ангоримдан пайқашди-да, ҳар хил аврашлар, саволлар, муомалалар билан ахир қувончимни айтишга мажбур қилишди. Буни айтганимдан кейин эса, яна ҳаддилари сиғиб, хатни ўқиб беришни ҳам илтимос қилиша бошлади.

— Бугун дарс бўлмайди, биродарлар, — дедим мен қўл силтаб, — усқуналар келибди, ҳаммамиз платформалардан юк туширгани борамиз.

Улар бунга шовқин-сурон билан рози бўлишди, мен айтган ҳар бир ишни қилишга тайёр эдилар, лекин «дарс»ни кечаси бўлса ҳам ўтказамиз деб ёлвориб туриб олишди. Сўнагул билан яна бир марта суҳбатлашиш, энг яқин кишиларим бўлиб қолган шу самимий, соддадил одамлар билан бирга унинг хатини яна бир марта ўқиш менга ҳам ёқимли эди, йўқ демадим, шомда тўпланадиган бўлиб ишга кетдик.

Тўрт платформада пухта упаковка қилинган контрол-ўлчов асбоблари, вакуумфилтр, конденсаторлар, газомотор компрессорлари, удрон насослари, кристаллизаторлар, крекинг аппаратлари келган эди. Бошқа участкалардан ҳам ёрдамчилар етиб келишди. Яшикларнинг бирида «Ленинград», бирида «Андижон», бирида «Урал» сўзини кўриб, ўша жойини эҳтиётлаб энглари билан артиб қўйишар, менга кўзлари тушса дўстона қош сакратиб жилмайишар эди.

Биз куни билан юк туширдик. Бу оғир, нозик аппаратурани асосан қўл кучи билан тушириб панага олиш осон иш эмас эди. Жазирамада терга ботиб, мойга буланиб, бармоғу тиззаларимиз чақа бўлиб, кечгача ишлагач, ошналаримнинг ҳансирашига қараб, «энди кечки машмашани йиғиштира қолармиз» десаам қаёқда! — унашмади, шовқин солиб юборишди.

Одатдаги жойимизда, бир парча майса устида тўпланганимизда ошналаримнинг юзига боқсам, куни бўйи ишлаб чарчаган одамларга сира ўхшамас эдилар. Худди ўз танишлари Сўнагул билан висол кўришгани келгандай, бари ювиниб-таранган, кўзлари ёниқ; шомда ўчакишадиган чивиннинг талаганини ҳам сезмай, гоҳо-гоҳо манглайларига, бўйниларига тарс-тарс шапати уриб, хатни эшитишга шай бўлиб ўтиришар эди.

Хатни жиндек ўқишим биланоқ савол ёғила бошлади:

— Қизилқум қанақа мамлакат? Туяқудуқ қанақа шаҳар?

— Қизилқум буюк саҳро, биродарлар. Сўнагул ўзининг меҳнати синган жой бўлгани учун уни шундай гўзал хазинадай қилиб тасвирлаган, — деб тушунтираман. Туяқудуқдаги янгиликларни англатишим осон бўлди, илгари у ерда ишлаганларимни ҳикоя қилган эдим.

Сўнагул профессор Мажидов билан Мадали Қосимовнинг китоби Ленин мукофотига тақдим этилганини хабар қилган экан. Мана шу ўринга келганда суҳбатимиз анчагача бир жойдан жилмай қолди.

— Биз Ленинни биламиз, — деди орқада биров, — камбағалдан чиққан забардаст донишманд у. Лекин, мистер Аҳмад, устозингизга шундай улуғ зот ўз қўли билан сийлов берса, сиз ҳам энди қутлуғ одам бўласиз, шундай эмасми?

Мен уларга энг тўғри, энг қисқа ва содда жавоблар беришга ҳаракат қилардим. Бу гал унақасини дарров тополмай қолдим, мен ўйлагунча гапга бошқа бирови аралашди.

— Ўз қўли билан берармиди, Ленин ўлган ахир, — деди у шеригига.

— Йўқ, ўлмаган, — деди униси.

— Ўлган.

— Улмаган.

— Йўқ...

Булар жуда қизишиб, анча баҳслашгандан кейин, албатта мени гувоҳ тутишди. Ленин вафот этган, аммо у биз учун ҳамisha тирик, деб тушунтирдим мен.

— Ана, айтмадимми!— деди баҳсни бошлаган гурурланиб.

— Ҳа, мен нима деяпман!— деди униси ҳам тантана билан.

Бизнинг бахтимиз ҳам, ҳаётимиз, курашимиз ҳам, тақдиримиз ҳам унинг номи билан чамбарчас эканини тушунтирдим, шу сабабли у биз учун ҳамisha тирик, дедим такрорлаб.

— Биз учун-чи?— деб сўраб қолбди Абу Диб.

Ҳамма жим бўлиб қолди. Бу оғир, бесабр жимлик менинг ҳозир айтадиган ҳар бир сўзимнинг салмоғини ошириб юборган эди назаримда.

— Сизлар учун ҳам,— дедим секин, юзларига тикилиб. Юракларини кўриб тургандай эдим. Ҳар бир сўзни эшитганда тўлқинланишга тайёр эди бу юраклар. Худди уруғ кутган баҳорги бўлиқ тупроқдай...

Сухбат ярим кечагача узилмади. Мен бў гуруннга четдан туриб кўз солишга уриниб кўраман. Бахмалдек юмшоқ, қора, тропик тун. Ёнимизда қора чойжўш шарақлаб қайнамоқда. Гулханнынг олов тили зангор тун осмонига интилади. Бу гулхан қадим юртнинг сирли тарихи, қонли фожиаларини сўзлагандай туюлади. Азамат темир краннинг бир биқинида омонатгина бўлиб ёлғиз қолган абадий кўк каштаннинг намчил япроқлари сирли шивирлайди. Нарироқдаги ёлғиз чироқ ва қўл фонарларининг нурида чивин-чиркай, тунги ҳашаротлар гужгон ўйнайди. Гурунннинг дам ўйчан, дам аламли, дам умидли говур-гувури эшитилади, орада «Ленин», «Ленин» деган қадрдон исм қулоққа чалинади. «Ер куррасининг қайси бурчагида, қайси бир нуқтасида ўтирибман» деб қўяман кўнглимда. Шу ерда ҳам одамлар қалбининг ҳароратини, туйғуларининг ҳар бир нозик қалқинини сезиш қобилиятини берган шу азиз ном эмасми?..

Назаримда, бу одамлар билан ўртаимизда ҳеч қандай сир қолмаган эди. Чиндан ҳам, улар кўнгилларида сақлаб юрган, катта-кичик, гўзал-хунук, аччиқ

чучук армонларини менга айтишга интилишар, айтсалар ҳадлари сизга эди.

Бир куни, муҳим иш билан базальт карьерига шошиб кетаётсам, орқамдан Абу Диб қувиб етиб келди. Шошиб келганидан, бир гапи борлигини англадим.

— Йўл бўлсин?

— Шундоқ...— деди у яланг оёқлари билан чақир тошу тиканакларни бемалол босиб, мендан қолмай юраркан. Биринчи келган куним мени четга чақириб газабли савол назари билан беписанд тикилгани эсимга тушди. Ушанда ҳам пешонасидаги тиртиги қорайиб, юзи совуқ ҳовурдан йилтиллаб кўринган эди.

— Абу Диб, кўпдан бери сўрамоқчи бўламан сендан, ҳов бирдаги шерикларинг қаёқда қолди, сира кўрмайман?

— У эси пастларни қўйинг, шериф, Стенлининг трассасига ишга кетишган,— деди у.

— Нега «эси паст» дейсан шерикларингни?

— Уз еридаги петролеумни бир аблаҳга бериб юбориш учун ўзи қувур қуриб берадими эси паст нодон бўлмаса!— деди Абу Диб.

Унинг менда жиддий гапи борлиги аниқ эди, қаёққа борсам ҳам, қулай пайт топмагунча орқамдан қолмай эргашиб юрадиган.

— Шу ерда бирпас дам олайлик,— дедим қоя тошнинг соясини кўрсатиб. Туннинг салқинидан бир парчасини бағрида сақлаб қолган қояга суяниб ўтирдик, рўпарамизда яккам-дуккам чакалак, ундан нарида крекинг ускуналари ўрнатиладиган участка, икки платформага қувур ортиб ўтаётган кукушканинг кабинасида машинист бола билан инженер Файзнинг бақалоқ гавдаси кўринди. Бизга қўл ҳам силкиди шекилли, тутун тўсиб қолди.

— Менга қара, Диб, шерикларингдан ноҳақ ранжиясан. Стенлининг трассасида беш-олти минг одам ишлаяпти, ҳаммасини эси паст, нодон деб ҳақорат қилиш тўғри бўладими?— дедим дўстона маслаҳат оҳангида.— Улар оилали, камбағал одамлар, Стенли бўлса, яхши ҳақ тўлаяпти...

— Аввал мен ҳам кетмоқчи эдим, очигини айтсам,— деди Диб.— Стенлининг одамлари бизга бундай деб тушунтиришган: компания сизнинг авлод-ав-

лодларингизни юз йиллардан бери боқиб келди. Завод қурилса нефть давлатга ўтади — ҳамма ишни машина қилади, ишсиз, оч қоласизлар. Бу завод большевик колонизаторларнинг режаси билан қуриляпти, дейишди.

— Нега кетмадинг бўлмаса трассага?

— Кетмадим, — деди Диб. Юзи тунроқ рангига кириб, сал қалтираган чайир қўллари билан белини пайпаслаб қўйди. Липпасида, жулдур белбоғлар орасида «жамбия» деб аталадиган қайрилма дудамаси бор эди. — Кетмадим. Қасдим бор, — деди аллақандай ер тагидан чиққандай бўғиқ товуш билан.

— Кимда, Абу Диб?!

Унинг қўли жамбияда, ўзи негадир ерга қараб паст овоз билан гапирар эди.

— Қасос олмасам, дадам билан акамнинг арвоғи бир умр изимдан юриб, мендан хун талаб қилиши турган гап. Улар дадам билан биродаримни азоб бериб ўлдиришган.

— Кимлар? Кимни гапиряпсан, Диб?

— Стенлилар! Ким бўлар эди. Бобоси отамни ўлдирган, отаси акамни. Сизлар келиб қолмаганларингда ҳозиргиси мени ҳам гумдон қилар эди. У мендан қўрқади, кўнглимда қасос кеки борлигини билади. Ишга жуда қистади, бошқа илож бўлмагандан кейин, борадиган ҳам бўлган эдим. Борсам у мени албатта йўқ қилиб юборар эди.

— Қандай қилиб?

— Мен у ерларни биламан. Биринчи-иккинчи қувурни акамлар ётқизган, кўрганман. Жунгли, ботқоқ, безгак, чивин, илон, қанотли қумурсқа. Кунда одам ўлади, белбоғида пули билан ўлиб кетади шўрликлар. Бу заводдагига ўхшаган машиналар йўқ, ҳаммаси қўл билан қилинади. Одам ҳам йўқ, алоқа ҳам, турар жой ҳам...

— Катта пул олишади.

— Пул... Ярим пулини чегириб қолиб, ўрнига қуруқ қоғоз беради.

— Қанақа қоғоз?

— «Бон» деган қоғоз, кейин уни тухум порошоғига, қоқланган балиққа айирбош қилиб беради. Балиғидан ҳам қанча одам заҳарланиб ўлади. Ярми қайтиб келмайди кетган бахти қораларнинг. Лекин Стенли

мени ўлдиролмайди. Мен қасос оламан. Энди мен ундан қўрқмайман...

— Тўхта, сен буни нега менга гапиряпсан?

— Менинг ҳеч кимим йўқ, мистер Аҳмад, — деди Диб ёлворгандай кўзларимга боқиб. — Кимдан маслаҳат сўрайман?

— Отанг билан акангни қасддан ўлдиришганми?

— Ҳа-да! Онам айтиб берган. Онам Боб-бахр халифларига лиана илдизидан тахтиравон тўқиб сотаркан. Стенли I дадамни ёллаб каучук излагани олиб кетибди. Дадам шериклари билан қоронги, хатарли жунглида ҳафталаб йўқолиб кетиб, каучукни орқасида қатлам-қатлам қилиб қотириб олиб қайтар экан. Иссиқ, оғир, шилимшиқ каучук яланғоч танасига қайноқ мумдай ёпишиб қотар экан, келганида тошюрак назоратчи уни додлатганча териси билан сидириб олarkan-да, сув ичгани ҳам қўймай, қамчи билан яна жунглига ҳайдаркан. Каучукчилар ўлимга маҳкум сдамлар ҳисобланаркан. Қочганлар тугилса, бир қўлини кесиш ҳақида қонун бўлган дейди. Кейин-кейин бу қонли қонун ишдан қочганларгагина эмас, жунглидан ўз вақтида қайтиб келолмаганларга ҳам қўлланиладиган бўлибди. Дадам бир йил ишлагач, икки қўлсиз қайтиб келиб, ҳужрамизнинг остонасида жон берган...

Мен уни эслолмайман. Лекин акамни яхши биларман. Унинг ҳам ўнг қўли йўқ эди. Шунинг учун Стенли II нинг қувур трассасида уни хавфлилар қатори энг мушкул ишларга қўйишар эди. Унинг ўлимини ўз кўзим билан кўрганман. Гапиролмайман, мистер Аҳмад... — Абу Диб ўтирган ерида терга ботган, ловуллаб ёниб кетадигандай йилтиллер эди. — Акамнинг чала ўлик танасини қувурнинг ичидан бўлак-бўлак қилиб, темир чангак билан тортиб олишган...

Бу қонли фожиа кўз олдимга келиб кетди. Беихтиёр қўлимни Абу Дибнинг елкасига қўйдим, унинг бўйнидан қайноқ тер оқар, бутун вужуди баргдай титрар эди. Мен унинг важоҳатидан қўрқиб кетдим. Маслаҳат ва тасалли билан уни ғазабдан тушириш, бу хатарли йўлдан қайтариш мушкул бўладигандай кўриниб кетди.

— Агар мени ҳурмат қилсанг, агар мард бўлсанг, бу фикрни миянгдан чиқариб ташла, Абу Диб, — дидим мен шундай бўлса ҳам, насиҳатдан бўлак чора

тополмасдан. У юзимга бир қарадио, яна ерга тикилди. «Сен мустақил давлатингнинг солдати, қурувчиси, шундай мароқли иш турганда дилисиёҳликка не ҳожат, Абу Диб? Сен ўйлаган якка, қонли ўч бачканаликдан бўлак нарса эмас, Стендиларга қарши кураш бундай бўлмайди, уни синдиришнинг бирдан-бир йўли — мана шу ўз заводингни қуриб ишга солишинг...» Шу руҳда майдалаб, узоқ гапирдим. У ҳам тинглаб ўтириб анча ҳовуридан тушди. Ўрнидан туриб этагини қоқди. Кетаётганида мен уни тўхтатиб яна тайинладим:

— Абу Диб! Шайтонга ҳай бер, биродар. Менинг дўстлигимга инонсанг, ҳалиги қалтис ниятни мутлақо унут, эшитдингми?!

У қайрилиб қаради-ю, жилмайишга уринди. Аяч ва маъюс чиқди бу жилмайиш; мен ўзимча анча қаноат ҳосил қилиб, унинг изидан қараб қолдим. У худди пружина устида юргандай, катта-катта, товушсиз қадам ташлаб, бир оз букчайibroқ кетиб бормоқда эди.

Қурилишнинг энг оғир кунлари, йиқилгудай бўлиб толиқиб қайтган кечаларим, тушимдами-ўнгимдами, Абу Дибнинг даҳшатли важоҳати кўз ўнгимда гавдаланар, «Дадам билан акамнинг арвоҳи бир умр изимдан юриб, хун талаб қилади» деган бўғиқ овози қулогимга эшитилар эди. Мен ундан қўрқиб, ҳамиша бевозта бўлиб юрдим: бир ножўя иш қилиб қўймаса...

Тропик селлар фасли ҳам яқинлашяпти. Муссон олдидан бўладиган иссиқларда ҳўкиз ўрнидан туролмай ётган жойида жавдираб жон беради, дейишади. Одамлар бўлса кўршапалак сингари кечасигина қимирлашар экан. Биз нима бўларкинмиз? Унгача тупроқ ишларини бир ёқли қилинмаса, ярим йиллик меҳнат селга оқиб кетади дейишади ерли мутахассислар. Шунинг учун иш ҳам, техника ўқуви ҳам кечаю кундуз узлўксиз давом этмоқда. Борис баъзан тонгда қайтади, дармонсизлигидан чивиннинг офатдай ёпирилганини ҳам сезмай ухлайди, эртасига қопдай шишиб, бадани бераҳм тирноқнинг қонли изларидан мўматалоқ бўлиб ўрнидан туради. Эллик даража иссиқда ишлаш мумкин, темир ушлаганда жаз этиб куйган кафтларимиз ҳам сезгисиз қотиб қолди, сувсизлик, бош оғриғи, терлама — ҳаммасига чидаш

мумкин, аммо уйқусиз тунлари баъзан бардош етмай қоляпти — нақ жаҳаннам азобининг ўзи! Тун узун, камфора мойи анқиган ҳаво худди ҳаммомнинг иссиқ хонасидагидай дим, чивин булутдай муаллақ туради, бу «булут»нинг бир хилдаги жаранглаган товуши асабларини титиб ташлайди. Тирналган жойингда бармоқларинг илиқ, шилимшиқ нарсага бўялади, бу ўзингнинг қонинг. Шаррос тердан тўшагинг ҳам, баданинг ҳам жиққа ҳўл. Ухламаганингдан кейин дам бойўғлининг хунук товушига сакраб турасан, дам девор қавагида илон вишиллаганини пайқаб ҳаловатинг қочади. Ишқилиб, сал тонг ёриши билан кўзларинг қизариб, азобдан қутулганингга хурсанд бўлиб, гандираклаб ўрнингдан турасан.

Биз қурилишга яна бир неча минг одам етишмаслигига қарамай, Стенлининг ғаламислигига ўчакишиб, ҳамма муддатларни, графикларни ўз ҳолича сақлашга аҳд қилганмиз. Дмашқий ҳам идора ишларини инженер Биллга топшириб, ўзи биз билан дам тупроқ ишида, дам кран мачтасининг тепасида пайдо бўлади, гулхан ёнида тунаб қолади, бизнинг иссиққа ҳам, касалга ҳам, чивин азобига ҳам ён бермаганимизни кўриб, энг қийин участкаларга ўзи югуради.

Яқинда қурилишда кутилмаган бир офат маълум бўлиб қолди: икки ҳафтадан бери термит деган бало билан олишяпмиз. Ҳозир Дмашқий ҳам, мен ҳам ҳар куни ўша ердамиз. Электриклар, химиклар шу ерда. Узим ўргатган тўртта скреперчи — бошига салла ўраган қоп-қора яланғоч йигитлар — қизил тўзон булут ичида ерни қўпориб, янгигина кўмилган кабелларни тупроқдан азамат лиана илдизларидай суғуриб чиқаришмоқда. Унлаб километр масофада яп-янги кабеллар тилка-тилка бўлиб кетган эди. Термит дегани худди битга ўхшаш жирканч ҳашаротгина эмас, даҳшатли офат экан. Кунига миллиардлаб кўшайиб, кабелнинг изоляциясига ёпирилиб, ҳатто қўрғошинигача кемириб, титкилаб ташлар экан. Бунинг олдини олишни кечиктириш мумкин эмас, бир соатда бир неча километр кабелни ишдан чиқаради. Шунинг учун тун демай, жазирама демай, кўзга кўринмайдиган бу ёвуз қўшиннинг йўлини тўсиш, кабелни кавлаб олиб, ерни ағдариб, қурт тушган участкаларни қаттиқ заҳарлаш керак.

Баъзан заҳарли химикат ҳидиданми, эллик даражали қуёш тигиданми ҳушсиз бўлиб тишларимда ғирчиллаган тупроқни туфлаб ташлашга ҳам дармоним етмай, ётоққа қайтаману, болохонадаги гамакка ўзимни ташлаб кечаси билан босинқирайман. Бугун ётиб кўзимни юмишим билан ҳалиги термит деган чиркин ҳашарот устимга бостириб келаверди. Сон-саногӣ йўқ, ғимирлаб турганмиш. Мени неча минутда ғажиб еб тугатиши мумкин деб, ўз гавдамни чоғлаб кўрармишман. Термитларнинг бадани қонсиз, тукли, бўгин-бўгин. Кейин қарасам вижир-вижир бўлиб ётган ҳашаротнинг ҳаммаси қўшилиб, битта даҳшатли катта термитга айланди. У мендан ҳам катта, туссиз гавдаси билқиллаб турармиш, кабелдан қилинган мўйловларини, қимирлатиб устимга бостириб келаверди. Қочай десам қочолмайман, бақирай десам овозим чиқмайди. Энди тугадим деб, умидни узганимда, қарасам, ҳалиги ҳашарот эмас, мистер Стенли экан. Аёл кишининг товуши билан гапирармиш. «Ҳа, сизмидингиз» деб, мен тетиклана бошладим, бирдан овозим ҳам чиқиб кетди:

— Химикат! Химикат олиб келинглар!— деб қичқириб юбориб, ўз овозимдан уйғониб кетибман. Пайпасласам, терга ботиб ётибман, бамбук тўсиқларнинг тирқишидан тонг шафағи қондай қизариб кўриниб турибди. Қулоқ солсам, бир овоз эшитилади. Яна ҳалиги тушимдаги овоз, аёл овози! Нима бало, ўнгимда ҳам босинқираяпманми деб юз-қўлимни уқалаб, яна қулоқ солсам — ўша инграгандай қуюқ, хотинча овоз. Сирли ёлвориш оҳанги билан гапиряпти.

— Қўл узатсангиз банорас осмонга текқудай,— дейди эшилиб.— Одамни телба қиладиган тонг бу, Богданов. Сиз тонг юлдузининг чарақлаганини пайқамаяпсиз. Наҳотки русларнинг ҳаммаси шундай тошюрак бўлса?.. Менга қаранг...

— Юлдузга ҳам камтарлик ярашади, мисс.

Бориснинг овозини эшитгач, мен бунинг тушим эмаслигига астойдил ишондим. Гап ичкаридан, бизнинг хонамиздан эшитиляпти, болохонанинг эшиги қия очиқ эди. Гамакдан яланг оёқ сакраб тушганимча бир жойда қотиб қолдим. Ҳалиги овоз бир меъёрдаги ширали, паст оҳангда давом этарди:

— Мен ўша кунги ҳамма гапларингизнинг темир

мантиқига қойил қолдим. Ич-ичимдан сизнинг тарафингизни олиб ўтирдим. Акамни бўридан ҳуркиб эсанкираган қўйда қилиб қўйдингиз.

— Акангизни бунчалик камситишингиз яхши эмас. Мен у кишини гарчи акам бўлмаса ҳам, қўйга ўхшатолмайман. Балки-аксинча...

— Менга қаранг, Борис... Онт ичайми, қандай бўл десангиз шундай бўламан, нима қил десангиз қиламан, қаёққа бор десангиз... фақат... фақат...

Мисс Маргретнинг товуши чўкиб кетди. Бу шубҳасиз ўша эди. Мен унинг Борисни пойлаб, у билан дуч келишга уриниб юрганини кўпдан пайқаган эдим. Мисс гоҳо сариқ қайишдан ўрилган қаламдеккина қамчисини шим чўнтагига тиқиб, арабий от устида, гоҳо қора лимузинда, гоҳо эса бошини гулчамбарлар билан безаган ҳолда пиёда юриб, қурилишимизнинг узоқ участкаларида пайдо бўлиб қоларди. Борис билан иккаласини бир неча марта бирга ҳам кўрганман. Бу қандай муносабат бўлиши мумкин? Бориснинг бунга қандай қараши мени жуда қизиқтирар эди. Синчковлигим тутиб кетиб, зимдан қулоқ солиб тураверибман, бунинг инсофдан эмаслиги ҳозир хаёлимга ҳам келмасди.

— Мисс Стенли!— деди Борис суҳбатдошини нимадандир огоҳлантиргандай. Бир нарсалар тарақлаб кетди. Маргретнинг ярим йиғи оҳангдаги товуши шивирлаб эшитилди:

— Истайсизми — Стенли компаниясининг миллиардларини ҳам, назоратини ҳам бир ойда ўз қўлимга ўтказиб, сизни тантана билан келиб олиб кетаман! Истайсизми — барча акцияларига, барча резервуарларига ўт қўйиб, битта мана шу қўйлақда олдингизга келаман!

— Унисини ҳам қилманг, бунисини ҳам қилманг, мисс. Худо сақласин!— Қизиққи, Бориснинг товушида ҳесатиш оҳанги йўқ эди.— Яхшиси айтинг-чи, мана менга мундоқ сўзларни айтяпсиз, айни замонда... инженер Файз билан муносабатларингизчи, уларни қандай тушунсам бўлади?

Ажаб, наҳотки бу рашк бўлса, рашк бор жойда севги бор, ахир!

— Акамнинг режаси!— деди Маргрет бир оз жонланиб.— Акамдан чиққан ақл!

— Яъни?

— Яъни ерлилар билан энг интим алоқалар ўрна-тиш. Мушкул вазият юз берган тақдирда Файзни куёв қилмоқчи эди акам. Мен ундан жирканаман.

Шу жойда мисс йиғлаб юборди. Мен бу ҳолатни жуда кўргим келарди: қандай йиғлаяпти, чин кўн-гилданми ёки «хўжа кўрсин»гами, юзини Бориснинг кўкрагига босибми, ёки шунчаки ўз кўксига бош эгиб йиғлаяптими, Бориснинг бунга муносабати қалай, улар қандай ўтирибдилар...

Эшикка яқинроқ жилдим, Бориснинг товуши мени яна тўхтатди.

— Ҳа...— деди у. Овози дераза томондан чиқди. Йиғи овози эса остонадан эшитилапти.— Бажаради-ган ролингиз, ҳақиқатан ҳам аянч экан, мисс.— Бо-риснинг товушида киноя йўғу, лекин чинакам қизға-ниш ҳисси ҳам сезилмайди. У жиддий, ўйчан гапи-рарди, охирроғида эса товуши шафқатсиз жаранглаб эшитилди: — Мушкул вазият юз берса — Файз. Ундан ҳам мушкулроқ вазият юз берган тақдирда — мени мўлжаллаганлар денг. Фахрлансам бўларкан.

Бу гап мўлжалга бориб тегдими, билмадим, ҳали-ги аянч йиғи товуши асабий, газабли шивирлашга айланди:

— Биласизми, Богданов, мен шу топда, ёки бош-қа бир шундай тонгда, сизни ёлғиз топиб, бу мени зўрламоқчи бўлди, деб дод солишим мумкин. Бу жуда катта жанжал бўлади. Биласизми шуни?!

Менинг ичим музлаб кетди. Шартга кириб бориб, эшикни ланг очиб зинадан улоқтириб юборсамми де-ган ўй ҳам келиб кетди. Борис не ҳолатда экан, нима қиляпти. Унинг овозини кутардим. Овоз чиқмади.

Анчадан кейин, босиқ, ҳафсаласиз, совуқ товуш билан яна мисснинг ўзи гапирди:

— Мен энди амин бўлдим, Богданов, ҳаммаси рост экан. Большевиклар ҳусн, гўзаллик, ишқ-муҳаббат ҳиссидан ҳам, хотин-қиз, оила, бола-чақа меҳридан ҳам маҳрум, совуқ вужуд бўладилар деб эшитар эдим. Ҳаммаси рост экан. Синфий курашдан бошқасини бил-майдиган ҳиссиз уртўқмоқ! Робот! Машина! Гоявий машиналар!

Шундан кейин яна бир нима тарақлади-ю, хонага зил-замбил сукут чўкди. Анча кутдим, ҳеч бирининг

товуши чиқмади. У ёқ-бу ёғимни тузатиб, томоқ қириб кириб бордим. Эшик ланг очиқ, зинапояда ҳам ҳеч ким йўқ, узоқларда кўм-кўк осмон парчаси кўри-ниб турарди.

Борис ёлғиз, тўрдаги дераза олдида ташқарига тикилиб тикка турибди. Мен унинг тонг ёруғини тўсиб турган катта гавдаси, кенг елкасига разм солиб, яна йўталдим, у индамади. Ёнига ўтиб чехрасига разм солсам, юрагим орқамга тортиб кетди. Мен ҳеч қачон уни бу ҳолатда кўрган эмас эдим. Бир нуқтада қотиб қолган, уйқусиз, сўниқ кўзларида ҳазин бир изтироб туманланиб турар, ҳорғин, салқи юзларига юрагининг чексиз азоби ҳислари қалқиб чиққан эди.

Унинг дардли нигоҳи йироқ-йироқларда кезмоқда. Тароватсиз иссиқ шабада тунги гулханларнинг аччиқ тутунини кул ранг қоялар, чакалаклар орасига тара-таётган, оппоқ пуфаклардай шишиб турган пашша-хоналар бирин-кетин йиғиштирилиб, олатароқ тоғ этаклари жонланган бу пайтда Борис ҳеч вақт бундай бўшашмас, ўрнидан ирғиб туриб, бўғинларини қарсиллатиб энг оғир гимнастика ҳаракатларини бошлаб юборар эди. Ҳозир бўлса, унинг вужуди гўё бу ерда эмас, оғир хаёллари билан бирга жуда узоқларга кетиб қолганди...

Анчадан кейин у деразадан ўзини зўра узгандай, шартта бурилиб менинг ёнимга келди-да, икки елкамдан ушлаб кўзимга тикилди:

— Йўқ, Аҳмаджон, мен уларни ҳеч қачон ёдимдан чиқарганим йўқ,— деди негадир менга ялингандай, ҳаяжонли овоз билан. У гўё мени нимагадир гувоҳ тутмоқчи эди.— Тўғри, баъзан иш билан алаҳсиб кетамиз, лекин мен... Мен ҳеч қачон, эшитяпсизми, ҳеч қачон ёдимдан чиқарганим йўқ уларни!

Худди ўйлаганимдай бўлиб чиқди. Бориснинг ҳалок бўлиб кетган хотини, гўзал синглиси, жажжигина қизчаси ҳақидаги чексиз алам ва мусибатли хаёлларга бош эгган пайти экан. Баъзан энг оғир пайтларда, шу шафқатсиз хотираларга бир зум таслим бўлиб, бутун ҳисларимни ўшаларнинг измига топшириб, кўнглимни бир оз бўлса ҳам бўшатиб оламан, дегувчи эди у. Шунинг учун ҳозир мен унинг ўз оиласи ҳақида гапираётганини дарров пайқадим. Пайқадимки, мисс Маргретнинг кейинги сўзлари, «ишқ-муҳаббат-

дан, ҳис-туйғудан маҳрум уртўқмоқ» деган гаплари Бориснинг дардли юрагига пичоқдай қадалган эди. Кўнглининг бир чеккасида «Чиндан ҳам ҳиссиз бўлиб қолмадимми?» деган жиндек шубҳа бор экан шекилли, ўша эски воқеаларни, душман орқасига десантга тушган маҳалида оиласидан хабар олишга пайт тополмаганини яна эслади, қандайдир гуноҳи учун менинг олдимда ўзини оқлашга урингандай узоқ гапирди.

— Қишлоғимиз биз тушган жойдан қирқ километр нарида эди, холос. Хўш, пайт топиб, бир амаллаб бордим ҳам дейлик. Ўзинг ўйлаб кўр, қаяққа яшираман уларни, қаяққа олиб кетаман? Фақат юз кўришмоқ учун боринг десанг, бу — десант группасини хавф-хатарда қолдиришга арзимас эди. Бормадим мен, Аҳмаджон, боролмадим. Видолашолмадим улар билан, сўнгги сўзимни айтолмадим. Наташанинг кўнғироқ товушини эшитолмадим. — У бир нима қидиргандай, баҳона билан юзини четга бурди, — арагинг йўқми?

Мен унинг кўзига ёш келганини товушининг товланишидан фаҳмладим. У ҳеч қачон арақ сўраб ёки атайлаб сотиб олиб ичган эмас эди. Шундай бўлса ҳам, гап бошқа томонга бурилди деб хурсанд бўлганимдан:

— Зайтун мусалласи бор, — дея салқин бурчақда турган қовоқ хумнинг латта тиқинини суғуриб олдим. Борис қўл силтади.

— Қўй, жуда бадхўр.

Бу вақт пастда хом теридан тикилган кавушини шипиллатиб Яздон пайдо бўлди.

У зинапоянинг остида чилвир тўқилган ёғоч катта ҳидли япроқ тўшаб ётарди.

— Мистер Аҳмад, мистер Аҳмад! — деб зинапояданоқ қичқириб, ҳовлиқиб чиқди у. Илгарилар товуш чиқармай, қаерга борсак, нимаики қилсак ёнимизда соядай пусиб турадиган Яздон энди бизнинг феълимизни тушуниб олиб, афтидан биз билан бағри тўлиб, сергап, хушчақчақ бўлиб қолган эди. Шунинг учун унинг бемаҳал бақириб-чақиришига эътибор бермадик.

Лекин у ҳамон бир нималар деб қичқирганча отилиб келиб, қўлимга бир парча қоғоз тутқизди ва менга жавдираб туриб, «илоҳо, хушхабар бўлсин, омин» деб серсоқол юзига фотиҳа тортди.

Бу — телеграмма эди. Аввал кўз олдим сал қоронгилашиб, бошим ширингина айланиб кетди, менгровсиб қолдим.

«Уғил муборак бўлсин. Иккаласи ҳам соғ-саломат. Онанг».

Уқидим. Уқидиму, тўрт букланиб турган қоғозни, худди синадиган нарсадай авайлаб, ўртадаги столга қўйдим. Учаламиз уч томондан шу қоғозга тикилиб турардик.

Сўнагулим, қувончим! Раҳмат. Бу олис юртда бирдан-бир юпанчим шуки, бир кун эмас бир кун майин кафтингга бошимни қўйиб, юрагимдаги ҳамма ҳисларимни айтиб соларман, кўксингда бир зум ором олсам, кўнглимдаги барча гарду ғуборим кўтарилиб кетар...

Мен мана шу соғинч ҳиссини, мана шу орзиқишни яхши кўраман. Бу туйғуни билмаган одамларга раҳмим келади.

Кўпгина покиза, ҳалол, тинч оилаларнинг турмушини кузатганман. Болалари ёнида, одобли, соғлом. Улар ҳам ота-оналарининг ҳеч қандай кудурат билан хираланмаган ҳаётининг осойишта оқимини давом эттиришга тайёрланадилар. Бу одамлар кексалик ёшигача шундай бир меъёрда ҳаловат билан яшаб, ўз болаларининг улғайганини кўрадилар, ўзларича беармон ва оҳиста кўз юмиб, невараларининг йиғлаб-сиқташлари ичида абадийлик оламига ўтиб кетадилар.

Бундай тарихли оилалар кўпгина ва, ўлай агар, бундай ҳаётнинг ўзига хос лаззати ҳам йўқ эмас. У токи бениҳоя денгизларга етиб боргунча яшил ўтлоқлар, соя-салқин ўрмонлар оша туғёнсиз ва сокин оққан сойга ўхшайди. Аммо денгизга қараб турсангиз, у шу қадар тинч, шу қадар бепарвоки, одамнинг кўнглини ноаниқ бир ҳазин туйғу оралай бошлайди.

Шундай пайтда чидай олмайман. Танда қоним бўлак нотинч тақдирни қўмсаб оловланади. Осон бахтдан, ҳаловатдан доим чўчиброқ яшадим мен. Умримда хавфлар, айрилиқлар, кутилмаган қувонч, ўтилмаган йўллар учрашини болалигимдаёқ билгандай эдим, ҳаяжонли ва сирли бир орзиқиш яшар эди юрагимда. Ҳозир шу ҳис бирдан вужудимни қамраб мени ердан узиб олиб кетгандай бўлди...

Бир вақт рўпарамда турган Бориснинг кўзига кўзим тушди. Зангор, теран, илиқ эди унинг ёнган қорачиқлари. Шаҳримиз, боғ кўчамиз, тепаси ток билан қопланган чингилин ҳовлилар, ўрикзорга ботаётган қуёш баркашининг яллиғи, шомдаги салқин шабада-нинг шивирлашлари ёдимга тушди, чакка сочлари оппоқ оқарган ойим, хосият нусха кўйлак кийган озгингина Сўнагул кўз ўнгимга келди. Ўғлим-чи, у қанақа экан. Уни негадир кўз олдимда гавдалантиролмадим.

— Яшаш яхши, Борис, ўлай агар! — деб юбордим. — Уни албатта давом эттириш, янада узоқроққа чўзиш керак. Мана мен уни чўздим! Ўғил!

Борис мени қучоқлаб олди. Йўқотган нарсасини топиб олгандек бирдан ўзгариб, яшнаб кетди у. Ҳозиргина ҳувиллаб қолгандай кўринган юраги бировнинг қувончи билан бирпасда лим-лим тўлган эди.

Яздон бўлса шу бир парча қоғозни деб ёш бола сингари қучоқлашган иккала мистерга ҳайрон бўлганча қараб турибди. Юртимиздан келган қувончининг бир лахча шуъласи унинг кекса юзига ҳам қўнган ва жуда ярашган эди...

12. ЙИГИРМАНЧИ АСР УЧМАЙДИ

Дирекция мени бир неча ҳафтага узоқ участкалардан биридаги мўрисозлар ёнига юборди. 87 метрли мўри — уникал иншоотнинг техника назоратини амалга оширишим керак эди.

Иш ошиқча тигиз бўлмади, қайтага бу ерда анча ҳордиғим чиқиб, табиат қўйнида асабларимни жойига келтириб олдим. Ерли халқ усталари эски минорасоخت чоллар бу жойларда сира кўрилмаган бу оғир ва хатарли ишда тенги йўқ соҳибкор эканлар. Ўтга чидамли, юпқа пишиқ ғиштдан тикланаётган гигант мўри тобора осмонга интилар, тепасидаги қора чайир усталар булутлар орасида сузаётгандек кўринар эди. Усталар мўри ичида бир-бирининг кафилини олган тўрт қават тахта кўприк устида ишлашади, пастдан ғишт, қоришма кўтарадиган чиғирнинг жиловини фақат Абу Дибга ишонивади. Ғайратли, ҳалол, тажрибали, ақлли Абу Дибнинг обрўйи, мавқеи менинг кўз олдимда ортиб борар, қурилишдаги ўнлаб коллектив-

лар ичида уни танимаган киши кам эди. Кекса мино-
расоз усталарни топиб келган ҳам шу.

Мўримиз адл қарагай ёғочидек тик, баланд, чи-
ройли бўлиб юксалмоқда. Биқинидаги юзлаб темир
тақа зиналардан баъзан 60—70 метр тепага чиқиб,
бошни айлантирадиган мусаффо юксакликнинг ҳая-
жонли ҳисларига қонаман. Бу ердан Боб-баҳрнинг
бутун улугвор манзараси худди кафтдагидай кўриниб
туради. Шимолда чақир базальт қоялари сийрак сар-
ғиш тикандек санчилиб турган, шафқатсиз қуёшда
ёниб ётган бийдек саҳролар; унда бир-бирини қувлаб,
қора қуюнлар кезади. Жанубда эса пастга томон кен-
гайиб кетган каттакон дара. Ундаги чуқур ўзанларни
ҳам, икки ёнидаги тоғ бағирларини ҳам қуюқ ўрмон
қоплаган, у томондан ботқоқларнинг зах, бўғиқ ҳиди,
мангу яшил гигант япроқларнинг димиққан ҳовури
келиб туради.

Боб-баҳр — денгиз дарвозаси деган сўз. Даранинг
ичкарироғида икки ёққа айрилиб океан томон кетган
иккита катта чуқур сойликни дарвозанинг икки та-
вақасига ўхшатишади. Чап тавақа кўримсизроқ,
ёнидаги тоғлардан қачонлардир лава отилиб, ўрмон-
ларни жизғинак қилиб ёндириб кетган, чашмалар
кўзини бекитган. Сойлик тепасидаги тоғ тизмаларида
қизғиш кратерлар ҳали ҳам мудҳиш оғзини очиб
ётибди.

Ўнгдаги сойликка эса мангу яшил ўрмонзорлар
чирмашиб кетган. Гигант лианаларнинг тим қоронғи
соясига одам ботиб кетадиган даражада қалин япроқ
тўшалган, у ерда жилгалар, дарёлар, ўтиб бўлмайдиган
ботқоқлар, киши оёқ босмаган чангалзорлар бор.
Стенли компаниясининг нефть қувурлари океан то-
монга «дарвоза»нинг мана шу тавақасидан «илондай
буралиб» ўтиб кетади. Ўнгдаги тоғлар бағрида сер-
қуёш кунлари магистралнинг ялтираб-турган линия
иншоотлари, назорат пунктлари, насос станциялари-
ни кўриш мумкин.

Лекин энди серқуёш кунлар камайиб қолди. Ҳар
куни кечга яқин океан томондан пастак қора булут-
лар сузиб келиб, даранинг устини қоплайди. Тоғлар,
ўрмонлар ҳам шу булут рангига кириб, ҳаво бўғилади,
баданлардан шаррос тер оқа бошлайди. Дока салла
ўраб, узун жиякли кўйлак кийиб олган кекса усталаб

дам-бадам кўкка хавотир билан қараб қўйишади. Ёмгир фаслига ҳали бор, лекин бу бемаҳал қора булутлар хайру файздан дарак бермас эди. Чақмоқ, момақалди роқ бошланса, 80 метр баландликда биз мўрининг сўнгги, масъулиятли ҳалқасини битиролмай қоламиз.

Аммо ҳали муссоннинг нафаси сезилганча йўқ, биз мўрининг пўлат қалпоғини кийгизиб комиссияга топширишга улгурамиз. Бу фикрни айтганимда:

— Иншоолло,— дейишади усталар. Бу хатарли ишда уларга суръатни тезлатиш ҳақида мен ҳам оғиз очолмасдим.

Бир куни осмон денгизида тебраниб турган гигант мўримизнинг тагида ер бағирлаган, пак-паканагина Файз пайдо бўлди.

— Келинг, коллега!— дедим мен эстакададан тушиб. Шошмасдан, этигимга ёпишган қоришмани қириб тозалай бошладим. Ўйлашимча, Файзни Дмашқий билан Борис юборган эди: «Бориб хабар ол-чи, булутли, чақмоқли кунлари тепадаги ишларни тўхтатишсин, қуёшли кунлари эса суръатни тезлатишсин» дейишган бўлса керак. Албатта шундай дейишган.

— Яхши келдингизми, мистер Файз, дўстлар омонми? Хизмат?— дедим юзига қараб. Инженернинг биққи юзини соқол босган, ипак кўйлаги жиққа ҳўл, кир, шимининг бир чўнтаги йиртиқ, ботинкалари чанг, ўзи ҳорғин, нурсиз кўзида бир ваҳима бор эди. У ғалати тикилди-ю, индамади. Мен ўйлаганча бўлиб чиқмади шекилли. Бориснинг, Дмашқийнинг топшириғи бўлса, дарров айтарди. Лекин билиб турибман: айтадиган муҳим гапи бор, шундан шу ёққа бекорга келган эмас, аммо етиб келганда айниб қолгандай, жавдираб тура берди.

— Тинчликми, Файз?— дедим яна.

— Мистер Аҳмад, бирон жойга кирайлик...— деди у энди нафас ростлагандай, атрофга аланглаб.

Яқиндаги ҳар кун эрталаб нонушта қиладиган жойимиз, томига папоротник тўшалган бостирмамизга кирдик. Уртага палос ёзилган эди. Абу Диб югуриб келиб иккита ёғоч қутини тўнкариб олдимизга қўйди-да, ўзи пойгакка чўкка тушди. Биз қутиларга ўтирдик. Файз анча жимликдан кейин кўзини ердан зўрға узиб:

— Хогарт Стенли радиограмма олди, мистер Ахмад,— деди,— олди-ю, йиртиб ташлади.

Кимдан, нима ҳақда, нега йиртади? Мунча ваҳима қилиб гапирмаса!

Бу саволлар бизнинг юзимиздан аён бўлса керак, Файз жавоб берди:

— Метеорология бошқармасидан. Боб-бахрда кучли сел бўларкан.

— Қачон?

— Шу ҳафтанинг охирида.

— Тўрт кун бор экан...— дедим мен енгил тортиб.— Ҳар қандай селни кутиб олишга улгурамиз. Бизникилар ҳам радиограмма олгандир ахир?

— Олишган албатта,— деди Файз. У ҳамон қандайдир ваҳимада, ўзини нимагадир айбдордай сезар, ичидан тўлғанар эди.— Лекин Стенли йиртиб ташлади. Қувур магистралидаги ўз назорат пунктларига хабар берди-ю, йиртиб ташлади. Менинг кўз олдимда. «Одамлар-чи?» дедим, «Қанақа одамлар?» дейди...— Файзнинг товуши қалтираб кетди.

— Менинг эси паст ошналарим!— деб қичқириб юборди ўрнидан туриб кетган Абу Диб.

— Дарадаги трассада беш ярим минг одам бор, мистер Ахмад!

Очиғини айтсам, аввал мен Файзнинг бу қадар ваҳима қилганига унча тушунмадим. Сел бўлса нима? Беш ярим минг одам бўлса нима? Ўзини сойликдан четга ололмайдими?

— Стенли уларга хабарчи юбормади,— деди Файз,— «Огоҳлантиринг одамларни», дедим. Илжаяди. Узимни зўрға тутиб турардим. «Огоҳлантиринг!» деб шундоқ кўзига тикилдим. Нописанд жавоб берди: «Ваҳима қилманг. Об-ҳаво маълумоти ҳамиша тахминий гап бўлади. Ундан ташқари, бу оломоннинг бир кунлиги менга фалон долларга тушяпти,— дейди,— нима учун мен бир ҳафта олдин хабар бериб ишни тўхтатарканман? Сизда корчалонликнинг қимматли фазилатлари йўқ, мистер Файз!» дейди. Мен унга яна ҳам яқинлашиб бориб, қичқириб юбордим: «Одамлар ҳалок бўлади, сэр, илгарилар бу дарада сел келганда бирон тирик жон қайтиб чиққан эмас!»— дедим.

— Қайтиб чиққан эмас!— деб ҳовлиқиб қичқирди

Абу Диб. У бизнинг атрофимизда гир айланарди.— Қиёмат-қойим бўлади бу дарага сел келса! У ерда менинг эси паст ошналарим бор...

Файз ожиз, ваҳимали йиғи товуши билан давом этди:

— «Булари ҳалок бўлса, бошқалари келади» деди Стенли. Хабар бермади.

Мен энди аҳволнинг жиддийлигига тушунган бўлсам ҳам, бундай бўлишини ақлимга сиғдиролмай қийналардим, ўрнимдан туриб кетдим. Файз бошини ушлаб, ерга қараб ўтирганича, ўзини эзгилаб ташламоқчи бўлгандай, алам билан гўнгиллар эди:

— Мен унинг даҳшатли йиртқичилигини билардим. Лекин бу сурбетлиги вужудимни титратиб юборди. Бу гап ўтган кун бўлиб ўтган эди, икки кунгача тўлганиб юрдим. Ахири ичимга сиғдиролмай, сизга келдим, коллега!

Мен ҳали гаранг эдим. Тўрт кун... тўрт кун, деган гап тилимга чирмашади. Мен дарадаги тропик сел манзарасини кўз олдимга келтиролмайман. Лекин Абу Диб буни талвасага айлантириб юборди. У ёқасини чок қилиб бақирар, асабийлашар, кимнидир қаттиқ сўкар, атрофимда айланиб бир нималар деб менга ялинар эди. Овозага усталар етиб келишди, одам тўпланди. Ҳамма ғазабда, дарадаги танишларини тилга олишар, минглаб ватандошларининг, ўзларига ўхшаш қашшоқ элатларининг тақдири учун изтироб чекишар эди.

Мен нимадир маслаҳат беришим, йўл топишим керак, улар мендан кескин тадбир кутар эдилар. Лекин нима чора топиш мумкин? Стенли компаниясининг штаб-квартираси узоқ, у ерга қайтиб бориш — яна бир кунни йўқотиш деган сўз. Бундан ташқари, Стенлини тилга олишим билан Абу Диб билан шериклари бирдан қичқиришди:

— Йўқ, қайтиб ялинмаймиз!

Бу жуда қатъий қарор эди. Стенлига қайта мурожаат қилиш, унинг рацияси ва паролидан фойдаланиш деган фикр ўзўзидан йўққа чиқди.

Дарадаги халқ билан телефон, телеграф алоқаси йўқ.

— Дарров, бугун кечаси бўлса ҳам қурилишга қайтиб, азонда машинада хабарчи юбориш керак.

— Йўқ!— деди Абу Диб қўлини кўтариб.— Унинг товуши қатъий, юзи қизариб кўпчиб қетган эди. Ҳамма жим бўлди.— Машина тоғ орқасидан, асфальт йўлдан юради, бу роппа-роса уч кунлик йўл, бугун билан тўрт кун! Улгурмаймиз. Мен биламан, мистер Аҳмад. Тўғри бориш керак одамлар олдига, тикка бориш керак, бугун жўнаш керак, ҳозир!

— Бориб бўлмайди!— деди кимдир.

— Урмон, ботқоқ, йўл йўқ!

— Мен бораман!— деб ўрнидан турди Файз.

Юзи қорайиб кетган, кўзлари бежо, уни бу йўлдан қайтариб бўлмайдиганга ўхшарди.

— Йўқ, бир киши боролмайди,— деди Абу Диб.— Уч киши керак. Бири ҳалок бўлса иккинчиси, иккинчиси йўлда қолса, учинчиси етиб боради.

Мен энди англадимки, Дибнинг фикри дадил таклифгина эмас, чинакам мардлик ва ҳатто омонсиз бир фидойилик ҳақида экан. Сочимнинг ораларига бир оз совуқ тер чиқди-ю, лекин энг тўғри, энг кескин чора шу эканига дарров амин бўлдим. Ҳозир бу одамларни бу қарордан қайтариб ҳам бўлмас эди чамамда. Бу қарорда шу соддадил адолатли кишиларнинг иззат-нафси ҳам, ғурури ҳам, ёвузликка қарши норозилиги ҳам бор эди.

Абу Диб атрофимда парвона бўлиб, кўзлари ёнганча, кўкрагига урарди.

— Мен бораман, мистер Аҳмад! Мен биламан тикка кесиб чиқишни.

Файз ҳам кўзи билан ялиниб, менга тикилиб турарди.

Шундан билдимки, борадиганларни мен аниқлаб беришим керак эди.

— Сўқмоқни, кечимни мен биламан, мистер Аҳмад! Мен бораман, мистер Аҳмад!— дер эди ҳамон Абу Диб.

Олижаноб бир ғазаб ҳам ватандошликнинг ҳаяжонли ҳисларидан туғилган бу қатъият мени ҳам ўзининг сирли ва хатарли, лекин мардона романтикасига чирмаб олиб кетди. Ҳали бу йўлнинг нимадан иборатлигини билмасдим, аммо атрофдагиларнинг таъсирида менинг ҳам кўксимга ўт ёқилгандек, кўзларим ёнар эди.

Йўлга чиқадиган уч киши ўз-ўзидан маълум бўлиб қолди: Файз, Абу Диб ва мен. Кекса минорасоخت усталар бизга фотиҳа беришди. Диб қаёқдандир милтиқ, Файзга этик, яна паранг деган узун чопқи топиб келди. Ўз жамбиясини белига тақиб олган, оёқ яланг эди. Мен Борисга кичкина хат ёзиб, устага топширдим-да, селни кутиш тадбирлари ҳақида буйруқлар бериб, сафарга шайландим.

Шомдан кейин, тикка тун қўйнига қараб йўлга чиқдик. Бир соатча юришимиз билан шундоқ қора тун босиб тушдики, кўзга бармоқ тиқса кўринмас эди. Биз Абу Дибнинг шарпасига эргашиб юрамиз. Дибнинг бу ердаги сўқмоқларни ёд биламан деганича ҳам бор экан, тинмай гапириб, йўталиб худди бутун атрофни кўриб тургандай бошлаб юраверди. Тобора пастликка тушиб кетаётганимизни сезаман, тушган сари бўғиқ, зах ҳаво дам иссиқ, дам салқин тўлқинлар билан юзга урилмоқда. Қоронғилик қаърида қандайдир овозлар эшитилади, нимадир чийиллайди, кимдир йиғлагандай. Мен баданни жунжиктирадиган бу товушларни эшитмаслик учун Диб билан Файзнинг гапига бутун диққатимни бераман.

— Бекор қилибсан ниятингдан қайтиб,— дейди Файз,— чавақлаб ташласанг, ҳақнинг кетмасди.

Гап Стенли ҳақида. Файзнинг уни бирдан бу қадар ёмон кўриб қолганига ҳайрон бўламан.

— Йўқ, мистер Файз,— дейди Абу Диб,— мен ўшанда шайтонга ҳай бериб зап тўғри иш қилган эканман, энди уни ўлгандан баттар қиламиз. Айланиб ўтинг, тошни кўчириб юборманглр,— дейди у йўл-йўлакай бизни огоҳлантириб.

— Сизни-чи, мистер Файз, мен сизни ёмон одам деб билардим,— дейди яна Диб. Файз индамайди. Гапни бошқа ёққа буради:

— Бу йўлларни яхши билар экансан. Мистер Аҳмад билан биз фақат сенга ишониб кетяпмиз.

— Шу йўлдан акамнинг бурда-бурда жасадини қопда орқалаб қайтганман. Мистер Аҳмад чарчамадингизми?

— Йўқ.

Овозим ўзимга ғалати эшитилди. Шу Дибнинг сергаплиги алаҳситмаганда аллақачон юрагим ёрилди, дейман ичимда. Бойўғли худди ўтин ёргандай

«ух!», «ух!» қилади. Дам дарахтда, дам ерда парандахўр ўргимчакнинг кўзи ёнади. Нам ҳавоми, қора тунми елкадан босиб тушаётгандай.

Тонг олдидан, бу йилнинг биринчи момақалди роғи тепамиздан юмалаб ўтди. Қора тун қаъри узоқ-узоқларгача янграб кетди. Нафас ўтмай, пастак осмонни яна тилиб кетган чақмоқ бир зумга атрофни ёритиб юборди, ўнгда баланд тоғларнинг букри ўрқақлари кўриниб кетди. Шунда билдимки, дарадаги ўнг сойлик бўйлаб анча пастга тушиб кетибмиз.

Тонг ёришганда девордай тикка, қуюқ, ғовлаб-чирмашиб кетган ўрмон этагидан чиқдик. Ним қоронғи. Дарахтларнинг учи қора булут билан тутшиб кетгандай кўринар эди. Узоқларда момақалди роғнинг акс садоси эшитилади. Абу Диб нонуштани ҳам, қўнимни ҳам бекор қилди. Биз, негадир ўз-ўзидан, инонихтиёримизни унга топшириб қўйган эдик.

Абу Диб парангни қўлига олиб, йўлсиз, сўқмоқсиз ўрмоннинг бир еридан «дарча» очди-да, қулочкашлаб силтанганича ичкарига бошлаб кириб кетди. Бутоқларни, чакалақларни, этакдай-этакдай келадиган япроқларни чопиб ташлаганида, олдимизда ўрмон ёришиб кетгандай бўлар, лекин борган сари қоронғи, тубсиз ўрмон ичига кириб кетаётганимизни кўнгил ваҳима билан сезиб турарди. Файз тез-тез сув ича бошлади. Бир ялангликка чиққанимизда унинг юзи, бўйни тирналиб кетганини кўрдим, у баданининг ачишганига эътибор бермас эди.

Ялангликда гул, ўлан ҳиди нафасни бўғар эди. Кеч қолган тўлин ойнинг билинар-билинимас, рангсиз палласи паға булутлар орасидан сузиб ўтди. Гоҳо кўринган қуёш нурлари қуюқ туман пардасини кўтариб кетолмас, илиқ, нам туман азим дарахтларга маҳкам чирмашиб олгандай турар эди.

Абу Диб ялтираб кетган парангини силтаб, баланд яшил деворга яна ўзини урди. Биз унинг орқасидан эргашдик. Унинг чарчамаслигига, бу ерларни ўз уйидай билганлигига энди астойдил ишонган эдик.

Чирмовуқлар билан чирмашиб кетган азим дарахтлар тагида кундузи ҳам ним қоронғи, чириган япроқ ва ботқоқ ҳиди келиб турган ҳаво чивин булутларининг тинимсиз ғув-ғувига тўла. Чивин булутлари чексиз-ҳисобсиз, оддий чивин, безгак пашшаси, хавф-

ли, хавфсиз, майда, йирик, тишлайдиган, санчадиган, рангли, беор чивинлар.

— Бу жойларни худо одамни тиз чўктириш учун яратган, коллега, — дейди Файз бўйинини бари билан артиб. — Биз Ёраб деган ўрмонзорга кириб кетяпмиз. Бунинг маъноси шуки, бу ерлардан ўтган одам, тинкаси қуригандан, эс-ҳушидан айниб, тилига «Ёраб», «ё тангри!» деган сўздан бошқа нарса келмай қолади.

Файз, агар шу йўлда ўлмай, трассадаги одамлар олдига етиб борса, қайтиб келгандан кейин бутун ҳаётини қайта қуражаги, қандайдир бошқача яшай бошлаши ҳақида ўзича қасам ичиб ҳансирар, унинг товушида умидсиз бир изтироб тасвири бор эди. Мен унинг минғиллаганини эшитмасликка тиришаман. Тинмай чивин қувлаб, баданларимни тирнаб, кўзқовоғим, қўл-оёғим шишиб, энка-тинкам қуриганда ўзимизнинг беозор чўл чивинларини соғиниб эслайман.

Тушга борганда қулоқ-мияни ачитиб одамни гаранг қиладиган маймун ўйини бошланди. Тинмай чинқириб шохлардан шохларга сакрайдиган тинаму деган ўнлаб майда сариқ маймунчалар; булар одамни кўрса кетидан қолмай тўдалашиб эргашаверар экан. Атрофимиздаги дарахтларга чигирткадай ёпирилишди. Шохлар бирпасда сарғайиб, жонлидай тебрана бошлади, булардан қутулишнинг сира иложи йўқ. Товушига бошларим айланиб, асабларим қақшаб кетди. Буни пайқаган Абу Диб мени гап билан алахситмоқчи бўлади, қаёқдаги афсоналарни эслайди:

— Парво қилманг бу бачкана махлуқларга. Булар беозор, лекин орангутанг дегани бўлар экан. Ўзим кўрмаганману, эшитганман. Бир неча йиллар аввал қишлоғимизда орангутанг бир аёлни ўғирлаб кетган дейишарди. Ҳамма уни ҳалок бўлди деб ўйларди. Лекин маймун уни ўлдирмабди экан. Аёл маймундан жуда гўзал бир қиз кўрганмиш. Қиз қиёфасида ёвуз руҳ дунёга келибди дейишади. У ҳозир ҳам ўша атрофда кезиб юрганмиш. Уни кўрган одам балога гирифтор эмиш: ақли-ҳуши оғиб, ҳеч нарсага қарамай, ўша сулув қизнинг орқасидан эргашиб кетаверар экан...

Абу Дибнинг гапларидан ичинг музлаб кетса ҳам, ҳушёр тортасан, чивин булутлари, маймун чинқириғи

унутила ёзади. Шундай қилиб, у бизни бу ўрмондан ҳам олиб ўтди.

Яна ойдинга чиқдик. Олам бирдан ёришиб, қовоқлар оғриб кетди. Бирдан кўз олдимда чексиз, садафдек оппоқ гул денгизини кўрдим. Бу худди тушга ўхшарди. Унда на пашша, на маймун товуши. Ҳолдан тойганимга қарамай, ўша томонга югурдим.

— Мистер Аҳмад! Қайтинг!— деб қичқирди Диб. Тўхтадим. Диб оёқ остидан катта бир кесак олиб одам бўйи ғовлаб ётган ҳалиги оқ гулзор ичига отди. Кесак шалоп этиб, чор атрофга сарғиш лой сачради, садафдек гул барглар сассиқ балчиққа буланиб аввал бош эгди, кейин аста чўкиб кетди. Уларни гўё ер ютган эди.

— Бу жунглининг катта қопқони. Тубсиз ботқоқ! Унинг тубсиз қаърида юз йиллардан бери тўпланган сон-саноқсиз жон эгалари: йўлбарслар, тўнғизлар, одамлар ётибди. Мана буни боғлаб қўйинг энди, мистер Аҳмад,— деди Абу Диб, менга белидаги қайишни ечиб бериб, билагини тутди. Эгилиб кесак олганда қўлини аллақандай ёввойи ўт тилиб кетган эди. Билагини маҳкам қисиб боғлаттирди.— Бу қиёқнинг захри қонга таралса одам кўздан қолади.— Абу Дибнинг боғланган қўли бирпасда шишиб кетди.— Сиз бизга техника хавфсизлигини ўргатардингиз, мистер Аҳмад. Шунга ўхшаб мен ҳам сизга жунглида юриш қоидасини ўргатсам дейман. Биринчи қоида шуки, эҳтиёт бўл, лекин қўрқма. Иккинчи қоида: бу ерда ўсиб турган, юриб ё ўрмалаб кетаётган, учиб ўтаётган ё йўлда ётган бирон нарсага қўл урма. Учинчи қоида: ўзингга тегмаган нарсага тегма. Тўртинчи қоида: ҳеч қачон югурма...

Мен Дибнинг одатини пайқаб қолган эдим: оғир, хатарли жой келганда, ёки биронтамиз бўшашиб дармондан қола бошлаганда унинг жағи очилади. Мана ҳозир ҳам у бизни созлиққа бошляпти. Афтидан у ботқоқнинг одам ўтса бўладиган жойини биларди. Дастлаб ўзи белидан ботди. Ортидан биз. Учаламиз арқондай узун бир лиана томирини ушлаб олганмиз. Чидаб бўлмайдиган қўланса ҳид, ботқоқнинг захарли нафаси димоққа урди, дам тиззадан, дам белдан ботардик. Қора терга тушиб балчиққа беландик, нафас олиш оғир. Мен сувимни шу ярим соатда ичиб тугат-

дим, энди ботқоқ лойининг қўланса шўри оғзимни қуритяпти, туфлаб ташлагани туфугим йўқ, бошим қўрғошиндай оғир, қулоғим гувиллайди. Файзга қайрилиб қарасам, унинг аҳволи меникидан ҳам баттар шекилли: оёғи калта, гавдаси оғир эмасми. Кўзлари жонсиз, бақалоқ юзини лой аралаш тирнаб ташляпти, тиззалари қалтирайди.

Олдимизда яна тун. Ёмғир тома бошлади. Бу захарли, бўғиқ ҳаво, бу ботқоқнинг охири бормийўқми!..

Кечга яқин қаттиқ ерга қадам қўямиз деганда олдимизни илон тўсди. Диб илонга теккизмади, уни бир нарса қилишга дармонимиз ҳам йўқ эди. Совуқ гавдаси эшилиб, судралиб, йўлимизни кесиб ўтгунча кўксимиздан ботқоққа ботиб, қимир этмай турдик. Файз, рангида қони йўқ, бошини ушлаб қолган эди.

— Иложи бўлса ўлдирмаслик керак. Жунгли ҳар бир ўлик жон учун одамдан қасос олади,— деди Абу Диб жиддий қиёфада; у бизнинг шу сўнгги дамда яна ҳам кучсизланганимизни пайқади шекилли, илонларнинг турлари, илонни ёмон кўргани ҳақида тинмай гапириб, яна афсонага ўтди. У афсонани бўлган воқеа деб биларди чоғи, унинг ростлигига астойдил ишониб гапирарди:

— Болалигимда бўлган экан. Кечаси қўшнимизнинг ҳужрасига илон кирибди. Ухлаб ётган аёлнинг кўкрагига ёпишибди-да, бутун сутини эмиб, эмчагини тахтадай қуритиб кетибди... Ушандан бери илон деса кўнглим ағдарилади.

Ботқоқдан чиққанимизда қош қорайиб қолган экан, намроқ жойга гулхан биқситиб қўйиб, ёввойи узумнинг эгри-бугри зангига чиқиб ётиб, шу ерда тунашга қарор қилдик, Гулхан ёқишу, узум зангига чиқиш қаёқда, емай-ичмай, устимизда сассиқ кийимлар билан тўғри келган жойга таппа ташлаб ухлаб қолдимиз. Бунини мен кейин билдим-ку. Ҳатто кечаси шивалай бошлаган ёмғирни ҳам сезмай, ўликдай қотиб ётаверган эканмиз бир замон Абу Диб бизни юмлатиб юриб уйғотди.

— Ҳозир жўнамасак бўлмайди,— деди у,— бу тинадиган ёмғир эмас. Олдинда дарё бор, икки соатдан кейин уни кечиб ўтиб бўлмайди, ҳамма тоғ жилғалари кўпириб келиб, дарёни қирғоқдан тоширади.

— Шунча азоб чекиб келиб, орқага қайтадиган аҳмоқ йўқ!— деди уйқудан сўнг анча тетикланиб қолган Файз ҳам. Ёмғир менинг ҳам губоримни ювиб кетган эди. Биз жўнадик.

Ўрмон ва тоғ жилғалари шовиллар, узоқда момақалдироқ эшитилар, бу бегона тонгда табиат аллақандай суронларга тўла эди. Дибнинг айтишича, бу ёмғир фаслининг бошланиши, лекин сел эмас, бу ёмғирдан дарага сел келмайди, дарёлар тошади холос.

Аммо бу фаслда ёмғирнинг ҳар дамда селга айланиб кетиши ҳеч гап эмас. Биз трассага бугун албатта етишга аҳд қилдик. Акс ҳолда кечикиш мумкин. Ўзимизнинг ҳам, минглаб одамларнинг ҳам ҳаёти бизнинг қўлимизда. Шу ҳис, шу ўй дилимизда бўлмаса, биз балки аллақачон йиқилиб қолган бўлардик. Стенлининг штаб-квартирасида ҳалоқатли сел дарагини ўз қулоғи билан эшитган Файз ҳар чақмоқ ялтиллаганда пастак қора осмонга ваҳима билан қараб, оқарган, ҳансираган ҳолда олдинга интилар эди. Унинг қадами майда, қўллари калта, елкасидаги юки, миғири калақит берар, ўзи бўлса ҳамон чарчаганини кўрсатмасликка тиришар эди.

Биз кетма-кет юрардик. Оёқ остида дам тебраниб турган япроқ, дам қизил тупроқ, дам сариқ қум. Дибнинг оёқ парпаси эшитилмайди, у худди жунглида ўсгандек, гавдасини сал тебратиб, юмшоқ босади. Мен баъзида товушларни ажратолмай қоламан: узоқдаги тошқинми, ёмғир шовиллашими, ўзимнинг нафас олишимми... Бу товушлар қаердан чиқиб қаерда йўқоляпти, деб ўйлайман. Бундай бекорчи ўйларнинг ҳафзлилигини тушуниб қолдим: улар ўй эмас, уйқу, чала туш экан, уларни қувлаш керак. Кўзимга қум тўлгандай, қовоқларим оғрийди, лабимдаги ёмғир сувини ялайман, тилим шишиб кетяпти.

Дарёнинг шовиллаши узоқдан эшитилди. Тонг отган эди, лекин қушлар товушини эшитмадик. Дарахтлар ёмғирдан эгилган. Сув катта эмас, лекин тез, тоғни ювиб, тупроқ ағдариб тушаётган ирмоқлар, жилғалар уни лойқалатган, кўпиклатган эди, сув юзи тўла шох-шабба, хазон, чувалган томирлар, ходалар оқмоқда, Диб зинапоядай тошлоқдан тушиб тикка кечимга бошлади. Шу ондаёқ бўғзимиздан сувга чўкдик. Мен ўртадаман, Диб олдинга кетиб қолди, Файз

бўлса секинлаб орқада қоляпти. Хас-хашак, ифлос кўпик кўзни, оғизни тўсиб, аллақандай томирлар, шилимшиқ тошлар баданни чиркантиради. Абу Диб нариги қирғоққа яқинлашганда бирдан ваҳшат билан бақириб юборди:

— Тўхтаманг!

Қайрилиб қарасам Файз борган сари секинляпти. Лабини ялаб, хира кўзлари билан менга ғалати қарайди.

— Тўхтаманг! — яна бақирди Диб. — Дарё тўла илонбалиқ. Тоғдан сел ювиб тушаётганга ўхшайди уларни. Тўдасига учрасангиз титиб ташлайди!

Дибнинг товушига қараганда бу жуда даҳшатли эди. Ҳақиқатан ҳам, Файзга ёрдам берай деб интилсам қўлим вижир-вижир этган чиркин бир нарсага тегди; тўлқин урдими, бошқа нарсами — беш қадам нарига учиб тушдим. Бу вақт Файз ҳам қаёққадир оқимга қараб сакради. Биз электрли илон балиқ тўдасига тушиб қолган эдик. Бу қамиш япроғидай юпқа, рангсиз, бир газликкина илонларнинг сон-саногии йўқ. Мен тошга оёқ тираб Файз томон бир сакраб, бу чиркин қуршовдан чиқиб олдим. Лекин Файз йўқ эди. Кучли тўлқин ичидан унинг пуфақдай шишган кўйлаги кўринди. Тошлар ёнидан ўтиб, яна ўзимни тўлқинга ташладим. Қайтиб чиққанимда шаршара шовиллашидай овоз қулоғимни тиндирди, мени қутурган оқим олиб кетиб борарди. Файзнинг дам қўлини, дам оёғини ушлайман, лекин илиб олишга дармон йўқ. У жуда оғир эди. Тирикми, йўқми — билмайман. Қирғоқдаги қоялар, дарахтлар, тепадаги булутлар бошни айлантирадиган тезликда чарх уриб, орқага қараб ўтиб бормоқда. Сувда лиананинг майда узун томирлари, фарқ бўлган хотиннинг сочларидай, бўйинга, юзга чирмашади.

Қандайдир шилимшиқ қоя ёнида Файзни сочидан маҳкам ушладим. Уни судраб сузиш ўрнига, у билан анча курашишга тўғри келди: тутган жойини қўймай мени пастга тортар эди. Ахири бошини сувдан чиқариб, ўлим даҳшати билан олайган жонсиз кўзларини кўрдим. Тириклигига ишонгандан кейин менда куч пайдо бўлди, оёқларимни тираганча бир интилиб камар ўпқонидан чиқиб олдим. Бу вақт ёнимда Диб пайдо бўлди. Файзни қирғоққа олиб чиқдик.

Биз унинг брезент шимини, ётган ерини қорайтириб ёйилаётган қонни энди кўрдик. Файзнинг ўнг сони лахта-лахта гўшт эди. Абу Диб уни бутунлай титкилаб еб кетишмаганига ҳайрон бўлади: электрли илон балиқ тўдаси дуч келган тирик жонни аввал ток билан уриб сулайтади-да, бир дақиқада илма-тешик қилиб еб тугатади экан.

— Сиз азамат экансиз, мистер Аҳмад!— деди у Файзнинг сонига қандайдир барглар ёпиб, салласи билан қисиб боғларкан,— бу ердаги одамлар мана шу йиртқич балиқ бор жойга туққан онаси ғарқ бўлганда ҳам ўзини ташламайди.

Файзнинг оғиз-бурнидан сариқ сув келди, қарийб суягигача гўшти ғажилиб кетган сонидан силқиб қон оқар, билқиллаб турган қип-қизил жонли гўштга қараш оғир эди. У ҳали ҳушига келгани йўқ. Биз уни шу хилда замбилга солиб кўтариб кетишга мажбур бўлдик: кутиш мумкин эмас эди.

Ёмғир бирдан кучая бошлади. Булут қалин, кун қоронғи, чақмоқ осмонни тинмай тилкалар, момақалди роқ гумбуридан бошлар чатнаб оғир эди. Соҳил тойғаноқ, тез юриб бўлмайди, ҳар одимда қизғиш балчиқ қўпорилиб оёққа ёпишади. Мен ваҳима билан дарёга қарайман: яхши ҳам тўхтамай ўтиб олган эканмиз. Ярим соат ичида сув хамирдай кўпириб, икки-уч баробар ошиб кетди. Сув йўлидаги тошу тўнкаларни, яшин уриб куйдирган дарахтларни, ўрмоннинг бутун шох-шабба-ю, хас-хашагини супуриб олиб келмоқда эди. Тиззам қалтирайди, замбилнинг йўнилмаган дастаси, елкамни босиб тушяпти. «Хайрият, хайрият, ўтиб олган эканмиз» деб пичирлайман, оғзимдаги тёр аралаш шўртак ёмғир сувини туфлаб. Лекин Файзнинг мундоқ бўлгани ёмон бўлди. Уни бу қолда узоққа элтиб бўлмаслигига кўзим етиб турибди. Оёқ судралиб қоляпти, бутун кучимни, бутун иродамни тиззамга йиғаман...

Файз оғир ингради. Қуяётган ёмғир суви уни охири ҳушига келтирди. У ўзининг замбилда кетаётганини дарров пайқади шекилли, бошини кўтармоқчи бўлди:

— Мени қолдиринглар... халққа хабар бериш керак... Сел келяпти. Айтган вақти бўлди... А-а-а!— деб хунук бақириб, шилқ этиб замбилга ташлади. Озгина

жим юргандан кейин яна ингради: — Нега индамай-сизлар? Мистер Аҳмад... Абу Диб?!

Диб индамасди. Мен ҳам бир нима деёлмадим.

— Мени ҳамма... ёмон кўради... — деб яна бошлади Файз. Унинг гапириши азоб эканлигини билиб, индамай шошиб, тойиб-туртиниб олға борардик. Замбилдан инграган овоз ёмғир шовиллаштида зўрға эшитилади: — Сен ҳам Абу Диб, сиз ҳам мистер Аҳмад... ҳамма мени нафратлайди.

— Гапирманг, коллега, ҳолингиз оғир, чарчаб қоласиз.

— Лондонда ўқиганимга... Стенлилар хонадонига қатнаб юрганимга ёмон кўришади... Лондоннинг нима эканини билсангиз эди, мистер Аҳмад... Мен у ерда «ранглилар» учун қурилган баракларда, ҳақоратли полиция назоратида, опиумфурушлар, фоҳишалар макони бўлган ифлос қаҳвахоналарда ўтган йилларимдан ўзим ҳам нафратланаман. Мен бу сирларимни ҳеч кимга айтган эмасман. Гурурим йўл қўймасди. Эсиз ёшлигим... Унинг нақадар аянчлилигини билишса мени бунчалик ёмон кўришмас эди. Стенли хонадонига қатнаб юрган йилларимни эсласам, энди хўрлигим келади, мистер Аҳмад... Мен кажбахт, омадсиз одамман, мистер Аҳмад, лекин бировлар ўйлаганчалик ёмон одам эмасдим.

— Сиз буни исбот этдингиз, мистер Файз. Сиз ватандошларингиз олдида ўзингизни оқладингиз, — дедим мен унинг гапидан таъсирланиб.

— Фақат сизнинг... сизнинг олдингизда ўзимни оқлолмадим, мистер... сиз мени ўлимдан... мени ерга қўйинг... сизга узрим.. васиятим бор...

У яна ҳушини йўқотди. Ёмғир ювган сап-сариқ юсида хунук шарпа кўриб, тўхтадим. Замбилни чирмашган дарахтлар остига қўйдик. Ёмғир бу ерда яна ҳам қаттиқ шовиллаб, худди пақирлаб қуймоқда эди. Бир-бирига улашиб кетган қаттиқ момақалдироқ Файзни бир оз ҳушига келтирди, у ярим юмуқ, жонсиз кўзлари билан мени топди. Чақмоқ ўрмон тепасида ҳамон илдииз отарди. Қаердадир яшин теккан гигант дарахтлар қарсиллаб ағдарилар эди.

— Мистер Аҳмад... — деди Файз оғир инграб, — Стенли сизни тинч қўймайди. Устингиздан кўп маълумот тўплаб... тўхмат, ёлгон-яшиқ қўшиб ёзиб

юборди. Ҳукуматга... элчихонангизга... журналистларга.

— Қанақа маълумот? — деди Абу Диб.

Файз охирги дармонини тўплаб, давом этди:

— Кечалари авом халқни йиғиб, Россиядан келган большевистик варақаларни ўқиб беради, деб ёзди. Яна... яна, қотил ва шубҳали унсурларни атрофига тўплаб, террорчи фитна тайёрлапти, деб ёзди... Яна мистер Богданов устидан...

Файз гапиролмай қолди. Абу Дибнинг менга тикилган кўзлари соққадай бўлиб, ғазаб билан ёнар эди.

— Сиз буларни қаердан биласиз? — деди хушсиз ётган Файзга дўқ қилиб. Файзнинг кўкарган лаблари зўрға қимирлади-ю, овоз чиқмади.

— Файз! Файз! — дедим мен, негадир қаттиқ қўрқиб, унинг елкасидан ушлаб силкидим. У олайган жонсиз кўзларини очди.

— Мен... мен етказдим унга. Мен бўлган гапни... хат ўқиганингизни... Абу Дибни ёмон ниятдан қайтарганингизни айтдим унга. У бузиб ёзди...

— Аблаҳ! — деди Абу Диб.

— Мен... мен аблаҳман... — деди Файз заиф товуш билан. — Мен гапимни айтиб бўлдим, мистер Аҳмад... Энди боринглар, одамларни қутқазинглар... Жон биродарлар, мени қолдиринглар, у ерда беш... беш минг...

— Файз!.. — дедим мен унга интилиб. Юзига ўлим шарпаси тортилган эди. Замбил тагидан ёмғир суви қизариб оқмоқда. Диб билан бир-биримизга жавдираб тикилишдик. Биз ожизмиз. Унинг жони узил-япти. Биз ожизмиз.

Бирдан Абу Дибнинг ақлига бир фикр келиб, Файзни силкий бошлади:

— Мистер Файз, мистер Файз! Мисс Маргретга... мисс Маргретга айтадиган гапингиз йўқми? Сиз уни севардингиз ахир!..

Шу вақт ҳамроҳимиз оламдан кўз юмди. У гўё Абу Дибнинг сўнгги сўроғини кўтаролмай жон берди. Файзнинг ажал олдидан айтган юрак арзлари, изтиробли тавбаси, кутилмаган маълумотлари, ниҳоят, азобли ўлими мени ҳам сўнгги дармонимдан маҳрум қилди.

Мен Файзни ўлганидан кейин танидим. Айниқса шунинг учун ҳам юрак-бағрим эзилиб кетди. Бир умр дилида оғир юк билан юрган одам экан. Ундан қутулиб, енгиллашиб ўлди бечора. Ўлим билан бирга ҳамма нарса тугайди. Лекин энг даҳшатлиси бу эмас. Энг даҳшатлиси шуки, ўлимдан сўнг ҳеч нарса бошланмайди. Файз ҳамиша ниманидир излаган, бўлак, хато йўллардан излаган. Мана, истаганини эндигина топай деганида, бир нарсани тушуна бошлаганида, одам таниганида ўлиб кетди. Стенли ўлдирди уни.

Стенли... Шу одам тақдиримда кўндаланг тургандай. Нима қилсам, қаерга борсам шунга дуч келаман. Бутун умрим шу одамга, унинг ўйларига, қилган ишларига қарши юришдан иборатдай бўляпти.

Унинг ҳам бутун кирдикори менга қарши қаратилган экан чамамда. Марҳум Файзнинг маълумотларига қараганда, агар бу сафардан қурилишга омон қайтиб борсам, у ерда яна шум машмашаларга рўпара бўламан шекилли. Стенли буни халқаро жанжал тусига киритиш учун зўр беради албатта. Мени қайтариб юборишлари ҳам мумкин.

Лекин завод бари бир қурилади. Уни тўхтатишга энди Стенлининг қўли калталиқ қилади.

— Ҳеч нарсани ўйламанг, мистер Аҳмад, фақат йўлни ўйланг! — деди Абу Диб. Хаёлларимни учириб юборди.

Файзнинг ўлими Дибга унча таъсир этмаган эди назаримда. Худди шундай бўлишини илгаридан билгандай аста-секин, урфу қоидасини ўрнига келтириб, япроқ аралаш лой билан дафн этди. Чарчагани ҳам билинмайди. Мана тагин олдинга интиляпти, мен рўпарамда унинг лўкиллаб кетаётган қорамтир, шалаббо гавдасини, ёрилган товонларини кўряпман холос. Шу топда у менга ҳиссиз, шафқатсиз одамдай туюлиб кетди. Ҳозир йўлда йиқилиб қолсам, у мени ҳам совуққонлик билан дафн этиб, ёмғир деворини пешанаси билан ёрганча, тинмай олға интилажак. Манзилга етса, элатларини ҳалокатдан қутқазса бас.

Лекин, ҳақиқатда, ҳаммамизнинг мақсадимиз ҳам шу эмасми? Абу Диб бошдаёқ айтган эди ахир: биримиз етмасак, биримиз етишимиз керак деб... Бироқ Файзнинг ўлим соя солган юзи хаёлимдан кетмайди.

Кўз ўнгимда қизил доғлар, гир айланади, ёмғир пардаси қизил тумандай бўлиб кўриняпти...

Бари мажолсизликдан. Йиқилиб қолмасам бас. Оғзимда шўр, шилимшиқ нарса тилимни айлантирмай кўйяпти. Ёмғир шовиллаши, момақалди роқ гумбури бир зум тинса-ю, асабларим сал ором олса дейман. Чақмоқ ўрмонда азим дарахтларни қарсиллатиб қулатарди, тоғдан бир нима даҳшат билан шовиллаб келаётгандай. Дарё қирғоғидан чиқиб, ёйилиб кетган. Ҳали яна тошқин кечишга тўғри келса, менинг ишим мушкул...

— Ҳозир қоронғи тушади, — деди Диб. У қоп-қора юзидан, соқолидан ёмғир сувини сидирди, ҳорғин қорачиги булоқ кўзидек ялтираб кўринди. — Бу тошқин кўп одамларни комига тортган. Ҳар хил одам бор бунинг тагида, яхшилар ҳам, ёмонлар ҳам... Қоронғи тушганда ҳаммаси бирдан чуввос солиб баҳслашишади. Эшит-япсизми, овози кучайяпти. Яқин юрманг, камарига тортади, бу дунё доим хун талаб.

Шу куни қош қорайганда биз ҳўкиз аравага хурмо барги кесиб ортаётган одамларга дуч келдик. Улар трассадан экан. Абу Диб япроқни ағдариб ташлатиб, аравага мени, яна бир чолни олди-да, ҳўкизларни шафқатсиз савалаб, трасса томон йўлга тушди. Қолганлари ҳам орқамиздан қолмай югуришар, араванинг гилдираги япроқ аралаш қизғиш балчиққа ботиб қолганда ҳаҳалаб итаришар, менинг юзимга ачиниб тикилишар эди. Мен, баданим ҳеч нарсани сезмай, аравада ағанаб ётибман, кўринишим жуда аянч бўлса керак...

Кўп юрмай япроқ билан ёпилган пастак-пастак чайлаларни кўрдик, уларнинг эшигида мазутга буланган латтадан машғаллар ёнарди. Боришимиз билан бир зумда одам тўпланди, шовқин-сурон бўлиб кетди. Мен бу ерда хотинлар, шунча бола-чақа, бутун-бутун оилалар борлигини бидмас эдим. Бўйдор аёллар оғиз-бурнигача ўраниб олган узун ҳўл кўйлак ичида кўкраклари селкиллар; қип-яланғоч болалар ёмғирни писанд қилмай, оналарига биқинганча бизларни томоша қилишар эди. Кексалар, болаларнинг кўплари касал, латтага ўралганча ётар, сув босган ертўлалардан чиқиб, хурмо баргини ёпиниб олган эдилар. Лекин ердан ҳам сирқиб оққан, тепадан ҳам челақлаб қуяётган сувдан қутулишнинг иложи йўқ, одамлар бунга кўник-

кан, уларнинг бирдан-бир ғами: тезроқ ёмғир тинса-ю, иш бошланса. Бу ишсиз кунларнинг ҳар бири кейинроқ, ёмғир фаслининг охири — «илик узилди» да билинади. Бу бевақт ёмғирни ана тинар, мана тинар деб, ҳали ҳам тўрт кун бекор ўтди:

— Ёмғир тинмайди, азизлар, даҳшатли сел қеляпти, дарров кўтарилиш керак бу ердан. Жон сақлаш керак, тепага, қирга, тоққа чиқиш керак! Ҳозироқ! Халойик!

Трасса бўйлаб хабарчилар югурди, машъаллар чайлаларнинг эшигидан суғуриб қўлга олинди.

— Лаш-лушни ташла!

— Касалларни, болаларни араваларга орт!

Трассанинг узунлиги ўн беш чақиримча эди. Ундаги минглаб одамларни ўрнидан қўзғагунча тун қоронгилашиб қолди. Йўл тикка, тоғдан тушаётган сув тошшағални, балчиқни ювиб, босган ҳар қадамимизни орқага суради. Юз, баданлар ёмғирга кўникиб, кўкариб қотган, қулоқлар тинган. Машъаллар намиқиб биринкетин сўнди. Узлуксиз чақмоқ ваҳимага тушган, лойга беланган, дармонсиз оломоннинг бутун аянч юпунлигини ёритиб турибди. Биз балчиққа ботган ғилдирақларни итариб, ҳўкизларни савалаб, шовқин-сурон, қий-чув билан қиялаб чиқиб бормоқдамиз.

Ярим тунда дарада кучли сел шовқини эшитилди. Бу ерда дара жуда кенг эди. Тонг отганда яшил чакалакзорлар, кўм-кўк жилғалар, ўтлоқлар ва ботқоқлар ўрнида кул тусидаги, бир хил, жонсиз кенгликларни кўрдик — ҳамма ёқ тўлганиб ётган лойқа сув, ҳавода даҳшатли шовқин ҳар нафас кучайиб бормоқда. Тоғларнинг сланец қатламлари нураб, тўлқин-тўлқин лавалар пастга силжиб, йўлидаги дарахтларни, қояларни дарадаги сел тўлқинларига юмалатарди.

Орқамизда илон изи бўлиб судралиб чиқаётган оломоннинг думи сув ўртасида қолган тепаликка энди етди. Улар билан бизнинг ўртамизда сув занжирнинг бир жойини узиб, ора анча очилиб қолган эди... Абу Диб менга даҳшатли тикилди, кейин кимларнидир бақириб-чақириб, орқага қайтди, лойда юмалаганча пастга тушиб кетди. Ўнлаб киши унинг орқасидан эргашдик. Зум ўтмай кўкракдан лойқа сувга чўкдик. Қизиган баданимни, бутун вужудимни аллақандай чиркин совуқлик чирмаб олди, атрофда чексиз, ифлос сув тўлганиб оқар, кўпик, латта, илон, тошбақа, чувал-

ган томирлар орасида тирик гавдалар сузар, одамлар дам-бадам сувдан бош чиқариб кўзлари билан ёлворар эдилар. Ҳамма жон талвасасида бир-бирини маҳкам ушлаган, биронта одамни ажратиб олиб қутқазиб мумкин эмас. Кучимиз борича бирини оёққа турғизиб, бирини олдинга итариб бирини хомага тутинтириб, катта бир сафни саёзроқ жойга чиқариб олдик. Улимдан қутулган ярим яланғоч одамлар қалтираганча орқага, занжирнинг узилган ерига, тўлганиб, бепарво оқаятган оқиш тўлқинларга тикилар, йиғлай олмас эдилар. Бу тўлқинлар қанча одамни ютиб кетди — ҳали ҳеч ким билмасди...

Бир маҳал оқиб келаётган дарахт бутоғи биқинимга шундай санчилдики, ўзим қўлтиқлаб келаётган бир чолнинг оёғига шилқ этиб йиқилдим. Абу Диб қандайдир аёлнинг этагини йиртиб белимни маҳкам қисиб боғлади. Мен тикка туrolмас эдим, қовурғам синди шекилли. Ҳалиги мен қутқазган чол бечора афтимга қараб туриб йиғлаб юборди. Кекса одамнинг мўлтиллаб йиғлаши таъсир қилдими, билагимни маҳкам тишлаб, оғриқни енгдим-да, Дибнинг ёрдамида аравага этиб олдим.

Аравадаги ҳўл пўстакда эски латтага ўхшаб гуж бўлиб ётган болалар орасида юз тубан ётибману, атрофдаги ваҳимани сезиб турибман. Хатардан қутулиб, тоғ ён бағрига ёпирилиб кетган оломоннинг кўзи сел тошқини ўртасидаги тепаликда узилиб қолган одамларда эди. У ерда юзтача киши дармонсиз ётиб қолди. Сел тобора кучаймоқда. Бу хилда қутураверса беш-олти соатдан кейин тепани кўмади, одамларни ювиб кетади. Абу Диб қаерда, нима чора кўрмоқчи? Унинг товушини эшитяпману ўзини кўрмайман. Унга қўйиб берса яна ўзини тўлқинга ташлайди, ўзига ўхшаганлар унинг кетидан эргашиб, ғарқ бўлишади. Абу Диб! Абу Диб! Чақиринг уни!

— Абу Дибни чақиринг!

Мен инградимми, қичқирдимми — билмайман. Лабимни тишлаб қонатиб юбордим. Ҳушдан кетмасам бўлгани. Хайриятки, Дибнинг ўзи пайдо бўлди, қансираб, арава ёнига келди.

— Тепалик кўриняптими? — дедим.

— Ҳа, — деди Диб. Унинг юзи кўринмас, лой чапанган қовоқлари остида ваҳимали кўзларигина ёнар эди.

- Одамлар-чи?
- Кўринаяпти.
- Қимир этмай туришсин! Ишора қил, тушунтир, кутишсин, сел қайтади.
- А?!
- Сел қайтади!— дедим мен қаттиқроқ, ҳамма эшитсин деб.
- Мистер Аҳмад! Сел кучайяпти.
- Сел қайтади, Абу Диб! Халққа айт, тепаликдагиларга ишора қил, қимирлашмасин,— такрорладим мен.

Абу Диб ҳам, ёнидагилар ҳам менинг гапимни қандай тушунишни билмай гаранг бўлиб, олдимдан кетишди. Селнинг қайтишига мен ўзим ҳам тўла ишонмайман. Лекин ҳозир бўлак чора йўқ, одамларни бу ёққа кечиб ўтишга ундаш уларни очиқдан-очиқ ҳалокатга итариш бўларди. Тошқин тонгдагига қараганда анча кучайди. Тонгда ғарқ бўлганларни ҳеч ким кўрмади. Энди тепаликдагиларнинг ғарқ бўлишини кўриб туриш уларнинг ўзларидан ташқари, ёнимиздаги минглаб одамлар, чоллар, аёллар, болалар учун ҳам даҳшатли фожа бўларди. Йўқ, бунга йўл қўйиб бўлмайди.

Абу Диб менинг илтимосимни халққа етказди. Одамлар тепаликка тикилганча бир оз тинчиб қолишди. Ҳавони фақат сел шовқини тутган эди. Мен ҳовурим чиқиб ётибман, вазият, асабий ўйлар билан оғриқни ҳам сезмай қолдим. Биламан — халқ сув ўртасида қолганларга тикиляпти-ю ўзи мени ўйлаяпти: бу бегона сел қайтишини қаёқдан билади, унга ишониниш керакми? У авлиё бўлмаса ахир!

Менинг авлиё бўлишим сенга боғлиқ, Борис, жон дўстим! Агар хатимни олган бўлсанг, жонингни аяма, шу чорасиз, содда одамларнинг сўнгги умидини сўндирма, қутқаз! Сен уларнинг узоққа тикилган кўзларидаги ҳасратни кўрсайдинг ҳозир! Сен уларнинг аянч ҳолатини кўрсайдинг!

Борис, Борис... агар у менинг хатимни олиш билан қурилишдаги ҳамма бульдозерларни, скреперларни, карвон-карвон қилиб дарага бошлаб чиққан бўлса... ҳозир бунга уч кун бўлди. Уч кунда селнинг тарновини чапдаги жилғага очиб юбориши мумкинми? Қисман бўлса ҳам мумкин... Мумкин! Бундай техника билан уч кунда катта селхона очиш мумкин... Аттанг, «ҳар

эхтимолга қарши... борди-ю биз етиб боролмасак» деган хуржун гапларни ёзмасам бўлар экан хатга. Буналигини, ўйлаб ўтиришга вақт бўлмади-да ўша куни.

Лекин, йўқ, Борис жонга оро кириши керак. Мен унга доим ишонар эдим, ҳозир эса диндор бир одам худога ишонгандай, бутун умидим фақат унда. Юзлаб одамларнинг ҳаёти унинг қўлида. Фақат билсайди... Билсайди!..

Шу пайт қирсиллаб белим сингандай, бутун вужудимни чидаб бўлмайдиган оғриқ тутди. Ҳаводанми, бошимдами қаттиқ шовқин кўтарилди. Бирдан илиқ, тубсиз бир зулмат қаърига шўнғиб кетдим. Шундан кейин нима бўлганини билмайман...

— Авлиё... Авлиё... — деган товушлардан ҳушимга келдим. Бу сўзни худди эзгу дуодай шивирлашарди. Мен кўзимни очиб, ҳамон аравада ётганимни, афрофимни эса соқолларидан сув томиб тушаётган ўнлаб нуроний чоллар қуршаб турганини кўрдим. Ҳали қаердалигимни билмайман, оломон шовқини бояги-боягидай, лекин саросимасиз, салобатлироқ. Нарироқда Стенли штаб-квартирасига кирадиган катта темир дарвозани, тинаётган ёмғирда ойнадай ялтиллаб турган кенг асфальт йўлни танидим. Ажабо! Бу ерга қандай келиб қолдик? Неча кун юрдик? Одамлар омон қолдими? Ҳозир нима бўляпти? Мунча одам кўп? Булар ким?

Биз қутқазиб келган одамларнинг ҳаммаси шу ерда эди чамамда. Мен уларнинг юзларига қараб ҳайратда қолдим. Бу қонсиз, қорғин, лой, тирналган, муздай совуқ юзларда даҳшатли ғазаб шарпасидан бўлак ҳеч нарса йўқ эди. Оломон дарвоза олдида ярим доира шаклида тирбанд бўлиб турибди. Мен бирдан пайқадимки, ҳалиги шовқин ўша кунги селнинг қулоғимда ҳамон шовиллаган акс садоси экан, бу чексиз, қорғин, юпун оломон эса чурқ этмай жим турибди. Шунини ўйлаганимда қулоғимдаги шовқин ҳам бирдан тинди. Кўзларимга ҳамма нарса аниқ кўрина бошлади. Дарвоза қаватида икки-учта энгил машина, уларнинг ёнида оқ ёқали, зонгга таянган, яхши кийинган кўпгина одамлар алоҳида тўп бўлиб туришибди. Буларнинг кўпи ерликлар, ҳукумат амалдорларига ўхшарди. Тўпнинг четроғида мен Стенлини, мисс Маргретни танидим. Улардан ҳам садо чиқмас, оломон эса ҳамон жим эди. Аммо бу жимлик менга даҳшатли ғазаб нидоси бўлиб эши-

тилди. Сабрим тугаб бошимни кўтараман, танишларни, Борисни қидираман. Шу пайт Абу Диб пайдо бўлиб, менга шивирлади:

— Кўрдингизми, ҳов қора лимузин муҳофизники. Ҳзи келганга ўхшайди. Ёнида анча-мунча амалдорлар. Комиссия. Яширин полициядан ҳам одам бор. Мен танийман уларни, фуқаро кийими ярашмай турганидан танийман. Булар сизни текширгани келишган. Индемай ётаверинг, овора бўлади, халқнинг авзойини кўрдингизми!

Менинг иситмам бор шекилли, ёниб кетяпман. Қўрқаётганим йўқ, дўстим Абу Диб, халқ мени ҳимоя қилмаса ҳам бўлади, аминманки, бу мамлакат қонунларига хилоф бирор иш қилган эмасман. Лекин негадир ёниб кетяпман, ҳаяжондаман, титроқ тутяпти. Бу оломон қачондан бери хўжайинларнинг кўзига бундай дадил тикиладиган, ўз туғишган тупроғида оёқларини бундай кенг кериб, девордай тик турадиган бўлиб қолди? Умримда бундай воқеани биринчи кўришим эди. Ваҳимали бир ҳодисани кутиб, саросимага тушиш ўрнига ўзимни қандайдир мамнун сездим.

Шу пайт бирдан ер ларзага келиб, оломоннинг орқа томонида бульдозер, скрепер, экскаваторлар карвони занжирдай тўлғониб узоқдан кўринди. Ҳамма ўша томонга қайрилиб қаради, темир карвон узоқда тўхтаб, моторлар гувиллаши тинганда, қайси бир экскаваторнинг кабинасидан сакраб, оломонни иккига ёрганча чопиб келаётган Борисни кўрдим. У бир зумда менинг ёнимда пайдо бўлди. Эгнида комбенезон, катта этик кийган, сариқ сочлари пешанасига тушиб, тер билан ёпишиб кетган, ўзи ҳансирар, юзи бир оз оқарган эди.

— Аҳмад!.. — деди у юзимга эгилиб. Мен уни тинчитиш учун жилмайдим, аммо у жилмайишимга ишонмади, атрофга аланглаб, кимлардандир бир нималарни сўради, «Доктор! Доктор!» деди, кейин қаёққадир гоёиб бўлди.

Мени аравадан туширдилар. Кимлардир қўлтиғимга кириб суяди. Жуда ноқулай ҳолатда эдим: шунча одам, оломон ҳам, марказдан келганлар ҳам, Стенли ёнида турганлар ҳам — бари менга тикилган эди, беихтиёр ҳамманинг диққат марказига тушиб қолган эдим. Буларнинг ўз ишлари, ажрим қилиб оладиган масалалари бор ахир. Мен тезроқ четга чиқишим ке-

рак. Шундай мулоҳаза билан ёнимдагиларнинг ёрдами ради қилдим-да, нарироқда кўринган оқ халатли ҳамшира томон тезлаб юрдим. Гандираклаганимни сезаман, лекин бор кучимни йиғиб, тўғри ва тез юриб четта чиқишга тиришар эдим. Ҳамшира мени Стенли компанияси штаб-квартирасига кирадиган катта дарвозага бошлади. У ерда лазарет бор. Мен тушундим: биринчи ёрдам кўрсатиш учун энг яқин пункт ўша эди. Ҳамширанинг кетидан юравердим.

Марказдан келганлар тўпидан бир-иккитаси йўлга пешвоз чиқиб, мен томон интилди. Ҳол сўрамоқчи бўлдими, ёрдамлашмоқчимиз — билмадим, ишқилиб, интилди. Бироқ шу маҳал орқамдан оломоннинг бир қимирлаб қўйгани, пастгина, оғир, лекин шундай шиддатли нафаси эшитилдики, ҳалиги икки киши дарров жойига чекинди. Содда оломон уларни менга дахл қилади деб ўйлади шекилли, мени ноқулай аҳволда қолдираётганини билмай, «қўлингизни торт!» дегандай тўлганиб қўйди. Ҳукумат одамлари олдига ўзим бордим, муҳофизга қўл бердим, у мени нима биландир табрикларидими, раҳмат айтдимиз, аҳволимизни сўрадимиз — билмадим, зўра оёқда турардим. Кейин ҳалиги мен томон интилганларга ҳам қўл узатдим, бошқалар билан бош қимирлатиб саломлашдим. Бу тотувликдан қувонибми, ўзини қувонган қилиб кўрсатиш учунми, оғзининг таноби қочган Хогарт Стенли мураса оҳангида томоқ қириб, олдироққа чиқди-да, қўлини кўтарди: оломонга мурожаат қилмоқчи бўлди.

Бироқ шу маҳал оломоннинг ўртасидан чинқирган овоз эшитилди:

— Стенли ўз юртига жўнасин!

Қимир этмай турган оломонга бир нима бўлди: у қайнай бошлади, ерни зириллатиб бир қадам олдинга силжиди, оловли нафаси сезилгандай бўлди. Қудратли, ғазабли овоз кўтарилди.

— Жўнасин!

— Стенли кетсин!

— Ҳозир йўқолсин!

— Стенли ўз юртига жўнаб қолсин!

Ёноқлари тирналган, соқоллари лой, юзига совуқ ғазаб пардаси тортилган дармонсиз бу оломоннинг жимгина тикилиб туриши қуролли қасоскор қўшиннинг босиб келишидан ҳам даҳшатлироқ кўриниб кет-

ди. Уликдай оқарган Стенли чекинмас, сурбетлик билан халққа тикилиб турарди, лекин тобора кичкина бўлиб кетаётгандай кўринар эди кўзимга. Марказдан келганлар ҳам на орқага чекинишни, на оломонни қўллашни билмай, саросимада қолишди. Муҳофиз — юмалашни билмай, қоп-қора, бошдан-оёқ оқ кийинган, ҳаво ранг саллали киши — аввал бирор тадбир кўришга тараддуд қилди-ю, атрофда гапига қулоқ соладиган одам кўринмагач, қора лимузини ёнига бориб турди. Оломон дарвоза олдидаги майдонни қуршаб ҳамон силжиб келарди.

— Жўнасин! Инглизлар ҳаммаси кетсин!

— ...Син!.. син! — деган акси садо, якка овозлардан ташқари оломоннинг гувиллаган қудратли нафаси эшитилиб турарди.

Стенлининг нарироғида докадай оқариб, бурун тешиклари катта-катта бўлиб кетган мисс Маргрет ҳам оқ кўйлақда ёлғиз оқариб турар, у мен тушиб келган аравадан кўз олмас, ундан ҳозир Файзнинг ўлигини олишади деб ўйлар эди шекилли. Шу топда у кўзимга совуқ уриб кетган баргдай бўлиб кўринди. Кўзларида фожиали бир умидсизлик бор эди.

— Бир нима десанг-чи буларга, Маргрет, тилини биласан ахир буларнинг! — дер эди акаси оломондан чекинишга бўйни ёр бермай.

Маргрет индамади. У лол, юпқа гавдаси қалтирар эди.

Бу вақт Борис етиб келиб, ҳамшира билан бирга мени етаклаб, дарвозадан ичкарига олиб кириб кетишди. Кираверишда ўнг қўлдаёқ кенг ёруғ айвон бор эди, ўша ерда мени врачлар кутиб олишди. Борис бу ерда анча ваҳима қилиб қўйган экан шекилли, ҳамма нарса тайёр эди, дарров уколлар, иссиқ сувлар, асбоб тўла столлар, наркозлар... Врачлар мени ярим соат қийнашди, қулоғим ҳамон ташқарида. Оломоннинг овозаси дам етиб келар, дам йўқолиб кетар эди.

— Халойиқ! Биродарлар! Бу менинг оғайним, бу менинг жанговар дўстим бўлади! Халойиқ... — деган товуш эшитдим дарвозанинг нари ёғида. Бу Бориснинг овози эди. Бирпасдан кейин у оқсоқ Эдгар Биллини қўлтиқлаб олиб келиб, айвондаги курсига ўтқизди. Бу ерда ҳеч ким йўқ эди. Билл дарров почасини кўтариб, протезининг аллақасерини тузата бошлади. Мен дераза-

дан унинг совуқ тер босган ориқ юзини кўриб турибман. Протезининг аллақаери гирчиллаган сари ранги ўчар, кўзида оғир дард сезилар эди. Борис уни бу ерга қўйиб, ўзи қаёққа кетдийкин?

Ташқарида овоз пасайди. Темир дарвоза жаранглаб ёпилди. Бир оздан кейин эса овоз ҳам бутунлай тиниб, жимжит бўлиб қолди. Аллақаёқдан шаршара шовуллаши кўтарилиб чиқди. Оломон товуши уни босиб турган экан.

Менинг қовурғамни нима қилишди — сўрамадим ҳам. Оғриқ босилиб, бутун вужудим роҳатбахш бир илиқликка шўнғиб, катта пастак деразага қараб ётибман.

Анчадан кейин, эквалиптлар хиёбонига кириб кетадиган асфальт йўлкада Стенли пайдо бўлди. У дарвоза ёпилгандан кейин, ичкарида, девор тагида анчагача қимир этолмай турганга ўхшайди, ҳозир секин силжиб, ўша ердан чиқиб келди. Хиёбонга кираверишда, сайҳонда тўхтади. У қора фракда кичкинагина, захчадеккина бўлиб қолган эди. Юзини ҳам яхши кўриб турибман — сарғиш, ияклари қорамтир; наҳотки мистер бугун соқол ололмаган бўлса... ё чаккалари ичига ботиб кетганиданмикан?

У ёлғиз эди, қотиб турди-турди-да, қалтироқ қўлини шимининг чўнтагига солиб, қора револьвер олди. Тропик ёмғирдан сўнг тиниқ зангори тусга кирган, энди ўзига бегона бўлиб қолган тубсиз осмонга қараб бир неча ўқ узди. Бу унинг ҳалиги оломонга қараб отолмаган ўқлари бўлса керак. Уқдонни ҳам, ичини ҳам бўшатиб олди чамамда. Бир чеккаси, бундай пайтда энди ўқ бўлиши ҳам хавфли...

Уққа ҳеч ким ўқ билан жавоб бермади. Лекин штаб-квартира боғ-ўрмонларининг узоқ четида кечки осмонни йиғидек титроқ овозга тўлдириб, бутхона қўнғироғи ваҳимали жаранглай бошлади. Бу бутхона стенлилар хонадонидан биронтаси ҳаётдан кўз юмганда шундай қўнғироқ чалар эди. Дарҳақиқат, штаб-квартирадан югуриб келган ҳамшира стенлиларнинг «волидан аввал» и кўчадаги шовқинга дош беролмай креслода ўтирганича жон берганини врачларга хабар қилди.

«Шарқнинг онаси»ни кўз олдимга келтирдим. Унинг шамдай қотган юзида ўлмасидан аввал ҳам ҳаёт асари йўқ эди...

Табиатдаги барча овозларни босиб тушган, бир меъ-
ёрдаги, кучли ва мунгли мис жарангидан Стенли яшин
ургандай бир жойда қотиб қолди. Гўё қўнғироқ унинг
ўз ўлимига чалинаётган эди. Анчадан кейингина
оёғини зўрага судраб, букчайиб икки қадам юрди-да,
йўл четидаги тош скамейкага чўкди. Бошини ерга эг-
ди. Ёқа ичига чўккан сариқ юзи кичкинагина бўлиб
кўринар эди. Кўнглимда унга нисбатан ачиниш ҳисси
ҳам, нафрат туйғуси ҳам уйғонмади...

Ажабо, дердим ичимда, биринчи марта Берлин яқи-
нидаги госпиталда учратганим чиройли, ўзига ишон-
ган хушчақчақ капитан Хогарт Макуэлл Стенли агар
шу бўлса, биз тарихни анчагина олдинга силжитиб-
миз-да?

Онамнинг дадам ҳақидаги ҳикояси эсимга тушади.

— Кўксимда олов бор, ойиси, — дер экан раҳматлик
дадам. Ростдан ҳам, шаҳардаги тупроққўрғонга қизил
байроқ тикилган куни, кўксида аланга ёнгандек, юзи
гуркираб, ўзи лорсиллаб кириб келган экан уйга. Ўзи
нобуд бўлса бўларки, олови ўчмас, дер экан ойим кўн-
гида...

Бу — улуг кунларда ёнган ғазаб, муҳаббат оташи;
агар инсон юрагида шу олов ўчса, кишилик яна ўтган
асрларга қайтади, дер экан дадам.

Менинг ўйларим жуда узоқларга кетиб қолди... Таш-
қарида нима бўляптийкин? Шовқин аллақачон тинган.
Борис қаерда, Дмашқий қаерда? Қачон келишаркин
мени олгани? Ҳеч қаеримда оғриқ сезилмаяпти. Оппоқ
ёстиқ жилдидан крахмал иси келади. Чойшаб муздек,
баданга хуш ёқади. Рўпарамдаги катта деразадан ём-
ғир ювган тропик ўрмонлар кўринади. Илиқ оқшом қо-
ронғиси қуюқлашиб боряпти. Қўнғироқ жаранги узоқ-
узоқларга кетиб йўқолди. Тиниқ, тубсиз жануб осмони-
нинг жиндек очиқ жойида қуёш парчасидай катта-
катта юлдузлар липиллаб ёнди. Уфқларда эса қора
булут. Муссон ёмғирлари ҳали тинмаган. Хас-хашакни
супуриб ҳали селлар келади, ҳозир тошқинлар фасли
ахир...

Бахт-саодатни ўйлайман.

Эзганимни ўқиб чиқсам, ҳаётимга лупадан қарагандай бўламан. Босиб ўтган йўлларимни кинолентадай монтаж қилиб, уни баъзан тез, баъзан секин айланттириб, энг керакли дақиқаларини батафсил кўриб чиқаман, бахтли онларимни қидираман.

Мен уларни топдим: улар умримдаги энг оғир дамлар экан, чунки улардан ўкинчсиз бир қаноатим бор. Бундай дамлар эса оз эмас эди. Ким бахтсиз — бахтсизликни енгмаган бахтсиз! — деган экан буюк рус кишиси Пётр Биринчи.

«Сиздан саҳро иси келади-я!» эсингиздами, Сўнагул! Саҳро иси... Бундай дамларнинг ҳам бахт эканини ўйлабмизми ўша вақтда?!

Аммо бутун ҳаётимнинг бахти ҳақида оғиз тўлатиб гапиришга ҳали ҳам журъат қилмайман. Наҳотки фақат шу ишлар учунгина туғилган бўлсам?!

Шунда менга ҳаётимнинг тўртинчи фасли тасалли беради; у фасл ҳали ёзилмаган, лупага солилмаган — мен унда яшаб турибман.

Уни ҳисобга олмай бўладими?! Менинг ҳали Сўнагулни яна бағримга босишим, яна кўпгина ишларим, ажойиб бахтли онларим бор. Бахт бутун умр учун бериладиган мукофот ахир...

Бу йўлда биз албатта кўп кучдан қолдик, аммо бир ҳис билан юрагимиз таскин топади: йўқолган кучимизнинг нимага сарфланганини биламиз.

Бировнинг умри бировга андоза бўлолмайди, албатта. Сиз ўзингизча яшашингиз, янада бахтлироқ яшашингиз мумкин. Лекин ҳамма бахтли умрлар учун бир шарт шуки, асрининг бош йўлида бўл экан. Бу йўлдан кўплар юрган, улар ҳам «кэптен»ларини учратганлар ва энг яхши кишилар уларга муҳтож бўлишган. Кимки ҳаётида энг яхши кишиларга асқатган бўлса, у ҳамма замонлар учун яшайди.

Биз асримизга бердик йилларимизни. Умримиз оташини авлодларга тутдик. Бу оташ ёниқни, йигирманчи асрни бекор қилиш мумкин эмас.

Йўқ, йигирманчи аср ўчмайди!

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ ФАСЛ

1. Ҳуркиган туш	5
2. Сўқмоқ узилганда	41
3. Йўл тугагани йўқ	91
4. Юзма-юз	126

ИККИНЧИ ФАСЛ

5. Ҳар кимнинг олдида икки йўл	162
6. Унга яна дуч келдимми?	195
7. Сахро тун, юлдузли тун	233
8. Атрофингда биров нола чекмаса	271

УЧИНЧИ ФАСЛ

9. Уз асрини қувганлар	293
10. Мутаб тўймаган мужиб тўярми	319
11. Селлар фасли яқин	337
12. Йигирманчи аср ўчмайди	356